

The date of the author of *Tantrasamuccaya* can be fixed on the basis of the verse at the close of the work —

“कल्पन्देवतियसु नन्दनयनेष्वम्भोधिसहस्रेषु य
सम्भूतो ऋगुर्वीतहय्यसुनियुष्टमूले सवेदोन्वये ।
प्रादुर्यस्य जयन्तमङ्गलपदेद् धाम नारायण,
सोऽय तन्त्रमिदं स्वभाद्रहृदिधादुदुधल तन्त्रार्णवात् ॥”

XII 215

It gives the *Kali* year 4529, corresponding to the Malabar year 603 (1428 A D), regarding which scholars hold two different opinions. Some suggest that the date refers to the year in which the work was completed, as is usually the case in Sanskrit works, taking the words ‘कल्पन्देव’ etc., from the first *pada* with *स्यधात्* in the last *pada*.¹ The more natural explanation of the verse will be by connecting ‘कल्पन्देव’ with ‘य सम्भूत’ coming closely after, thus taking the date to mean the year of the birth of the author.² The Sanskrit commentary, *Vivarana*³, and the Malayalam commentary⁴ explain the date as having reference to the

1 Vide ‘Cennās Nārāyaṇa Nambūtirippāḍi by K. V. M., Kāraṭi, Bk XXIII, p 67, ‘Mānavikramante kālām by K. Kunchannai Raja M. A., Maṅgalodayam, Trichur, Vol XIX No 11, p 592

2 The words ‘सोऽय तन्त्रमिदं स्वधात्’ in the last *pada* evidently tends to separate the verse into two parts, the first three lines going together and the last line meaning that, Nārāyaṇa described in the first part of the verse wrote the work. Also in the first explanation there is a fallacy of *वृत्तान्त* ।

3 Cf *Vivarana* on XII 215 ‘कल्पन्देविति — अतियसु वृत्तसु सवेदोन्वये सम्भूत इति सम्भवः’ ।

4 Cf *Tantrasamuccaya* with Malayalam commentary, Part III, in the Travancore Malayalam Series, (to be shortly published) pp 293-4 “Nandanayanesu ambhōdhisankhṛṣṇa kalpabdeṣu — nāraṭya-aṣṭāṭṭi vṛpattiyompaṭṭi kaliyugasaṁvatsaram kalivṛṣa irikkū ipol kōllasaṁvatsaram arunattamanāmatā metamāsattil bhṛguṭṭaharjanunijubhale sate donraye yā sambhūtaḥ — bhṛgu ennu n vāṭṭahayam unum ranu rāṭṭi mālamāyirikkunna pēdas enna maharṣyate vāṭṭaṭṭakal yāṣṭa granthakāṭṭaṣu unṭayā. Another commentary of the work in Malayalam different from the one cited above — (L 35 of the University collections of Manuscripts, folio 211a) introduces the verse as ‘arunāṭṭaṣu granthakāṭṭaṣu jananaṭṭalatte parajanu — kalpabdeṣu etc

studies comparatively the two commentaries and deals at length with the contents of the second *pratala*. I have supplemented the above in my Introduction in English wherein I have tried to point out the importance of *Tantra* or *Agama* literature and to make a general survey of the work with special reference to Temple architecture in *pratala* II

It is beyond my power to give adequate expression to my gratitude to His Most Gracious Highness the Maharaja and the Royal family of Travancore for the patronage and paternal care they extend to the perpetuation of Classical Learning. Nor is it within my capacity to express my indebtedness to Sachivottama Dr. Sir C. P. Ramaswami Aiyar, K. C. I. E., K. C. S. I., LL. D. whose love and enthusiasm for the preservation of ancient Indian Culture is so well known. It is no exaggeration that but for his ready advice and unstinted support it would not have been possible for me to undertake the publication of many valuable works that are preserved in this Library. I also take this opportunity to record my sincere thanks to the Pro-Vice-Chancellor, Mr. H. C. Papworth M. A. O. B. F. and Mahakavi Rao Sahib Ulloor S. Parameswari Aiyar, M. A. & B. L., Dean of the faculty of Oriental Studies and Fine Arts, University of Travancore who have always evinced great interest in the 'Oriental Manuscripts' Library and its publication work.

University Miss Library, }
Trivandrum, }
20-12-1944. }

ശ്രീമദ്വേദാന്തര
V. A. RAMASWAMI SASTRI,
Honorary Director

CONTENTS

	Pages
1 Introduction in English	i—xxv
2 Do in Sanskrit	1—30
3 Detailed contents of text and commentaries	1—11
4 Text and commentaries, I—IV	1—308
5 Appendix I—An alphabetical index of the verses of the <i>Tantra samuccaya</i>	1—8
6 Appendix II—An index of quotations in the commentaries, I—IV	1—22
7 Appendix III—Variant readings of the <i>Vivarana</i>	1—6
8 Appendix IV—An alphabetical index of the <i>mantras</i> cited in the text and commentaries	1—5
9 Appendix V—Variant readings in the text of <i>Tantrasamuccaya</i>	1—28
10 Errata	

INTRODUCTION

India is essentially a land of temples and holy places. From time immemorial all her achievements in religion and philosophy have been inspired by these sacred places, and her civilisation has grown up round these centres. There is no important town, mountain, valley or river which has not been sanctified by the establishment of such centres of worship, and even to-day, as in ancient days they continue to attract thousands of pilgrims year in and year out. In fact the holy shrines of *Bhāratavarṣa* are perhaps the most concrete manifestation of India's religious and spiritual greatness and therefore they are rightly and deservedly considered the most outstanding monuments of her civilisation. From ancient days the people of India irrespective of their worldly status, — emperors, kings, lords, enterprising businessmen, agriculturists, courtesans, nay, even beggars — have devoted all their time, energy and acquisitions for the building up of such holy places of public worship and thoughtfully provided for their proper upkeep and maintenance with such a foresight and intuition that in spite of varied political upheavals, these institutions continue even today as the main centres of spiritual enlightenment and radiance. The value and importance of these institutions can best be realised when it is seen that a separate and highly evolved technique of Temple architecture and religious observances has steadily grown up in India from very ancient days. This branch of religious study is what is known as *Āntra* or *Āgama* Literature.

The province of Kerala by its geographical position and continuity of religious tradition is one of the most important sub-divisions of India. From *Kanyākumārī* (Cape Comorin), its southern-most limit to *Gokarna*, the northern most point, between the sea on the west and the

The *Tantrasamuccaya*, (which is published now with two commentaries), is a very popular and authoritative *tāntrika* work and it is, as the very title suggests, a compilation of all essential topics elaborately dealt with in many ancient works on *Tantra*. In Kerala this work is closely followed even today by the temple authorities and worshippers. In addition to the religious and ritualistic details which the priest in the temple has necessarily to follow everyday, the details regarding the construction and consecration are also elaborately given in this work. Hence its importance as a valuable guide in all matters connected with our temples cannot be over estimated.

The author of the *Tantrasamuccaya*, Nārāyaṇa, begins his work with the usual prayer to his *isṭadevatā* who is none other than Supreme God manifesting His six excellences (*gunas*) beginning with *Jñāna* in the magnificent form He assumes for the benefit of His devotee, who dedicates his life to the worship of God by the offerings in the form of *gandha*, *pu pa*, *dīpa* and *nivedya*, the most essentials of the *niyapnyā* of the deity. He pays homage to his preceptor *Divākara* and also his father *Ravi* who are compared to the famous *Divākara*—the Sun God. Their kind glances are so bright as the rays of the sun and his heart, the lotus, is blossomed by them. In such a heart is embedded the work *Tantrasamuccaya*. So it should be naturally received by all as a treatise pleasing and attractive in exposition and couched in clean and precise language.

‘गुरुदिवाकरभद्रवटाक्षरस्फुरितदृक्कमखोदरसम्भृतम् ।’¹ I 2

1 *Vide Vimarsini* p 6 — “गुरुरेव दिवाकरो गुरुदिवाकर एव, तस्य भद्र प्रसादयुक्ता कणाक्षा एव रश्मि रश्मय, तै स्फुरितस्य हृदयकमखोदरेऽतर्गमि सुम्भृत षड्गुदीतम् । यथा दिवाकररामिभि कमलाणि विकसन्ति तथा गुरो भ्रषाद् गुप्ते कटाक्षरामिभिर्हृदयत्रमभ्रवय विकासो यजातमिति रूपकात्तद्द्वारस्यलेन स्वगुरोदिवा करमामखमपि सूचितम् ।” *Vide Isvara* १ : 7 — ‘गुरो रकाशात् पश्यति-

He deals in his work with the modes of worship, both general and particular of the Gods — *Viṣṇu*, *Sīva* and *Śaṅkaranārāyaṇa*, the goddess *Durgā*, the Gods *Subrahmanya*, *Vināyaka* and *Śāstā* — all these being different manifestations of the Supreme God (Cf. I. 3.)

The work is divided into twelve *paśalas* in each of which certain important topics are dealt with. The first *paśala* describes in detail the selection of a *guru*, the selection of the site for the construction of the temple, the *vāstubali* (the ceremonies to purify the site), the depositing ceremony of the *nidhikalāśa* and of the bricks and of the making of *garbhasilā* and *garbharinyāsa*. At the outset the author enumerates the necessary qualifications of the worshipper—the *Yajamāna*—who should be a true devotee striving always for the daily worship of an image of God in the prescribed modes for his communion with Him; a person who practises the prescribed duly duties according to his caste and *āśrama*, a man of immense wealth acquired by those means that have *śāstraic* sanction. Such a person should seek to find a true preceptor who will do the consecration ceremony in the temple on his behalf. (Cf. I. 4.)

The preceptor who is to be selected should be a Brahmin, born of an illustrious family, who has sanctified himself by the performance of various *śaṅkharas*, a reputed scholar in the *Vedas* and *āgamas* by studying them under a

पञ्चस्यार्थस्य स्वैयंसिद्धये पुन पुनरनुसन्धानरूपोऽभ्यासो गुणनिका, तस्या विधिर्विधानं करणं तस्य साधनमुपाय आश्रय. तस्य सिद्धये इति । प्रत्यक्षेण हि कियमाणा गुणनिका निरूपयन्तेति भावः । तदेतत्प्रयोजनं परार्थं चैतद्ग्रन्थकरणम् । ततश्च तदीयं प्रयो जनमप्येतत् । अत्र च गुणदिव्यकरेति दिवाकरो नाम निजगुरु तथा रविनाम स्वपिता च परिगृह्यते । ततश्च प्रकरणारम्भे परदेशानुसरणानन्तरं स्वगुरुवत्सरणमपि इत्यमिति ॥”

gurti, a person whose daily life is pure by the observance of duties according to the rules of *varnas* and *āśramas*, one who is physically fit and has dedicated his life to religious observance, penances and meditation, and above all, one who has implicit faith in the existence of the Supreme God. The *Yajamāna* has to select such a venerable *guru* who is considered an embodiment of God Himself. (Cf I 5.)

The ceremonial details regarding *ācāryaśaraṇa* and the *śaraṇa* of the *mūrti*s, the assistants of the *ācārya*, (4, 6, 8, or 12 as the case may be), who are in charge of various images in the temple are given in verses 6 to 26. Then the venerable *ācārya* has with the help of his assistants and *śilpī*s to select the site of the temple which is the first of his duties for which he is engaged. The selection is to be made in a sacred place near holy waters on the banks of a river, the sea shore, in the place of a confluence of rivers, or of a river and the sea, on the top or slope of a mountain, in a forest or grove, near the sacred habitations of *śiḍḍhas* and other devotees, in a village where brahmins live, in the capital of a king, in a city or in any other beautiful place (I 28)

In such a place a site has to be chosen for the construction of a temple, special attention being paid to the directions. The eastern or the western direction of a village-capital or city is fit for the construction of the temple of Lord *Viṣṇu*; the north-eastern direction for that of Lord *Śiva*; the north-western direction for that of *Durgā*, the northern direction for that of Lord *Subrahmanya*, the south-western direction for the two Gods, *Gaṇapati* and *Sāstā*, the central place can be selected for the temple of all the deities (I 29)

In this connection the author enumerates the general features of a good site that contributes to the welfare of the worshipper and also of a bad site which may cause his down-

fall. When a site indicates different and sometimes opposite features its desirability can be tested by the following experiment. In a well-cleansed pit, a foot and a half in dimensions, an unburnt pot is to be kept filled with paddy, on the top of the pot is to be placed an earthen pan with ghee and four wicks in four prescribed colours, representing the four castes. These wicks are to be lighted simultaneously and the flames are to be noted for the next forty-eight minutes. If all the wicks burn during the whole time the site is good for all. If all are extinguished, it is bad. If any wick representing a particular caste burns for the prescribed time the site is good for that particular class. If the wicks are extinguished before the prescribed time it is certain that the site is devoid of good air and it should not therefore be selected. (I 31—38)

After the selection of the site, the preceptor is directed to perform certain rites for the clearance and purification of the place. By chanting certain mantras he makes the evil spirits haunting the place to leave the locality immediately. He worships even the instruments used for the clearance of the site. After fixing the place, nine *śankus* (*glomons*) are to be planted, eight in eight directions and the ninth in the middle. The ground selected is to be ploughed three or five times. Then the Ācārya performs *pūjās* on the ground and sows some select seeds of plants. When they grow fully and blossom they are to be grazed by cattle and the ground should be given to brahmins for further purification. (I 54-58)

The digging of the foundation pit is the next important duty. It is to be dug to the depth of a man's height or till a rock or water is reached. Three-fourth of the pit is to be covered with sand, stones and wooden pieces. The surface should be made clear for the performance of purifying rites. An altar (*tedī*) is to be raised to conduct the *vāstupujā* at sunset. It is believed that nearly fifty-three deities preside over the area in which the temple is to be built. Verses 60-70 deal elaborately with the division of the site into several plots with their presiding deities and the performance of the ceremonies to please them. In the foundation pit so purified by the *vāstupujā* is to be laid the *भूवाराधिका* the foundation stone of the temple, which is described as a square with a breadth half by that of the *Srīpīṭhā* and thickness half of its breadth. In the centre of the *adhārasīlā* which has a slope, a heap of grains is to be kept and over it is to be placed the *विधिदण्डा*, the sacred vessel which is made of copper or stone which contains valuable things like diamonds and gold. The Ācārya worships and invokes Goddess *Sakti* over a *padma* (lotus) at the mouth of the *madhikalasa*. On the southern side of the heap of grains must be first placed the

fall When a site indicates different and sometimes opposite features its desirability can be tested by the following experiment In a well-cleansed pit, a foot and a half in dimensions, an unburnt pot is to be kept filled with paddy, on the top of the pot is to be placed an earthen pan with ghee and four wicks in four pre-crib'd colours, representing the four castes These wicks are to be lighted simultaneously and the flames are to be noted for the next forty-eight minutes If all the wicks burn during the whole time the site is good for all If all are extinguished, it is bad If any wick representing a particular caste burns for the prescribed time, the site is good for that particular class If the wicks are extinguished before the prescribed time, it is certain that the site is devoid of good air and it should not therefore be selected (I 31—38)

Then the author makes a classification of the site into four सुपद्मा, भद्रा, पृथ्वी and वृक्षा, mainly on the basis of the trees and plants that grow on earth and he advises the worshipper that the first three are good for selection and the fourth is undesirable and as such is to be discarded

Class first on of
Temple at es

The Site *Supadmā* which abounds in many auspicious trees plants and creepers confers peace on all when offerings are made to God by the worshipper *Bhadra*, which is situated on the shore of a watery plain the sea or a river, with trees nearby servicable in the worship of God, gives immense pleasure and gratification to the devotees. *Pṛthvī* which is also full of big trees like the banyan is situated either on the summit or the valley of a mountain with the provision of the supply of small quantity of water only. It confers prosperity on all if and when temples are built on it for the daily worship of God *Dhumra* is described as place which abounds in trees like *arka* and *venu* and inhabited by vultures, pigs and other ugly creatures This site is spoken of by *tantric* authorities as bringing adversity to those who build temples thereon for the worship (I 39—42)

After the selection of the site, the preceptor is directed to perform certain rites for the clearance and purification of the place. By chanting certain mantras he makes the evil spirits haunting the place to leave the locality immediately. He worships even the instruments used for the clearance of the site. After fixing the place, nine *śankus* (gronomous) are to be planted, eight in eight directions and the ninth in the middle. The ground selected is to be ploughed three or five times. Then the Ācārya performs *pūjās* on the ground and sows some select seeds of plants. When they grow fully and blossom they are to be grazed by cattle and the ground should be given to brahmins for further purification. (I. 54-58).

Preliminary
ceremonies..

The digging of the foundation pit is the next important duty. It is to be dug to the depth of a man's height or till a rock or water is reached. Three-fourth of the pit is to be covered with sand, stones and wooden pieces. The surface should be made clear for the performance of purifying rites. An altar (*tedi*) is to be raised to conduct the *vāstupūjā* at sunset. It is believed that nearly fifty-three deities preside over the area in which the temple is to be built. Verses 60--70 deal elaborately with the division of the site into several plots with their presiding deities and the performance of the ceremonies to please them. In the foundation-pit so purified by the *vāstupūjā* is to be laid the *āyārasīdā*, the foundation-stone of the temple, which is described as a square with a breadth half *bhū* that of the *Śrīpīṭhā* and thickness half of its breadth. In the centre of the *āyārasīdā* which has a slope, a heap of grains is to be kept and over it is to be placed the *śikharā*, the sacred vessel which is made of copper or stone which contains valuable things like diamonds and gold. The Ācārya worships and invokes Goddess *Sakti* over a *padma* (lotus) at the mouth of the *nadhikalaśa*. On the southern side of the heap of grains must be first placed the

The foundation
laying.

lūrma (torijōse) made of stone, silver or gold, and worshipped as God *Viṣṇu* in the prescribed manner, and finally to be placed on the mouth of the *nūdhakalāṣa*, with the prayer that he should be so pleased to allow the building of the temple and keep it safe for ever. Over the *lūrma* is to be placed the *yoganūla* made of copper after the performance of the prescribed rite and the foundation-pit should be completely filled with mud and stone till the surface becomes hard and stable. (I 76—80)

The next important ceremony is the making of bricks and the *garbhapātra*. The bricks may be of different sizes and of different materials according to the different sizes of the temple. The *garbhapātrā* which is placed at the centre of the pit is generally square in shape and is made of copper. The lying down of the *garbhapātra*, namely *garbhanyāsa*, is prescribed in different places in accordance with the different duties and the different classes of people who form the worshippers. The *garbhanyāsa* ritual is a very significant one among the preliminary ceremonies following the construction of the temple. In the pit in the middle of the bricks are kept pieces of earth, roots, seeds, grains, gems and metals. A special sacrifice is performed for its purification and the pit is cleared off the various articles kept therein. On the altar in the pit Goddess *Sakti* is worshipped and invoked. The *guru* holds the *garbhapātra* in his hands, utters sacred *mantras* of mystic significance and conceives in it the creative energy, the divine source of creation. At night in the pit which is conceived as the womb of Mother Earth is deposited the *garbhapatra* when several hymns or prayers are recited in order to bear and bring into being the person of the *prasāda* (temple) endowed with all good qualities. The symbolism of the ritual *garbhanyāsa* indicates clearly that *prasāda* is generally conceived as the sacred seat of the *pinuṣa* and that *garbhādhāna* which is an important *sanskāra* of a Hindu governs the structure of the temple in its initial stage of

construction. Verses I, 101, 102, 105 and 106 detail the rites connected with the *garbhavinyāsa*. The last verse in the first *paṭala* gives in brief the main topics dealt with in the *paṭala* —

‘इति तन्त्रसमुच्चयेऽर्चकोर्वो-
 महवास्तिवहनिर्धीष्टकाक्रियाद्यः ।
 सहगर्भशिक्षादृतिप्रकारः
 प्रथमोऽयं पटलः त्रयुक्त्विक्तोऽभूत् ॥’

Paṭala II,
 Temple architec-
 ture..
 (a) Prāsāda.

The second *paṭala* deals with temple architecture proper and begins with the construction of *prāsāda*. The etymology of the word *prāsāda* as given by Gurudeva in the verse —

‘देवादीनां मरणां च येषु रम्यतया स्थितम् ।
 मनांसि च प्रसिदन्ति प्रासादास्तेन कीर्तिताः ॥’

[Uttarārḍha, XXVIII. 1—2, T. S. S. Edn: Pt. III.];
 (P. 265)

is highly suggestive of the subjective aspect of architecture; i. e., the lofty and beautiful buildings called *prāsādas* are conducive of a kind of transcendental pleasure to the gods and men who occupy them. On the basis of its size *prāsāda* admits of two main divisions: *ahapraśāda* and *mahā-prāśāda*. The *Mahāprāsāda* has four varieties: *जाति*, *उद्देश*, *विकल्प* and *आभास*. The *Alpaprasāda* has a good number of varieties based on the varied measurements and structure of the temple, which are in general referred to in the opening stanza. All temples to be built should face either the east or the west for the full benefit of the fall of the rays of the sun thereon. The temple that faces west should have the *dhvajayoni* and a particular measurement of *uttara* (the horizontal beam placed on the pillars — *पादोनविकरः*); if it has to face the east it should have the *vyṣayoni* and a particular measurement of *uttara* (*सम्यङ्कलिबिकरः*) and so on. Temples to be constructed facing directions beginning with *iśāna* (North east) and ending with *yama* (South), should have the *vyṣayoni*. (Cf. II-2). After explaining the

different formulae like *ayādivarga* which govern the measurement of architecture, the author proceeds to explain the different parts of the temple and their varied measurements. The height of the temple from the *pādukā* to the *stūpikā* is of four kinds. It is one and three-sevenths of its breadth, one and a half, one and three fourth of its breadth or twice its breadth (H equals 1 B, 1½ B, 1¾ B, and 2B), as explained by the verse in the *Nibandhana* —

“सप्तप्रमन्वितोऽर्धः पादोनद्विगुणोऽपि वा ।
द्विगुणो चोत्तमः प्रोक्तो विस्तारसर्वदेशनाम् ॥”

The six main parts of the temple, according to the authorities on Hindu Architecture, are *adhiṣṭhāna* (basement), *pāda* (foot or pillar) *prastāra* (entablature), *gala* (ceiling) *śikhara* (roofing), and *stūpikā*.

The *adhiṣṭhāna* is thus the lowest part and is the basement on which the pillars are erected. The height of the *adhiṣṭhāna* as a rule is half that of the pillar. The *Nibandhana* observes: ‘स्त-
(b) The adhi-
stbāna
नार्धोऽधमधिष्ठानम्’ VIII. *Gurudevapaddhati* defines clearly the *adhiṣṭhāna* by the verse—

‘मासादस्तु निजैरैरधिष्ठिति यं सदा । • •
एवं शिखादिभदितं तदधिष्ठानसंश्लिप्तम् ॥’

(Uttarārdha, XXX. 67. T. S. S. Edn. Part III.
P. 305)

It is the basement of the complete structure and not the base of the column or pillar as some authors interpret it.¹

Upapīṭha and *padma*, two other members of architecture, are optional to be constructed beneath the *adhiṣṭhāna*. *Upapīṭha* refers to the structure beneath the basement. *Gurudeva* speaks of the optional nature of *upapīṭha* thus:

‘अर्धोऽधिष्ठानकानां स्यादुपपीठं भवेच्चदि ।’

(Uttarārdha XXX. 69. T. S. S. Edn. Part III. P. 305)

The main function of *upapīṭha* is also described by Gura-
deva thus —

‘उपत्यये च चानामे रसायं च विशयत ।’

(Uttarārdhu, XXX, 69 T S S Edu Part III P 305)

It gives an improving appearance (रसति), ornamentation (शोभा) and stability (रक्षा) to the main building. From the optional nature and the threefold function of *upapīṭha* mentioned above it can be said that it is a member of architecture which gives scope to the aesthetic taste of the architect to beautify it. In II 11 of *Tantrasāmi-ccāya* which speaks of *upapīṭha* and its measurements the expressions ‘द्विगुणितचरणे पाजयेद्दोषपादम्’ are interpreted by the *Vimarśinīkāra* taking ‘वा’ along with the verb ‘पोजयेत्’ in the sense that *upapīṭha* is an optional member of the building — द्विगुणितचरणे द्विगुणित द्वयपाद पाजयेद्वा, while the *Vivaranakāra* explains ‘वा’ with ‘मिषकम् द्विगुणितचरणे दोषपादम्’ taking ‘वा’ along with ‘द्विगुणितचरणम्’ and not with ‘पोजयेत्’. This may suggest that the *Vivaranakāra* feels that *upapīṭha* is also a necessary part of the architecture to give stability or beauty to the building. *Architecture, according to the Hindus is not only the science of buildings but an art which compels the architect to give them a particular size and proportion so beautiful as would excite the feelings like awe and wonder of the onlookers.* The *upapīṭha* has got its own *āṅgas* just like the *adhṣṭhāna*. Both *upapīṭha* and *adhṣṭhāna* have the same *āṅgas*—parts and projectiles. The author of *Tantrasāmuccāya* is very brief in the treatment of *upapīṭha*. He simply says विदुषस्त्वाम्रमत्रपावि रसम् । ।

Just like *upapīṭha* *padma* is another optional member which is to be constructed beneath the *adhṣṭhāna*. It is also known as *padmapādula* since it is to be constructed under the *paduka* the lowest part of *adhṣṭhāna*. It is in the form of a lotus and its height varies from one-fourth to one-ninth of the height of the basement.

The *adhīṣṭhāna* is the basement on which the whole edifice rests. Thus it is the lowest member of a building, the first from the bottom as its synonym 'अधस्तात्' signifies. It has various parts—*pādulā*, *jagatī*, *kumuda*, *gala*, *kāmpa*, *gala*, and *paṭṭikā*, and each of these is given a particular height. The whole height of *adhīṣṭhāna* is to be divided into twenty-four parts of which three parts belong to *pādulā*, eight parts to *jagatī*, and seven parts to *kumuda*; the remaining six are to be again divided into ten equal parts of which three parts belong to *gala*, two parts to *kāmpa*, three parts to *gala*, and the two remaining to *paṭṭikā*. This *adhīṣṭhāna* is known as *padabandha* (II-13). If the height of the *adhīṣṭhāna* is divided into twenty-one equal parts and if they are distributed as three to *pādulā*, seven to *jagatī*, six to *kumudaka*, one to *kumuda-paṭṭikā*, two to *galapadas*, half to *alpa-paṭṭikā* and one and a half to *mahā-paṭṭikā*, then the *adhīṣṭhāna* is known as *pratikrama* (II-14). Another explanation of *pratikrama* or *pratyuppannakrama* and *padabandha adhīṣṭhānas* is given in 21—15 by our author Nārāyaṇa: if the height of *adhīṣṭhāna* is divided into twelve parts and if they are distributed as four parts to *jagatī* four parts to *kumuda*, one part to *paṭṭikā*, one part to *antari* (which may be identical with *gala*) one part to *rājana* (the topmost moulding) and one to *prati*, then it is known *Pratyuppannakrama (Pratikrama)* if the distribution of the twelve parts is a bit varied as four parts to *jagatī*, four parts to *kumuda*, one to *paṭṭikā*, one and a half to *bandharā* or *gala* and one and a half to *rājana*, then it is known as *Padabandha*. The *Kāśyapa-Silpa* explains the two kinds of *adhīṣṭhānas* by distinguishing their *kumudas*, as the former possessing the circular shape and the latter having the octagonal form —

सर्वेषां प्रतिबन्धानां कुमुदं रत्नमुच्यते ।
पादबन्धतटानां तु बन्धमं कुमुदं भवेत् ॥

But from the explanation found in the *Vivaraṇa* on verse 14, 'कुमुदं कुम्भवद्वृत्तम्' it may be inferred that the *Vivaraṇakāra* and most probably the *Tantrasamuccayakāra* also believe that *kumuda* is always circular, just like a pot.

There is a third variety of *adhiṣṭhāna* called *mañcala* mentioned in *Silparatna*. It does not possess the part *kumuda*. This is only in the case of building where men live. In the temples where God is worshipped, *kumuda* forms an important part of its basement since it gives scope to the architect, who is a devotee, to beautify the building by lily-like projections and mouldings. In *Mayamata*, *māñcabandha* or *mañcala* is defined differently.—

कुमुदेव विना कपि यत्तन्मन्त्रकस्तुपत्ते ।

(XIX. 4)

This verse is also found in the *Silparatna*.

(T S S. Edn. Pt. I, P 97.)

On the surface of *adhiṣṭhāna* are to be marked the divisions of the *prāsāda*, *garbhagrha*, *antarabhittirbāhya-*
bhitti, and *madhyanāḍi*. *Garbhagrha* is the innermost part of the temple, the *sanctum sanctorum*, wherein the image of the deity is to be installed and worshipped. This inner chamber is surrounded by the *antarabhitti*, the inner wall. *Bāhyabhitti* is the outer wall and the passage between the inner wall and the outer wall is known as *madhyanāḍi*. The measurements of all these parts are so varied that the architect has to care more for the inner unity by adopting such measurements as would beautify and harmonise the relationship of the parts with the whole structure.

Next to the *adhiṣṭhāna* (basement), the *pāda* or pillar is the most important part of the *prāsāda*. The pillars are erected just above the part the
(e) The *pāda*: topmost moulding of *adhiṣṭhāna* and below the *uttara* the lowest portion of *prastara*. They are so massive and high that they, fixed at equal

Vīraḷāṇḍa comes above *maṇḍa* which is one *daṇḍa* in breadth and three-fourth of a *daṇḍa* in thickness. It is also known as *vīraḷāṇḍa* since it is marked by the neck of a warrior. Just above the *vīraḷāṇḍa* and below the *uttara* is *poṭikā* which is three *daṇḍas* or five and a half *daṇḍas* or four *daṇḍas*, in length with the breadth of the *stambhamāḷā*, the base of the column or pillar and with the height or thickness equal to the half of its breadth. Of these five parts the first and the last are the most important from the point of view of their structural function while the other three are only optional or are intended only for ornamental purposes.

Verses 26 to 43 deal with the description of many other parts of the *prāsāda* and they give their varied dimensions. Verses 26 and 27 describe the location, the height and breadth of the *bimbadevāra*, the main door of the shrine. Verse 28 deals with the height and breadth of *lingadevāra*, the door of the *gṛbhagṛha* in which a *linga* is to be installed. Verse 29 prescribes an alternative measure of the door which is common to the door of the shrine of all Gods. Verse 30 speaks of the special dimension of *bhuvanāgama* — the lower plate — and the *patanāga*, the upper plate of the door. Verse 31 gives the dimension of the *lavṅga* (door leaves) and verse 32 the ornamentations of the door panels. Verse 33 deals with the *soṇḍa* - steps leading from the *bhuvanāgama* of the main-door to the ground-floor. Verse 34 describes the *ghanadvāras* three in number to be erected on three sides. Verse 35 speaks of the arches which adorn the *ghanadvāras* — *patratorāga*, *malātorāga* and *cītratorāga*. Verse 36 deals with the construction of the walls above the *prati* (the topmost moulding of the basement) and below the *uttara*. They should be made of

‘मण्डि पद्मविचित्रा च साहसनागकलाकृति ।’

११

१

Vīrakāṇḍa comes above *mandā* which is one *daṇḍā* in breadth and three fourth of a *daṇḍā* in thickness. It is also known as *vīrakāṇḍa* since it is marked by the neck of a warrior. Just above the *vīrakāṇḍa* and below the *uttara* is *potikā* which is three *daṇḍas* or five and a half *daṇḍas* or four *daṇḍas* in length with the breadth of the *śambhamālā*, the base of the column or pillar and with the height or thickness equal to the half of its breadth. Of these five parts the first and the last are the most important from the point of view of their structural function while the other three are only optional or are intended only for ornamental purposes.

Verses 26 to 43 deal with the description of many other parts of the *pāsāda* and they give their varied dimensions. Verses 26 and 27 describe the location, the height and breadth of the *bimba dāra*, the main door of the shrine. Verse 28 deals with the height and breadth of *linga-dvāra*, the door of the *garbhagṛha* in which a *linga* is to be installed. Verse 29 prescribes an alternative measure of the door which is common to the door of the shrine of all Gods. Verse 30 speaks of the special dimension of *bhuvangama* — the lower plate — and the *patanga* the upper plate of the door. Verse 31 gives the dimension of the *lauṣa* (door leaves) and verse 32 the ornamentations of the door panels. Verse 33 deals with the *soḍḍā* - steps leading from the *bhuvanajama* of the main door to the ground floor. Verse 34 describes the *ghanadiāras* three in number to be erected on three sides. Verse 35 speaks of the arches which adorn the *ghanadiāras* — *patatorāṇa*, *mahātorāṇa* and *citratorāṇa*. Verse 36 deals with the construction of the walls above the *prati* (the topmost moulding of the base ment) and below the *ustāṇa*. They should be made of

strong materials like stone, bricks, etc., with ornamentation like *vedikā*, *pañjara* described in the verses 37 and 38. Verses 39—41 deal with the divisions in the wall *lāṣa*, *sālā*, *nāsikā* and *pañjara* and *jālaka*— all being different kinds of ornamentations of the temples in the main. Verse 42 prescribes the ornamentations *kumbhālātā* which beautifies a *Mahāprāsāda* which is to be wrought between the pillars. Verse 43 deals with special ornamentations which pertain to *alpaprāsāda*. It is to be observed here that the ornamentations mentioned in verses 38—42 have main reference to *mahāprāsāda*. In the *alpaprāsāda* there is limited ornamentation. From *prati* to *uttara* the height of the structure is to be divided into eight parts—*vedi* one part, *pādas* four parts, *valabhyuttara* one part, *lapotā*, one part and *gṛhapīṇḍi* one part.

Next to the *adhishṭhāna* and *stambha* from the bottom of the *prāsāda*, *prastara* is the third main part of the structure of the temple. Verse 44 describes

(d) The *Prastara*. its various mouldings and its main parts. *Uttara* is the most important part—the

beam placed on the pillars and walls below, which bears the burden of the roof. Three types of *uttara* are mentioned on the basis of their breadth and thickness. They are known as *khanḍottara*, *patrottara*, and *rūpottara*, otherwise known as *uttama*, *madhyama*, and *laniṣṭha*. The first variety which is known as the best has a thickness and breadth equal to the breadth of the pillar. *Patrottara*, the *madhyama*, has thickness three-fourth of the breadth of the *khanḍottara*. The *rūpottara* has the same breadth of the *khanḍottara* but its thickness is only half of its breadth. In the instance of *rūpottara*, the breadth of the *uttara* may be made the thickness, which is known as *cūlikā*: Cf.

‘मन्मथी विपरीततो वा’ इति श्रुतिश्चकारावमनुष्यते ।

(Vismartini, p. 125.)

The *rūpottara* is to be ornamented by one or two *udjanas* which are described in the verse⁴⁴. Verses 46 and 47 deal with the nature of the ceiling and its measurement.

Verses 48-51 describe the two main parts of architecture, *Śikhara* and *Stūpikā*. *Śikhara* is the roof of the building which consists of rafters so arranged that their lower end rests on the *uttarapāṭikā*, while their upper extremity rests on the *kuṭa*, the topmost element of the roof. Much confusion prevails in the interpretation of both the terms *śikhara* and *stūpikā* among modern works on architecture. The word *Śikhara* has got synonyms 'śiras' and 'śirsa' in the texts, the word might have therefore been derived from the word *śikhā* with the possessive suffix 'r' in the sense 'शिखा यस्यस्येति शिखर' *Stūpikā* is *śikhā*—the topknot or tuft of hair as designating the upper part of the head. The head is sometimes without hair, if it is bald. So it is the tuft of hair or *stūpa* or *stūpikā* that adorns the head. Hence *stūpikā* is included as one of the six main elements of Indian temples.

In verse 52 the author treats of the proportion of the various parts of a temple under the *alpaprāsāda* class. The height of the building which is twice its breadth is to be divided into eight parts and one part thereof is to be given to *māsūjala* (basement), two parts to the *stambha* (pillars), one part to the *prastāra*, one part to the *jaḥa*, two parts to the *śikhara* and one part to the *stūpikā*. After dealing with the divisions of *prastāra* in the *alpaprāsāda* (verse 53), the author concludes the topic of *ekataḷa prāsāda* and begins the treatment of *dvitāḷa prāsāda* (verse 54). Temples are classified from different viewpoints such as size, the number of floors they possess and their shape and design. On the basis of their size

⁴⁴ Different kinds of Udjanas

प्रासादे शतंकर उल्लेखः इत्यादिक्रमेण तदगत्या इत्यर्थः—, in the *prāsāda* with seventy cubits of breadth (of *uttama* variety of even measure) the height is one hundred cubits.

The *chandaprasāda* may have from four to twelve *talas*. Each of the nine classes of *talas* may possess six different types of measures, three *odd* and three *even*, from the point of view of the *uttama*, *madhyama* and *adhama* variation. The *odd* measures begin with *thirteen* cubits and end with *sixty-five*, and the *even* ones begin with *fourteen* cubits and end with *sixty-six*. Similarly the *vilalpaprāsādas* may have from *five* to *twelve talas* on the basis of the *odd* and *even* measures beginning with *nine* and *ten* cubits and ending with *fifty-five* and *fifty-six* cubits respectively. The *ābhāsā-prāsādas* may also have from *four* to *twelve talas*, except that in the *twelfth tala* it will not have the *madhyama* variation both in the *odd* and *even* measures, beginning with *eleven* and *twelve* cubits and ending with *forty-seven* and *forty-eight* cubits respectively. Thus *chandās* has a to al of *forty-four* varieties, *vilalpa* *forty-eight* and *ābhāsa* *thirty-eight*.

In verses 65-70 the author gives the formulas that determine the measurement of *prāsādas* in different shapes, *square*, *rectangular*, *hexagonal*, *octagonal*, *circular*, *elliptical* and *aspiridal*. In verse 71, the

Three main styles of architecture known as *Nāgara*, *Drāvida* and *Vesara*. *Nāgara* is that which is square from the basement to the *śikhara*: Cf. 'मूलरूपमित्यं गुणधरचितं गेहं स्मृतं नामस्य'; *Drāvida* is that which is hexagonal or octagonal from above the neck to the end of the *śikhara*; Cf. 'अथावाग्निसराक्रन्दे पदुरमाद्योद्भेदितं द्राविडम्' (thereby implying that the shape of the part below the neck is *square*); *Vesara* is that which is circular from the basement or from the neck: Cf. 'मूलरूपं गद्यतोऽथवा परिवर्तयत्तस्मिन् चेतस्य'. Of these three the *nāgara* is of the pure form while the other two admit of a mixture of shapes.

well-known *gūṇas*. While commenting on the verse 11, the *Vīvarāṇalāra* reads the fourth line, as— 'तेष्वेकं त्रिविधेषु देवगुणकामादीक्षया कल्पयेत्' ; and explains:—

'वैशाखकामादीक्षयेति । हिमवद्विन्ध्यान्तराले नागरम्, विन्ध्यागल्लवान्तरे वेसरः, तद् आङ्गमारीभ्यो द्राविडमिति देसतो विभेदः ।' (p. 144).

The *Nāgara* is prevalent in the regions between the Himalayas and the Vindhya; the region between the Vindhya and Agastya belong to *Vesara*; and the region from the Agastya to the Cape Comorin belongs to *Drāviḍa*:

There is also another interpretation on the basis of the three *gūṇas*: *sattva*, *rajas* and *tamas*. The style known as *nāgara* is *sāttvika* with *Brahma* as its presiding deity, the style known as *Drāviḍa* is *rājasa* with *Viṣṇu* as its presiding deity and the style known as *Vesara* is *tāmasa* with *Siva* as its presiding deity. So observes Gurudeva in his *Īśānagurudevapaddhati* :—

'नागरं द्राविडं चैव वेसरं च त्रिधा मतम् ।
चतुरभं वायवाक्षं नागरं तद् प्रचक्षते ॥
षडभं वायवाक्षं समं वा दीर्घमेव वा ।
द्राविडं सौधमुद्दिष्टं वेदाक्षं वा गङ्गादधः ॥
कण्ठादुपरि चाष्टाक्षं तदपि द्राविडं स्मृतम् ।
भृत्तं वृत्तायतं चापि द्व्यभं भृत्तमथापि वा ॥
कण्ठादधस्ताद् वेदाक्षं तदूर्ध्वं यतुलं च यत् ।
विमानं वेष्टारस्यं स्यात् प्रयं तद्विगुणं स्मृतम् ॥
याद्विकं नागरं तद् स्याद् राजसं द्राविडं स्मृतम् ।
तामसं वेसरं चेति प्रयं मण्णादिदैवतम् ॥
त्रियुगं तद् त्रिवर्णं च त्रितरुणं च क्रमात् स्मृतम् ।
नागरस्य स्मृतो देशो हिमवद्विन्ध्यमध्यगः ॥
द्राविडस्योचितो देशो द्राविडः स्यान्न चान्यथा ।
आणस्त्यविन्ध्यमध्यस्थो देशो वेसरसम्मानः ॥
सर्वाणि सर्वदेशेषु भयन्तीत्यपि केचन ।

(Uttarārḍha XXX 42—49, T. S. S. Ed.
Part III. p. 303).

have those that are enjoined to them and those that are enjoined to the immediately succeeding caste, (verses 119-120). Other measurements of the *liṅgas* are also given on the basis of the breadth of the *garbhagr̥ha*; also those varieties such as *sarramādi*, *samāmsā*, *vrddhyuttara* and *iśādhikā* with different sizes on the basis of the length of the *liṅgas*. After giving all other details regarding the breadth, form, etc., of the *liṅgas*, the *pīṭha* over which the *liṅga* is to be installed is described. Thus the second *paṭala* dealt with the *prāsādas* of the Gods, the five *prākāras* of the temple, the different images of *bīmbas* and *liṅgas* and their *pīṭha* —

“इति तन्त्रसमुच्चये द्वितीयः पटलो दर्शितदेवधिष्ण्यलक्ष्मा ।
परिमण्डपविम्बलिङ्गपीठादिककल्पवृत्तिक्रममन्वितः समाप्तः ॥”

V. A. Ramaswami Sastri,

श्रीः

उपोद्घातः ।

शैवाद्यागमभेदेन पृथक् पृथगवस्थितस्य तन्त्रस्यैकत्र समुच्चिचीपया
हृतोऽयं ग्रन्थस्तन्त्रसमुच्चयो नाम । अत्र च श्रेयःसाधनभूतं विष्ण्वीशश-
ङ्करनारायणदुर्गास्कन्दगणपतिशास्तृणामाराधनमभिधीयते । पटलद्वादशकात्मके-
ऽस्मिन् प्रथमपटलेनार्चकपरिग्रहः, भूमिपरिग्रहः, वास्त्विष्टिः, निधिकलश-
स्थापनम्, इष्टकान्यासविधिः, गर्भोधानम्, शिलाहरणप्रकारश्च प्रतिपाद्यते ।
द्वितीयेन प्रासादलक्षणम्, अन्तहारादिकल्पितः, विम्बच्छिन्नादिकल्पितश्च । तृती-
येन मङ्गलबीजरोपण, जलाधिवासः, वास्तुपूजा, विम्बशुद्धिकलशार्चनं च ।
चतुर्थेन मण्डपसंस्क्रिया, कुम्भेशपूजा, अग्निजननं शय्यापूजा विम्बशुद्धि-
कलशाभिषेकश्च । पञ्चमेन सकलीकरणदि, मन्त्रविम्ब-पीठ-नपुंसकशिलादेरधि-
वासनं, तदर्चनं, तद्भोमादि च । षष्ठेन नपुंसकशिला-पीठ-प्रतिमानां तदा-
वरणपीठानां च प्रतिष्ठा देवप्रतिष्ठा च । सप्तमेनात्मपूजा देवपूजा च ।
अष्टमेन कलशानां पूरणपूजनाधिवासादिकम्, एतत्स्नपनं च । नवमेन ध्व-
जेज्या, मूतबलिः, उत्सवबलिः, सवेशनं, स्वापन, तीर्थस्नानक्रिया च ।
दशमेन च प्रायश्चित्तम् । एकादशेन जीर्णोद्धारः, बहुवेरविविधश्च । द्वादशेन
पूर्वपटलेष्वनुक्तानि कर्माणि च प्रतिपाद्यन्ते । तत्तद्देवोद्देशेन पृथक् पृथगव-
स्थितस्य तन्त्रस्यैकत्र समुच्चयाश्च तन्त्रविविदिषुणामयं भृशमुपकारायेति
निश्चयचम् । तन्त्रपरिज्ञानाय च नैतादृशः सुगमोऽन्यो ग्रन्थोऽस्तीत्यतः
केरलेषु तन्त्रान्तरापेक्षयास्यैव प्राधान्यम् ।

अस्य प्रणेता दिवाकरशिष्यो नारायणो नाम भृशुरः । अयं च
जयन्तमङ्गलाख्ये (चेलसु मनकळ्) भवने अग्निजातः ४५२९ तमे कल्यब्दे
(१४२६ तमकैस्ताब्दसमे) स्थित इति च,

कस्यब्देष्वतियत्सु नन्दनयनेष्वग्नीधिसङ्घेषु (४५२९) यः

सम्भूतो भृगुवीतद्व्यभुनियुद्मूले सवेदोन्वये ।

प्राहुर्यस्य जयन्तमङ्गलपदेद्दं धाम नारायणः

सोऽयं तन्त्रमिदं व्यधाद् बहुविधादुद्भूत्य तन्त्रार्णवात् ॥

इति ग्रन्थान्तिमपद्यादवगम्यते । अस्य दिवाकरसिष्यत्वं रविपुत्रत्वं च, 'अत्र
न गुरुदिवाक्रेति दिवाकरो नाम गिजगुरुः, तथा रविर्नाम स्वपिता च परि-
गृह्यते' (पृष्ठम् ७) इति विवरणवाक्यात् स्फुटमवगम्यते ।

तन्त्रसमुच्चये प्रथमद्वितीयपटलगतानि शिल्परविषयकाणि पद्यानि शि-
ल्परत्नपूर्वोत्तरभागयोरपि हृदयन्ते । तानि च यथाक्रमं लिख्यन्ते ।

श्लोकः.

तन्त्रसमुच्चयपुटम्. शिल्परत्नपुटम्. (T २, S 1)

धीर्यान्ते तटिनीतटे	१९	४१
प्राचि प्रतीचि च	२०	"
ईशादिभेतेशपर्यन्त	८६	४३
खात्वा क्षिति	१६	४४
स्तम्भोत्थस्त्य संश्लेष (प० १२)		"
साक्षे शङ्कुमिनाहुतं	"	४७
नागैर्भिषितति	"	४९
अष्टाशामिहिरैः	"	५०
दुष्टोद्देशसमुद्रवा	७९	५७
सिद्धायाकीर्	७८	५८
गुर्षी धीरैर्वी	८०	"
आयाधिक्यं व्ययतः	८९	७३
ध्वजभूमसिंह	"	७४
पादोन्निकरादि	८५	७८
धाम्नो न्यासे	९०	७९
मासादासित्यादि	१३७	८१
विधेन्द्रापेषु	११८	"
व्यामासेऽथ	१३९	"
ध्यायाशापर	१३९	८२
मूलाप्यसिखरं	१४३	८४
गेरे त्रिदोर्द्विगमवे	९१	९२
सङ्गादैरदयो	९२	"

श्लोक..	तन्त्रसमुच्चयपुटम्.	शिखरालपुटम्.
स्तम्भे प्राथमिके	१३४	९३
मासुरोच्चे	९५	९४
इष्टाधिष्ठानोच्छ्रय	९६	"
वास्त्वाधार	९७	१०१
मासुरे मिद्विह	"	१०५
मासुरेऽशै	९८	"
यावत् स्वामोक्ष	९९	१०९
प्रत्यन्ते वा	१०५	१११
स्वायामामन्यक्ष	१०६	"
बह्वादिदित्यवधि	१०१	११३
पाद्या गृह	"	"
विस्तारेऽरूप	१०२	११४
प्रत्युत्तरान्तर्विरचय्य	११९	११५
प्रत्युत्सेधेन	"	"
भङ्गवत्त्वा प्रत्युत्तरान्तर्गत	१२४	"
प्रासाद. सक्रमो	१२०	११८
भक्ते प्रत्युत्तरान्तर्गत	९२	"
स्तम्भा. कोणचतुष्क	१०७	"
कार्या. स्युधरणा	१०८	११९
जोमां कुर्वीत	१०९	१२१
गर्भागार	१११	१२६
कुर्वीत् सर्व	११३	"
ध्यासे गर्भ	११२	"
द्वारोत्सेध	११४	१२८
भित्तिज्यास	११०	१२९
वृण्डान्धयज्ञ	११४	१३०
ऊर्ध्वीभरभ्रमरका	११५	१३५

श्लोक .	तन्त्रसमुच्चयपुटम्.	शिल्पालपुटम् .
अभ्युद्धार	११६	१३६
मन्त्रे दिङ्मन्द	११७	१३८
न्यस्येच्छुद्धारि	२८२	१४१
कुब्जे पङ्कत्पादि	१२२	१४३
धाम्नोऽष्टांश	"	१४४
दण्डैर्द्वित्रि	१२३	१४६
स्तम्भान्तरे	१२४	१५३
सण्डोत्तरं	१२५	१५५
उत्सेधे	१२६	"
एकाङ्गमूनादि	"	१५८
द्वारार्धत	१२७	"
स्नग्भार्धादि	१३१	"
श्रीवामानुपरि	१३४	१६३
शाराकूट	१३५	"
तले द्वितीये	१३६	"
बाह्योत्तरेण	"	१६४
कुर्म्युदुत्तर	१२८	१६७
षष्टाशकादि	१२९	१७२
शाकाद्युत्तर	"	१७६
क्षत्पे धामनि	१६०	१८१
स्वामीष्टमाने	१४०	१९२
गाहार्धमात्र	१४१	१९३
स्वामीष्टे परि	"	"
भागहृये	१४२	१९४
षोड विभज्य	"	"
स्वामीष्टनहे	१४४	"
मेपेपुमा	१४४	१९५
सन्तर्नष्टरतो	१४७	१९७

श्लोकः.

तन्त्रसमुच्चयपुटम्. शिल्परत्नपुटम्.

प्रासादस्योत्तर	१४५	२०३
भक्त्यामग्न	१४६	२०५
दण्ड स्वं सम	१४८	२०६
कृत्वा वश	१४९	२०९
पृष्ठे सपार्श्व	"	"
स्वाभीष्टे सम	१५०	"
प्रासादमध्याद्	"	२२६
पूजापीठसम	१५१	२२७
पृथ्व्या पादुक्	"	२२८
पीठेषु	१५२	"
गर्भन्यासे	१७७	८
लिङ्गानि सायक	१७६	९
षड्भयशक	१७७	"
लिङ्गं सर्व	१७८	१४
आयामे द्वास्त्रे	१७९	"
मयोचितातान	१८०	१५
दुर्याश्रे	"	"
कुर्वीत	१८१	१९
विस्तारं शिव	१८०	"
तन्मस्तके	१८१	२०
भङ्क्त्वा त्रेणा	१८१	२१
रेखा रक्षण	१८१	"
विस्तारोऽयम	"	"
द्वारोत्सेपसम	१५४	२८
सकले सति	१८८	३१
प्रायः स्वगच्छित	१५६	३४
विस्तार शिव	१७१	४५
उच्छ्रयापिमुनं	१७२	"

श्लोक .	तन्त्रसमुच्चयपुटम्	शिल्परत्नपुटम् .
अभ्युद्धार	११६	१३६
स्तम्भे दिङ्मनन्द	११७	१३८
न्यास्येच्छह्वारि	२८२	१४१
कुक्ष्ये पद्मकृत्यादि	१२२	१४३
भाम्भोऽष्टाश	"	१४४
दण्डैर्द्वित्रि	१२३	१४६
स्तम्भान्तरे	१२४	१५३
स्रण्डोत्तर	१२५	१५५
उत्सेधे	१२६	"
एकाङ्गभ्रूनादि	"	१५८
द्वारार्धत	१२७	"
स्तम्भार्धादि	१२९	"
श्रीवायामुपरि	१३४	१६३
शाराकूट	१३५	"
तले द्वितीये	१३६	"
बाह्योत्तरेण	"	१६४
कुर्मोदुत्तर	१२८	१६७
अष्टाशकादि	१२९	१७२
शाकाद्युत्तम	"	१७६
षल्पे घामनि	१३०	१८१
स्वाभीष्टमाने	१४०	१९२
माहार्धमान	१४१	१९३
स्वाभीष्टे परि	"	"
भागद्वये	१४२	१९४
षोढा विभज्य	"	"
स्वाभीष्टनाहे	१४४	"
नेत्रेषुसप्त	१४४	१९५
क्षन्तर्मण्डलतो	१४७	१९७

श्लोकः.	तन्त्रसमुच्चयपुटम्.	शिल्परत्नपुटम्.
प्रासादस्योत्तर	१४५	२०३
भक्त्यामम	१४६	२०५
दण्डं स्वं सम	१४८	२०६
कृत्वा वध	१४९	२०९
पृष्ठे सपार्श्वे	"	"
स्वामीष्टे सम	१५०	"
प्रासादमध्याद्	"	२२९
पूजापीठसमं	१५१	२२७
पृष्ठ्या पादुके	"	२२८
पीठोच्चे	१५२	"
गर्भन्यासे	१७७	८
लिङ्गानि सायक	१७६	९
षड्भ्रमशंक	१७७	"
लिङ्गं सर्व	१७८	१४
आयामे दक्षिणे	१७९	"
नयोचितातान	१८०	१५
तुर्यांशे	"	"
कुर्वीत	१८९	१९
विस्तारं शिव	१८०	"
तन्मस्तके	१८१	२०
भङ्क्त्वा त्रेधा	१८२	२९
रेखां रक्षण	१८३	"
विस्तारोऽपम	"	"
द्वारोत्सोपसमं	१५४	२८
सकले शक्ति	१८८	३१
प्रायः स्वशक्ति	१५९	३४
विस्तार. शिव	१७१	४५
दक्षिणाभिमुखं	१७२	"

श्लोकः	तन्त्रसमुच्चयपुटम्.	शिखररत्नपुटम्.
तर्जन्यप्रिमयोः	१७३	४६
शीर्षाप्राचदिका	१५६	६५
सीमास्वाद्यु	१५७	"
वष्टाभुला	१५८	"
तन्मूलपार्थ	१५९	"
फालेक्षणान्तर	"	"
व्येष्टाभुलायत	१६०	६६
शब्दप्रहादि	१६१	"
नाभिस्थली	"	"
कक्षादिसन्धमवधि	१६२	"
वष्टाभुलैः कर	१६३	"
अङ्गुष्ठके वितति	"	"
देशिन्युपावरजयो	१६४	६७
स्वस्वाम्रपर्व	"	"
अङ्गुष्ठतर्जनिकयो	१६५	"
लिङ्गं युगाङ्गुल	"	"
मूलान्तराम्र	१६६	"
मूलादिवेद	"	६८
अङ्गुष्ठतत्सह	१६७	"
अङ्गुष्ठके रस	"	"
ठाढैलिभिः	"	"
जघ्नोस्नाहु	१६८	"
विशेषं शर	१७३	७४
अत्रैकाङ्गुल	१६८	७६
कुर्यात्किरीटं	१६९	७७
यसं ताल	१७४	८२
विंशत्या	१७५	"

श्लोकः.	तन्त्रसमुच्चयपुटम्.	शिखररत्नपुटम्.
विम्बे विम्बोच्छ्रय	१८४	१८३
मष्टांशे शिव	१८५	१८७
पीठे मुक्त्वा	"	"
विम्बे नपुंसक	१८६	१८८
मरुत्वा त्रिधा	१८७	१८९
लिङ्गायाम	"	"

शिखररत्नकर्ता श्रीकुमारः क्रैस्ताब्दषोडशशताब्दयां स्थित इति श्रियुतमहामहोपाध्याय-डाक्टर्-गणपतिशास्त्रिभिः शिखररत्ननिवेदनायां प्रतिपादितम् । तन्त्रसमुच्चयकर्ता च चतुर्दशशताब्दया, पूर्वार्धे स्थित इति 'कल्प्यब्देषु' इति पद्येन प्रतिपादितम् । अनेन श्रीकुमारकविः स्वप्राचीनेन नारायणेन कृतं प्रख्यातं तन्त्रसमुच्चयपद्यजातं स्वग्रन्थे निवेशितवानिति प्रतीयते ।

शैवागमनिबन्धनगताचार्यपूजनपटले षष्ठे दृश्यमानानि 'क्षितिर्वै धार्यते लोकान्' इत्यादीनि पद्यानि तन्त्रसमुच्चयेऽपि प्रथमपटले १६ तमश्लोकमारभ्य २३ तमश्लोकपर्यन्तं दृश्यन्ते । शैवागमनिबन्धनकर्ता च समुच्चयकाराक्षरायणात् प्राचीन इति कृत्वा शैवागमनिबन्धनादेतान्युद्धृतानीति वक्तुं न युक्तं यत इमानि पद्यानि नमस्कारभन्त्रात्मकानि । किञ्चेमानि प्रयोगमञ्जर्यादावपि दृश्यन्ते ।

एवं चार्यं ग्रन्थः विष्णुसंहितागमपाशुपतप्रयोगमञ्जरीभास्करि(शैवागमनिबन्धनमयमतब्रह्मरात्रसात्त्वतवैष्णवसनन्दप्रश्रपद्धतिक्रियासाररत्नावलीप्रमुखग्रन्थतात्पर्यपर्यालोचनेन प्रणीतः स्वतन्त्र इत्यवगम्यते ।

तन्त्रसमुच्चयार्थविमर्शकारिणी विमर्शिन्याख्या कापि व्याख्या मूलकारस्यैव सनुना कृता । यया सनाथोऽयं तन्त्रसमुच्चयः प्रागनन्तश्चयनग्रन्थावलावदितः पट्टपटलात्मकः ६७ तमाङ्कतया समनन्तरश्च पट्टपटलात्मकः ७१ तमाङ्कतया च प्रकाशितः । तस्यैवास्य यद्यपीदं द्वितीयं संस्करणमथापि मूलार्थविवरणपरिविवरणारूपव्याख्याया चोपेतमिति विशेषः । कर्ता च विमर्शिन्याः शङ्करो नाम । यदाह स्वयमेव

यस्य हि तन्त्रसमुच्चयरचनाल्लोके समुत्थिता श्रीर्षिः ।

तत्पुत्रेण कृतेयं शङ्करनाम्ना विमर्शिनीव्याख्या ॥ इति ।

अनेनैव शेषसमुच्चयस्यापि कापि व्याख्या कृता विमर्शिनी नाम । शेष-
समुच्चयश्च केरलभाषाव्याख्योपेतोऽस्मादेव ग्रन्थालयादचिरात् प्रकाशमे-
ष्यति ।

द्वितीयं विवरणं नाम व्याख्यानं नारायणशिष्येण केनापि गुरु-
निदेशाद् विरचितमिति

“गुरुन् गणापिराजं च क्त्वा गुरनिदेशतः ।

तन्कृतं विवरिष्यामः स्फुटं तन्त्रसमुच्चयम् ॥ (ष्टमम् ३.)

इति विवरणकारभोक्तात् पद्यात् स्फुटमवगम्यते । विवरणकर्ता च
कृष्णशर्मेति लोकवार्ताभवलब्ध्वं केचिद् वदन्ति । परन्तु तद्विर्भावकं प्रमाणं
न किञ्चिदुपलभ्यते । सरस्या रीत्या मम्यद् प्रतिपादितेनानेनैव व्या-
ख्यानेन विमर्शिनीगतपाठोऽपि संस्कृतः । अपभ्रंशमूषिष्ठ मातृकाद्वयमवस-
न्व्यास्य प्रथमसंशोधने निर्धृते वैद्यनाथनिपुण श्रीयुत एह. ए. रविचर्म-
देवैरन्यदपि शुद्धप्रायं मातृकाद्वयं सम्पादितम् । उपरन्ध्रानु चतस्रन्वपि
मातृकासु द्वितीयपटले ७० तमपद्यान्तरमापटलमस्ति विवरणव्याख्यानं
न दृश्यते । तथापि ग्रन्थगौरवाद् विगलित्वांसं विहायास्य प्रगल्भनं सवृष्टम् ।
ततो मीमांसकरत्न- वि. ए. रामस्वामिशशिष्ठानाथैर्विवरणस्यान्यदपि
मातृकाद्वयं सम्पादितम् । तथापि विगलित्वांसम्याहाभात् तत्रतः पाठभेदः
परमन्ते निवेदितः ।

र्तद्विज्ञो' महाप्रासादः । पादुकादिस्तूप्यन्ता प्रासादोल्लतिः । सा च प्रासादवि-
स्तारद्विगुणा पादोनद्विगुणा अर्धेनद्विगुणा सप्तांशचतुरस्रद्विगुणा चेति चतुर्धा
भवति । तथाच निबन्धनम् —

सप्तांशत्र्यन्वितोऽध्यर्धः पादोनद्विगुणोऽपि वा ।
द्विगुणो वोच्छ्रयः प्रोक्तो विस्तारात् सर्ववेश्मनाम् ॥

(पटलः २. श्लो० ७.)

अधिष्ठानस्याधस्तादुपपीठं पद्मं च कर्तव्यम् । उपपीठप्रमाणं च ।

अधिष्ठानस्य चाधस्तादुपपीठं प्रयोजयेत् ।
रक्षार्थमुन्नतार्थं च शोभार्थं तत् प्रवक्ष्यते ॥
समं त्रिपादमर्धं वा पञ्चांशद्वयंशमेव वा ।
रापादं वाथ सार्धं वा पादोनद्विगुणं तु वा ॥
द्विगुणं वा प्रकर्तव्यमात्ताधिष्ठानतुङ्गतः ।

(मयमतम् . पुटम् ६४)

उपपीठावयवाश्च ---

उच्छ्रये भानुभागे तु द्यंशेनोपानमीरितम् ।
पद्ममंशं तदूर्ध्वेऽर्धं क्षेपणं पद्मभागिकम् ॥
श्रीवमर्धेन कम्पं स्याद् भागीकेनाम्बुजं भवेत् ।
शेषांशं वाजनं कम्पमष्टाङ्गमुपपीठकम् ॥
पडङ्गं वा विधातव्यमूर्ध्वाधस्ताद् विनाम्बुजम् ।

(मयमतम् . पुटम् ५५)

इति मयमतोक्तदिशाष्टौ भवन्ति । अम्बुजद्वयवर्जनाद् पद्मं वा । उपपीठोपरि
पद्मम् । तदुपर्यधिष्ठानम् । विनाप्युपपीठे पद्मं च प्रासादो दृश्यत इति कृत्वा
ताभ्यां विनापि प्रासादः कार्य इति विमर्शिनीकाराणामाशयः । रक्षार्थमुन्नतार्थं
च द्वयमपि कर्तव्यमिति विवरणकाराशयः । (प० २. श्लो० ११)

स्तम्भार्धोच्चमधिष्ठानम् । तच्च त्रिविधं, पादबन्धं प्रतिक्रमं मञ्चकं चेति । अ-
धिष्ठानावयवास्तु — पादुकं, जगती, कुमुदकं, गलः, कम्पः, गलः, प्रतिश्चेति ।
अधिष्ठानोच्चे चतुर्विंशतिधा विभक्ते त्रिभिरंशैः पादुकमष्टाभिर्जगती सप्तभिः कुमु-

दकं श्रेणे पदंशे दशांशीकृते त्रिभिर्द्वाभ्यां त्रिभिर्द्वाभ्यां चांशकैः क्रमेण गलः कम्प-
गलः प्रतिश्व, इत्यधिष्ठानावयवमानम् । (पटलः २. श्लो० १३) इदं पादबन्धना-
मकमधिष्ठानम् ।

‘पादबन्धमुदितं तदुच्छ्रये भानुभिर्द्दिगुणितांशके कृते ।

(मयमतम्. पु० ६९)

अधिष्ठानोच्छ्रय एकाविंशतिधा विभक्ते त्रिभिः पादुकं सप्तभिर्जगती
पद्भिः कुमुदकम् एकेन कुमुदपाटिका भागभ्यां गलपादाः अर्धाशेनाल्प-
पाटिका, अर्धसहितैकेन महापाटिका, च । सा च महापाटिका स्वोचितेनाशेन
कृतवाजना स्यात् । इदं प्रतिक्रमनामकमधिष्ठानम् । (प० २. श्लो० १४)

उत्सेधं विभजेत् त्रिधान्तिममथो भङ्क्त्वा चतुर्धा क्रमा-
देकांशे जगती परे कुमुदकं भागे विदध्यात् ततः ।
भागौ द्वावथ पाटिकान्तरिगतावन्वयौ प्रतेः स्यान्मुखं
कर्तव्यं विधिवत् प्रतिक्रममिदं वृद्धिप्रदं वेश्मनः ॥

एकेन कुर्यादथ पाटिकां च सार्धेन खण्डान् विदधीत सम्यक् ।
शिष्टेन कुर्यादथ वाजनं च कर्तव्यमेवं खलु पादबन्धे ॥

इति प्रयोगमञ्जर्यामप्युक्ते प्रतिक्रमपादबन्धे ।

मञ्चकमधिष्ठानं तु —

तुङ्गे पद्द्विंशदंशे खुरमथ जगतीकैरवं कम्पकण्ठं

कम्पं पञ्च कपोतं तदुपरि च तथा निम्नमन्तादिवक्त्रम् ।

कम्पं भागेन पद्भिः शरशशिगुणचन्द्रैकबन्धांशकांशै-

र्द्वाभ्यामेकेन कुर्यादमरनरपतेर्मन्दिरे मञ्चबन्धम् ॥

(मयमतम्. पु० ७१)

अधिष्ठानप्रतेरन्ते गलान्ते वा सोमेशानादिगन्तरगतदैर्घ्यस्याष्टभागं
नवभागं दशभागं वा व्यतीत्य प्रणालकरणम् । तन्मानं त्वधिष्ठानोष्मानं
वा चरणविरहितं वार्धवृद्धं वा भवति । तत् त्रिधा कृत्वैको भागः कुब्जे द्वौ
भागौ बहिश्च यथा स्यात् तथा कर्तव्यम् । वल्लीबलयपरिगतमलङ्कारविशेषै-
र्मण्डितं च प्रणालं कुर्यात् । (प० २. श्लो० २१)

स्तम्भोच्चतिस्तावत् — पादोनत्रिकरसद्यङ्गुलत्रिकरसदशाङ्गुलत्रिकरप्रासादेषु द्विकरसम्मितः स्तम्भः । पादोनचतुष्करादिचतुष्करवर्गप्रासादेषु चतुरङ्गुलाधिको द्विहस्तः स्तम्भः । अङ्गुलाधिको द्विहस्त इति पक्षभेदोऽप्यस्ति विवरणरीत्या । (५०२. श्लो० ८) उपपीठोत्तरयोः प्रत्युत्तरयोर्वान्तरगतसन्मानमज्ञाद्येकादशान्तिमैः सप्तयानैर्विभज्यैकमंशं पूर्वनिगदितस्तम्भोच्छ्रये योजयेत् त्यजेद्वा । तथाधिष्ठानोच्छ्रयमज्ञादिनवान्तिमैर्विभज्यैकमंशं त्यजेत् ।

(५० २. श्लो० ९)

प्रत्युत्तरान्तर्गतस्तम्भोच्चेऽष्टभिर्नवभिर्दशभिर्वा विभक्ते येषांशस्तेष्वेकांशो स्तम्भमूलविस्तारः । मूलविस्तृतेरष्टांशेन नवांशेन दशांशेन वा हीनोऽप्रविस्तारः । स्तम्भाश्च त्रिकरादिप्रासादेषु कोणचतुष्टये चत्वारो दारुमयाः । अन्तरा द्वौ वा त्रयो वा, ते च दारुस्तम्भादर्धेन त्रिभागेन चतुर्भागेन वा विहीनविस्ताराः । एवं च द्वादश स्तम्भा षोडश स्तम्भा वा भवन्ति । एकादशकरादिषु कोणचतुष्टये चत्वारः, अन्तरा च चत्वारः । तथा च सति विंशतिः स्तम्भाः । ते च समानान्तरा स्युः । (५० २. श्लो० १०, २३)

स्तम्भाकृतिभेदाः— स्तम्भाश्च चतुष्कोणा अष्टकोणाः षोडशकोणा वर्तुला वा कार्याः । विस्तारत्रिगुणितोपरिभागे त्रिगुणविस्तारोन्मितमष्टाश्रमवशिष्टं वीरकाण्डचतुरश्रं च स्तम्भं कुर्वति । अथवा स्वघनस्य कर्णान्नं यावत् तावत् चतुरश्रमवशिष्टं वृत्तं च कुर्यात् । (५० २. श्लो० २४)

स्तम्भावयवाः— ओमा, (स्तम्भपीठम्) कुम्भः, मण्डः, वीरकाण्डं पोतिका च ।

ओमामान स्तम्भविस्तारद्विगुणविस्तारं स्तम्भविस्तारार्धघनं च । स्तम्भोर्ध्वभागगतकुम्भमानं पादसहितो दण्डः सार्धसहितो दण्ड इत्यादि यथाशोभमवगन्तव्यम् । (५० २. श्लो० २५)

कुम्भोपरिगतमण्डमानं च दण्डचतुष्टयायामविस्तारं पादोनदण्डघनं च । तदुपरिस्थितवीरकाण्डमानं दण्डविस्तारदीर्घं पादोनघनं च । तदुपरितनपोतिकामानं त्रिदण्डदीर्घं चतुर्दण्डदीर्घं पञ्चदण्डदीर्घं सार्धपञ्चदण्डदीर्घं वा तथा एकदण्डविस्तारमर्धघनं च भवति । (५० २. श्लो० २५)

चतुर्दिक्षु द्वारस्थानानि प्रासादमध्यसूत्राद् द्वारमध्यसूत्रं किञ्चिदतीत्य रचयेत् । द्वारोत्सेधविस्तारौ च— गर्भगृहविस्तारे एकादशधाष्टथा द्वादशधा

सप्तधा पञ्चदशैर्वा वा विभक्ते सप्तभिः पञ्चभिः [सप्तभिश्चतुर्भिरष्टाभिश्चाष्टैः
द्वारोच्छ्रयः । द्वारोच्छ्रये एकविंशतिधा एकोनविंशतिधा पञ्चदशधा त्रयो-
दशधा नवधा वा विभक्ते दशभिर्नवभिः सप्तभिश्चतुर्भिः पद्भिश्चाष्टैर्यथाक्रमं
व्यासः । अयं वैष्णवद्वारसमुच्छ्रयः । (प० २. श्लो० २६, २७)

गर्भगृहव्यासे त्रिभिः पञ्चभिर्नवभिर्द्वाभ्यां वा विभक्ते क्रमात् द्वित्रि-
पञ्चैकांशकैर्द्वासरसमुच्छ्रयः । अयं शैवद्वारसमुच्छ्रयः । (प० २. श्लो० २८)

सर्वसामान्यद्वारोत्तरेष्वस्तु—गर्भगृहव्यासे सप्तधाष्टधा नवधा दशधा वा
विभक्ते एकमंशमपहाय द्वारोत्तरेषः । आयानार्धेन विस्तारः । द्वारशाखा-
विस्तारश्च स्तम्भविस्तारसमः सपादस्तम्भविस्तारः सार्धस्तम्भविस्तारो वा
प्राग्धः । सन्ध्यायामद्वारायामयोर्व्यर्षकलने यच्छिष्टं तत् पञ्चधा कृत्वा द्यंशेन
घनेनाधरपट्टिका त्र्यंशेनोर्ध्वपट्टिका च कार्या । अथवा शिष्टे नवधा विभक्ते
सार्धद्यंशेनाधरपट्टिका शिष्टांशेनोर्ध्वपट्टिका च कार्या । विस्तारस्तु द्वारशाखा-
समः । अधरपट्टिका वाज्रनर्हाना, ऊर्ध्वपट्टिका वाज्रनदामादियुता । अस्या
उपरि लक्ष्म्या संयुक्ता फलका, कार्या ॥ (प० २. श्लो० २९, ३०)

दण्डचतुर्थांशेन षष्ठांशेनाष्टमांशेन वा क्वाटतीर्षं भवति । स्वतीव्र-
युक्तद्वारविस्तारार्धं क्वाटविस्तारः । क्वाटगूलेऽग्रे ष वर्तुलाकारेण शिखा
कार्या । वामक्वाटे क्वाटतीर्षार्धतीर्षा क्वाटतीर्षाद्विगुणविन्दारा च सूत्रफलका
कर्तव्या । सा त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिर्वा स्तनैरलङ्कृता स्यात् । क्वाटयो-
रूर्ध्वमघश्च भ्रमरकम् । अन्तरर्गल सूत्रपट्टिका तिर्यग्दक् च पत्रकाणि
प्रक्षेपणीयः बलयं तामरसकोरकापीव कौलानि श्रीदेवामुखचन्द्रकलाचलद्वाराश्च
कार्याः । स्तनेषु क्रीलकान्युत्कीर्यं स्थापनीयानि । (प० २. श्लो० ३१, ३२)

प्रवेशनिर्गमार्थं प्रधानद्वारभुवङ्गमस्थलात् समतलपर्यन्तं सोपानानि स्युः ।
तानि च समान्तराणि द्विदण्डविततानि सार्धैरुदण्डविततानि वा साराशिलया
कार्याणि । चलनाभावाय पार्श्वद्वये सोपानहस्तौ कार्या । तौ च द्वारशाखाद्वयीपा-
शोद्धतमकरास्यानिर्गतया लतया रुद्धौ च स्याताम् । (प० २. श्लो० ३३)

द्वारेषु पत्रतोरणं मकरतोरणं चित्रतोरणमिति त्रिविधं तोरणं भवति ।
स्तम्भोचे नवभिर्दशभिरष्टभिर्वा विभक्ते तलयंशेन द्वारोपरिगताययवं मत्स्यरूपं

कुर्यात्, शेषेण तोरणपादां च । स्तम्भार्धमानेन वा चतुर्दण्डैः पञ्चदण्डैः पद्दण्डैर्वा तोरणे व्यासं कुर्यात् । एषां पादानामुपर्युत्तरं कृत्वा पत्रादिना शोभमानमर्धचन्द्राकृति यत् क्रियते तत् पत्रतोरणं, मकरास्यादिभिर्युक्तं पञ्चधा वकीकृतं च मकरतोरणं, तदेव विविधैः पक्षिभिर्नक्रतुण्डेन चोज्ज्वलं चित्रतोरणम् । (प० २. श्लो० ३५)

प्रतेरुत्तरस्य च मध्यभागे शिलेष्टकामृत्तिकादारुफलकजालकेष्वन्यतमेन द्रव्येण भित्तिकरणम् । भित्तरथो वेदिका वेदिकोपरि पञ्जरादयश्चेति भित्तिभूषा भवन्ति । वेदिकोच्छ्रयश्च प्रतेरुत्तरेण वा स्तम्भायामाष्टांशेन सप्तांशेन षडंशेन वा स्तम्भविस्ताराद्विगुणेन वा त्रिगुणेन वा सार्धैकेन वा तुल्यो भवति । उत्सेधे द्विधा कृते एकांशेन मेखलात्रयमपरेणाधो गलश्च कार्यः । अथवाष्टधा सप्तधा षोढा वा भक्ते एकश्रेकांशे कपेग कम्पाठजकम्पाः कार्याः । इति द्विविधो वेदिका निर्माणप्रकारः । (प० २. ३६, ३७)

प्रासादः सकलोऽपि स्तम्भतोरणचतुर्द्वारैर्युतः स्यात् । पञ्चहस्तादिप्रासादेषु तु स्तम्भास्तोरणानि चतुर्द्वाराणि स्तम्भाभ्यन्तरेषु जालपञ्जराणि च स्युः । सप्तहस्तादिप्रासादेषु प्रथममले चतुष्कोणेषु कूटा इति परं विशेषः । नवहस्तादिप्रासादेषु शाला कूटः नासिका महानासिकेत्येतौ वैशोतमानानि जालपञ्जराणि कार्याणि । (प० २. श्लो० ३८)

कुक्ष्ये दशभिर्नवभिरष्टभिर्वा विभक्ते एकांशविस्तारायाम् कोणेषु कूटं विरचयेत् । द्वांशदीर्घामेकांशविस्तारं चतसृषु दिक्षु शालां विरचयेत् । शालाकूटान्तराले पादोनैकांशेन दीर्घविस्तारं नासिकां च । नासिकयोः पार्श्वद्वये पादोनैकांशादिना सजालं पञ्जरं च । (० २. श्लो० ३९)

प्रतिमारभ्य स्तूपीपर्यन्तैरवयवैर्युतो मध्यस्फुरन्नासिकः प्रासादाकृति-कश्च कूटः । स च प्रासादाष्टांशेन कार्यः । कूटसूत्रस्था मुखपट्टाशक्ति-ध्वजादिभिः शोभमाना स्तूपीत्रय्युपशोभिता परिलसन्नासा च शाला भवति । (प० २. श्लो० ४०)

वेदेरूर्ध्वभागे द्वयादिचतुरन्तदण्डविस्तारं विस्तारादेकदण्डमारभ्य द्विगुणान्तिममायतं गोमूत्रिकादिक्रमात् सुषिरितं जालकं कर्तव्यम् । तदुपरि द्वित्रिचतुर्भिर्दण्डैर्मितविस्तारदूर्ध्वं पञ्जरं कार्यम् ॥ (प० २. श्लो० ४१)

महाप्रासादे समन्तात् स्तम्भान्तरे स्तम्भविस्तारोच्चं संपोदस्तम्भविस्तार-
ततं च पद्मं कृत्वा तद्गतं कुम्भं च तत्सदृशं कृत्वा तस्मादुद्गतां स्तम्भपर्य-
न्तर्दीर्घां षट्मुखादुद्गतैः पत्रैर्विचित्रमूलां कुम्भलतां विरचयेत् ।

(५० २. श्लो० ४२)

स्तम्भायामेऽष्टधा विभक्ते एकांशेनाधो वेदिं चतुर्भिरंगैः पादान् अंशा-
धेन मृन्मयोत्तरमंशाधेन वलमिम् एकांशेन कपोतम् अष्टमांशेन स्तम्भयुतगृह-
पिण्डं च कुर्यादल्पप्रासादे ।

(५० २. श्लो० ४३)

स्तम्भविस्तारतुल्यविस्तारोत्सेधं खण्डोत्तरम्, अस्मात् पादोनधनं पत्रो-
त्तरं, खण्डोत्तराद्दलविहीनधनं रूपोत्तरं चेति त्रिविधमुत्तरम् । रूपोत्तरोत्सेधे
पञ्चभिर्विभक्ते द्वितयतो वाजनम् । तस्मिन् षड्भक्ते एकांशेनाल्पवाजनं अंशेन
महावाजनं च भवति । वाजनाभिर्गमनमपि स्योत्सेधार्धांशेन पादांशेन वा स्यात् ।
उत्तरोपरि उत्तरतीजसमुच्छ्रयामुच्छ्रयार्धघनां षट्ठिकां (५१००००००) न्यसेत् ।
उत्तरोपरि ऊनपाददण्डेन वैकदण्डेन बोच्छितं वाजनं निधाय तस्मिन्नेक-
दण्डोच्छ्रया ऊनपाददण्डविततास्तुलाः प्राक् तिर्यक् च कार्याः । गर्भद्वारो-
च्छ्रयार्धमारभ्य कदलिकाकरणेन गर्भकुण्डं मुहूर्तैः शिलाधैर्मुकुलाकारं कुर्यात् ।
तच्च द्वारोर्ध्वतोऽष्टपुटं चारुलसत्तरङ्गं गर्भगृहविस्तारार्धोच्चमग्रे पिधानशिलाभिरामं
च स्यात् ।

(५० २. श्लो० ४४—४७)

उत्तरपट्टिकोपरि कूटप्रविष्टाप्रका लुपाः कार्याः । ताश्च कर्णसूत्रान्त-
मायामा मध्ये पार्श्वद्वयमारभ्य कोटिपर्यन्तं समान्तराश्च कार्याः । स्तम्भोष्णे
शरशूलनन्दनयनैर्भक्ते द्वित्रिचतुरेकभागैरुत्तराद्यस्ताल्लुपावलम्बनं चतुर्धा भ-
वति । उत्तरविस्तारादष्टमांशेन सप्तमांशेन षष्ठांशेन वा सहितविस्तारां
विस्तारत्र्यंशतीव्रां नीपफलकां कुर्यात् । लुपानु द्वित्राङ्गुलादिविततं चतुरश्रं
निजानुरूपं वलयं कार्यम् । उत्तमदारुफलकैरेण लुपाः सञ्छाद्योर्षुहस्तली-
लां पिधानफलकां कृत्वा तदूर्ध्वतोऽपिष्ठानसमोक्षतां पद्मकुम्भादिकां पद्मकोर-
कवन्मुकुलाप्रां च स्तूपिकां विरचयेत् । वर्षातपदिवारणसमर्थः शुल्बादिना
कल्पितैः फलकैर्वा मारेष्टकादिभिर्वा विमानशिखरं पिधातव्यम् ।

(५० २. श्लो० ४८—५१)

विस्तारद्विगुणाद्युक्तोत्सेधेऽल्पप्रामादेऽष्टधा विभक्ते एकांशेन मसूरकौ-
 च्छ्रयं द्वांशेन स्तम्भोच्छ्रयम् अंशेन प्रस्तरोच्छ्रयमंशेन गलोच्छ्रयं भागाभ्यां
 शिखरोच्छ्रयमंशेन स्तूपिकां च विरचयेदिति पक्षान्तरमास्ति । तथा च
 गुरुदेवः—

उच्छ्रयेऽथाष्टधा भक्ते स्यादधिष्ठानमंशतः ।

स्तम्भोत्सेधस्तु भागाभ्यां प्रस्तरश्चैकभागतः ॥

कण्ठश्चांशेन शिखरं द्वाभ्यां स्तूपी तर्थांशतः ।

एवं धामैकतलकं द्वितलं च समूहयेत् ॥ इति ॥

(प० २. श्लो० ५२)

स्तम्भार्धादिना प्रमाणेन कृतोत्सेधे प्रस्तरे एकविंशतिधा वा एकोन-
 विंशतिधा वा कृते श्यंशैरुत्तरेकांशेन वाजनं च विरचयेत् । तथा
 श्यंशैर्भूतालिम् एकसप्तैकैकांशैः क्रमाद् वाजनं कपोतमालिङ्गपाट्टिमन्तरि
 श्यंशैः प्रतिमेकांशेन वाजनं च । एकोनविंशतिधा कृते ऋक्षे प्रति कपोतं चैकै-
 कांशेन हीनं विरचयेत् । तथा चाहुः—

अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य तु लक्षणम् ।

स्तम्भार्धमुच्चमानं वा आतोत्सेधांशमेव वा ॥

तदुच्चमेकविंशांशं कृत्वा गुणांशमुत्तरम् ।

वाजनं त्वेकभागेन भूतमालोन्नता त्रिभिः ॥

भूतमालोपरिष्ठात् तु वाजनं त्वेकभागया ।

सप्तांशं तु कपोतोच्चमालिङ्गं त्वेकभागया ॥

अंशान्तरिकां कुर्यात् प्रत्युत्सेध गुणांशकम् ।

वाजनं त्वेकभागेन अधवान्यप्रकारतः ।

तुङ्गमेकोनविंशांशं कृत्वोत्तरं त्रिभागया ॥

भागेन वाजनं कुर्यादग्न्यंशैर्वल्मी भवेत् ।

वाजनं त्वेकभागेन कपोतोच्चं रसांशकम् ॥

आलिङ्गमानमंशेन अन्तरि तु प्रकल्पयेत् ।

प्रत्युत्सेधं द्विभागेन वाजनं त्वेकभागया ॥

इत्येकतलप्रासादनियमः (प० २. श्लो० ५३)

महाप्रासादे समन्तात् स्तम्भान्तरे स्तम्भविस्तारोच्चं संपादयित्वा स्तम्भविस्तार-
ततं च पद्मं कृत्वा तद्गतं कुम्भं च तत्सदृशं कृत्वा तस्मादुद्गतां स्तम्भपर्य-
न्तदीर्घां घटमुत्सादुद्गतैः पत्रैर्विचित्रमूलां कुम्भलतां विरचयेत् ।

(५० २. श्लो० ४२)

स्तम्भायामेऽष्टधा विभक्ते एकांशेनाधो वेदिं चतुर्भिर्गैः पादान् अंश-
धेन मृन्मयोत्तरमंशार्धेन वलभिम् एकांशेन कपोतम् अष्टमांशेन स्तम्भयुतगृह-
पिण्डं च कुर्यादल्पप्रासादे ।

(५० २. श्लो० ४३)

स्तम्भविस्तारतुल्यविस्तारोत्सेधं खण्डोत्तरम्, अस्मात् पादोनघनं पत्रो-
त्तरं, खण्डोत्तराद्द्विविहीनघनं रूपोत्तरं चेति त्रिविधमुत्तरम् । रूपोत्तरोत्सेधे
पञ्चभिर्विभक्ते द्वितयतो वाजनम् । तस्मिन् पद्भक्ते एकशिखारूपवाजनं द्यंशेन
महावाजनं च भवति । वाजनानिर्गमनमपि स्वोत्सेधार्धंशेन पादांशेन वा स्यात् ।
उत्तरोपरि उत्तरतीव्रसमुच्छ्रयासुच्छ्रयार्धघनानां पट्टिकां (५०००००००) न्यस्येत् ।
उत्तरोपरि ऊनपाददण्डेन वैकदण्डेन वोच्छ्रितं वाजनं निधाय तस्मिन्नेक-
दण्डोच्छ्रया ऊनपाददण्डविततास्तुलाः प्राक् तिर्यक् च कार्याः । गर्भद्वारो-
च्छ्रयार्धगारम्य कदलिकाकरणेन गर्भकुम्भं सुदृढैः शिलाधैर्मुकुलाकारं कुर्यात् ।
तच्च द्वारोर्ध्वतोऽष्टपुटं चारुलसत्तरङ्गं गर्भगृहविस्ताराधोऽधम्रे पिधानशिलाभिरामं
च स्यात् ।

(५० २. श्लो० ४४—४७)

उत्तरपट्टिकोपरि कूटप्रविष्टाप्रका लुपाः कार्याः । ताश्च कर्णसूत्रान्त-
मायामा मध्ये पार्श्वद्वयमारम्य कोटिपर्यन्तं समान्तराश्च कार्याः । स्तम्भो-
त्तरशैलनन्दनयनैर्भक्ते द्वित्रिचतुरेकभागैरुत्तराधस्ताल्लुपावलम्बनं चतुर्धा भ-
वति । उत्तरविस्तारादष्टमांशेन सप्तमांशेन षडंशेन वा सहितविस्तारां
विस्तारान्यंशतीघ्रां नीपफलकां कुर्यात् । लुपानु द्वित्राहुलाद्विविततं चतुरश्रं
निजानुरूपं बलयं कार्यम् । उत्तमदारुफलकैरेता लुपाः सञ्छाद्योपर्युल्लसत्की-
लां पिधानफलकां कृत्वा तदूर्ध्वतोऽधिष्ठानसमोन्नतां पद्मकुम्भादिकां पद्मकोर-
कवन्मुकुलाप्रां च स्तूपिकां विरचयेत् । वर्षातपदिवारणसमर्थैः शुल्बादिना
कल्पितैः फलकैर्वा सारेष्टकादिभिर्वा विमानशिखरं पिधातव्यम् ।

(५० २. श्लो० ४८—५१)

विस्तारद्विगुणाद्युक्तोत्सेधेऽल्पप्रासादेऽष्टधा विभक्ते एकांशेन मसूरको-
च्छ्रयं द्वांशेन स्तम्भोच्छ्रयम् अंशेन प्रस्तरोच्छ्रयमंशेन गलोच्छ्रयं भागाभ्यां
शिखरोच्छ्रयमंशेन स्तूपिकां च विरचयेदिति पक्षान्तरमास्ति । तथा च
गुरुदेवः—

उच्छ्रयेऽथाष्टधा भक्ते स्यादधिष्ठानमंशतः ।

स्तम्भोत्सेधस्तु भागाभ्यां प्रस्तरश्चैकभागतः ॥

कण्ठश्चांशेन शिखरं द्वाभ्यां स्तूपां तंथांशतः ।

एवं धामैकतलकं द्वितरुं च समूहयेत् ॥ इति ॥

(प० २. श्लो० ५२)

स्तम्भार्धादिना प्रमाणेन कृतोत्सेधे प्रस्तरे एकविंशतिधा वा एकोन-
विंशतिधा वा कृते स्व्यंशैरुत्तरमेकांशेन वाजनं च विरचयेत् । तथा
स्व्यंशैर्मूलालिम् एकसप्तैकैकांशैः क्रमाद् वाजनं कपोतमालिरूपाष्टिमन्तरि
स्व्यंशैः प्रतिमेकांशेन वाजनं च । एकोनविंशतिधा कृते रक्षे प्रति कपोतं चैकै-
कांशेन हीनं विरचयेत् । तथा चाहुः—

अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य तु लक्षणम् ।

स्तम्भार्धमुच्चमानं वा आतोत्सेधांशमेव वा ॥

तदुच्चमेकविंशांशं कृत्वा गुणांशमुत्तरम् ।

वाजनं त्वेकभागेन भूतमालोज्जता त्रिभिः ॥

भूतमालोपरिष्ठात् तु वाजनं त्वेकभागया ।

सप्तंशं तु कपोतोच्चमालिं त्वेकभागया ॥

अंशानान्तरिकां कुर्यात् प्रत्युत्सेध गुणांशकम् ।

वाजनं त्वेकभागेन अथवान्यप्रकारतः ।

तुम्भमेकोनविंशांशं कृत्वोत्तरं त्रिभागया ॥

भागेन वाजनं कुर्यादग्न्यंशैर्वलभी भवेत् ।

वाजनं त्वेकभागेन कपोतोच्चं रसांशकम् ॥

आलिङ्गमानमंशेन अन्तरिं तु प्रकल्पयेत् ।

प्रत्युत्सेधं द्विभागेन वाजनं त्वेकभागया ॥

इत्थेकप्रसादनियमः (प० २. श्लो० ५३)

अथ द्वितलत्रितलजातिच्छन्दविकल्पाभासवृत्तचतुरायतद्वस्ति-
 पृष्ठपडश्राष्टाश्रादिप्रासादनियमः प्रोच्यते । त्रिकरादिदशकरान्त धामेकतलं,
 पञ्चादिद्वादशकरान्तं धाम द्वितल, सप्तादिशोडशकरान्त धाम त्रितल च
 भवति । प्रोक्तोच्छ्रयेषु प्रासादेषु औचित्येन कर वा त्रिपाद वार्धं वा पादं
 वा योजयितु विकल्पितु वा शक्य पक्षान्तरेण । तथा च ग्रन्थान्तरम् —

प्रत्युन्नतायतकरेषु च हस्तमाना-
 र्द्धान त्रिपादकरमर्धमथापि पादम् ।
 तत्रैव वास्तुनि यथोन्नितमाचरेद्वै
 हान च वर्धनमनिन्धमनेकशास्त्रे ॥ इति ॥

(५० २. श्लो० ५५)

तलान्तरविधिप्रकारस्तु—अन्तर्भिर्चिति वर्धयित्वा तत्राचित्येन लुपामधा-
 र्णी फलका प्रविधाय तस्या वायोचरेषु स्थापिता लुपा विनिवेश्य तदुपरि
 पट्टिका च कृत्वा तलीकृते गल विरचयेत् । प्राथमिकस्तम्भे न्यधिकदशान्तरशै-
 रंशिते द्वित्रित्रिपञ्चसप्तपञ्चाष्टनवभिरशै सम्मिता नवधा श्रिवोक्ता ।
 ततोऽपि तलबल्लुप्तो पूर्वपूर्वस्तम्भात् तस्यास्तस्या श्रिवाया उन्नतिः प्रोनेया
 प्रतितलं प्रस्तरप्रक्रिया च स्यात् । श्रिवा नामोपरितलस्तम्भायाम् ।

(५० २. श्लो० ५६, ५७)

श्रिवाया प्रस्तररूपना तु— श्रिवाप्रदेशे उपरि त्रीन् दण्डान् विहाय
 शेषे चतुर्भाजिते मूलादा तृतीय चतुर्थमश च दशधा कृत्वा अधोगतदशाशे
 त्रिभिरशैरालिङ्गाद्युपाट्टिकामुभाभ्यामन्तरि पञ्चभिर् प्रति च प्रमाद् रचयेत् ।
 प्रतिश्च स्वयंशेन कृतवाजना स्यात् । एव च व्यशेन वाचन व्यशेन प्रतिधेति
 सिद्धम् । द्वितीयेशे शालाभि कूर्दैर्गवाक्षादिभिश्च सुन्दरा भित्ति फल्पयेत् ।
 दशधा कृते तृतीयेशे पञ्चभिरत्तर पञ्चाभिर्भूतद्विपाद्युज्ज्वला बलभि च फल्प-
 येत् । तुर्येशे दशधा कृते व्यशेन कृतया मुञ्जपट्ट्या युत कपोत फल्पयेत् ।
 उपरि प्राक्त्वचिदण्ड स्वपादैर्युक्ता गृहपिण्डि च कुर्यात् ।

(५० २. श्लो० ५८, ५९)

द्वितीयतले विदिशासु कूटान् दिशासु शालाः, शालाकूटयोर्मध्येषु
द्विशो वा नासीर्विरचयेत् । पुनर्दिशास्वजाया मूर्त्तिः, तदूर्ध्वगतशिखरे मद्वा-
नासीश्च रचयेत् । तथा च निबन्धनम्—

‘ऊर्ध्वं कूटचतुष्कं च दिक्षुं शालाचतुष्टयम् ।

नास्यः षोडश कर्तव्याः ।’

इति ॥ (प० २. श्लो० ६०)

त्रितलादिद्वादशतलपर्यन्ताः प्रासादा जातय इति प्रसिद्धाः । ते च
एकादशायोजकरैर्द्वादशादियुग्मकरैश्च सप्ततिकरपर्यन्तं वर्धितैः करैः परिमि-
त्ताश्च । त्रितलादयः प्रत्येकमोजयुग्मभेदादधममध्यमोत्तमभेदाच्च षोडश
भवन्ति । ते पुनर्विस्तारस्य सप्तान्शे त्र्यंशाधिकेनोत्सेधेन युक्ताश्च । सप्त-
तिकरप्रासादे शतकर उत्सेध इत्यादिक्रमेणावगन्तव्या इत्यर्थः । यथाह पिता-
महः —

हस्तसप्ततिविस्तारं शतहस्तोच्छ्रितं भवेत् ।

उत्तमं द्वादशतलं विमानं जातिरुच्यते ॥

मवेन्नवतिपाष्टिभ्यां त्र्युत्तराम्या यथाक्रमम् ।

उच्चविस्तारयोः श्रेष्ठमेकादशतलं गृहम् ॥

उन्नतं चतुरशीत्या सप्तपञ्चाशदायतम् ।

श्रेष्ठं दशतलं घाम विज्ञेयं जातिसञ्ज्ञितम् ॥ इत्यादि ॥

उक्तमानाद् द्विकरहासे मध्यमानि विमानानि भवन्ति । ततोऽपि द्विकरहासे
अधमानि विमानानि भवन्ति । तथा च पितामहः —

उक्तमानात् प्रसितलं द्वासयेद् द्विकरं क्रमात् ।

मध्यमानि विमानानि भवन्तीह दश क्रमात् ॥

मध्येभ्यो द्विकरदासात् कनिष्ठानि ष्ठधरु क्रमात् । इति ।

(प० २. श्लो० ६२)

त्रयोदशहस्तादिपञ्चपष्टयन्तैरोजकरैः, चतुर्दशहस्तादिपञ्चपाष्टिकरान्तै-
र्युग्मकरैर्युक्ताश्चतुस्तलादयश्छन्दप्रासादाः । नवादिपञ्चपञ्चादन्तैरोजसंस्त्यैः

दशादिपट्पञ्चाशदन्तैर्युग्मसंख्यैर्हस्तैर्युक्ताः पञ्चतलादयो विकल्पाः प्रासादाः । उभयेऽपि प्रासादा ओजयुग्मभिदयावममध्यमोत्तमभेदेन च षोढा भवन्ति । एकादशहस्तादिसप्तचत्वारिंशदस्तान्तैरोजकरैः द्वादशहस्ताद्यष्टचत्वारिंशदन्तैः समकरैश्च युक्ता आभासाः प्रासादाः चतुस्तलादयो भवन्ति । तत्र च चतुस्तलाद्येकादशतलान्तं प्रतितलं चतुर्भेदयुक्तम् अग्निमं पद्भिर्भेदैश्च युक्तं स्यात् । जातिप्रासादे करवशात् पष्टिभिदा, छन्दप्रासादे चतुष्पञ्चाशद् विकल्पप्रासादेऽष्टचत्वारिंशत्, आभासेऽष्टत्रिंशच्च भवन्ति ॥

(प० २० श्लो० ६३, ६४)

स्वामीष्टप्रासादस्य माने दशाधिकसप्तशतेनांशिते तेषु त्रयोदशाधिकशतेन मानेन वृत्तीकृत्य वृत्तप्रासादं कुर्यात् । स्वपरिधेरर्धे दशभिर्विभक्ते चतुरंशैर्विभक्तिं पट्टशैरायामं च चतुरश्रदीर्घप्रासादस्य कुर्यात् । स्वामीष्टप्रासादस्य परिधौ चतुष्पष्टिभागानेऽष्टादशधा विभक्ते चतुर्विंशतैः प्रत्येकं पार्श्वद्वन्द्वयार्थं मुखाविस्तारं च कुर्यात् । पुनः पृष्ठे व्यंशसूत्रमभात् सपादपडशपरिधिमुक्तं पृष्ठं च कल्पयेत् । अयं हस्तिपृष्ठाख्यप्रासादः । पूर्वं त्रिभिरंशैः स्वर्वायैकविंशतिभागवर्जितैः पृष्ठगुणे पार्श्वं कुर्यात् । अथ हस्तिपृष्ठप्रासादोक्तवत् मुखे पृष्ठे च व्यंशसंश्लिप्तमूत्रेणार्धवृत्ते विरचयेत् । अयं वृत्तायतप्रासादः । कुक्कुटाण्डप्रासाद इत्यपि नामान्तरम् । (२. ६५-६८)

प्रासादपरिणाह षोढा विभज्य एकैकाशदीर्घाणि पडद्याणि परिकल्प्य पट्पुटात्मकं गृहं कुर्यात् । पष्टमंशं द्विगुणयित्वा स्वकीयपञ्चमाश स्वसाज्जयात् स त्रीण्यो विस्तारो भवति । अष्टाधप्रासादस्तु—परिधिमानं दशधा भङ्क्त्वा त्रिभिर्भागैर्विस्तारं कल्पयेत् । विस्तारे द्वादशधा कृते पञ्चाशैः कृतदीर्घानर्थात् कुर्यात् । (प० २. श्लो० ६२, ७०.)

प्रासादाश्च नामरद्राविलनेसरभेदेन त्रिधा । अधिष्ठानमारम्य शिखरान्तं चतुरश्ररूपेण कृते नाग, त्रीयाद्याशिरारान्तं पट्टश्रभेदितमष्टाश्रभेदितं च द्राविडं, मूलाद्वा गलतो वा वृत्तात्मकं वेसरम् । हिमवद्विन्ध्यान्तराले नागरं विन्ध्यागम्यान्तराले वेसरं तत्र आकुमारीभ्यो द्राविडमिति देशतो विशेषः ॥

मूलाप्रासादस्यागतो मुग्वमण्डपकरणम् । मूलाप्रासादविस्तारं द्विधा पञ्चधा सप्तधा दशधा द्वादशधा वा विभज्य क्रमादेकत्रिचतुःपट्पञ्चाशैः

मुखमण्डपविस्तारं रचयेत् । विस्तारसमं पादोनमर्थोने वा दैर्घ्यं स्यात् ॥
(५० २. श्लो० ७२)

अथ मूलप्रासादाद् बहिः पञ्च प्राकाराः । ते च, अन्तर्मण्डलम् अन्त-
हारा मध्यहारा बाह्यहारा मर्यादा चेति । तत्र मूलप्रासादादर्धे दण्डे गते
सति प्रथममन्तर्मण्डलम्, एकदण्डे सार्धैकदण्डे वा अन्तहारा, द्विदण्डे मध्य
हारा, चतुर्दण्डे बाह्यहारा, सप्तदण्डे एकविंशे वा मर्यादा । अन्तर्मण्डले
दिङ्नायकबलिपीठानि । अन्तर्मण्डलतः करमात्रं व्यतीत्य पूजामण्डपं
कुर्यात् । तच्च चतुरश्रमधिष्ठानेन चतुःस्तम्भैरुचरेण च युतं स्यात् ।
अन्तहारायां परिमण्डपं मूलप्रासादस्य पृष्ठतः पार्श्वतश्च कुर्यात् । मण्डप-
त्रयं च मियः संयुक्तं स्यात् । अग्रे च सभा कार्या । समोत्तरम् उदगवाक्-
स्थितपरिमण्डपोत्तरेण युक्तं यथा स्यात् तथा कार्यम् । (५० श्लो० ७३-७९)

प्रासादमध्यदेशादारभ्याग्रतो बहिर्भागे सार्धद्विदण्डे त्रिदण्डे सार्धत्रि-
दण्डे पञ्चदण्डे षड्दण्डे सप्तदण्डे वा गते बलिपीठिका कार्या । बलिपीठि-
काया यदि धामेप्यते तदपि स्वयोन्यनुरूपं कुर्यात् । बलिपीठोच्छ्रयस्तु देवस्य
पूजापीठसमः तस्मात् पडंशरहितो वा गर्भगृहप्रातेपर्यन्तो वा प्रासाद-
प्रतिपर्यन्तो वेति चतुर्धा भवति । उत्सेधे दशांशिते सप्तांशैः पीठिकावि-
स्तृतिं कुर्यात् । पीठिकावयवविभागस्तु पीठिकोच्चे सर्वांशतिधा कृते एकां-
शेन पादुकं चतुर्भिर्दशैर्जगती त्रिभिः कुसुदं एकेन कुमुदपट्टिकां दशभिर्ग-
लमेकेनोत्तरमेकेन बलिं त्रिभिः कपोतमेकेनाग्रे पट्टिकां द्वाभ्यां पद्मं च
कुर्यात् । अत्र पक्षान्तरमप्यस्ति ॥ (५० २. श्लो० ८१-८४)

बाह्यहारायां दीपस्तम्भः श्रीबल्यर्था शाल्य च स्यात् ।
केरलभाषाव्याख्योपेते तन्त्रसमुच्चये

‘द्वारोच्चाब्धिप्रसाशुगांशवित्तं तस्मात् कृशाग्रान्वितं
द्वारं द्वादशकं विशुच्य पुरतः प्रासादतः स्थापयेत् ।

द्वाराणां दशभिश्च सप्तदशभिः पञ्चान्वितैरुच्छ्रयं
विद्यद्विर्निजवाहदण्डसहितं येचा समेतं ध्वजम् ॥’

इति द्वितीयपटले ध्वजस्तम्भनिरूपणमाधिकतया कृतम् । व्याख्ययोरुभयोरपीदं
पद्मं न दृश्यते ।

अथ विम्बशिलानिर्माणप्रकारः ।

मूलविम्बायामो द्वारोत्सेधसमः द्वारोत्सेधचतुर्भागीनो वेति द्वे विम्बे भाने । द्वारोच्चे नवांशेनाष्टांशेन व्यंशेन योनिते त्रीणि । एवं पञ्च मनुविम्बानि । पुनर्गर्भगृहे त्रिभिः पञ्चभिर्द्वीभ्यां च भक्ते द्विव्येकांशपरिमहात् त्रीणि च भवन्ति । (१० २. श्लो० ८५)

उत्तमे विम्बे कर्तव्ये स्वाभीष्टमानं दशधा कृत्वा एकमंशं तालं कुर्यात् । मध्यमे कर्तव्ये स्वाभीष्टमानं नवधा शृत्वैकमंशं तालं, कुर्यात् । अधमे कर्तव्ये स्वाभीष्टमानमष्टधा कृत्वैकमंशं तालं कुर्यात् । तालद्वादशांशमङ्गुलमाहुः । अङ्गुलद्वयं फलां गोलकं चाहुः । अत्र मध्यमनवतालविम्बरचनोच्यते । विम्बरचनात् प्राक् स्ववाञ्छिताया मितेर्द्विगुणप्रमाणेनायतनं युक्तां दैर्घ्यस्य पादोनप्रमाणेन विस्तृतां विस्तारार्थेन घनेन च युक्तां शिलां चतुरश्रीकृत्य समतलेऽचञ्चलं निधाय ततः प्रस्तारं तनुयात् । नवतालकल्पनीयस्याष्टोत्तरशताङ्गुलस्य विम्बस्य विभागकल्पसिस्तु— मूर्धादिललाटपर्यन्तं त्रिभिरङ्गुलैरुन्मेयं, ललाटादिचिबुकान्तिमं द्वादशभिरङ्गुलैरुन्मेयम् । त्रिभिः कण्ठ उन्मेयः । कण्ठात् हृदन्तं ततो नाभ्यन्तं ततो लिङ्गान्तं च द्वादशभिरङ्गुलैः प्रत्येकमुन्मेयम् । जङ्घाद्वयमूरुद्वयं च प्रत्येकं चतुर्विंशत्यङ्गुलैरुन्मेयम् । जानुद्वयं त्रिभिः गुल्फाद्यङ्घ्रियुगं च त्रिभिरुन्मेयम् । अथ सूत्रास्फालनम् ,

‘तिर्यक् षोडशसूत्राणि सप्तोर्ध्वानि च कल्पयेत्’

इत्युक्तदिशा कार्यम् । अष्टाङ्गुलदैर्घ्यं तदर्धविस्तृतं च ललाटं स्यात् । तदधश्चतुरङ्गुलदीर्घा द्वयङ्गुलविस्तृताप्रभागे द्वयङ्गुलोच्छ्रिता मूलभागे एकाङ्गुलोच्छ्रिता तिलकुसुमसमाना नासा स्यात् । नासाया मूलपार्श्वद्वये द्व्यङ्गुलदीर्घे एकाङ्गुलविस्तृते नेत्रमध्यत्रिभागगननारक्या तत्रिभागकृतार्चिषा च युक्ते अम्बुजान्तर्बल समाने द्वे नेत्रे विरचयेत् । ललाटनेत्रयोर्मध्यगते चतुरङ्गुलदीर्घे द्विव्यवविस्तारे मध्ये द्वयङ्गुलविच्छिन्ने द्वे चिह्नयो विरचयेत् । (१० २. श्लो० ८६-९२)

नेत्रैरुन्मीध्यां प्रसरतस्तुटुकस्यान्ते रन्ध्रेण युक्तौ द्यङ्गुलविस्तारौ चतुरङ्गुलदीर्घौ कर्णौ विरचयेत् । एकाङ्गुलायतमर्धाङ्गुलविस्तृतमुत्तरोष्ठमधरोष्ठं च कुर्यात् । तच्चैकाङ्गुलव्यवहितेन एकद्वयेन युक्तं हन्वादिना रुचिरं च स्यात् ।

घोणाग्नेणार्धपिहितामेकाङ्गुलाधोगतां नासाया अधोगतकुल्यां च विरचयेत् ।
चिबुकमानमङ्गुलाभ्या द्वाभ्या भवति । अष्टाङ्गुलविस्तृता ग्रीवा । चतुर्विंशत्य-
ङ्गुलमितं कक्षयोर्मध्यविस्तारं, द्वादशाङ्गुलं स्तनयोर्मध्यविस्तारं च कुर्यात् ।
(५० २. श्लो० ९२-९४)

षोडशाङ्गुलैर्विंतीर्णा नाभिस्थली, अष्टादशाङ्गुलैश्च करितटी । कक्षस्त-
नयोरन्तरं षडङ्गुलं, तथा कक्षासयोर्मध्यमपि । कक्षादिसन्ध्यवधिकायतिरष्टाद-
शाङ्गुलैः स्यात् । द्वाविंशत्यङ्गुलैः सन्ध्यादिमणिबन्धनिष्ठायातिः, उपमुजे
सति विंशत्यङ्गुलरायतिः । भुजमूलेऽष्टाङ्गुलैर्विस्तारः, प्रकोर्परे षडङ्गुलैश्च । कर-
तलैर्द्वैर्धर्मष्टाङ्गुलैः विस्तारः षडङ्गुलैश्च भवति । (५० २. श्लो० ९५-९७)

अङ्गुलिदैर्ध्वं तु मध्यमायाः षडङ्गुलम् । मध्यमामानाद् दशांशहीनं त-
र्जन्यनामिकामानं, तद्दशांशहीने अङ्गुष्ठानामिके भवतः । द्वादशयवैरङ्गुष्ठ-
विस्तारः. अन्यासां तर्जन्यादीनामष्टयवैर्विस्तारः । मूलत आरभ्य प्रतिपर्व
लघुत्वमेक्यवेन च स्यात् । मध्यमाया अधोगते पर्वणी समानदैर्घ्ये । तदर्धदै-
र्घ्यमन्त्यपर्व । देशिन्यनामिकयोः पर्वणि मध्यमाया अष्टांशरहितानि, कनि-
ष्ठिकायाः पादरहितानि च । नन्वाः सर्वाङ्गुलीषु स्वस्वाम्पर्वार्धतः कार्याः ।
अङ्गुष्ठपरिणाहश्चतुर्भिरङ्गुलैः स्यात् । मध्यमाया तर्जन्यनामिकयोः कनिष्ठिकायां
च क्रमेणातोऽतोऽष्टाशोन इति क्रमः । अङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालं द्वाङ्गुलपरिमि-
तम्, अङ्गुष्ठमणिबन्धयोरन्तरं चतुरङ्गुलपरिमितं च भवति । चतुरङ्गुलैर्मणिबन्ध-
विस्तारः । करभदैर्घ्यं षडङ्गुलम् । (५० २. श्लो० ९७-१०१)

लिङ्गं चतुरङ्गुलदीर्घं, वृषणद्वयं द्विद्यङ्गुलं च स्यात् । स्फिजौ षडङ्गुल-
विस्तृते वर्तुले द्विरदकुम्भसमाने च म्याताम् । उभयोरर्ध्वसंस्था कौपीनवीथी
द्यङ्गुलविस्तारा क्रमेण कृशात्रा च स्यात् । ऊरुद्वये मूलमध्यान्तविस्तृतिः
क्रमशो नवद्वादशपञ्चसङ्गुलैर्भवेत् । जङ्घाद्वये मूलमध्यान्तविस्तृतिः क्रमेण
षड्भिः सप्तभिस्रियवयुतव्यङ्गुलैश्च स्यात् । जङ्घयोरन्तरं दशभिरङ्गुलैर्भवति ।

(५० २. श्लो० १०२, १०३)

पादतले मूलादिप्रदेशेषु चतुर्षु व्यासः क्रमशश्चतुर्भिः पञ्चभिः सपादैः
षड्भिः षड्भिश्चाङ्गुलैर्भवति । द्वादशभिरङ्गुलैः पददैर्घ्यम् । अङ्गुष्ठवति पार्श्वे
द्यङ्गुलेनोन्नतिः, अन्यपार्श्वे एकङ्गुलेन । अङ्गुष्ठतर्ज-योःस्यङ्गुलविशिष्टं दैर्घ्यम् ।
भन्यासा क्रमान्तसमानेन ह्रासः । अङ्गुलयः पर्वत्रययुक्ताः स्युः । नङ्गुष्ठः

परं द्विपर्वा । सर्वासामङ्गुलीनामुपरितनपर्वाधार्त्तवाः शशिकलासदृशाः स्युः ।
अङ्गुष्ठपरिधिः षडङ्गुलः, तर्जनीपरिधिस्त्र्यङ्गुलः । तर्जनीपरिधेरष्टांशो नो म-
ध्यमापरिधिः, ततोऽष्टांशो नपरिधिरनन्तराङ्गुलिः, ततोऽष्टमांशो नपरिधिसद्वन-
न्तराङ्गुलिश्च (५० २. श्लो० १०४-१०६)

शिरसो नाहस्त्रिमिस्तालैर्भवति (तालो नाम द्वादशाङ्गुलः ।) कक्षप्रदेश-
नाहो व्यङ्गुलसहितपञ्चतालैर्भवति । कुक्षिनाहः त्रयोदशयवरहितश्चतुस्तालैः,
नाभिनाहः सार्धत्रितालैः, कटितटनाहः सार्धचतुस्तालैश्च भवति ।

(५० २. श्लो० १०७)

अथावयवाकारः — जङ्घयोरूर्वोर्बाहुद्वये मध्यप्रदेशे कराङ्गुलीषु च
गजनासावद् वृत्ताकारता कार्या । प्रपदयोः कूर्माकारता, कण्ठे शङ्खाकारता,
कपोलयोर्मुकुराकारता च । (५० २. श्लो० १०८)

मूर्ध्यैकाङ्गुलपरिनितेनोष्णीपपट्टेन परिवेष्ट्य अष्टाङ्गुलैः सम्मितं मुकु-
टेनोज्ज्वले जटाबन्धं कुर्यात् । विष्णौ परं षोडशाङ्गुलैरष्टादशाङ्गुलैश्चतुर्विंश-
त्यङ्गुलैर्वा मुकुटेन शोभमानं किरीटं कुर्यात् । किरीटं च त्रिभिः पञ्चभिः
सप्तभिर्वा शिखरैर्युतं वृत्ताकारं कमलाकारं छत्राकारं कमठाकारं वा स्यात् ।

(५० २. श्लो० १०९, ११०)

दशतालद्वुर्गाविम्बे विशेषस्तु श्रीवामारभ्य पादपर्यन्तं नवतालवि-
म्बोक्तक्रमेण सूत्रैः कल्पितानि दश स्थानानि । तत्र श्रीवा प्रथमं, ततो
हृदयान्तं द्वितीयं, ततो नाभ्यन्तं तृतीयं, ततो लिङ्गान्तं चतुर्थं, तत
ऊरुमध्यसूत्रान्तं पञ्चमं, ततः ऊर्वोरधःसूत्रपर्यन्तं षष्ठं, ततो जान्वधः-
सूत्रपर्यन्तं सप्तमं, ततो जङ्घामध्यसूत्रान्तमष्टमं, ततो जङ्घाया अपोगत
सूत्रान्तं नवमं, ततः पादाप्रपर्यन्तं दशममित्युक्तदशस्थानानि नवतालक-
ल्पितादेर्कलाङ्गुलाधिकानि स्युः । एवं कण्ठादिप्रदान्तं दशाङ्गुलयो यो
जिताः । अवशिष्टे पुनर्द्वे एव । अधोष्णीपाधलकान्तं तदादिनेत्रान्तं तदादि
दिनासाग्रान्तं च क्रमादष्टभिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यैवः स्थानानि योजनी
यानि । एवं च द्विपवाधिकयो प्राप्तं द्वियवरहिता कपोलस्थली स्यात् ।

(५० २. श्लो० १११)

दशतालविम्बविस्तारस्तु— गुरो गले च क्रमादे त्रयोदशभिः गतगिध्याङ्गु-
लैर्विस्तारः स्यात् । कक्षयोर्मध्यप्रदेशे सप्तदशाङ्गुलैः, वक्षोजे नवभिरङ्गुलैः-

स्तवधत्तयोदशाङ्गुलैः मध्यप्रदेश एकादशाङ्गुलैः, जघनप्रदेशे विशत्यङ्गुलैः, कटौ चतुर्विंशत्यङ्गुलैः, ऊर्वादिचतुर्षु स्थानेषु क्रमाद् द्वादशभिः सप्तभिः पद्मिश्चतुर्भिश्चाङ्गुलैर्विस्तारः । भुजे षड्विंशत्यङ्गुलैः, प्रकोर्परयोर्द्वाभ्यामङ्गुलाम्बां, प्रकोष्ठेऽष्टादशाङ्गुलैः, पाणितलयोः सप्तमिश्चाङ्गुलेराततिः ।

(प० २. श्लो० ११२, ११३)

• अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु क्रमात् चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः पद्मिश्चतुर्भिश्चाङ्गुलैः क्रमादाततिः । तासां ततिः क्रमेण नवभिः सप्तभिरष्टभिः सप्तभिः पद्मिश्च यवैः । माणवन्धकोर्परमुजामूलेषु क्रमात् त्रिभिः पञ्चभिः सप्तमिश्चाङ्गुलैर्विस्तृतिः । पादतर्जन्यङ्गुष्ठयोश्चतुर्भिरङ्गुलैरायामः । मध्यमानामिकाफनिष्ठिकासु क्रमाच्चतुर्यवहीनैश्चतुर्भिरङ्गुलैः स्यात् । ज्येष्ठादीनां व्यासस्तु क्रमात् षोडशभिरष्टभिरर्धान्वितसप्तभिः सप्तभिः पद्मिश्च यवैः स्यात् । अर्षाङ्गुलसहितचतुरङ्गुलैः स्तनोत्सेधः । चूचुके त्रिभिरङ्गुलैर्व्यासः । स्तनाग्रभागे चतुर्भिर्यवैर्व्यासः । नाभौ षड्यवैः । द्वाभ्यां यवाभ्यां रतनाशो-
न्नतिः । (प० २. श्लो० ११३, ११४)

त्रिनिरीक्षणं मत्तवारणेन्द्रसमानमुखमीपद् वक्रितगलेन युक्तमतिपी-
नाङ्गं तिष्ठन्तं वासीनं वा गणपतिं पञ्चतालैर्विरचयेत् । मुखमानमुष्णीपादार-
भ्येकतालेन, तत आरभ्य कञ्चन्तमानमर्षसहिततालद्वयेन, सार्धैकतालेन
चरणौ कराश्च कार्याः । (प० २. श्लो० ११५)

तत्तन्मूर्त्योरूपेण रत्नाकिरीटकुण्डलाचलद्वारा, तथैवायुधानि च
कार्याणि । पीठगतपद्मं द्वादशाङ्गुलौघं द्विगुणविस्तारं च स्यात् । पद्मोत्सेधे
षोढा विमक्ते सत्यधोभागे एकाशेन बलयं कुर्यात् । द्यौशेनाधस्तनाष्टच्छर्द,
त्रिभिर्भागेरपरिष्टात् षड्युत्तमष्टपत्रं च । ऊर्वाधोगतपद्मान्तराविस्तारः पद्मविस्ता-
रात् पादोनः । उक्तपत्रेण सहैव पीठोच्छ्रयः । पद्ममूले विशत्यङ्गुलैरेकविं-
शत्यङ्गुलैर्द्वाविंशत्यङ्गुलैर्वा प्रतिमायास्तास्त्वगात् कल्पितैरङ्गुलैर्वा नालं विरज्ज-
येत् । नालाग्रे मूलवित्तृतेरष्टांशेन वा सप्तांशेन वा षड्दशेन वा हीनवि-
स्तारं नपुंसकशिल्यपर्यन्तदैर्घ्ययुक्तं च रचयेत् । तच्च चतुरश्रं बृहत्तं वा स्यात् ।

(प० २ श्लो० ११६—११८)

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

पञ्चकरपादोनपञ्चकरसार्धचतुष्करसपादचतुष्करचतुष्करमितानि पञ्च लिङ्गानि ब्राह्मणानां, पादोनचतुष्करसार्धत्रिकरसपादत्रिकरमितानि त्रीणि क्षत्रियाणां, त्रिकरपादोनत्रिकरसार्धद्विकरमितानि त्रीणि वैश्यानां, सपादद्विकरद्विकरपादोनद्विकरमितानि त्रीणि शूद्राणां च स्युः । सार्धैककरसपादैकवरमिते लिङ्गे अनुलोमजानाम् । एककरमितमेकमेव लिङ्गं प्रतिलोमजानाम् । तत्र ब्राह्मणानां सर्वाण्यपि लिङ्गानि प्राद्याणि, अन्येषां विहितान्येवेति विशेषः ।

(प० २. श्लो० ११९, १२०)

गर्भगृहव्यासे पञ्चभिर्नवमिर्द्वाभ्यां च विभक्ते त्रिपञ्चैकभागैस्त्रीणि लिङ्गानि । तेषु त्रिषु लिङ्गेषु त्रिभिर्भक्तेष्वेकभागेन द्विभागाभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं नव लिङ्गानि भवन्ति । पुनश्च लिङ्गं द्वारोत्सेधसमं वा द्वारोत्सेधात् पादांशमधिकं वा न्यूनं वा, द्वारे विभक्ते लंशेनैकशेन चेतीतराण्यपि पञ्च लिङ्गानि । (प० २. श्लो० १२१)

लिङ्गायामं त्रिभिर्विमज्जैर्कांशेन चतुरधाष्टाश्रवृत्तस्वरूपं यल्लिङ्गं क्रियते तत् सर्वसमं नाम । तदेव लिङ्गं स्वस्वभागदैर्घ्येण समनाहकं यदि भवति तर्हि तत् समाशं नाम । लिङ्गोच्छ्रये चतुर्विंशतिधा भक्ते चतुरश्रादिषु सप्ताष्टनवांशैः क्रमादुपेतं यत् तत् वृद्ध्युत्तरं नाम । तथोच्छ्रये दशभिर्भक्ते चतुरश्रादिषु त्रिचिचतुर्भागैरुपेतमीशाधिकं नाम । लिङ्गायामे चतुर्विंशतिधा विभक्तेऽष्टांशैर्विस्तृतिः । पञ्चयवयुक्तैः सप्तभिरशैः पञ्चयवयुक्तैः पञ्चभिरशैर्वा विस्तृतिर्भवति । स्वदैर्घ्यस्य चतुर्विंशत्यंशो यस्तस्याष्टांशो यः स यव इत्युच्यते । आयामे चतुर्विंशतिधा कृते पञ्चभिरशैरपि विस्तारो भवति । गर्भगृहनवमांशेनापि च । (प० २. श्लो० १२२— १२४)

शिवलिङ्गाप्रविस्तारमष्टभागं नवभागं द्वादशभागमेकादशभागं वा कृत्वा क्रमाद् द्वात्रिंशद्विंशान् परितो विशोध्य पुनर्इत्तभागमपि सप्तदशपञ्चदशैक-

विद्यत्येकोनविंशत्यंशयुक्तं कृत्वा क्रमादिहाप्युक्तभागं द्व्येकद्वित्रिभागमुपरिष्टाद्
 ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण शोधयेत् । अथवा शिवलिङ्गमस्तकोर्ध्वभागविस्तारे नवधा
 विभक्ते परित एकांशं विशोध्य पूजाभागायामं द्वात्रिंशदंशतया परिकल्प्य
 ब्राह्मणादिष्वेकैकाधिक्येन विशोधयेत् । मस्तकं च वर्णादिक्रमतत्तत्पुष्पीफलाप्र-
 सव्यं छत्रोपमं बालेन्द्राकृति कुम्कुटाण्डसदृशं च कुर्वीत । (५० २.
 श्लो० १२६—१२८)

पूजाभागदैर्घ्यं प्रेषा विभज्योपरितनभागं विभज्य शिष्टांशमष्टधा
 विभजेत् । अत्र विषुवसिरासूत्रं मध्यनाडीसूत्रं चास्फाल्याष्टमांशे शिवलिङ्गमं
 घर्णिनां साधारणं लक्ष्म लिखेत् । अथ विप्रादिकल्प्या यवाकारं महे-
 भेक्षणकारं बद्धाञ्जलिनिभं वा कुर्वीत । (५० २. श्लो० १२९)

अथ विन्मलिङ्गयोः पीठलक्षणम् ।

विन्मोच्छ्रयसमेनायामेन विस्तारेण च युक्तं विस्तारार्धोच्छ्रयं च पीठं
 कुर्वीत । इदं विन्मविषयकम् । लिङ्गव्यासत्रिगुणिताभ्यां विस्तारदीर्घाभ्यां
 समेतं लिङ्गस्याष्टाश्रेण समानोच्छ्रयं चतुरश्राकारं पीठं कुर्वीत । इदं लिङ्ग-
 विषयकम् । (५० २. श्लो० १३२)

शिवपीठे षोडशांशीकृते एकपञ्चचतुरेकांशैः क्रमात् पादुकं, जगतीं,
 कुमुदकं, तल्पट्टिकां च कुर्वीत । अंशद्वयेन गळमेकांशेन गळपट्टिं शिष्टांशेन
 मुखपट्टिकामपि कुर्वीत । एकेन पादुकं चतुर्भिरंशैर्जगतीं चतुर्भिरंशैः कुमुदकं
 एकेन पट्टिं द्वाभ्यां गळं सार्धद्वयेन वळभिं सार्धैकेन प्रतिं च कुर्वीतेति पक्षा-
 न्तरमप्यस्ति । (५० २. श्लो० १३३)

पीठे प्रतिष्ठावटं मुक्त्वावशिष्टं चतुर्धा विभज्य द्वाभ्यामंशाभ्यां जलमा-
 र्गाकारं बलयं विधाय, एकांशेनोदकघात्रीं शिष्टेन तद्वेष्टनं च विधायानन्तरं
 तदुदग्भागे पीठत्रिभागेन विस्तारदैर्घ्ययुक्तं दशांशेन कृतजलकुल्यमष्टांशं क्रमात्
 कशाग्रं च प्रणाळं कुर्यात् । (५० २. श्लो० १३४)

एवं सरसया रीत्यात्र प्रासादविन्मादिनिर्माणप्रकारो निरूपितः ।

अथ न्यास्ययोरुभयोरप्याद्वतान् श्लोकक्रमविपर्यासान् अधिकपाठान्
 अभिप्रायभेदान् पाठभेदांश्चाधिकृत्य किञ्चिदिव निरूप्यते । तत्र श्लोकक्रम-
 विपर्यासो यथा —

स्तम्भोच्चस्य षडंशविस्तृतदष्टांशाधिकोच्चो षटः
 षड्योऽष्टांशसमुच्च्योच्च्यनवांशोनप्रयोऽष्टच्छदः ।
 अष्टांशायततद्विपांशरहितव्यासायताघोच्च्यः
 कूर्मो नागयनाप्रतद्विगुणमूला योगनालप्रया ॥
 अष्टाशामिहिरैस्त्रिधायततदर्धव्यासपादोच्च्यता
 यद्दार्काहियुगैर्मिता ततिवितत्युत्सेधवत्योऽङ्गुष्ठैः ।
 मार्तिक्यः पुटपाकलोहितरुचः शैल्योऽथवाष्टेष्टकाः
 कर्तव्याश्चतुस्त्रिनिताश्चतुरुपेता वा गृहौचित्यैः ॥
 नागैर्भित्तिर्ति विमज्ज चतुरो बाष्पे विहायांशका-
 नन्तस्त्रीनखिलेषु गोभिरजिते षड् द्वौ च पाष्मातुरे ।
 भूतैस्त्रीनपि वैककं वितनुयाद् गर्भं परांशस्थितं
 विप्रस्पोपरि पादुकस्य भुवि राज्ञोऽधः क्रमादन्त्ययोः ॥

इत्येतेषां षट्पाणां व्याख्यानानि द्वितीयपटले दशमश्लोकानन्तरं विमर्शिन्याम-
 दृष्टान्यपि कर्मशेषपटले द्वादशे दृश्यन्ते । प्रथमपटले 'गते तत्र विशोधिते' इति
 पद्येन निषिकलशादिस्थापनमुक्तम्, तत्प्रमाणं तु नोक्तमिति कर्मशेषपटले एतेषां
 कथनमिति विमर्शिनीकाराशयः ।

द्वितीयपटलगतदशमदलोके स्तम्भपरिमाणं निर्दिष्टम् । स्तम्भ एव
 निषिघटादीनां प्रकृतिरित्यतस्तदनन्तरं निषिघटादीनां प्रमाणमप्यत्रैव वक्तव्य-
 मिति विवरणकाराशयः । किञ्च 'स्तम्भोच्चस्य षडंशविस्तृतदष्टांशाधिकोच्चो
 षटः' इति विवरणरीत्या पाठभेदोऽप्यस्ति ।

तथा २० तमश्लोकानन्तरं दृश्यमानानि —

कृत्वा गर्भगृहं कुलाद्रिकृत्तिकोष्ठाब्जं समन्तात् पदे
 ब्राह्मे षडदशांशकान् विरचयेत् सौम्याप्रसूत्रैः समम् ।
 तद्वाष्पस्थितदेवमानुपपिशाचावारकेषु क्रमाद्
 विधोमेशनवांशकानपि ततः स्तं स्व षटं कल्पयेत् ॥
 ब्राह्मेऽशेऽन्तरनन्तरे महति चास्त्रे चेशलित्रे हरो
 तार्त्तये ब्रुहिणाशमध्यपत्रतस्तुर्ये गुहेशाच्युते ।
 षष्ठे मुम्मजिति प्रतिष्ठितपद शार्ङ्गधरे वाष्टमे
 मोक्तं शास्त्रे पोदशे गणपतौ विशे तथैकोचरे ॥

कृत्वोदङ्मुखमत्र सूत्रमथ मध्याद् द्वारविस्तारत-
स्तूकृत्यार्घ्यशतांशकान् प्रतिगमज्योदीचि चैन्द्राग्रकम् ।
सर्वेष्वीशहरीशयोः पुनरिदं वार्चाशतोऽधाखिले
दिश्यैश्यां गमयेद् यवं यवयुगं वार्चोद्भवं सन्धितः ॥

इत्येतेषां पद्यानां व्याख्यानानि विमर्शिन्यां द्वादशपटले ७, ८, ९ तम-
पद्येणु दृश्यन्ते । द्वितीयपटलस्थविंशपद्ये 'पङ्क्त्या गर्भगृहं करोतु' इत्युक्तम् ।
कृते च गर्भगृहे प्रतिष्ठास्थाननियमो नोक्तः । स इदानीं कर्मशेषपटल उच्यत
इति विमर्शिनीकाराशयः ।

कृते च गर्भगृहे प्रतिष्ठास्थानजिज्ञासोदेति । तां समयितुमत्रैव 'कृत्वा
गर्भगृहम्' इत्येषां निवेशः समुचित इति विवरणकाराशयः ।

तथा द्वितीयपटले २३, २४, २५ तमश्लोकव्याख्या विवरणे ३४ तम-
श्लोकानन्तरं दृश्यन्ते । ३५ तमपद्ये स्तम्भोपजीवितोरणलक्षणमुक्तम् । ततः
पूर्वं स्तम्भस्थानादि वक्तुमुचितमिति विवरणकाराशयः ।

अम्बुमार्गरचनं 'प्रत्यन्ते वा गलान्ते' इत्यनेनोक्तम् । प्रतेरुपरि
स्तम्भविनिवेशनमिति विमर्शिनीकाराशयः ॥

तथा ३६ तमश्लोकव्याख्यानं २२ तमश्लोकव्याख्यानानन्तरं विवरणे
दृश्यते । तच्च 'प्रत्यन्ते वा गलान्ते' इति प्रतिप्रस्तावादुक्तं प्रतिभाति ।

तोरणलक्षणानन्तरं मत्स्यचरान्तर्भिचिविरचनमिति सङ्गतिर्विमर्शिनीपक्षे ।

तथा ३८ तमश्लोकव्याख्यानं ४३ तमश्लोकव्याख्यानानन्तरं दृश्यते
विवरणे । तच्च

'शालाकूटकनासिकादिविलसज्जालोज्ज्वलत्पञ्जरः ।'

इति तत्रत्यचतुर्युपादस्वारस्यात् कूटजालादिलक्षणानन्तरं वक्तुमुचितमिति
विवरणकाराशयः ॥

भित्तिलक्षणप्रस्तावानन्तरं भित्तिगूणप्रस्ताव इति विमर्शिनीकाराशयः ।

तथा ५१ तमश्लोकव्याख्यानं ६१ तमश्लोकानन्तरं विवरणे दृश्यते ।
उत्तमतले शिखरप्रक्रिया द्वितीयादितत्त्वानामुचरतलैः सन्धिप्रदर्शनानन्तरं कार्येति
विवरणकाराशयः ।

स्तूपिकाप्रस्तावानन्तरं विमानशिखरप्रस्ताव इति विमर्शिनीकाराशयः ।

तथा ५५ तमश्लोकव्याख्यानं ५६ तमश्लोकानन्तरं दृश्यते विवरणे ।
तलान्तरविधिप्रकारप्रस्तावानन्तरे तलसद्वृषाकथनमुचितमिति विवरणकारा-
शयः ॥

एकतलद्वितलत्रितलानां नियममुक्त्वा तलान्तरविधिप्रकारप्रस्ताव इति
विमर्शिनीकाराशयः ।

तथा ६६ तमश्लोकव्याख्यानं ६७ तमश्लोकानन्तरं दृश्यते विवरणे ।
वृत्तप्रासादप्रस्तावानन्तरमर्षवृत्तमासादकभनं ततो दीर्घचतुरश्रलक्षणकथनमिति
विवरणकाराशयः ।

हस्तिपृष्ठात्मप्रासाद इति नानान्तरेण वदति विमर्शिनीकारः ।

अथ च विमर्शिन्यदृष्टाभिरूपाठो द्वितीयपटले १८ तमश्लोकानन्तरं
विवरणे दृश्यते । स चाधिकपाठस्तावत् —

बाह्यस्तम्भसमुच्छ्रये विदलिते भूतादिवस्वन्तिमै-

रेकांशाभ्यधिकोच्छ्रयान् निरचयेत् तन्मांसतो गर्भागान् ।

गर्भस्तम्भसमुच्छ्रये विदलिते भूतादिवस्वन्ति-

गर्भागारणसूरकं विरचयेदेकांशतः सम्मितम् ॥

इति । स च गर्भगृहस्य स्तम्भप्रमाणं प्रथमस्तम्भेभ्यो जगयित्पुष्कः ।

तथा ७९ तमश्लोकानन्तरं,

तादृन्दण्डे प्रकल्प्योत्तरमनधिगतालिन्दकं गर्भसूत्र

कृत्वा मूलाग्रयोस्तत्तत्तिलमपनीयैषु शैलाद्भक्तम् ।

एतदा चैकांशतन्त्रत्तमपि परिद्वल्प्योनितां सुयोजय

न्यस्मान्दानुपराण्यारचन्तु उददिन्दोतराघ्नरोपम् ॥

इति दृश्यमानं पादसूत्रसमालक्ष्यायुक्तम् ।

अभिप्रायभेदः ।

पुटम्.	विमर्शिनी.	विवरणम्.
७	अथ चिकीर्षितग्रन्थस्य देवता-
नियमादिक्रमाद् — भीशेति ।	ननु यद्यप्ययं तन्त्राणां समु-
च्चय आरभ्यते तथापि किं-
चिदुपो देवस्येदं सपरिकर समा-
रोधन, कथं यानेन समुच्चये-
नापि तत्प्रतिपादनमित्यपेक्षया
तत्सर्वं तन्त्रसमुच्चयप्रकारप्रति-
ज्ञानेन दर्शयति — भीशेति ।
१८	वरणकर्मोपसंहरन् मूर्त्तिपलक्ष-
णमाह — एवमिति ।	मूर्त्तिपाना लक्षण सङ्ख्या च
वदन् वरणमुपसहरति — एवं
गुह्यमिति ।
२२	अथ भूमेर्वर्जनीयलक्षणान्या-
ह — वृत्तेति ।	स्वतन्त्रावममूमिमाह —
वृत्तेति ।
२६	एव वर्णवशाद् भूमेर्लक्षणमुक्त्वा
कामवशादप्याह — कर्पूरेति ।	अथ फलभेदेनापि भूलक्षण-
माह — कर्पूरेति ।
२८	एव भूलक्षण भूपरीक्षाविधानं
चोक्त्वा भूपरिग्रहविधानमाह —
आचार्य इति ।	एव परिग्राह्या भुवमुक्त्वा
तत्परिशोधनप्रकारमाह — आ-
चार्योऽयेति ।
७८	शिलालक्षणमाह — सि-
द्धेति ।	शिलालक्षणमपि दिग्मात्रेणा-
चष्टे — सिद्धामाकरसम्भवेति ।
७९	वर्ज्या शिलामाह — दुष्टोद्देशे-
ति ।	अथ पादुकादिविषये शिला
दुष्टा वदन् शिष्टा ग्राह्या दर्श-
यति — दुष्टोद्देशसमुद्भवेति ।
८७	कीदृशी योनिरित्याकाहाया यो-
न्यादिकमाह — इष्टातानविताने-
नेति ।	एवमुपादेयाया योने कार्य-
भूत तत्परिधिमानमुपायविश्ले-
षणोपदिशति — इष्टातानेति ।
८९	अद्यानां योनीना नामानि कथ-
यति — ध्वजेति ।	नक्षत्रादीना मसिद्धत्वादसिद्धा
योनीर्गणयति — ध्वजेति ।

पुटम्.

विमर्शिनी.

विवरणम्.

- ९१ स्तम्भाधिष्ठानयोरुक्तोर्नियम-
माह — गेह इति । अथाधिष्ठानस्यापि जनकं स्त-
म्भोन्मानं विस्तारादेव जनय-
ति — गेह इति ।
- ९७ पक्षान्तरेणाप्याधिष्ठानविशेष-
माह — वास्त्वाधारेति । सम्प्रत्यधिष्ठानालङ्कारान् दर्श-
यति — वास्त्वाधारसमुच्छ्रय इति ।
- १०२ मितिरुक्षणमाह — बाधेति । सम्प्रति बाधान्तरमित्योर्वि-
तानमाह — बाधेति ।
- १०७ कुल्यस्तम्भस्थापने नियम-
माह — स्तम्भा इति । इदानीं स्तम्भानां स्थानानि
सङ्ख्याश्च दर्शयति — स्तम्भा
इति ।
- ११० द्वारकल्पनमाह — भिच्छेति । अधिष्ठानजन्यमपि माबमाह—
वास्त्विति ।
- १११ क्रीदशौ द्वारोत्सेधविस्तारावि-
त्याकाङ्क्षायामाह — गर्भागारेति । प्रधानद्वारप्रमाणं गर्भगेहाज्जन-
यितुमाह — गर्भागारप्रतान इति ।
- १२८ पक्षान्तरेण शिखादिभिराच्छाद-
नादिक्रममाह — द्वारार्धत इति । वैमानिकप्रासादसम्भवं प्रका-
रान्तरमाह — द्वारार्धत इति ।
- १३३ तलान्तरविधिप्रकारमाह —
भारूदेति । अथानेकतलादिविषयं वदन्
पूर्वतलावसानप्रकारमाह — धा-
रूदेति ।
- १३७ मध्यमशिखराणां कक्षसिमाह—
बाधोचरेणेति । द्वितीयादितलानामुत्तरेतलैः
सह सन्धिं दर्शयति — बाधो-
चरेणेति ।
- १४३ चतुरध्वादिप्रासादानां नामानि
कथयति — मूलादीति । इदानीं वृत्तादिपूपरितलसंस्थानं
दर्शयति — मूलादीति ।
- १४६ प्राकारान् प्रति दण्डविधि-
माह — भक्तायामिति । अथान्तर्मण्डलगतं कृत्यविशे-
षमाह — भक्तायामिति ।
- १४७ पूजामण्डपं विधत्ते — अन्त-
र्मण्डलत इति । नमस्कारमण्डपं लक्षयति—
अन्तर्मण्डलत इति ।
- २५५ क्रियाशेषमाह — अन्या-
दीति । वेधाः शुद्धिमभिषत्ते — अ-
न्यादीति ।

पाठभेदाः ।

प्रथमः पटलः ।

श्लोकः	विमर्शिनीपाठः	विवरणपाठः	विशेषः
६	देवालयगुरुनिष्ठपाद्येषु सम्भार्यनाथैः	देवालयगुरुनिष्ठमादौ स्व- मन्त्रादिचतुष्टयात्मा	पद्मन्त्रमूर्तिर्देवः प्रति- ष्ठापयितुमभिमतस्तन्मन्त्रेण सकलीकरणमात्माराधनं चोद्दिष्टम् । तत्र विवरणपाठे- नैव स्फुटमवगम्यते ।
११	आचार्यं मूर्तिपाठानपि मनुमहितामेष्टविप्राधिरा- जः संबन्धैतान्निदध्यापिष्ठ- वदिशि यजमानोऽर्धपाद्या- दिकाभि	कर्ता स्नातान् यथाह गुरमथ तदुदरमूर्तिपान् विप्रमिष्ट्वा दीपं चामून् प्रबन्धेश्वरदिशि पुरतोऽर्धा- दि सम्पादयेत् ।	गुरोर्मूर्तिपानं च स्यात्- नियमो दीपप्रपूजनं च वि- मर्शिन्यनुकमप्रोच्यते ।
४५	आचम्य सम्यक्	आचम्य मन्त्री	मन्त्रीति पाठः प्रतिष्ठा- पनीपदेवमन्त्राभिज्ञत्वरूप- साभिप्रायः
५४	कृत्वा कश्चित्	मिथ्वा कश्चित्	शङ्कन् भूमावप्रवेश- नेन स्यापपित्वेत्सर्पो विव- रणपाठादेव भवति ।
५५	आचार्यो मनुभाविते- ऽह्नि सुष्ठुभे कम्पे वृषाभ्यां मिथस्तुल्याभ्यामसनादिर्जै- र्हृत्पुगाद्यैर्दभंमाळासितैः । प्रागास्यो मिहिरार्णतश्चिर- यवा कृत्वा क्षितिं पञ्चधा सुहादीनि समुप्य मूकम- नुना सिञ्चेत्सितन्ताणुना ॥	स्नातो गुरुमन्त्रविद्वि- तारमा शुभेऽह्नि संस्कृत्य पुषी सुतुष्यी । अमुक्तपूर्वा- यसनादिकल्पं हलादि सु- हादि च बीजज्ञातम् ॥ च- त्वात्कृतयोर्नभं पुगाह- काद्युष्णोस्तयोर्भोगविष् ति- ष्ठन् पश्चिमतोऽत्र दर्भमय- माळाभिः सुष्ठुने ततः । प्रागास्यो मिहिरार्णतश्चिर- यवा कृत्वा क्षितिं पञ्चधा बीजानीह समुप्य मूकम- नुना सिञ्चेत्सितन्ताणुना ।	शृषी वाहनकर्षणादाह- योजिताविस्मात्सर्पमाभो वि- वरणपाठादेव भवति ।

श्लोकः	विमर्शिनीपाठः	विवरणपाठः	विशेषः
७१	अमुष्मि निवेद्याथ तत्रैव ताभ्यद्रिपद्माशते तत्र दद्याद् बलिं च	अमुष्मि निवेद्याथ विद्वान् प्रदद्याद् बलिं चाग्निहोत्रयो ऽथ तद्देवताम्नः	विद्वानिति वास्तुशरीरा- धामिशिवप्रतिपादकम्
७२	तद्वास्तुदेवतकदम्बकृता- वउग्रं	तद्वास्तुदेवतकदम्बकृतेर- होमं	वास्तुदेवतानामित्यं पू- जायां विमिपालाभाय इत्य- र्थलाभाय विवरणपाठः
११४	मृत्युलिन्मनुष्यरेणुषु स्यमूळान्ततः	कल्पवित् त्रिनघने मृत्यु- हजयेनापि तन्	कल्पवित्पदेन देवतास- न्निधावेव बीजमूल्यासिपूजा तद्द्विहोत्राद्यावरणपूजेत्यर्थ- श्चुरणम्
		द्वितीयः पटलः ।	
४	प्रागादि	पूर्वादि	
८	स्तम्भास्ततोऽभ्यङ्गुल्य- र्धितान्	स्तम्भान् युगाद्भ्यङ्गुल्य- वर्धितान्	द्विगुलवर्धितान् चतुर- गुलवर्धितानिति चामिप्राय- भेदेनोभयं प्रवृत्तम्
११	करोत्स्वधिष्ठानम्	कुर्यादधिष्ठानं	
१६	यावत् स्वायोचमानं	यावत् स्वोत्सेधमानं	
११	गमयेन्मानसूत्रात् सन- न्तात्	गमयेदन्तरावेशपेद्दा	अन्तरावेशनविकल्पस्व- धिवतयोक्तः
२६	भित्तिव्यासमिनैः	घास्वाधारमिनैः	...
२८	चतुर्द्वारान्वितो मण्डित-	चतुर्द्वारान्वितोऽतोऽ- धिकः	त्रिमूम्यादिग्रहणार्थमतो ऽधिक इति पाठः
४१	यावत् स्वोत्सेधनीप्रप्रस- रवल्भितः	श्वोपान्तुस्वनीप्रप्रसर युतकपोतम्	स्फुटार्थोऽयं पाठभेदः
४६	जयन्तीस्वदुपरि सुसमी- कृष्ट कृत्वानुमार्गम्	जयन्तीरधितुलमनुमार्गैः समीकृत्य चैता.	"
११	निजांशविहितं च तल्लिते	निजांशमुसमम् सुतल्लिते	... विवरणपाठः श्रोत्रम- णीयः सम्यक् तले वदधे इत्यर्थलाभाय च

श्लोकः	विमर्शिनीपाठः	विवरणपाठः	विशेषः
७१	पृथगात्तल्लक्ष्मणु विद्व्या- दात्मनः सम्मतम्	पृथगात्तदेतद्गुणकालादी- क्षया सम्मतम्	विवरणपाठो ज्यायानिति प्रतिभाति
७४	पृष्ठे सपार्थं	पृष्ठे च पार्थं	विवरणपाठः श्रोत्रसुखाय स्पष्टमर्थप्रतिपादनाय च
११	तदोऽन्तराळे	तदन्तराळे	तस्यान्तराल इत्यर्थो वि- मर्शिनीपाठे सम्यः इह तु याव्यः
		चतुर्थः पटलः ।	
१	शैलेषुप्रमितेऽथवाधिगत	शैलेषुप्रमितेऽथवाधिगत-	विवरणपाठादेवार्थः स्फु- टो भवति ।
२८	शुद्धस्वालयसम्मुखीन- सयमीयन्मन्त्रविम्बाक्षिणी	शुद्धस्वालयसम्मुखीनश यने संवेदिताचादृशी	यतिभङ्गनिवृत्त्यर्थो विव- रणपाठः
३१	गुणः	गुणः	अर्थविशेषस्फोरणाय गु- णपदमहणम्
५७	* भालप्रेऽः विहितविष्टरे	गर्मांलप्रेऽभ्यवित्तर्भक्ते	विवरणपाठेनैवार्थ स्फुटतरः
६९	* शुद्धोदगभवने च	शुद्धोदगभवनेऽथ	विवरणपाठ एव युक्ततरः
७०	मघ्यान्तर्भव	यद्यन्तं नय	अत्र विवरणपाठस्यैव ज्यायस्त्वम्
		चतुर्थः पटलः ।	
६	नागभिरपि	नाममनुभिः	* नाममन्त्रैतिर्यथविवरणं विवरणपाठेनैव भवति ।
१९	पारिलेखने कुण्डे एक स्वाक्यम्	भ्रमणनेर् कुण्डे स्वकेऽ- धानलम्	अग्निजननप्रस्ताये विव- रणपाठ एव ज्यायार्
५१	परिषेकान्तं विधिं चाथ रेत्	सनुयात् पर्युक्षणान्तं विधिन्	विवरणपाठः स्फुटतरः स्वकीयशक्तेश्चिरीषणत्वात्
५४	सार्पाठस्वप्नभिमानीनी	उरिमन्वयने समाहितः	विमर्शिनीपाठस्युक्तम् । एतत् विशेषण नावश्यकमिति वि- वरणवार्तानायः
५९	अपि से द्वये	द्वितयेऽपि से	विवरणपाठः समीचीन

भाषामन्यावली ६४ तमाङ्कतया प्रसाधिते तन्त्रसमुच्चये प्रथमपटले ५० तमश्लोके 'ततो गुरुः' इति दृश्यते । विवरणपाठस्तु स्नातो गुरुः इति । अथ च 'स्तम्भोच्चस्य' इत्यादिपद्यस्य प्रथमपटले 'निवेशः । विवरणे तु द्वितीयपटले । तथा प्रथमपटले ७२ तमपद्ये 'पदंशविस्तृततदष्टांशाधिकोच्चो घटः' इति विमर्शिनीपाठ आहतः । एतेन भाषाव्याख्यानं विमर्शिनीव्याख्यानमनुसृत्य प्रवृत्तमिति वा विवरणमाश्रित्य प्रवृत्तमिति वा वक्तुं न शक्यते ।

तन्त्रसमुच्चयकर्तुर्नारायणस्य पिता रविरिति पूर्वमुक्तम् । स च रविः प्रयोगमञ्जरीकाराद् स्वेर्भिन्नो न वेत्ति विचिकित्सोदेति । तत्रेदमवधारणीयम् । गुरुदेवः स्वकृतेशानगुरुदेवपद्धतौ प्रयोगमञ्जरोपद्यं प्रमाणतयोद्धरति । ततश्च गुरुदेवो स्वेरर्वाचीन इति फलति । विमर्शिनीकर्ता शङ्करश्च गुरुदेवपद्यं प्रमाणतयोद्धरति । एवं च गुरुदेवादप्ययं नारायणोऽर्वाचीन इति फलति । एतेनार्वाचीनतमस्यास्य नारायणस्य पिता नायमिति प्रतीयते ।

विवरणसंशोधनायाधारभूता आदर्शास्तावत् —

१. कुलिकाट्टिलं ब्रह्मश्रीमहेश्वरभट्टतिरिमहाशयादाधिगतः क. संज्ञः ।
२. मुद्दविक्रमठब्रह्मश्रीकृष्णर् नारायणर् महाशयादाधिगतः ख. संज्ञः ।
३. चिरकल् राजकीयग्रन्थशालतोऽत्र पारितोषिकतया लब्धो ग. संज्ञः ।
४. पुलियन्नूर् ब्रह्मश्रीनारायणनूनम्पूरिष्पाडुमहाशयादाधिगतो घ संज्ञः ।
५. अङ्कमालिमट्टपल्लिमठादानीतो घसंज्ञः ।
६. तिरुवाप्पु स्वामियार् मठादानीतश्चसंज्ञः ।

इति पद । एष्वादिभौ द्वौ दशमपटलविकलौ, तृतीय आदौ मध्ये च किञ्चिद्विगलितंशः । चतुर्थपञ्चमपद्याः समग्राः । पञ्चस्वप्येषु द्वितीयपटले ७९ तमश्लोकानन्तरमापटलपरिसमाप्ति व्याख्या लुप्ता ।

प्रचिकाशयिपित्तस्यास्य ग्रन्थस्योपोद्धातादिकरणे समुचितमुपदेशं
 कृतवत्सु पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षेषु श्रीयुतभीमांसकरल वि. ए.
 रामस्वामिशिक्षिमहाशयेष्वकैतवां कृतज्ञतां प्रकटयन्निममुपोद्धातमुपसंह-
 रामि ॥

चित्रोदयमहाराजशासनेन प्रकाशितम् ।
 समुच्चयाख्यं कुसुममामोदायास्तु सर्वदा ॥

अनन्तशयनम्, }
 १७-८-११९.)

एन. रामशास्त्री.

विषयानुक्रमणी ।

प्रथमः पटलः ।

विषयः.	पुटम्.
मङ्गलाचरणम्	१
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	६
चिकीर्षितग्रन्थस्य देवतानियमादिकम्	७
अर्चकपरिग्रहे —	
गुरुवरणम्	८
गुरुलक्षणम्	९
गुरुमूर्त्तिपानां वरणविधिः	९—१८
मूर्त्तिपलक्षणं तत्संख्या च	१८
गुरुमूर्त्तिपकर्म	१९
उर्वीपरिग्रहे—	
सामान्येन प्रतिष्ठास्थाननिर्देशः	॥
ग्रामादिषु विष्ण्वादीनां स्थाननियमः	२०
हेयोपादेयभूविशेषलक्षणम्	२१
भूर्ज्यमूललक्षणम्	२२
ब्राह्मणादिवर्णभेदतो भूलक्षणम्	२३
अखिलवर्जनीयाया भूमेर्लक्षणम्	२४
लक्षणाभावे देवी परीक्षा	२४, २५
तत्र परीक्षारीतिः	॥
फलभेदेनापि भूलक्षणम्	२४, २७
यजमानस्यानिष्टाया भूमेर्लक्षणम्	२८
भूपरिग्रहविधानम् (विन० भूपरिग्रहोपकरणः)	२८—३०
भूमेर्वाद्यसंस्कारः	३१
भूपरिग्रहः	३२
तत्तन्मूर्त्तिभेदेन भूसंस्कारप्रकारः	३३
भूमेरान्तरसंस्कारः	॥

विषयः । । ।

पृष्ठम्.

वास्त्वष्टौ —

वास्तुपूजा	३७
वास्तुद्वादशाक्षरः	३८
ब्रह्मादिपूजा	३९
द्वात्रिंशद्वास्तुदेवतानां स्थाननिर्देशो नामकथनं च	४०, ४१
मूर्तिभेदेन वास्तुदेवतानां स्थानभेदः	४२
बहिष्ठा देवताः	"
वास्तुदेवतानां चर्चिदानं तत्प्रकारश्च	४३, ४४
वास्तुरक्षा	४५

निधिक्रियायां —

निधिक्रियादिस्थापनं गर्तेदार्यापादनं च	४६-५०
--	-------

इष्टक्रियायां—

मध्यमेष्टकोपधानं तद्धोमप्रकारश्च	५१, ५२
होमे विशेष	५३, ५७
इष्टकोपधानमन्त्रः	५८
ज्वरसंस्कारः	५९

गर्भाधाने —

द्रव्यन्यासविधि	६०-६८
द्रव्यन्यासमन्त्रः	६९
द्रव्यन्यासस्कारादि	७०, ७२
गर्भन्यासविधिः	७३
प्रासादमन्त्रविष्करणम्	७५
विष्करणान्त्वं पूर्वं तदीयद्रव्यमग्न्यादत्तम्	७६

शिलाहविष्रारं—

शिलार्थं शिलाकल्पनम्	७७
प्राज्ञशिलालक्षणम्	७८
वर्ज्यशिलालक्षणम्	७९

विषयः.	पुटम्.
पुरुपशिलादिलक्षणम्	८०
शिलापरिग्रहः	८१
तत्रत्यदेवताव्युदसनत्रलिः	"
स्वप्नार्थो मन्त्रः	८२
दुःस्वप्ने करणीयं कृत्वम्	८३
प्रथमपटलोपसंहारः	८४

द्वितीयः पटलः ।

प्रासादलक्षणे —

सामान्येन प्रासादनिरूपणम्	८५
प्रासादप्रतिमयोः समानयोनित्वप्रतिपादनम्	८६
योन्यादिस्वरूपकथनम्	८७
योनिनामानि, स्थितिभेदेन योनीनां फलभेदः	८९
आयव्यययोरितरेतरापेक्षं शुभाशुभत्वकथनम्	९०
वास्तुवयांसि	"
प्रासादोन्नतिनियमः	"
स्तम्भाधिष्ठानयोरुन्नतिनियम.	९१
तयोरौचित्यवशान्न्यूताधिकृत्वम्	९२
स्तम्भविस्तारः	९६
उपपीठकल्पतिः	९६
पद्मावयवकल्पतिः	९७
अधिष्ठानकल्पतिः	"
तत्र पक्षान्तरम्	"
अधिष्ठानालङ्कारः	"
अधिष्ठानान्तरयोर्विशेषः	९८
अधिष्ठानावयवानां निर्गमः	९९
गर्भभित्त्यादिरचनम्	१००
गर्भगृहविभागः	१०१

विषयः.	पुटम्.
वाद्याभ्यन्तरगिच्योर्वितानम् (विम० भित्तिलक्षणम्)	१०२
पक्षान्तरेण विभागप्रकारः	१०२—१०४
प्रणाललक्षणम्	१०५
प्रणाललङ्कारः	१०६
स्तम्भानां स्थानानि सङ्ख्याश्च	१०७
स्तम्भानामाकृतिभेदः	१०८
स्तम्भाद्ययवभूतानामोत्पादीनां लक्षणम्	१०९
द्वारकल्पनम् (विम० अधिष्ठानजन्यं मानम्)	११०
द्वारोत्सेधविस्तारौ	१११
लिङ्गे स्थाप्ये द्वारोत्सेधविस्तारयोर्विशेषः	११२
स्तम्भवशादपि द्वारभेदः	११३
द्वाराच्छिष्टांशविनियोगः	११४
कवाटलक्षणम्	"
कवाटभूषणम्	११५
सोपानलक्षणम्	११६
घनद्वारत्रयलक्षणम्	११७
तोरणलक्षणम्	"
भित्तिलक्षणम्	११९
वेदिकालक्षणम्	"
भित्तिभूषणानि	१२०
भित्त्यलङ्कारविभागः	१२२
कूटादिलक्षणम्	"
पञ्जरजालकयोर्लक्षणम्	१२३
कुम्भलताम्ब्यालङ्कारविशेषः	१२४
अल्पगेहे विशेषकल्पनम्	"
उत्तरकल्पितः	१२५
रूपोत्तरे वाजनविन्यासः	१२६
फलकाप्रस्तरेणाच्छादननमः	"

विषयः.	पृष्ठम्.
पक्षान्तरेण शिलादिभिराच्छादनक्रमः (विव० वैमानिकप्रसाद- सम्भवं प्रकारान्तरम्)	१२७
शिखरनिर्माणविधिः	१२८
नीप्रफलकादि	१२९
* लुपोपरिगताचयवः	"
उत्तमतले शिखरप्रक्रिया	१३०
पक्षान्तरेण कचिदरूपप्रासादे नियमः	"
प्रस्तरविभागः	१३१
एकतलद्वितलत्रितलानां नियमः	१३२
तलान्तरविधिप्रकारः (विव० पूर्वतलावसानप्रकारः)	१३३
श्रीवालक्षणम्	१३४
श्रीवायां प्रस्तरकल्पना	१३५
द्वितीयतले भूषणविशेषाः	१३९
मध्यमशिखरकल्पितः (विव० द्वितीयतलानामुत्तरतले सन्धिः)	"
जात्यादिमहाप्रासादकल्पितः	१३७
छन्दादिप्रासादनियमः	१३८
आभासप्रासादेषु प्रतितलं प्रासादभेदः	१३९
दृत्तप्रासादकल्पितः	१४०
चतुरश्रदीर्घप्रासादकल्पितः	१४१
हस्तिपृष्ठप्रासादकल्पितः	"
शृचायतप्रासादकल्पितः	१४२
पद्मशोणप्रासादकल्पितः	१४३
अष्टाश्रप्रासादकल्पितः	"
प्रासादानां नागरव्राविष्टवेसरभेदेन त्रैविध्यप्रतिपादनम्	"
परिचयः —	
मुग्नदण्डप्रमाणम्	१४४
पद्मप्रासादविभागः	"
दण्डप्रमाणं मुग्नदण्डप्रमाणं च	१४५
प्रासादान् प्रति दण्डावधिः (विव० अन्तर्मण्डलगतृत्यविशेषः)	१४६

विषयः.

	पुटम्.
पूजामण्डपविधानम् (विव० नमस्कारमण्डपलक्षणम्)	१४७
अन्तहारादिषु दण्डावसाननियमः	१४८
अन्तहारावल्गुतिः	१४९
सभालक्षणम्	"
पादसूत्राख्यायाः सभाया विशेषः	१५०
बलिपीठवल्गुतिः	१५०
बलिपीठलक्षणम्	१५१
बलिपीठविभागवल्गुतिः	"
पक्षान्तरेण बलिपीठलक्षणम्	१५१
विम्बवल्गुति —	
मन्त्रविम्बस्य देव्यवल्गुतिः	१५४
कल्पितदेव्यस्य मन्त्रविम्बस्य प्रस्तारे विभागवल्गुति	१५५
विम्बप्रस्तारे इतिकर्तव्यता	१५६
नवतालरूपनीयस्याष्टोत्तरगताङ्गुलस्य विम्बस्य	
विभागवल्गुतिः	"
विभक्तासु सन्धिषु सूत्रास्फालनम्	१५७
मुखविभाग.	१५८
नेत्रलक्षणम्	१५९
चिह्नलक्षणं कर्णलक्षणं च	"
ओष्ठादीनां लक्षणम्	१६०
कण्ठचिबुकादीनामान्तरालिकं मानम्	१६१, १६७
मुकुटलक्षणम्	१६८
किरीटलक्षणम्	१६९
दुर्गामुद्दिश्य दशतालविधाने विशेषरूपनम	१७०
दशतालविम्बविस्तार	१७१
गणपतिमुद्दिश्य पञ्चतालस्थिति	१७२
तत्तन्मूर्त्यनुरूपतोऽलङ्कारविधानम्	१७४
पद्माधस्तनपद्मलक्षणम्	"

विषयः.	टम्.
नाललक्षणम्	५५
लिङ्गलक्षणे—	
लिङ्गलक्षणम्	७६
गर्भगृहप्रमाणेनापि लिङ्गायामकल्पतिः	१७७
लिङ्गविभागकल्पतिः	१७८
लिङ्गविस्तारकल्पतिः तन्मध्यस्थययलक्षणं, पूर्वोक्तशेषत्वेन विस्तारान्तरं च	१७९
कल्पितायाः शिलायाः चतुरश्रदिरूपेण त्रैविध्य— करूपनम्	१८०
तरकरणविधिः	"
शिरोवर्तनविधिः	१८१
पक्षान्तरेण शिरोवर्तनविधि	"
तत्र वर्णवशाद् भेदः	१८२
लक्षणोद्धारः	"
गणितेस्तापार्धरेखयोर्लक्षणम्	१८३
पीठलक्षणे —	
बिम्बलिङ्गयोः पीठलक्षणम्	१८४
तत्र शिबलिङ्गपीठकल्पतिः	१८५
पीठोपरिगतविभागः	"
नपुंसकशिलादिकल्पिता —	
बिम्बविषये नपुंसकशिलालक्षणम्	१८६
लिङ्गविषये तल्लक्षणम्	१८७
बिम्बविषये कौतुकलक्षणम्	१८८
लिङ्गविषये धर्मबिम्बमानम्	१८९
निष्कमणार्धमरूपमेहाख्यबिम्बयोः प्रमाणम्	"
द्वितीयपटलोपगंहारः	"
तृतीयः पटलः ।	
मङ्गलघीजरोपणे —	
भीजवापस्य क्कालः स्यलं च	१९०

विषयः.	पुटम्.
पालिकासादनविधिः	१९१
बीजसादतविधिः	१९२
तत्तद्धीजेष्वर्च्या देवताः	१९३
बीजवापविधिः	१९४
वापानन्तरकृत्यम्	१९५
वापानन्तरशेषदिनकृत्यम्	१९६
तत्तद्देवानां विहितानि बीजानि	१९७
प्रवापमन्त्रः	१९८
बलिदेवताः	१९९
बलिद्रव्याणि	२००
अधिवासे—	
अधिवासकर्मणि बीजाङ्कुराणा विनियोग	२०४
बलिदानात् प्राक् ध्वजवाहनादिस्थापनस्यापि	
कर्तव्यता	"
प्रतिमापरिग्रहादि	२०५
नेत्रोल्लेखनविधिः	"
नेत्रोल्लेखनमन्त्र	२०६
तत्र शिवादौ विशेषः.	२०७
स्कन्दे विशेषः	२०८
बिम्बपरिग्रहप्रकारः	"
स्थूला बिम्बशुद्धि	२१०
नीराजनम्	२११
अक्षतहोम	२१२
कौतुकबन्धनम्	२१३
तस्यैतिकर्तव्यता	२१४
प्रार्थनामन्त्रः	"
शिवनारायणादौ विशेष	"

विषयः.	पृष्ठम्.
दुर्गाप्रार्थनमन्त्रे विशेषः	२१५
जलाधिवासाय विम्बनयनम्	"
तीरे विम्बमवतार्य तदनन्तरक्रिया	२१६
जलाधिवासः	२१७
अधिवासदिनसंख्या	२१८

वास्तुपूजायां —

प्रासादशुद्धिः	२१९
शुद्धिद्रव्याणि	२२०
शुद्धिमन्त्राः	२२१
प्रासादे कृतावासस्य रक्षःप्रकरस्योत्सारणम्	२२२
मुष्ट्या शोधनम्	२२३
मुष्टिलक्षणम्	२२५
अस्तमन्त्रः क्रियाशेषश्च	२२६
राक्षोघ्नहोमः	२२८
पत्रहोमः	"
वास्तुहोमः	२२९
फलशयजनं तत्रप्रकारश्च	२३०
होमान्ते कर्तव्यं बलिदानम्	२३२
प्रासादोक्षणम्	२३३
प्रासादरक्षा	२३४

विम्बशुद्धिकलशार्चने —

विम्बशुद्धिकलशपूजनप्रकारः	२३५
विष्णावहुरादिनवकोक्तिः	२३६
तत्र द्रव्यप्रतिपादनम्	"
इत्र शिवभगेशदुर्गासु विशेष	२३८
कृमारे विशेषः	२३९
द्रव्यपूरणनन्तः	"

विषयः.

पृष्ठम्.

मूर्तिभेदेन मृदादिकथनम्

२४०

तथा द्रव्यकथनम्

"

क्रियाशेषः

२४२

तृतीयपटलोपसंहारः

"

चतुर्थः पटलः ।

मण्डपसंस्कारे —

अधिवासमण्डपसंस्कारः.

२४३

तच्छोधनविधानम्

२४४

दिक्षु तोरणानां ध्वजानां च स्थापनम्

२४५

मूर्तिभेदेन तोरणभेदः

२४६

तोर्णादीनां स्थापनप्रकारस्तन्मन्त्रश्च

"

तोरणदेवताः

२४८

ध्वजदेवता.

२४९

तासां बलिदानं द्वारघटार्चनं च

२५०

द्वारस्थपूजनम्

२५१

द्वारकुम्भेषु न्यसनीयानि द्रव्याणि

२५२

मूर्तिभेदेन द्वारपालनामकथनम्

"

तोरणमूलस्थकलशेष्वर्च्यां देवताः

२५४

वेदीशुद्धिः (विम० क्रियाशेषः)

२५५

कुम्भेशपूजायां—

पुनर्मण्डपशोधनक्रियाशेषः

२५६

कुम्भेशस्य कर्कर्याश्च पूजा

२५७

तत्पूजाविधानम्

२५८-२६१

अग्निजनने —

अग्निजननप्रकारः

२६२—२६७

गर्भाशयं समुपनीयाग्निसमेधनम्

२६८

अग्नेर्गर्भाधानसंस्कृतिः तत्परिपाटी च

२६९

विषयः.	पृष्ठं.
ईशादियु सेकादिसंस्कारः	२७०
क्रियाणां होममन्त्राः	२७१
क्रियाशेषः	२७२

शय्यापूजायां —

शय्याकल्पनादिकम्	२७७
शय्याधिष्ठात्रीणां देवतानां निद्राकुम्भावीनां चार्चनं तन्मन्त्रश्च	२७९
कुमारे विशेषः	२७८
तत्पूजाविधिः	२७९
उपहारस्थापनम्	२८०
गण्डपोदरालङ्करणम्	२८२
अष्टमङ्गलानि	"

बिम्बशुद्धौ —

प्रतिमासितं कर्म	२८३
स्नपनगोहे मन्त्रबिम्बतयनम्	२८४
बिम्बरोपणं तन्मन्त्राश्च	२८६
नेत्रोन्मीलनकालः	२८८
नेत्रोद्देशनक्रियाविधानम्	"
नेत्रोद्देशनमन्त्रः	२८९
बिम्बशुद्धिस्नपनादिप्रकारः	२९०—२९४
बिम्बस्य गण्डपे नयनं तन्मन्त्रश्च	३०५
बिम्बस्य शय्यारोपणं तदुपयुक्ता मन्त्राश्च	३०६
चतुर्भूषणसंहारः	३०७

॥ श्री ॥

नारायणप्रणीतः

तन्त्रसमुच्चयः

शङ्करप्रणीतया विमर्शिन्याख्यया नारायण-
शिष्यप्रणीतया विवरणाख्यया
व्याख्यया च समेतः ।

श्रीमत् षड्गुणसम्भृतं वपुरधिष्ठायानुगृह्णाति यः
श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैः स्वारम्भभूतात्मकैः ।
पूर्णानन्दरसानुभूरपि सदा सन्तर्पितो यज्वन-
स्तं देवं निगमागमाद्यधिगतं नित्यं समाराध्नुयाम् ॥ १ ॥

विमर्शिनी

हरीशेशहरिस्कन्ददुर्गार्यगणपात्मना ।
मूर्तिभेदेन पूज्याय नमोऽस्तु परमात्मने ॥

अथ खलु नारायणाख्यं परमपुरुषः स्वस्वागमेषु पृथक् पृथगवस्थितं
तन्त्रं तत्कर्तृणां युगपदेवावगमनायैकत्रैव समुच्चिचीपया तन्त्रसमुच्चयाख्यं ग्रन्थं
कर्तुकामः प्रथमतस्तदविज्ञेन परिसमाप्त्यादिप्रयोजनाय म्बुद्धाववस्थितानां
सप्तानामपि देवतानां क्षारणात्मिकां परदेवतामुद्दिश्य स्वम्यैव तद्वाराधनस्य परम-
पुरुषार्थत्वं मन्यमानो विषयादिक्रमप्यर्थात् सूचयन् 'आशीर्नमस्त्रिया वस्तु-
निर्देशो वापि तन्मुखम्' इति प्रसिद्धस्याशीर्वादस्य ग्रन्थारम्भयोग्यत्वाद्वाशिप
मयुङ्क्ते — श्रीमदित्यादिना । तं देवं नित्यं समाराध्नुयामिति सम्बन्धः ।

देवो द्योतनारमक परमार्त्मा । तच्छब्दम्य यो यज्जनोऽनुगृह्णाति, तमिति पूर्व वाक्येन सम्बन्ध । नित्य नैरन्तर्ययुक्त यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् । म्माराधन समीचीना पूजा । पूजाया सम्यक्त्व नामात्मद्रव्यदेवतानामेवयम् । तदिह प्रार्थनीयमित्याशिषोऽर्थवत्त्वम् । ननु केन प्रमाणेन देवस्यास्तित्व कल्प्यत इत्यत्राह — निगमागमाद्यधिगतमिति । निगम्यन्ते स्थिरीक्रियन्तेऽर्था एभिरिति निगमा वेदा । आगमा विष्णुसहितादय । आदिशब्देन पुराणादय उक्ता । तेषु निगमागमपुराणादिषु, व्याप्तमित्यर्थ । आराधनफलमनुवादरूपेणाह — यो यज्जनोऽनुगृह्णातीति । यज्वन यष्टुन् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवानि'त्यमर । ईश्वरस्थानुग्रहो नाम साधक प्रति स्वतादात्म्यपर्यन्ता प्रीति । तथाहि विष्णु सहित्नाया — "भक्त्यैव परया तुष्टो देवदेव स योगिनाम् । पूजाद्यनुग्रहायादो रूप भेजे चतुर्भुजम् ॥" इति । ननु कथंभूतोऽनुगृह्णातीत्यत्राह — सन्तर्पित इति । यज्वभिरिति शेष । सन्तर्पित सम्यक् प्रसादित । ननु केन द्रव्येण प्रसादित इत्यत्राह — श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैरिति । श्रद्धा विश्वास, भक्ति स्नेह विश्वासात्मको मानसो विकार, ताभ्या श्रद्धाभक्तिभ्या पवित्रितैर्देवोपयोग योग्यत्व प्राप्तैरुपहरणैर्गन्धादिभि । तेषामुपहरणाना स्वरूपमाह — स्वारम्भ भूतात्मकेरिति । स्वस्य साधकस्यारम्भकाणि सम्भूतिकारणानि भूतानि पृथिव्या-दीनि स्वरूप तेषामुपहरणाना ते तथोक्ता । तत्र पृथिव्येव गन्ध, आकाश एव पुष्प, वायुरेव धूप, तेज एव दीप, आप एव जल निवेद्य च । इति विभाग । ननु तैरुपहरणैः सन्तर्पितोऽपि कथमनुगृह्णातीत्यत्राह — पद्मगुणसम्भृतं वपुरधि प्रायोत । पद्मिर्गुणैः सम्भृतं पद्मगुणसम्भृतम् । गुणा सर्वज्ञतादय । "ज्ञान सन्तोपनित्यत्वम्वातन्वाविघ्नभेभे । हृदयादिगुणैर्युक्तं मकरोऽनुग्रहादिहृन् ॥" इत्यादिभिर्गुणाना पद्मत्वेनागमेषु प्रसिद्धत्वात् । न पद्मिर्गुणैः सम्भृतं स गृहीतम् । वपु विग्रहम् । अधिष्टाय आश्रित्य । तच्च वपु श्रीमन्न अतिशयेन कान्तिमत्, नामदादिशरीरवज्जडमित्यर्थ । ननु कथं सर्वकारणभूतस्य देवस्य परिच्छिन्नरुपहरणैर्नृत्तिरित्यत्राह — मदा पूर्णानन्दरमानुभरपीति । पूर्णोऽम्बुज आनन्दमयो रस आनन्दरस, पूर्णमानन्दरसमनुभवतीति पूर्णानन्दरमानुभू संदेत्यनेन पूर्णानन्दरसानुभवस्य नैरन्तर्यमुच्यते । अपिशब्दो विशेषे । मदा पूर्णानन्दरमानुभूषु कदाचिद्यज्जभिर्देचेरल्पम्पहारैः सन्तर्पितमनानुगृह्णातीति परमेश्वरस्वभावस्यापिमेव द्यात्यते । अथादा श्रीमन्निति श्रीशब्दप्रयोगेण शस्त्रिन्

ग्रन्थे सर्वमप्रलानां सन्दोहो भवतीत्यपि ग्रन्थकृता विवक्षितम् । देवमाराधन्या-
मित्यनेन वाक्येन देवाराधनप्रतिपादनस्य ग्रन्थस्य विषय इति सूचितम् ।
अनुगृह्णातीति पदेन देवानुग्रह एवात्र प्रयोजनमित्यपि सूचितम् । यज्वन इति
पदेनाधिकारिणः सूचिताः । सम्बन्धश्च प्रतिपादकस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यस्य
तन्त्रस्य चाभिधानाभिधेयभावः सूचितः ॥ १ ॥

विवरणम्

नमो हरिहराद्याख्यजगद्विख्यातमूर्तये ।

देवायार्चयमानेभ्यो भोगानुग्रहदायिने ॥ १ ॥

गुरुन् भणाधिराजं च नत्वा गुरुनिदेशतः ।

तत्कृतं विर्वरिष्यामः स्फुटं तन्त्रसमुच्चयम् ॥ २ ॥

ग्रन्थारम्भे समुचितं मङ्गलचरणमर्थाद्विषयादिप्रतिपादनं च करोति —
श्रीमत् पद्मगुणसम्भृतमिति । श्रीशब्दारम्भो मङ्गलप्रकर्षार्थं एव । तं देवं नित्यं
समाराधन्यामिति सम्बन्धः । नित्याराधनेयमर्ह्येते । तस्याः सुकरत्वेऽपि धाढ्याभ्य-
न्तराणां तत्साधनानां बहुतरत्वात् तेषां च प्रायो दुस्संपादनत्वात् तदर्थनोपपत्तिः ।
ननु कीदृशमेतत् समाराधनं, किं वा तत्फलमिति तत् सर्वं तमेव देवं स्तुवन् दर्श-
यति — श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैः सन्तर्पितो यो यज्वनोऽनुगृह्णातीति ।
जलगन्धादीनि समाराधनद्रव्याण्युपहरणानि, तानि च यज्वनामेव श्रद्धाभक्तिभ्या
पवित्रितानि । समाराधने श्रद्धा देवे च भक्तिः ताभ्यां पवित्रितानि परिशुद्धता
गमितानि, तैरुपहरणैः सन्तर्पितस्तैरेव यज्वभिस्तन्तृप्तिं प्रापितस्तन्, ताननु-
गृह्णाति । विविधोपभोगसिद्धिसालोक्यादिपूर्वकपरमकैवल्यलक्षणो यथाधिकारमनु-
ग्रहः, तेनानुग्रहेण (यो) योजयति तं देवमिति सम्बन्धः । जलगन्धादिभिर्देवम्य
सन्तर्पणरूपं समाराधनमनुग्रहश्च तस्य फलमिति भावः । जलादिद्रव्याणां म्वतो न
परिशुद्धिस्तदभावो वा । किन्तु तानि श्रद्धाभक्तिपूर्वकं देवे विनियुज्यमानान्यपूर्वा
परिशुद्धिमपि प्राप्तानि भवन्ति । यद्वा पूर्वं परिशुद्धानामपि पवित्रितत्वं तद्गत-
रसादीनां भूमापचिनिबन्धनं संस्कारान्तरम् । नैतान्युपहरणानि लौकिकजलगन्धा-
द्यर्थमात्राणीत्यपि दर्शयति — स्वारम्भभूतात्मकैरिति । म्वे आरम्भात्रिजनिजो-
पादानानि पद्मभूतानि तैस्तमाविष्टतया तदात्मकैरुपहरणैः । तदुक्तम् —

“पञ्चद्वितमहाभूतपञ्चक कारणान्वितम् । सपर्यावस्तु निर्दिष्टम्” इति ।
भूतशब्देन चेह व्यष्टिसमाष्टिकारणावस्थाना पञ्चभूताना ग्रहणम् । तदप्युक्तम् ।

“व्यष्ट्या चापि समष्ट्या च भूतानामाशयायिनाम् ।
कारणेनापि सम्भेदाद् रसस्तु त्रिविधो मतः ॥”

इति । कथमेभिर्देवस्य सन्तृप्तिसम्भव इति । स्वारम्भभूतात्मकैः । आरम्भा इह
कार्याणि । शोभना आरम्भा येषामिति स्वारम्भाणि, तान्येव व्यष्ट्याद्यवस्थानि
पञ्चभूतानि तदात्मकै । जलगन्धादिगतभूतकार्याणा शोभनत्वं रसात्मकत्वम् ।
तदुक्तम् — ‘तत्राभिव्यक्तरूपाणाम्’ इत्यादि । रमयोगात् तु जलगन्धादिभिः
स्वकारणयोगिभिरपि देवसन्तृप्तिप्युपपत्तिभाव । रसस्य च भूतव्यष्ट्याद्यन्व
यतः स्वरूपभेदः । तदप्युक्तम् — ‘स पुनस्त्रिविधो रस’ इत्यादि । प्रतिपत्तिविशेष
मप्यु(प)हरणेऽप्युपदिशति — स्वारम्भभूतात्मकैरिति । स्वशब्देनेह यज्वसम्ब-
न्धिना ग्रहणम् । पञ्चभूतारब्धानि हि साधनाना समोऽग्यार्थजालानि शरीराणि ।
वक्ष्यति च — “भूतानि पञ्च परमात्मनी” इत्यादि । तदात्मना तेषा यज्वनां
निजनिजारम्भरूपपञ्चभूतात्मकैरुपहरणैः जलगन्धाद्युपहरणसमर्पणविधौ तद्द्वारा देवे
स्वकीयकृत्स्नसमर्पणमेव यज्वभिरवाहितैर(नु)सन्धेयमिति भावः । जलगन्धादि-
समर्पणयोग्यतामपि देवस्याह — चपुरधिष्ठायेति । जलगन्धादिग्रहणोचितैः रमन्ना-
ध्याणाद्यखिलकरणै सहित मन्त्रमयविग्रह तदभिमान्यात्मतयाविश्य तत्त्वामि-
तया तत्तावन्धायेत्यर्थः । उपहरणैस्सन्तपिनोऽनुगृह्णातीति सम्बन्धते । समाराधन-
सम्बन्धमप्युपदिशति — सदापि पूर्णानन्दरमानुभूरिति । तन्कात् विशेषण
चेतत् — सदापीति । स्थूलात्मनि जलगन्धादिमयसमरससमर्पणममये सूक्ष्मात्मनि
तत्समष्टिमयाऽमृतसमर्पणममये परात्मनि तन्कारणमयप्रकृतिमर्पणसमयेऽपीत्यर्थः ।
वक्ष्यति च — “स्थूलात्मतोन्मेषविधायिके” इत्यादि । पूर्णमानन्दरमानुभूरतीति
पूर्णानन्दरमानुभू । आनन्द इह देवस्य स्वरूपानन्द एव । रसश्च यथासमर्पणं
रसाऽमृतप्रकृतिलक्षणः । तयो, सामानाधिकरण्येनोभयोरैकतादात्म्यलक्षण सम्बन्धः ।
रसादीना यावद् यज्वार्थमिति देवो वा तावान् भूमा भवतीति तस्य पूर्ण-
विशेषणम् । तदुक्तम् — ‘रस ब्रह्माण्डमम्भितम्’ इति । एतदर्थमेव च दर्शित
षड्विंशतिभिधान समाराधनविधौ । व्यष्ट्यादिभूतात्मनस्य रसादेः स्थूलात्मा-
दिना सादात्म्यमापादनीयमित्येन दर्शितोक्तम् । नन्वेवमाहार्यसन्तृप्तेर्परिपूर्णस्यास्य

परानुग्रहायोग इति । नेत्याह — सदा पूर्णानन्दरसानुभूरीति । सदेति । समा-
 राधनावस्थायामवस्थान्तरेष्वपीत्यर्थः । पूर्णानन्दः स्वरूपानन्द एव । स च चरमः
 फलरूपो रसः । उपहरणरसा हि क्रमोत्कर्षिणो मायीया एव । स्वरूपानन्दस्तु
 नित्योऽकृत्रिमो रसः । 'तस्य देशकालाद्यनवच्छिन्नत्वाद् 'घनत्वाच्च पूर्णत्वम् ।
 तदनुभूरपि सन्नित्यर्थः । ननु यद्येवं पूर्णानन्दरसानुभूदेवः, तदा कथमस्य
 समाराध्यताद्युपपत्तिरित्यत आह — श्रीमत्पद्मगुणसम्भृतं वपुरधिष्ठायेति ।
 देवस्यैव स्वस्वरूपाव्यतिरिक्ता शक्तिरिह श्रीर्व्यपदिश्यते । सैव मायाप्रकृतिः ।
 तदवान्तरशक्तयो ज्ञानैश्वर्यादयः । ताश्च समुचितानुग्रहादिकार्यविषयतया
 प्रधानस्य देवात्मतत्त्वस्य तदुपकारितया पद्मगुणा पद्म वाङ्मानि । यद्वा कल्याण-
 स्वभावतया पद्मगुणा एव, तैः श्रीसमन्वयतन्त्रीमद्भिः पद्मगुणैः सम्भृतं हृदयाद्यव-
 यवसम्भवक्रमेण उपकल्पितं वपुरधिष्ठायेति । देवस्य स्वरूपानन्दनिर्वृतत्वेऽपि सक-
 लानुग्रहादिकरशक्तियोगतः समारा(ध्यादुः ध्यताद्यु)पपत्तिरिति भावः । श्रीमदिति
 पृथग्वा पदम् । श्रीशब्देन तद्गुणैः स्वाभाविकी भूषणादिप्रभवा च शोभा गृह्यते ।
 स्वोक्तेऽर्थे प्रमाणमपि वदन् वेदानुसारितामप्यस्य समाराधनस्य दर्शयति —
 निगमागमाद्यधिगतमिति । निगमो वेदः । आगमश्च विष्णुसंहितादितन्त्रम् ।
 सदाचारादेरादिशब्देन ग्रहणम् । परदेवतानुसरणमाशीर्लक्षणं च मङ्गलाचरणमेवं
 कृतम् । परदेवतायाः समाराधनोचिततयानुस्मरणात् तत्समाराधनार्थनायाश्च
 अस्य समुचितत्वम् । किञ्च परदेवतात् एवेयमर्थनार्थतो भवति । ततश्च
 अर्थनयैव सपरिकरसमाराधनसम्पत्तौ 'तदन्यतमस्यापि समाराधनक्रमगुणनि-
 कासाधनस्याम्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमास्याद्यपि लभ्यत इति । इह
 सपरिकरं समाराधनं विषयः । तत्साध्योऽनुग्रहश्च प्रयोजनमिति च अर्थात्
 प्रतिपादितम् । किञ्च पद्मगुणसम्भृतं वपुरिति भूसंस्कारादिपूर्वकमाधाराशिलादि-
 स्तूप्यन्तप्रासादवपुषो ब्रह्मशिलाद्याधेयप्रतिमावपु(ष)श्च विरचनमपि सूचितम् । वपु-
 रधिष्ठायेति तयोः स्वोचितसंस्कारादिपूर्वकं प्रतिष्ठापनं चाहनादि सर्वं सूचितम् ।
 यद्वाभक्तिपवित्रितोपहरणैः सन्तर्पित इति समाराधनोत्सवौ । श्रीमदिति ज्ञापनं
 प्रायश्चित्तजीर्णोद्धारौ च । वक्ष्यति च—'विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकम्' इति ।
 विम्बादेरशुद्धिजीर्त्यादिपरिहृतिरपि पुनश्शोभाहेतुर्भवति । कुण्डमण्डलादिलक्षणं
 तु इहैवान्तर्भूतमिति प्रतिपाद्यमेदा इहैव सूचिता इति ॥ १ ॥

गुरुदिवाकरभद्रकटाक्षरूक्-

स्फुरितहृत्कमलोदरसम्भृतम् ।

लिखितयाम्यथ तन्त्रसमुच्चयं

गुणनिकाविधिसाधनसिद्धये ॥ २ ॥

विमर्शिनी

एवमाशीर्वादिरूपमङ्गलाचरणं कृत्वा गुरुस्मरणपूर्वकं ग्रन्थमारभते —
गुरुदिवाकरेति । अथ गुणनिकाविधिसाधनसिद्धये तन्त्रसमुच्चयं लिखितयामि ।
अथेत्याशीर्वचनानन्तरम् । सकृद् गृहीताया विद्याया पुनरभ्यासो गुणनिका,
गुणनिकैव विधिर्गुणनिकाविधिः, विधिः करणः, तस्य साधनसिद्धये साधनपरि-
ग्रहाय । तन्त्रसमुच्चयं तन्त्राणां समुच्चयरूपत्वात् तन्नामकं ग्रन्थम् । लिखित-
यामि लिखितं करोमि, पुस्तकमथं करोमि । ननु कथंभूत् तन्त्रसमुच्चयमित्य-
त्राह — गुरुदिवाकरभद्रकटाक्षरूक्स्फुरितहृत्कमलोदरसम्भृतमिति । गुरुरैव दि-
वाकरो गुरुदिवाकरः सूर्यः, तस्य भद्रा प्रसादयुक्ता कटाक्षा एव रचो रश्मयस्तै-
स्फुरितस्य विकसितस्य हृदयकमलम्योदरेऽन्तर्भागे सम्भृतं सगृहीतम् । यथा
दिवाकररश्मिभिः कमलानि विकसन्ति, तथा गुरोः प्रसादयुक्तैः कटाक्षरश्मिभिः
हृदयकमलस्य विकासनं सञ्जातमिति रूपकालङ्कारच्छलेन स्वगुरोर्दिवाकर-
नानत्वमपि सूचितम् ॥ २ ॥

विषरणम्

मङ्गलाचरणेनाविघ्नसम्पत्तौ विषयादिप्रतिपादनेन श्रोतुं सपरिकरसमारोधनं
प्रतिचिकित्सोपपत्तौ च बाह्यं तत्प्रतिपादनप्रकारं तदुचितग्रन्थकरणे प्रतिज्ञानेन
बद्धं तदीयं प्रयोजनमपि दर्शयति — गुरुदिवाकरेति । अथ तन्त्रसमुच्चयं
लिखितयामि इत्यन्वयः । तन्त्राणां वेष्णवशेवादीनां तद्भेदानां च विष्णुसहिता-
दीनाम् अर्थात् प्रतिष्ठासमारोधनावर्धनं समुच्चयमन्त्रसमुच्चयस्तम् । लिखितयामि
लिखितं करोमि । पुस्तके विनिवेशयामीति यावत् । गुरुरेव दिवाकरो गुरु-
दिवाकरः तस्य भद्रास्सन्तः कटाक्षा एव रचो रश्मयः ताभिः स्फुरितं विक-
सितं हृदयकमलं तदुदरे सम्भृतम् । सकलतन्त्रतो यथोपदेशमावश्यकमशेषमुपा-
दायोपकल्पितमिति । नानातन्त्रगतस्य सपरिकरस्य समारोधनस्य तेषाम् अर्थतः

१ 'दम ग पाठ २ का ख पाठ ३ 'रादिवाकरभद्रस्य कटाक्षस्य

समुच्चयेन इदं प्रतिपादनमिति बाह्यः प्रतिपादनप्रकारोऽप्युक्तः । तथाप्रतिपादनं च लघुप्रयत्नेन प्रतिपत्त्यार्थात् सिद्धमेव । लिखितयामीति तथाग्रन्थकरणमुक्तम् । तत्प्रयोजनमुच्यते—गुणनिकाविधीति । गुरोः सकाशात् सकृत् प्रतिपन्नस्यार्थस्य शैर्यसिद्धये पुन पुनरनुसन्धानरूपोऽभ्यासो गुणनिका, तस्या विधिर्विधानं करणं तस्य साधनमुपाय आश्रयः तस्य सिद्धय इति । ग्रन्थद्वारा हि क्रियमाणा गुणनिका निरूपयति भावः । तदेतत् स्वं प्रयोजनं परार्थं चैतद्ग्रन्थकरणम् । ततश्च तदीयं प्रयोजनमप्येतत् । अत्र च गुरुदिवाकरोति दिवाकरो नाम निजगुरुः, तथा रविर्नाम स्वपिता च परिगृह्यते । ततश्च प्रकरणारम्भे परदेवानुस्मरणानन्तरं स्वगुर्वनुस्मरणमपि कृतमिति ॥ २ ॥

श्रीशेशेशहरिसुम्भजिदाम्बिकेय-

विघ्नेशभूतपतिनामविभिन्नभूतः ।

वक्ष्ये परस्य पुरुषस्य समानरूप-

मर्चाविधिं सह पृथक् च विशेषयुक्तम् ॥ ३ ॥

विमर्शिनी

अथ चिकीर्षितग्रन्थस्य देवतानियमादिकमाह — श्रीशेशेति । श्रीशेशेशहरिसुम्भजिदाम्बिकेयविघ्नेशभूतपतिनामविभिन्नभूतः, श्रीशो विष्णुः, ईश शिवः, शेशहरिः शिवनारायणः, सुम्भजिद् दुर्गा, आम्बिकेयः स्कन्दः, विघ्नेशो गणपतिः, भूतपतिः शास्ता, एतैर्नामभिरेव विभिन्नं विशेषतः पृथग्भूतं भूमहत्त्वं यम्यं तम्यं । परस्य पुरुषस्य परमात्मनः, अर्चाविधिं पूजाविधानं वक्ष्ये । अर्चाविधिमित्यनेन भूपरिमहादितीर्थस्नानपर्यन्तं कर्म विवक्ष्यते । तत्र समानरूपम् एकप्रकारेण स्थितम् अर्चाविधिम् । सह एकरूपत्वेन । विशेषयुक्तं विशेषसहितम् । पृथक् च विभागेन ॥ ३ ॥

विवरणम्

ननु यद्यप्ययं तन्नाणां समुच्चय आरभ्यते तथापि कियपुपो देवम्येदं सापरिकरं समाराधनं, कथं वा अनेन समुच्चयेनापि तत्प्रतिपादनमित्यपेक्षया तत्सर्वं तन्त्रसमुच्चयप्रकारप्रतिज्ञानेन दर्शयति — श्रीशेति । श्रीशो विष्णुः, ईशः शिवः, शेशहरिः शङ्करनारायणः, सुम्भजिद् दुर्गा, आम्बिकेयः सुगन्धर्वः, विघ्नेशो गणपतिः, भूतपतिश्चास्ता, श्रीशोऽदिसनामभिर्विभिन्नो विष्णोऽदिर्गुरुरूपभेदतो विभक्तो भूमा मृतोऽनवच्छिन्नमपि महत्त्वरूपं यम्यं स

तथोक्तः । विष्ण्वादिवपुषः सप्तात्मकस्य देवम्येदं प्रतिष्ठादिपूर्वकं समाराधनमिति भावः । परस्य पुरुषस्येति । तं देवमिति प्रकृतस्येति भावः । समानरूपमर्चा-
विधिं सहेति । अर्चा प्रतिमा समाराधनं वा, तद्विषयं सर्वमपि समानरूपमेकतया
वक्ष्ये इति । यथा—स्नात्वाचम्याथ देवालयगुरुनिलयादाविति, क्षेत्रे दारिधिर्वा-
कोष्ठमुविचित्र इति । विशेषयुक्तमर्चाविधिं पृथक् (च) । चेन समुच्चयेन क्वचिन् क्वचि-
द्विशेषोऽप्युक्तः । यथा—विष्णौ मापपयोऽधिकं स्मृतमिहार्घ्यमिति, शार्ङ्गांगदुर्गा-
जिते बीजौघ इति । अयमिहाभ्यन्तरः सपरिकरसमाराधनप्रकार इति ॥ ३ ॥

वर्णाश्रमाधिकृतकर्मरतस्तदुक्त-

न्यायात्तवित्तनिचयः परमस्य पुंसः ।

नित्यार्चनादिविधये प्रतिमाप्रतिष्ठा-

कर्मोन्मना गुरुवरं प्रथमं वृणीत ॥ ४ ॥

विमर्शना

कर्तृनियमं वदन् गुरुवरणं प्रस्तौति — वर्णाश्रमेति । वर्णाश्रमाधिकृतां
कर्मरतः ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणामधिकृतेषु विहितेषु कर्मसु रत
नित्योद्युक्तः । तदुक्तन्यायात्तवित्तनिचयः । तेषामुक्तेन न्यायेन ब्राह्मणानां याज-
नाध्यापनप्रतिग्रहैः, क्षत्रियाणां परिपालनादिभिः, वैश्यानां कृष्यादिभिः शूद्राणां
त्रैवर्णिकशुश्रूषणेन इत्यादिन्यायेनात्तेन परिगृहीतेन वित्तनिचयेन धनसमुदायेन
युक्तः । स्वाभीष्टदेवतात्मकस्य परमस्य पुंसः । नित्यार्चनादिविधये नित्यपूजो-
त्सवादिविधानाय । प्रतिमाप्रतिष्ठाकर्मोन्मनाः प्रतिमायाः प्रतिष्ठाकर्मण्युद्युक्तचेताः
कर्ता । प्रथममादौ । गुरुवरं गुरुश्रेष्ठं वृणीत ॥ ४ ॥

विवरणम्

अथ प्रथमं तावद् अर्चाविधावधिकारिविशेषं वदन् तदीयं प्रथमकर्तव्य-
मपि विधत्ते — वर्णाश्रमाधिकृतकर्मरत इति । ब्राह्मणादयो वर्णाः तेषु ब्रह्म-
चर्यादय आश्रमाः । वर्णग्रहणमनुलोमानां सूतकस्य चोपलक्षणार्थम् । तेष्वधि-
कृतानि कर्माणि सन्ध्योपासनामिहोत्रादीनि नित्यममाराधनादीनि च श्रुति-
स्मृत्यागमसिद्धानि तेषु रतः तात्पर्यप्रवृत्तः । तेषां वर्णाश्रमाणां वृत्त्यर्थमुक्तेन
न्यायेन आत्त आजितो वित्तनिचयो निजवृत्तिदेवप्रतिष्ठादिपर्याप्तो येन न तथोक्तः ।
परमस्य पुंसो नित्यार्चनादिविधये इति । फाम्यनैमित्तिकानामादिशब्देन ग्रह(ण)म् ।
शीशेणादिवपुषः परस्य पुरुषस्येति प्रकरणाद्भ्यने ॥ ४ ॥

विप्रः कुलीनः कृतसंस्क्रियौघः
 स्वधीतवेदागमतत्त्ववेत्ता ।
 वर्णाश्रमाचारपरोऽधिदीक्षो
 दक्षस्तपस्वी गुरुरास्तिकोऽस्तु ॥ ५ ॥

विमर्शिनी

गुरुलक्षणमाह — विप्र इति । विप्रो गुरुरस्तु ब्राह्मणो गुरुर्भवतु । सर्ववर्णेषु मध्ये ब्राह्मणस्यैव प्रतिष्ठादिकर्मण्यधिकार इत्यर्थः । तेषु मध्ये कुलीनः विशिष्टकुले जातः । तेष्वपि मध्ये कृतसंस्क्रियौघः संस्क्रियाः गर्भाधानाद्यन्याधानान्तिर्माः क्रियाः, तासामोघः समूहः, स कृतो यस्य स तथोक्तः । तेष्वपि मध्ये स्वधीतवेदागमतत्त्ववेत्ता सुष्ठु सद्गुरुभ्यस्तदधीनो भूत्वाधीतानां पठितानां वेदानामागमानां चार्थस्य तात्पर्यस्य च ज्ञाता । तेष्वपि मध्ये वर्णाश्रमाचारपरः । वर्णाश्रमयोर्विहितेष्व्वाचारेषु तत्परः । तेष्वपि मध्येऽधिदीक्षोऽधिगतदीक्षः प्राप्तदीक्षः । तेष्वपि मध्ये दक्षः कर्मणि पटुः । तेष्वपि मध्ये तपस्वी बहुप्रकारतपोयुक्तः । तेष्वपि मध्य आस्तिक ईश्वरादिव्यस्तित्वबुद्धियुक्तः ॥ ५ ॥

विवरणम्

गुरुलक्षणमाह — विप्र इति । गुरुरस्त्विति सम्बन्धः । संस्क्रिया गर्भाधानादयः । तासामोघो यथाशक्ति निचयः । तत्त्वं तात्पर्यतः प्रतिपाद्यं वस्तु । अधिगता लब्धाः गुरुरः प्राप्ताः, दीक्षास्तन्त्रसिद्धाः संस्क्रियाः येन सोऽधिदीक्षः । तपांसि मासोपयासादीनि ॥ ५ ॥

स्नात्वाचम्याथ देवालयगुरुनिलयाद्येषु सम्मार्जनाद्यै-
 र्भूमिं संशोध्य सोदग्दशपटयुगदर्भासनेषूपवेश्य ।

आचार्यं भूर्तिपालानपि मनुमहितात्मंष्टविम्नाधिराजः

संबन्धैतान्निदध्याच्छिवादिशि यजमानोऽर्घ्यपाद्यादिकानि ॥ ६ ॥

विमर्शिनी

अथ गुरुरवर्णविधानमाह — स्नात्वेति । अथ यजमानोऽर्घ्यपाद्यादिकानि निदध्यादिति सम्बन्धः । अथेत्यस्य धनधान्यादिसाधनसम्पत्तौ सत्यामुत्तरायणादिकाले च प्राप्त इत्यर्थः । यजमान इत्यस्यात्र चरणकर्मणि ब्राह्मणक्षत्रियेष्वन्यतमो यजमानश्चेत् स्वयमेव वृणीत, वैश्यशूद्रानुलोमप्रतिलोमेष्वन्यतमश्चेद्

ब्राह्मणेन तत्कर्म कारयित्वा स्वयं तस्य दक्षिणां दत्त्वा तत्कर्म परिगृहीयादित्य-
भिप्रायः । किं कृत्वेत्यत्राह — स्नात्वाचम्येति । स्नानमाचमनं च विशेषतस्तदर्थं
कर्तव्यमित्यभिप्रायः । देवालयगुरुनिलयाद्येषु कस्मिंश्चिद् देवालये गुरुगृहे वा,
आद्यशब्देन स्वालयादौ वा गुरुमानांय्य । सम्मार्जनाद्यैर्भूमिं संशोध्य मुष्ट्यादि-
सादनपूर्वकं यथावत् स्थलशुद्धिं कृत्वा । सोदम्भशपटयुगदर्भासनेषु उदम्भशाना-
मुदगप्राणां पटानां वलाणां युगेन युग्मेन प्रागग्रैर्दर्भैश्च युक्तेष्वासनेषु । दक्षि-
णादिक्रमेण आचार्यं स्वगुरुम् । मूर्तिपालान् दीक्षाकाल एवाचार्येण दत्तां स्वां
स्वां वामुदेवादिनां मूर्तिं पालयन्ति सेवन्ते इत्याचार्यशिष्या एवं मूर्तिपालाः,
तानपि । हस्तालम्बनपूर्वकं पूर्वाभिमुखानेवोपवेश्य । मनुमहितात्मा भूत्वा गुरु-
वन्दनादिपूर्वं स्वस्वमूलमन्त्रस्य सकलीकरणं शङ्खपूरणमात्माराधनं च कृत्वेत्यर्थः ।
इष्टविन्नाधिराजश्च भूत्वा स्वबीजेन गणपतिमूलेन प्रदीपं चाराध्येत्यर्थः । एतान्
गुरुमूर्तिपालान् संबन्ध तदनुज्ञापुरस्सरं शिवदिशि ईशानक्रांणे अर्घ्यपाद्यादि-
कानि निदध्यात् ॥ ६ ॥

विवरणम्

इदानीं गुरुवरणं प्रस्तौति—स्नात्वाचम्येति* । अथ कर्ता स्नात्वाच-
म्येति योजनीयम् । कर्माङ्गतया ज्ञानमेतत् । देवालयगुरुनिलयादाविति स्वालय-
गुण्येषानादिग्रहणम् । मन्त्राधितात्मेति । यन्मन्त्रमूर्तिर्देवः प्रतिष्ठापयितुमभि-
मतस्तन्मन्त्र इह स्वमन्त्रोऽभिप्रेत, तस्य सकलीकरणमात्माराधनं च कृत्वेति भावः ।
भूमिं संशोध्येति । वरणमण्डपं संवृतोद्देशमेव वा सम्पाद्य तत्र स्थलं मुष्ट्यादिभि-
र्मार्जनालेपनाभ्यामेव वा शोधयित्वेत्यर्थः । सोदम्भशपटयुगदर्भासनेष्विति । उदम्भश-
योः पटयोर्युगेन दर्भेण च सहितेष्वसनेष्वित्यर्थः । गुरोर्भूर्तिपालानां च आसनानि
पश्चिमोद्देशे दक्षिणादिक्रमेण निधाय तदुपर्युदम्भशतया वलाणां द्वयं द्वयमाप्तीर्य
स्तदुपरि ह्रस्वदर्भाश्च कृत्वा तेष्वसनेष्विति भावः । उपवेश्येति हस्तग्रहणेनोप-

१. 'ये वा गु', २. 'चार्यं च' ख. पाठः.

* स्नात्वाचम्याद्य देवालयगुरुनिलयादौ स्वमन्त्राधिनान्या

भूमिं संशोध्य सोदम्भशपटयुगदर्भासनेष्वुपवेश्य ।

कर्ता स्नातान् यथाहं गुरुमथ तदुदम्भमूर्तिपालान् विप्रमित्या

दीपं वामून् भवन्देभ्यश्चरित्ति पुरतोऽर्घ्यादि सम्पादयेत् ॥

इति विवरणपाठः.

वेशनमुक्तम् । यथार्हं खातानिति कर्माङ्गतया मन्त्रखानाद्यभिप्रायम् । यथार्हमुप-
 बेश्येति पादप्रक्षाळनादिपूर्वकत्वमुक्तम् । किं च यथार्हं गुरुं मूर्तिपांश्चेति । यथार्हं
 सत इत्यर्थः । गुरुस्तावत् स्वयमेव देवः, तस्य कलाव्यष्टयो यथास्वं वासुदेव-
 शर्वादिमूर्तयस्तद्रूपा मूर्तिपाः । तथा सतो गुरुं मूर्तिपांश्चेति भावः । तथानुसन्धा-
 नार्थमेतदुक्तम् । गुरुमपि तदुद्रङ्मूर्तिपानिति । दक्षिणासनादिक्रमेणेति भावः ।
 विज्ञमिष्ट्वेति । तत्र प्राग्भागे स्थण्डिले स्वस्तिके वा गणपतिं निजबीजमन्त्रेण
 पूजयेत् । तद्विधानं च पूजापटले भविष्यति । दीपं चेति । इष्ट्वेत्यनुर्कर्मः ।
 प्रणवेन श्रीबीजेन वा दीपपूजा । एतान् अमूनिति गुरुमूर्तिपान् । पुरत ईश्वरदि-
 श्यर्घ्यादि सम्पादयेचेति सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

न्यक् पात्राणि निधाय दर्भनिचये वस्त्राद्यपि प्रोक्षणी-
 तोयैः प्रोक्ष्य सुसंस्कृतैरथ समुत्तानेषु पात्रेष्वपि ।
 कूर्चं न्यस्यतु तारतोऽर्घ्यमपि पाद्याचामकं योजयि-
 त्वाभ्यर्च्याभिभृशेत् स्वमूलमनुना मूर्त्याह्वयैर्वाङ्गकैः ॥ ७ ॥

विमर्शनी

सादनक्रममाह — न्यगिति । दर्भनिचये स्वस्येशभागे स्थण्डिल-
 मालिष्य दर्भसमूहं विन्यम्य तत्र प्रोक्षणीपात्रेण सह चत्वारि पात्राणि न्यक्
 अधोमुखं निधाय । वस्त्राद्यपि वस्त्राङ्गुलीयकुण्डलयज्ञसूत्रभूषणादीन्यपि निधाय ।
 सुसंस्कृतैः प्रोक्षणीतोयैः प्रोक्षणीसंस्कारं कृत्वा तज्जलैः प्रोक्ष्य । अथ धारणादि-
 मिश्र संशोध्य । समुत्तानेषु पात्रेष्वपि प्रोक्ष्य तेषु तारतः कूर्चं न्यस्यतु । अर्घ्यं
 पाद्याचामकमपि पाद्यमाचमनीयं च स्वस्वद्रव्यैर्योजयित्वा स्वमूलमनुना मूर्त्याह्वयैः
 स्वस्वमूर्तीनां मन्त्रैः । अङ्गकैः स्वार्थ एव कप्रत्ययः । स्वस्वदानकाले घक्ष्यमाणै-
 रङ्गैरेव वा अभ्यर्च्य अभिमृशेत् स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ ७ ॥

विवरणम्

एतदेव विवृणोति — न्यक्पात्राणीति । प्राग्मे दर्भनिचये पश्चिमा-
 दिक्रमेण प्रोक्षणीपात्रमर्घ्यादिपात्रत्रयं च सादयेत् । वस्त्राद्यपीति वस्त्राङ्गु-
 लीयककुण्डलयज्ञसूत्रादिग्रहणम् । सुसंस्कृतैः प्रोक्षणीतोयैरिति । प्रोक्षणीसंस्कार-
 कल्पप्रसिद्धः । यद्वा तन्त्रसिद्ध एव । यदाह —

“सकूर्चं गन्धपुष्पाद्ये जले ताराभिमन्त्रितं ।

ध्यात्वा मन्त्रमयं ज्योतिः प्रोक्षणं द्रव्यशोधनम् ॥”

इति । समुत्तानेषु पात्रेष्वपि प्रोक्षयेत्यन्वयः । मनुविदिति फडन्तप्रणवेन प्रोक्षण-
मुक्तम् । शोषणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् । वस्त्रादिष्वपि प्रोक्षणमपिशब्देनोक्तम् ।
तारत इति योजने पूजने च मन्त्र उक्तः । स्वमूलमनुना मूर्त्याह्वयैरभिमृशेदि-
त्येकः पक्ष उक्तः । इह सर्वेषामपि सर्वैरभिमन्त्रणं कार्यम् अङ्गकैर्वैत्यपरः पक्षः ।
अत्र तु अर्घ्यस्य शिरसा पाचस्य हृदयेन आचमनीयस्य शिखयेत्यादि यथा-
विनियोगमङ्गनियमोऽवसेयः । पूजनाभिमन्त्रणे यत्त्वादिष्वपि भवतः ॥ ७ ॥

विष्णौ मापपयोधिकं स्मृतमिहार्घ्यं पद्मपत्रादिकै-

स्तान्याच्छाद्य गुरुं समूर्तिपममुं संबन्ध दद्यात् क्रमात् ।

पाद्याचामकमर्घ्यकं स्वमनुतो हृच्छीर्पशैखैस्तु वा

वस्त्रे द्वे कवचाणुनास्त्रमनुना स्वर्णाङ्गुलीयं तथा ॥ ८ ॥

विमर्शिनी

विष्णौ इह वरणे अर्घ्यं मापपयोधिकं स्मृतम् । तानि पात्राणि पद्म-
पत्रादिभिराच्छाद्यामुं गुरुं समूर्तिपं मूर्तिपैः सहितं संबन्ध । पाद्याचामकमर्घ्यकं
क्रमात् पाद्याचमनीयार्घ्यक्रमात् । स्वमनुतः गुरुमूर्तिपानां मन्त्रैः । तेभ्यो दद्यात् ।
हृच्छीर्पशैखैस्तु वा हृदयशिरशिखामन्त्रैर्वा । त्विति पाद्यादिना पादशौचादिकं
कर्तव्यमिति विशेषघोषितकः । तस्मिन् पक्षे वस्त्रे द्वे द्वे वस्त्रे कवचाणुना कवच-
मन्त्रेण । तथा स्वर्णाङ्गुलीयं सुवर्णशलाकादिभिर्बद्धं पवित्रमयमङ्गुलीयकम् ।
अस्त्रमनुना पद्माङ्गस्यावसेयत्वात् ॥ ८ ॥

विवरणम्

इहार्घ्यमिति । वरण एव, न तु सपर्यादिष्वित्यर्थः । पद्मपत्रादिभिरिति
पलाशपत्रादिग्रहणम् । स्वमनुत इति । मूलेन गुरवे चासुदेवादिमन्त्रैर्विष्ण्वादि-
मन्त्रैर्वा तत्तन्मूर्तिपेभ्य इत्यर्थः । हृच्छीर्पशैखैस्तु वेत्यत्राभिमन्त्रणपक्षे द्रष्टव्यम् ।
स्वमनुत इत्यस्य वेत्यस्य च भूपान्तमनुवृत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

दत्त्वास्त्रतः कुण्डलयज्ञस्त्र-

भूपास्ततः स्वाणुभिरर्चयित्वा ।

अर्घ्यं च दत्त्वा सहमूर्तिपालं

सम्भोजयेत् साज्यममुं पयोन्नम् ॥ ९ ॥

विमर्शिनी

कुण्डलादीनां को मन्त्र इत्यत्राह— दत्त्वास्त्रत इति । कुण्डलयज्ञसूत्र-
भूपाः स्वर्णमयं कुण्डलयुगं यज्ञसूत्रं चन्दनादि च अस्त्रतो दत्त्वा । ततः स्वाणुभिः
स्वस्वमन्त्रैर्जलगन्धपुष्पधूपदीपाक्षतैरर्चयित्वा । पुनरप्यर्घ्यं दत्त्वा सहमूर्तिपालं
मूर्तिपालैः सहितममुं गुरुं साज्यं पयोन्नं पायसं सम्भोजयेत् सम्यग् यथाभिलषितं
भोजयेत् ॥ ९ ॥

विवरणम्

भूपाः उष्णीषकटकाघलङ्काराः । ततः स्वाणुभिरित्येतदङ्गपक्षेऽपि समा-
न्म् । स्वाणुविदिति वा पाठः । अङ्गपक्षे गुरुमूर्तिपानामप्यर्चने मूलमेव मन्त्र इह
रुभ्यते । सघृतं पयोन्नमिति । पायसं घृतप्रधानमुपसेचनादियुक्तमिति भावः ॥ ९ ॥

भुक्त्वाचान्तेष्वेपु दत्त्वावसानी-

यार्घ्यं तेभ्यो भुक्तसत्कारपूर्वम् ।

आलिप्योर्वी तान् प्रणम्याभिवाद्य

प्रार्थ्यानेनालम्ब्य पाणौ वृणीत ॥ १० ॥

विमर्शिनी

भुक्त्वा एषु गुरुमूर्तिषु आचान्तेषु कृताचमनेषु सत्सु । तेभ्यो भुक्त-
सत्कारपूर्वं भोजनानन्तरं योभ्याः सत्कारास्ताम्बूलापूपादयः ते पूर्वं यथा भवति
तथा । अवसानीयार्घ्यं अवसानभवमर्घ्यं दत्त्वोच्छिष्टादिकमुद्धृत्य उर्वी भूमिमा-
लिप्य तान् प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्याभिवाद्य प्रसादं प्रार्थ्य । पाणौ दक्षिणकरे
दक्षिणकरेणालम्ब्यानेन मन्त्रेण वृणीत ॥ १० ॥

विवरणम्

भुक्त्वाचान्तेष्विति करमुखशोधनादिपूर्वमाचमनमुक्तम् । भुक्तसत्कार-
पूर्वमिति । ताम्बूलपूराफलसोदकादिदानमुक्तम् । दक्षिणादि यथाहास्तीप्यत
एव । यदाह— “शक्त्या दत्त्वा च दक्षिणाम्” इति । तान् प्रणम्येति । तत्र-
मन्त्रैरिति शेषः ॥ १० ॥

मया सम्पूजितैरत्र दक्षिणाभिश्च तोषितैः ।

क्रियतां विष्णुयागो मे प्रार्थयामि प्रसीदत ॥ ११ ॥

विमर्शिनी

धरणमन्त्रं पठति— मया सम्पूजितैरिति ॥ ११ ॥

विवरणम्

प्रार्थनामन्त्रमाह — मयेति । सकृन्मन्त्रप्रयोगः पाणावालम्ब्य वृणीतेति क्रियतां विष्णुयागो म इति प्रार्थनायां वरणे च साधारणम् । ततश्च सकृन्मन्त्रोच्चारणेन प्रार्थना गुर्वादिकरग्रहणरूपं वरणं च कार्यम् । वक्ष्यति च — “सङ्ग्रहेण वरणक्रियाक्रमः” इति । यद्वा प्रार्थनाया-
मेवायं मन्त्रः । वरणं तु पुनः स्यात् । यदुक्तं— “इत्युक्त्वा दक्षिणे पाणावा-
लम्ब्य वरयेत् ततः” इति । वरणं त्वेवं वा स्यात् । ‘ओं विष्णुयागे गुरुकर्म
क्रियताम् ओं विष्णुयागे मूर्तिपकर्म क्रियताम् इति, ओं विष्णुयागे गुरुं त्वां वृणे
गुरुकर्म क्रियतां विष्णुयागे मूर्तिपं त्वां वृणे मूर्तिपकर्म क्रियताम्’ इति वा ॥११॥

। स्वस्वदोस्समवलम्बने वद-

न्त्वाँ तथेति गुरुमूर्तिपालकाः ।

इत्यभापि हरिसुम्भविद्विपोः

संग्रहेण वरणक्रियाक्रमः ॥ १२ ॥

निर्माशिनी

ते गुरुमूर्तिपालकाः स्वस्वदोस्समवलम्बने स्वस्वकरग्रहणे ‘ओं तथा’
इति वदन्तु । प्रथमं गुरोर्वरणं कृत्वा मूर्तिपालानपि पृथक् पृथक् वृणुयात् ।
तदा तदा स स मूर्तिप. ‘ओं तथे’ति वदत्वित्यर्थः । हरिसुम्भविद्विपोः विष्णु-
दुर्गयोः वरणक्रियाक्रमः वरणक्रियाविधिः । संग्रहेण संक्षेपेण इति अभापि
उक्तः ॥ १२ ॥

विवरणम्

सङ्ग्रहेणेति । अनेन समाचारे विशेषोऽपि सूचितः ।

“दत्त्वा कूर्चान्यथेतेपामासनार्थं तु वाग्यतः ।

सपवित्रैर्जलैः पादौ क्षालयेद्दधुदयेन तु ॥” इत्यादि ॥ १२ ॥

पाद्याद्यङ्गानि क्रमात् स्वामिपेके

वक्ष्ये मूलं स्याद् गुरोर्मूर्तिपानाम् ।

मन्त्राः स्वे स्वे मूर्तिमन्त्राः शिवादि-

ष्विष्टे पाद्यादिक्रमान्न्यासदाने ॥ १३ ॥

विमर्शिनी

पाद्याद्यङ्गानि पाद्यादीनां द्रव्यभेदान् । स्वाभिपेके स्वस्वद्रव्यकलशविधौ क्रमाद् वक्ष्ये । गुरोः मूलं मन्त्रः स्यात् । मूर्तिपानां स्वे स्वे मूर्तिमन्त्राः वासुदेवादयो मन्त्राः स्युः । शिवादिषु देवेषु पाद्यादिक्रमात् पाद्याध्याचमनीयक्रमात् न्यासदाने न्यासं सादनं प्रदानं च इष्टे भवतः ॥ १३ ॥

विवरणम्

स्वाभिपेक इति । विष्णुदुर्गयोः शिवादीनामपि स्नपनप्रकरण इत्यर्थः । मूलं स्याद् गुरोरिति शिवाद्यभिप्रायमेव । तेन शिवादिषु मूलपक्ष एवास्ति नत्वङ्गपक्ष इत्यपि प्रतिपादितं भवति । स्वे स्वे मूर्तिमन्त्रा इति । अयमिह मूर्तिविभागः । विष्णौ वासुदेवादयश्चत्वारो विष्णवादयोऽष्टौ केशवादयो द्वादश । दुर्गायां पौरुष्याद्याश्चत्वारो जयाद्या अष्टौ । शिवे तत्पुरुषादयश्चत्वारश्शर्वादयोऽष्टौ । उभये द्वादश । शङ्करनारायणे तु शैवैष्णवाभ्यामिभ्याः । स्कन्दे सनत्कुमारस्कन्दादयः षट् । गणपतौ विष्णुविनायकादयश्चत्वारो गणज्ञयादयोऽष्टौ । उभये द्वादश । शास्तरि प्रभुगोप्तृमहाशास्त्ररेवन्ताश्चत्वारो गोप्त्रादयोऽष्टौ । उभये द्वादश । सर्वेष्वपि तु यावतामुपर्यधिवासहोमादिकार्ये तावतामिह धरणम् । वक्ष्यति हि—“स्वहवनाद्यनुसृत्ये”ति । न्यासदाने इति न्यासस्सम्पादनम् । सर्वेषु मूलमूर्तिमन्त्राः पूजाकर्मशेषभाविन एव ॥ १३ ॥

शर्वायक्षित्यादिप्रभिन्नात्मवर्णो

हेनत्यन्तः स्यान्मूर्तिपाणुर्महेशे ।

तेषां नत्यां क्षित्यादिमन्त्रा गुरोस्तु

शैवी गायत्री त्र्यम्बकायेत्यणुर्वा ॥ १४ ॥

विमर्शिनी

महेशे शिवे शर्वायक्षित्यादिप्रभिन्नात्मवर्णः ‘शर्वाय क्षिति’ इत्यादिभिः सम्भिन्नो युक्त आत्मवर्णः आत्म इति वर्णः । हेनत्यन्तः, हे चतुर्थ्येकवचनं तद्, नतिः नम इति च अन्ते अवसाने यस्य स तथा । ‘शर्वाय क्षित्यात्मने नमः’ इति द्रष्टव्यः । मूर्तिपाणुः मूर्तिपानामणुः मन्त्रः । तेषां मूर्तिपानां नत्यां नमस्कारे क्षित्यादिमन्त्राः क्षितीत्यादिः यस्य स क्षित्यादिः, क्षित्यादिरादियेषां ते क्षित्यादिमन्त्राः । गुरोस्तु नत्यां शैवी गायत्री तन्महेशायेत्याद्या मन्त्राः, त्र्यम्बकायेत्यणुर्वा । त्र्यम्बकायेति मन्त्रः मङ्गलाद्गुरुरोपणे वक्ष्यते ॥ १४ ॥

विवरणम्

शिवे त्वस्ति विशेष इति मन्यमानस्तस्मिन् मूर्तिमन्त्रानुद्धरति शर्वाय-
क्षित्यादिप्राभिन्नात्मवर्ण इति । यथा— ओं शर्वाय क्षित्यात्मने नमः,
ओं रुद्रायान्यात्मने नमः, इत्यादि । मूर्तिपाणुरिति मूर्तिपांनां मन्त्राः । व्यम्ब-
फ्रायेत्यणुर्वेति बीजवापे वक्ष्यमाणस्य ग्रहणम् ॥ १४ ॥

शर्वो रुद्रः पशुपतिर्येशानयुक्तौ भवोऽग्नौ

प्रोक्ताः शर्वादय इति महादेवमीमौ च ते स्युः ।

क्षित्यग्न्याख्यौ त्रिपुरजयिनो यज्ञसूर्यां जलाख्यं

वायुं सोमं समभिदधते व्योम चाप्यष्टमूर्तीः ॥ १५ ॥

विमर्शिनी

शर्वादीनाह— शर्व इति । अथ शर्वः रुद्रः पशुपतिः ईशानयुक्तौ
ईशानसहितौ भवोऽग्नौ ईशानो भव उग्रश्चेत्यर्थः । महादेवमीमौ महादेवो भीमश्च ।
ते शर्वादयः प्रोक्ताः स्युः । क्षित्यग्न्याख्यौ क्षितिमग्निं च । यज्ञसूर्यां यज्ञं सूर्यं
च । जलाख्यं जलमित्याख्या यस्य स जलाख्यः, तं च । वायुं सोमं व्योम
च । त्रिपुरजयिनः शिवस्य । अष्टमूर्तीः अष्टमूर्तिसंज्ञाः । समभिदधते श्रुवते ।
बुधा इति शेषः ॥ १५ ॥

विवरणम्

शर्वादिमूर्तिमन्त्रान्तर्गतान् पठति— शर्वो रुद्र इति । क्षित्यादीनपि
पठति — क्षित्यग्न्याख्याविति ॥ १५ ॥

क्षितिर्वै धार्यते लोकान् लोकाः क्षितिमयाः स्मृताः ।

सर्वगं क्षितिरूपं ते क्षितिमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥

अग्निर्वै धार्यते लोकान् लोका अग्निमया स्मृताः ।

सर्वगमाग्निरूपं ते अग्निमूर्ते नमोऽस्तु ते ॥ १७ ॥

यज्ञो धारयते लोकान् लोका यज्ञमयाः स्मृताः ।

सर्वगं यज्ञरूपं ते यज्ञमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥

सूर्यो धारयते लोकान् लोकाः सूर्यमयाः स्मृताः ।

सर्वगं सूर्यरूपं ते सूर्यमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १९ ॥

जलं वै धार्यते लोकान् लोका जलमयाः स्मृताः ।
 सर्वगं जलरूपं ते जलमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २० ॥
 वायुर्धारयते लोकान् लोका वायुमयाः स्मृताः ।
 सर्वगं वायुरूपं ते वायुमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥
 सोमो धारयते लोकान् लोकाः सोममयाः स्मृताः ।
 सर्वगं सोमरूपं ते सोममूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥
 व्योम धारयते लोकान् लोका व्योममयाः स्मृताः ।
 सर्वगं व्योमरूपं ते व्योममूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

विमर्शिनी ।

नमस्कारमन्त्रान् पठति — क्षितिर्वै धार्यत इत्यादि ॥ १६-२३ ॥
 विवरणम् ।

मूर्तिपानां नमस्कारमन्त्रानपि पठति— क्षितिर्वै इति ॥ १६—२३ ॥
 स्वस्वनाम वरणाणुविष्णुशब्दास्पदेऽत्र सुयुनक्तु युक्तितः ।
 वास्तुसंग्रहपुरःसराणुना बाहुलेयविषये वृणीत तान् ॥ २४ ॥
 वास्तुसंग्रहभारभ्य तीर्थस्नानावसानिकम् ।
 क्रियतां स्कन्दयागो मे प्रार्थयामि प्रसीदत ॥ २५ ॥

विमर्शिनी ।

अत्र वरणाणुविष्णुशब्दास्पदे वरणाणोर्वरणमन्त्रस्य 'मया सम्पूजितैरि'-
 स्यस्य विष्णुशब्दास्पदे विष्णुशब्दस्य स्थाने । स्वस्वनाम शिवादिनाम ।
 युक्तितः पथाविरोधेन । सुयुनक्तु 'क्रियतां शिवयागो मे' इत्यादिप्रकारेण
 युञ्ज्यादित्यर्थः । बाहुलेयविषये बाहुलेयः स्कन्दः तद्विषये वरणे । तान् गुरुमूर्ति-
 पान् । वास्तुसंग्रहपुरस्मराणुना वास्तुसंग्रहमिति पुरतः सरति गच्छतीति वास्तु-
 संग्रहपुरस्सरः । 'वास्तुसंग्रहमि'त्यादिना मन्त्रेण वृणीतेत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

विवरणम् ।

सर्वेषु प्रार्थनामन्त्रे विशेषं दर्शयति — स्वस्वनामेति । मया सम्पू-
 जितैरित्ययं वरणमन्त्रः, तस्मिन् विष्णुशब्दस्य स्थाने । स्वस्वनाम युक्तितस्तुयु-
 नक्तित्विति । पूर्वानुरोधेनेति भावः । यथा दुर्गायागो मे क्रियताम् । शिवयागो मे
 (क्रियतां) हरीशयागः क्रियतामित्यादि ॥ २४ ॥

सङ्घहेण तु मन्त्रान्तरमाह — वास्तुसङ्घहेत्यादि । नाममन्त्रेणे-
स्वर्थ ॥ २५ ॥

एवं गुरुं गुरुनियोगकृतो विनीतान्
विप्रान् विधानकुशलानपि मूर्तिपालान् ।
सर्वेष्वपीह चतुरो द्विगुणान् वृणीत
पद्वा तथा स्वहवनाद्यनुसृत्य कर्ता ॥ २६ ॥

विमर्शिनी ।

वरणकर्मोपसहरन् मूर्तिपलक्षणमाह— एवमिति । कर्ता सर्वेष्वपि देवेषु
एवमुक्तेन प्रकारेण गुरुम् । इह मूर्तिपवरणे । गुरुनियोगकृत गुरोर्नियोग
कुर्वन्तीति गुरुनियोगकृत , तान् । विनीतान् स्यत क्षमाशीलान् । विधानकुशलान्
कर्मसु विदधान् विधिज्ञाश्च । विप्रान् ब्राह्मगानेव मूर्तिपालानपि । चतुर चतु-
सङ्ख्यानं । द्विगुणान् तद्द्विगुणान् अष्टौ वेत्यर्थ । तथा पद् वा द्वादश वा,
यथा चतु सङ्ख्योक्ति । स्वहवनादि स्वस्वहोमादिकर्माणि । अनुसृत्य विमृश्य
वृणीत ॥ २६ ॥

विवरणम् ।

मूर्तिपाना लक्षणं सङ्ख्या च वदन् वरणमुपसहरति— एवं गुरुमिति ।
पद्वेति स्कन्दविषयम् । वक्ष्यति च—“पाष्मातुरे पद्स्वि”ति । स्वहवनाद्यनु-
सृत्येति । अधिवासहोमाद्यनुसारेणेत्यर्थ । यावन्तोऽधिवासहोमा तावन्तोऽवश्य
मूर्तिपा स्यु । यत उक्तम् —

“चतुर्भिर्मूर्तिपैस्सार्धमष्टद्वादशभिस्तु वा ।”

इति । एकहोमोपपत्तो तु अन्यत्रापि मूर्तिपोपयोगाद् एकोऽपि वरणीय ।
आदिशब्देन दिशाहोमचतुर्थदिनस्नपनादि शृङ्खते । तत्रापि चलिपीठद्रव्यकलश-
बहुत्वात् तत्पूजौचित्येन मूर्तिपसङ्ख्यानियमात् प्रायश्चित्तहोमो वा दिशाशब्देना-
भिप्रेत । तत्राप्यनया रीत्या वरण कार्यमित्यप्यर्थादवसीयते । यदुक्तम् —

“प्रार्थितस्त्वेवमाचार्यो मूर्तिपाले समन्वित ।

स्थानशुद्धिं तत कुर्याद्”

इत्यादि । एवं जीर्णोद्धारेऽपि । अथवा स्वहवनाद्यनुसृत्य वृणीतेति ।
स्वीयहोमपूजादौ स्वस्याधिकारे सति कर्ता स्वयं वृणीतेति । तदनधिकारे तु
परैरेव वरणं कारयेत् । तत्रापि वरणमात्रं तु स्वयं कुर्यादिति । शूद्रादेर्न होमा-
दावधिकारः । तदुक्तम्—

“व्याख्या(?)स्थापितदेवार्चाहोमेवस्य न कर्तृता ।

दीक्षितस्यापि किन्त्वेप कामं विप्रैस्तु कारयेत् ॥” इति ॥ २६ ॥

यियक्षुणाचार्यवरो वृतोऽथ समूर्तिपः कर्म समातनोतु ।

प्रतिश्रुतं भूमिपरिग्रहादि तीर्थाभिषेकावधिकं क्रमेण ॥ २७ ॥

विमर्शिनी ।

एवं यजमानस्य कर्माभिधाय गुरोः कर्मोद्दिशति — यियक्षुणेति ।
अथ यियक्षुणा यष्टुमिच्छावता । यजने नाम भूपरिग्रहादि तीर्थस्नानपर्यन्तं कर्म
विवक्ष्यते । यजमानेन वृत आचार्यवर इत्यनेन प्रतिष्ठादिकर्मण्याचार्यश्रेष्ठस्यैवा-
धिकार इत्युक्तम् । समूर्तिपः मूर्तिपैर्युक्तः । भूमिपरिग्रहादि भूमिपरिग्रहमारभ्य ।
तीर्थाभिषेकावधिकम् उत्सवान्तगततीर्थस्नानमवधीकृत्य । यत् कर्म स्वेन प्रति-
श्रुतं प्रतिज्ञातं, तत् क्रमेण समातनोतु कुर्यात् ॥ २७ ॥

विवरणम् ।

अथ वृतस्य गुरोः कृत्यं वदन् वक्ष्यमाणकर्मसु तस्यैव सम्प्रत्यय इत्यपि
नियमयति— यियक्षुणेति । भूपरिग्रहादितीर्थस्नपनान्तं कर्मैह यजनम् । प्रति-
श्रुतं, वरणसमय ओं तथेति प्रतिज्ञातम् ॥ २७ ॥

तीर्थान्ते तटिनीतटे जलनिधेस्तीरे सरित्सङ्गमे

शैलाग्रेऽद्रितटे वनोपरनयोर्हृद्यानदेशे तथा ।

सिद्धाघायतनेषु वा गुरुवरो ग्रामे पुरे पत्तने

देशेऽन्यत्र मनोरमे सुरसमिज्यायै क्षितिं कल्पयेत् ॥ २८ ॥

विमर्शिनी ।

सर्वदेवानां सामान्येन प्रतिष्ठास्थानान्याह— तीर्थान्त इति । तीर्थान्ते
तीर्थसमीपे । तटिनीतटे नदीतीरे । जलनिधेस्तीरे, जलनिधिः समुद्रः तस्य तीरे ।
सरित्सङ्गमे नद्योर्मिथः सङ्गमे नदीसमुद्रसङ्गमे च । शैलाग्रे पर्वतोपरिभागे ।

अद्रितटे पर्वतस्य पार्श्वप्रदेशे । वनोपवनयोः वने उपवने च । उपवनं ग्रामसमी-
पस्थारण्यम् । उद्यानदेशे उद्यानं कृत्रिमोपवनम् । वातथाशब्दौ विकल्पद्योतकौ ।
सिद्धाद्यायतनेषु, सिद्धास्तपआदिभिः कृतकृत्याः, तेषां तादृशानामन्येषां चाय-
तनेष्व्वाश्रयस्थानेषु । ग्रामे विप्रसमूहस्यावासे । पुरे राजधान्याः समीपे । पत्तने
नगराभ्याशे । अन्यत्र मनोरमे च देशे । गुरुरः सुरसमिज्यायै देवप्रतिष्ठाविधये
क्षितिं कल्पयेत् । अत्र पूर्वपूर्वोक्तानि स्थानानि श्रेष्ठानीत्यवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥

विवरणम् ।

तत्र प्रथमं भूपरिग्रहं विवक्षन् परिग्राह्याया भुवो लक्षणपरीक्षाभ्यामव-
धारणमिति तदभिधित्सायाः पूर्वं तावत् तद्भूसमुचितान् प्रदेशानुपदिशति —
तीर्थान्त इति । अन्तशब्दः समीपवचनः । तटिनी नदी । सिद्धाद्यायतनेषु
वेति । यत्र सिद्धाः सिद्धिं प्राप्तास्तत् सिद्धायतनम् । सिद्धाद्यायतनेषु वेति वा
पाठः । आदिशब्देन धर्मायतनादिग्रहणम् । वेति सर्वत्र योज्यम् ॥ २८ ॥

प्राचि प्रतीचि च हरौ निजदिश्युमेशे

वायौ निसुम्भजिति तारकजित्युदीच्याम् ।

ग्रामादिकेषु निर्ऋतौ गणपार्थनाम्नो-

गृह्णातु भूमिमुखिलेष्वपि मध्यतो वा ॥ २९ ॥

विमर्शिना ।

अथ ग्रामे पुरे पत्तन इत्युक्तेषु ग्रामादिकेषु विष्ण्वादीना देवाना स्थान-
नियममाह— प्राचीति । हरौ ग्रामादिकेषु प्राचि प्राग्भागे प्रतीचि च प्रत्य-
ग्भागे भूमि गृह्णातु । उमेशे शिवे निजदिशि ईशभागे । निसुम्भजिति दुर्गायां
वायौ वायुभागे । तारकजिति स्कन्दे उदीच्यां उद्गभागे । गणपार्थनाम्नोः गणपतौ
शास्तरि च निर्ऋतौ निर्ऋतिभागे । अखिलेषु विष्ण्वादिषसस्वपि मध्यतो वा
मध्यभागे वा ॥ २९ ॥

विवरणम् ।

सुरसमिज्यायै देवप्रतिष्ठापनार्थं ग्रामादिष्वपि प्रदेशविशेषानाह— प्राची-
ति । ग्रामादिकेषु प्राचि प्रतीचि चेत्यन्वयः । उमेशे निजदिशीति । पैशान्यामि-
त्यर्थः । अखिलेष्वपि मध्यतो वेति । शिवनारायणे मध्यतः । तद्विदरेषु सर्व-
ेष्वपि मध्यतो वेत्यर्थः । स्वपदे गिरीशे वायौ निसुम्भजिति इति वा पठनीयम् ।
तेन प्रागादि सर्वमपि वास्तुपदमिति विशेषो लभ्यते । ग्रामपुरादिभूमण्डला

सप्तवर्गकोष्ठतयाष्टवर्गकोष्ठतया नववर्गकोष्ठतया वा विभज्य मध्यतः कोष्ठचतुष्कं कोष्ठनवकं वा ब्राह्मं पदं सङ्कलय तत्परितो दैवमानुषपैशाचावरणान्यैकैकपरिपट्या कल्पयेत् । तत्र पैशाचाने प्राचि प्रतीचि चोद्देशे हरेः स्थानम् । सोमभृशपदोपलक्षणमेतत् । न चैप नियमः । यदाह—

“अन्तरालेषु सर्वेषु दिक्षु चैवं विदिक्षु च ।

सर्वत्र वैष्णवं गेहं ग्रामस्य नगरस्य च ॥”

इति । स्वपद इति पर्जन्यजयन्तपदोपलक्षणम् । नाप्येष नियमः । यदप्याह—

“अष्टदिक्षु च कर्तव्यं ग्रामादिषु शिवालयम् ।

पैशाचिकपदे कुर्यादालयं तु पराङ्मुखम् ॥” इति ।

“मानुषे तु पदे वार्ये कर्तव्यं शिवमन्दिरम् ॥” इति ।

“स्वयम्मुदैविकं चार्पं यत्र तत्र स्थितं तु वा ।

न दोषाय भवेत् तस्याप्यग्रं वर्ज्यं शुभार्थिभिः ॥”

इति । वायाविति मुख्यसोमोपलक्षणम् । उदीच्यां सोमपदे यमवरुणेन्द्रामिपदोपलक्षणमेतत् । निर्ऋताविति । विन्ने शोपनागमुख्यभल्लाटसोमपदोपलक्षणम् । शास्तरि तु यमादितिपदोपलक्षणम् । शिवोक्तस्थानेष्वपि शिवनारायणः स्यात् । दैवमानुषयोरपि प्रोक्तस्थानेषु स्कन्दस्थापनमिष्यते इति ॥ २९ ॥

गोमर्त्यैः फलपुष्पदुग्धतरुभिश्चाढ्या समा प्राक्प्लवा

स्निग्धा धीररवा प्रदक्षिणजलोपेताशुबीजोद्गमा ।

सम्प्रोक्ता बहुपांसुरक्षयजला तुल्या च शीतोष्णयोः

श्रेष्ठा भूरधमा समुक्तविपराता मिश्रिता मध्यमा ॥ ३० ॥

विमर्शिनी ।

अथ भूमेरुत्तमादित्वमाश्रित्य भेदमाह— गोमर्त्यैरिति । गोभिर्मर्त्यै-

श्चाढ्या आश्रिता । फलपुष्पदुग्धतरुभिः फलवद्भिः पुष्पवद्भिः क्षीरवद्भिश्च वृक्षैराढ्या पूर्णा । समा निम्नोन्नतवर्जिता । प्राक्प्लवा प्राग्भागनिम्ना । स्निग्धा निबिडा । धीररवा गम्भीरस्वरा । प्रदक्षिणजलोपेता प्रादक्षिण्येन नद्यादिनोपलक्षिता । आशुबीजोद्गमा बीजायापे शीघ्रमुद्गच्छद्दङ्कुरा । बहुपांसुः खात्वा तत्पांसुभिरेव पूरिते गर्तातिरिक्तपांसुयुक्ता । अक्षयजला भीष्मेऽपि प्रभूतजलयुक्ता । शीतोष्णयोस्तुल्या शीतकाले चोष्णकाले च तुल्या, शैत्याधिक्येनौष्ण्याधिक्येन च

रहिता । एवम्भूता भूमिः श्रेष्ठा उत्तमा सम्प्रोक्ता । समुक्तविपरीता उक्तलक्षण-
वैपरीत्ययुक्ता अधमा । मिश्रिता मिश्रलक्षणयुक्ता मध्यमा ॥ ३० ॥

विवरणम् ।

हेयोपादेयभूविशेषलक्षणमाह— गोमर्त्यैरिति । फलपुष्पदुग्धतरुमि-
रिति । फलतरुमिः पुष्पतरुमिः दुग्धतरुमिश्च । समा निम्नोन्नतरहिता । प्राग्ज-
लस्य ड्रवो यत्र सा प्राक्प्लवा । प्रागित्युद्देशोद्देशोपलक्षणम् । स्निग्धता विक्र-
णता । यस्यां दण्डाद्याघाते गम्भीरो ध्वनिः प्रवर्तते सा धीरवा । आशुबीजो-
द्गमेति । यदुक्तम्— ‘यत्र बीजानि त्रिरात्रेण प्ररोहन्ति सोत्तमा’ इति । बहु-
पांसुरिति । यदप्युक्तम् —

“हस्तमात्रं समं खात्वा तन्मृदा पूरयेत् पुनः ।

मृत्सयाधिकया श्रेष्ठा समया मध्यमा हि भूः ॥”

इति । अक्षयजलेति । यदपि चोक्तम् —

“तत्खातं वा जलापूर्णं कृत्वा पादगतं व्रजेत् ।

पुनरागच्छंतः प्राग्वत् पूर्णं चेद् भूमिरुत्तमा ॥”

इति । समुक्तविपरीतेति । यथा गोमर्त्यैरित्यतिरिक्तसत्त्वैरत्यन्ताविद्यमानफलपुष्पदुग्ध-
तरुमिश्च युक्तेत्यादि । मिश्रिता मध्यमेति पूर्ववद्ब्रह्मम् । द्वयोर्लक्षणयोर्मध्यभाक्त्यं
मिश्रितत्वम् । यदुक्तम् । “समया मध्यमा हि भूः” इत्यादि । किं च नाना-
लक्षणद्वयसन्निपातोऽपि मिश्रितत्वम् । यथा—गोमर्त्यैरफलपुष्पदुग्धतरुमिश्चाख्या”
इत्यादि ॥ ३० ॥

वृत्ताधेन्दुनिभा त्रिपञ्चरसकोणा शूलशूर्पाकृति-

र्मत्स्थानेकपकोलपृष्ठकपिलावक्त्रोपमा मेदिनी ।

भस्माद्धारतुपास्थिकेशकृमिवल्मीकादिभिः संपुता

वर्ज्या मध्यनता सगर्भकुहरा विस्त्रा विदिकस्थापि च ॥

विमर्दिनी ।

अथ भूमेर्वर्जनीयलक्षणान्याह— वृत्तेनि । वृत्ता स्वत एव वृत्ताकारा ।
अधेन्दुनिभा अर्धचन्द्राकारा । त्रिपञ्चरसकोणा त्रिकोणा पञ्चकोणा षट्कोणा च ।
शूलशूर्पाकृतिः शूलकृतियुक्ता शूर्पाकृतियुक्ता च । मत्स्थानेरूपकोलपृष्ठकपिला-

वक्रोपरमा मीनद्विपवराहाणां पृष्ठसमाना पशुमुखसमाना च । भस्माङ्गारतुपास्थि-
केशकृमिवल्मीकादिभिः संयुता भस्मभिः कृष्णाङ्गरैः (७००७०००=६०७०००)
तुषैः (७०००=७००) अस्थिभिः केशैः कृमिभिर्वल्मीकैर्युक्ता । (अत्रं पृष्ठसमानपशु-
मुखसमानरधधार्थ तथा च प्रसिद्धे तर्वाः) मध्यनता मध्यभागनिम्ना । सगर्भकुहरा
अन्तर्भागे विलयुक्ता । विस्वा दुर्गन्धयुक्ता । विदिकस्थापि च फोणगतदैर्घ्यवि-
स्तारयुक्ता च । एवंभूता मेदिनी भूमिर्वर्ज्या ॥ ३१ ॥

विवरणम् ।

स्वतन्त्राधमभूमिमाह — घृत्तेति । अनेक्रपो गजः । कोलः सूकरः ।
कपिला गौरैव । सगर्भकुहरेति गर्भवती विलयुक्ता च । विस्वा आम-
न्धिनी । विदिकस्थेति । आग्नेयादिविदिगतपार्श्वचतुष्टया । यदा तु प्रागुक्तोत्तम-
भूमिरप्येतद्धमलक्षणयोगिनी तदा साप्युपेक्षणीयैवेति बोद्धव्यम् । सर्ववर्ण-
सामान्यतो भूलक्षणमेवमुक्तम् ॥ ३१ ॥

विप्रादिक्रमतः कुशेषुवनदूर्वाकाशयुक्ता भुव-

स्तुल्यातानवितानसिन्धुररसाब्ध्यंशाधिदीर्घा अपि ।

श्वेतापाटलपीतमेचकरुचश्चाज्यासृगनासवा-

मोदाः स्वादुकपायतिककटुकास्वादान्विताश्च स्मृताः ॥ ३२ ॥

विमर्शिना ।

अथ ब्राह्मणाद्यधिकारिभेदेन भूमेर्लक्षणमाह — विप्रादीति । कुशेषु-
वनदूर्वाकाशयुक्ता. कुशैरिषुवनेन दूर्वाभिः काशैश्च युक्ता. । भुव. भूभागा. ।
विप्रादिक्रमतः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रक्रमेण स्मृता. । तुल्यातानवितानसिन्धुर-
रसाब्ध्यंशाधिदीर्घाः तुल्यदैर्घ्यविस्तारचतुरश्राः । सिन्धुरा गजाः । सिन्धुररसा-
ब्धिशब्दैः अष्टपदचतुःसङ्ख्या लक्षिताः । विस्तारादष्टपदचतुरंशाधिकं दैर्घ्ययुक्ताः ।
अपिः समुच्चये । समचतुरश्रादिचतस्रो भुवो विप्रादिक्रमतः स्मृता इत्यर्थः ।
श्वेतापाटलपीतमेचकरुचश्च धवळरक्तपीतकृष्णवर्णाश्च । विप्रादिक्रमतः आज्यासृग-
नासवामोदाश्च घृतरुधिरहविस्सुरागन्धाश्च । स्वादुकपायतिककटुकास्वादान्वि-
ताश्च । (७००००=७००००. ६००००=६०००० ७००००=७०००० ७००००=७००००)
एते रसाश्च विप्रादिक्रमतः स्मृता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१. 'क्ता । तथाच प्रसिद्धे' घ. पाठ. २. 'त्र धार्थ .. द्वेर्वा', ३
'दि', ४. 'मेण स्म' ग. पाठ.

करणादि कृत्वा गणपतिं प्रदीपं च सम्पूज्य अवलिप्तेऽवटतले स्वस्तिकाद्या-
लिख्याक्षतं निक्षिप्य तत्र घटं शरावं च न्यग्विलं सादयित्वेत्यादि ॥ ३४ ॥

कपिलाघृतमात्ममूलतः शतसंज्ञसममुत्र सिञ्चतु ।

चतसृष्वपि दिक्षु वर्तिकास्तनुयाद् वर्णवशात् सितादिकाः ॥ ३५ ॥

विमर्शिनी ।

अमुत्र शरावे । आत्ममूलतः स्वस्वमूलमन्त्रेण । शतसंज्ञं शतवारं संज-
सम् । कपिलाघृतम् कपिलवर्णायाः पशोर्घृतम् । सिञ्चतु पूरयतु । वर्णवशाद्
द्विजादिचर्णक्रमेण । पूर्वादिचतसृषु दिक्ष्वपि सितादिकाः श्वेतरक्तपीतकृष्णवर्णाः
वर्तिकाः वर्तिकास्तास्तनुन् तनुयात् ॥ ३५ ॥

विवरणम् ।

सितादिका इति । “श्वेतापाटलपीतमेचकरुचः” इति ह्युक्तम् ॥ ३५ ॥

प्रज्वाल्य दिश्यस्वकमूर्तिभिस्तास्ततः समभ्यर्चयतु क्रमेण ।

देवं निजं वाथ दिवाकरं वा विज्ञापयेच्चैनमनेन मन्त्री ॥ ३६ ॥

विमर्शिनी ।

दिश्यस्वकमूर्तिभिः दिग्भवाभिः स्वस्वमूर्तिभिः पूजापटले वक्ष्यमाणाभिः ।
ताः वर्तिकाः । क्रमेण पूर्वादिक्रमेण प्रज्वाल्य । ततः मध्ये निजं देवं, यं देवं
स्थापयितुमेतत् करोति, तं देवमित्यर्थः । दिवाकरं सूर्यं वा समभ्यर्चयतु । अथ
प्रसन्नपूजानन्तरम् । एनं देवम् । अनेन मन्त्रेण । विज्ञापयेत् प्रार्थयेत् ॥ ३६ ॥

विवरणम् ।

दिश्यस्वकमूर्तिभिरिति । दिश्याः दिक्षु भवाः । विष्णौ वासुदेवादयः,
शिवे तत्पुरुषादय इति । तैर्मूर्तिमन्त्रैः । प्रागादियु ज्वाला प्रज्वाल्य तैरेव ताः पूज-
येत् । निजं देवं वेति । समभ्यर्चयतिवति सम्बन्धनीयम् । मन्त्रीति तत्तन्मन्त्रपूर्वं
विज्ञापनमुक्तम् ॥ ३६ ॥

निमित्तं ब्रूहि मे देव! कल्पप्रोक्तं द्विजादिकम् ।

वर्णार्थं तु प्रयुक्तेऽस्मिस्ततो वर्तिचतुष्टये ॥ ३७ ॥

विमर्शिनी ।

मन्त्रं पठति—निमित्तमित्यादि ॥ ३७ ॥

तीरं वारिनिधेः श्रिताथ सरितस्तीर्थस्य वा दक्षिणे
 व्रीहिक्षेत्रविचित्रिताप्यादिशि यज्ञार्हाङ्घ्रिपैरङ्किता ।
 कीर्णा पूर्णफलप्रसूनतरुभिर्योद्यानहृद्यापि वा
 भद्रा सा परिगीयते वसुमती प्रीतिप्रदा यज्वनाम् ॥ ४० ॥

विमर्शिनी ।

या पुनरेवंभूता वसुमती भूमिः, सा भद्रा परिगीयते भद्रेत्यागमेषूच्यते ।
 यज्वनां प्रीतिप्रदा इष्टदा । वारिनिधेः समुद्रस्य तीरं श्रिता आश्रिता । अथवा
 सरितो नद्यास्तीर्थस्य प्रसिद्धस्य तीर्थस्य तीरं श्रिता । दक्षिणे दक्षिणभागे ।
 व्रीहिक्षेत्रविचित्रिता व्रीहिक्षेत्रेण संयुक्ता । आप्यादिशि पश्चिमभागे । यज्ञार्हा-
 ङ्घ्रिपैः पलाशादिभिर्यज्ञयोग्यैर्वृक्षैरङ्किता चिह्निता । पूर्णफलप्रसूनतरुभिः फलपुष्प-
 पूर्णवृक्षैः । कीर्णा सङ्कीर्णा । अपि वा उद्यानहृद्या उद्यानवद्भृद्या ॥ ४० ॥

विवरणम् ।

अथ सरितस्तीर्थस्य वेति । तीरं श्रितेत्यनुपङ्गः । यज्ञार्हा-अङ्घ्रिपाः
 पलाशविकङ्कितादयो वृक्षाः । कीर्णा व्याप्ता ॥ ४० ॥

पुक्ष्ण्यग्रोधनिम्बार्जुनवकुलकुलस्थासनाशोकनिष्पा-
 वाङ्गोलैर्मालतीचम्पकतिलखैरैः कोद्रवैर्मुद्रिता वा ।
 भूमिर्या भूधराधीश्वरशिखरगता पार्श्वसंस्थाथद्रेः
 पूर्णा सा पुष्टिदात्री सुरनिलयसमाकल्पने स्वल्पतोया ॥ ४१ ॥

विमर्शिनी ।

या च पुनरेवंभूता भूमिः सा पूर्णा स्यात् । सुरनिलयसमाकल्पने देवा-
 ल्यनिर्माणे । पुष्टिदात्री धनधान्यप्रदानशीला । पुक्ष्ण्यग्रोधनिम्बार्जुनवकुलकुल-
 स्थासनाशोकनिष्पावाङ्गोलैः (पुष्ण्य-इति. पुष्ण्योऽयं=वेत्यतः
 निम्बो=वेत्यु. आर्जुनो=वेत्यु वकुलो=इत्यतः. कल-
 प्यो=इति. अशोको=वेत्यु अशोको=सुखमेव. निष्पा-
 वो=इत्यतः अशोक-व=अशोकेत्यतः) एतैर्मुद्रिता अङ्किता वा ।
 मालतीचम्पकतिलखैरैः (मालती=मल्ल मन्वको=सुखमेव. तिलो=
 इत्यु. खैरौ=करीष्णौ) कोद्रवैर्वा (कोद्रवो=वल्क) एतैर्वा ।
 भूधराधीश्वरशिखरगता भूधराधीश्वरः पर्वतश्रेष्ठः तस्योर्ध्वभागस्था वा । अथवा
 अद्रेः पर्वतस्य पार्श्वस्थिता वा । स्वल्पतोया सुतरामल्पं तोयं यत्र सा ॥ ४१ ॥

विवरणम् ।

मुद्रिता अङ्किता ॥ ४१ ॥

अर्कैर्वेणुविभीतकैः स्नुहियुतैः श्लेष्मातकैः पीलुभिः
संकीर्णा बहुशर्करा च कठिना गर्भान्विता सोपरा ।

गृध्रश्येनवराहवायसशिवाशाखामृगैः सन्ततं

जुष्टा यष्टुरनिष्टदा निगदिता धूम्रा मही सूरिभिः ॥ ४२ ॥

विमर्शनी ।

या तु पुनरेवंभूता मही, सा सूरिभिर्विद्वद्भि धूम्रा निगदिता उक्ता ।
यष्टुः यजमानस्यानिष्टदा दुःखदा । अर्कैः सङ्कीर्णा । (ग०क०=१७०००)
वेणुविभीतकैः वेणुभिर्विभीतकैश्च । (१२११०=२३. वा।श्री।तक०=१००००)
स्नुहियुतैः श्लेष्मातकैः (सु०१००=१२३. ११३००=१००००)
पीलुभिः (पी०=२००) एतैर्वा । बहुशर्करा च बहुव्यः शर्करा यत्र सा ।
कठिना कर्कशा । गर्भान्विता गुहायुक्ता । सोपरा ऊपरयुक्ता । गृध्रश्येनवराह-
वायसशिवाशाखामृगैः (१०००=१००० ११३००=१००००. व०.१००=
१०००) वायस्यः=१०००. शीवा=१०००. शाखाशुभा=१०००)
एभिः सन्ततं सदा जुष्टा सेविता । एवंभूता मही वर्ज्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

विवरणम् ।

शिवा गोमायवः । शाखामृगा वानरा इति ॥ ४२ ॥

आचार्योऽथ यथोचितां वसुमतीं लब्ध्वा निशायां समि-
ष्टात्माभ्यर्च्य गणेशमस्त्रमनुनाराध्य स्वधित्यादिकम् ।

प्राकारावधिकां प्रकल्प्य परितस्तां देवताभ्योऽपुना

मध्येऽष्टासु च भूतकूरहविषा दिक्षु प्रदद्याद् बलिम् ॥ ४३ ॥

विमर्शनी ।

एवं भूलक्षणं भूपरीक्षाविधानं चोक्त्वा भूपरिग्रहविधानमाह—आचार्य
इति । अथशब्द आरम्भार्थः । अथ आचार्यः यथोचितां यथायोग्याम् । वसु-
मतीं प्रशस्तां भूमिं लब्ध्वा । निशायां रात्रौ क्वचित् प्रदेश उपविश्य । समि-
ष्टात्मा शङ्खपूरणानन्तरमात्मानमिष्ट्वा । गणेशं गुरुगणेशदीपानभ्यर्च्य अग्रतः
स्वस्तिकम् स्वधित्यादिकं खड्गपरधादिकम् । अस्त्रमनुना स्वस्वस्त्रमन्त्रेण

आराध्य । प्राकारावधिकां महामर्षादाप्राकारावसानभूतां तां भूमिं प्रकल्प्य । देवताभ्योऽणुना 'देवताभ्यः' इति मन्त्रेण । मध्ये भूप्रदेशस्य मध्ये । परितोऽष्टासु दिक्षु च । भूतकूरहविषा भूतकूरयुक्तेन हविषा । बलिं प्रदद्यात् ॥ ४३ ॥

विवरणम् ।

एवं परिग्राह्यां सुवसुत्वैदानीं तत्परिशोधनप्रकारमाह — आचार्यो-
ऽथेति । वसुमती भूमिः । लब्ध्वेति । प्रतिष्ठोचिततयावरोधो लाभः । यद्वा तत्र
प्रवेशसमये सकृद्वाविप्राकारसीमपर्यन्ते प्रदक्षिणेन तस्याः परिग्रहो लाभः । निशायां
बलिं प्रदद्यादिति सम्बन्धः । समिष्टात्मेति । आत्मनः सकलीकरणादिकमुक्तम् ।
ज्ञानार्थसिद्धम् । दृष्ट्यादिपरिमिते आयतने नैर्ऋतोद्देशे कल्पते स्थण्डिले उपवि-
श्यैतत्सकलीकरणादि कार्यम् । स्वधित्यादिकमिति वृक्षशिलागुल्मादिशोधनौप-
यिकशस्त्राणां ग्रहणम् । तेषामस्त्रप्रोक्षणशोषणादि सर्वमप्यर्थसिद्धम् । तां परितः
प्राकारावधिकां प्रकल्प्येत्यन्वयः । तां वसुमतीं दृष्टिपरिमित्या वंश्यादिपरिमित्या
वा कथंचिदवधारणमिह कल्पनम् । देवताभ्योऽणुनेति । 'देवताभ्यः पितृभ्यो-
ऽथे'त्यनेन मन्त्रेणेत्यर्थः । भूतकूरहविषेति । वक्ष्यति च—'हारिद्र दधिलाज-
सक्तुपल्लाब्धं भूतकूराह्वयम्' इति बलिप्रक्रियोन्सवे द्रष्टव्या । प्रवेशबलिरयं
भवति ॥ ४३ ॥

* देवताभ्यः पितृभ्योऽथ भूतभ्यः सह जङ्गमैः ।

एतत्स्थाननिवासिभ्यः प्रयच्छामि बलिं नमः ॥ ४४ ॥

विमर्शनी ।

बलिमन्त्रं पठति—देवताभ्य इति ॥ ४४ ॥

'आचम्य सम्यक् सकलीकृतात्मा

कृतात्मरक्षो रचिताञ्जलिः सन् ।

मध्ये स्थितस्तत्स्थितभूतजातं

प्रवासयेतेति निवेदयन्निः ॥ ४५ ॥

विमर्शनी ।

अथ आचम्य सकलीकृतात्मा सम्यक् कृतात्मरक्षः कृता आत्मरक्षा येन
सः । मध्ये स्थितस्तत्स्थितभूतजातं । रचिताञ्जलिः सन् भूत्वा । इति वक्ष्यमाणमन्त्रेण

१. 'कृतवासभूतप्रवासनायेति निवेदयेत् त्रि' इति मूलवेद्यापाठः

* 'आचम्य मन्त्री' इति विवरणरीत्या पाठ प्रतिभाति ।

त्रिः त्रिंश निवेदयन् । तस्स्थितभूतजात भूतसमूहम् । प्रवासयेत वियोजयेत
॥ ४५ ॥

विषरणम् ।

मन्त्रीति प्रतिष्ठापनीयदेवमन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम् । कृतात्मरक्ष इति सुदर्श-
नाद्यदितास्त्रमन्त्रन्यासजपमानात्तालत्रयादिभिरात्मरक्षणमुक्तम् । तस्स्थितभूतजात
मिति । त्रिनिवेदयन् प्रवासयेतेति योजना । इतिशब्दो वक्ष्यमाणमन्त्राभिप्राय ।
त्रिरिति मन्दमन्त्रमनाराभिप्रायम् । प्रवासयेतेति । मन्त्रान्तरे पुष्पेणोद्वासनमुद्रया
आकाशे समुद्वासनमभिप्रेतम् । यद्वा पुनस्त्रेणोद्वासनमिष्यते । यदुक्तम्—

“इत्यनुजाप्य भूनादीन् पुष्पमस्त्रेण से क्षिपेदि”ति ॥ ४५ ॥

भूतानि राक्षसा अपि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ।
ते सर्वे व्यपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥ ४६ ॥ इति ॥

विनशितौ ।

प्रार्थनामन्त्र पठति—भूतानीति ॥ ४६ ॥

यद्यदर्थमिह गृह्यते मही तत्पदं हरिपदेऽत्र योजयेत् ।
स्वन्दभूतपतिसुम्भजित्सु येऽत्रदेवपदपूर्वोऽर्धयेत् ॥ ४७ ॥

त्वर्गान्ते ।

इह यद्यर्थं यस्य यस्य देवस्य वृत्ते । मही गृह्यते । अत्र मात्रे । हरि-
पदे हरेरिति पदे । तत्पद तस्य तस्य देवस्य नाम योजयेत् । स्थानं कुर्यां कप-
दिन, स्थानं कुर्यां हरीशयो, स्थानं कुर्यां गणेशित् इति योजयेदित्यर्थः ।
स्वन्दभूतपतिसुम्भजित्सु स्वन्दे शम्भोरि दुर्गाया च । त्रेण येऽत्रदेवपदपूर्वत
येऽत्रपूर्वो येऽत्रपदपूर्वो देवपदपूर्वध येऽत्रदेवपदपूर्वो, इति । अर्धयेत् प्रार्थयेत्
॥ ४७ ॥

विचरणम् ।

अत्र हरिपद इति । युक्तिं ज्ञेयम् । यथा — स्थानं कुर्यां हरीशयो-
रित्यादि । येऽत्रदेवपदपूर्वत इति प्रयाणा प्रतीतिमत्तणम् ॥ ४७ ॥

ये वगन्ति एते तत्र भूताः प्रेताश्च गन्ताः ।

कृष्णमाण्डाश्च पिशाचाश्च रेताला मन्त्रराजमाः ॥ ४८ ॥

निर्गच्छन्त्वन्यतः शीघ्रमितः क्रूराः सुखं पुनः ।
भवनं कुर्महे त्वत्र गुहस्य परमात्मनः ॥ ४९ ॥

येऽत्राशुभकराः सन्ति भूतवेतालराक्षसाः ।
व्यपंगच्छन्तु ते शास्तुः कुर्महे भवनं त्विह ॥ ५० ॥

देवदानवगन्धर्वपिशाचा वापि राक्षसाः ।
नागाः सर्पास्तथा कीटा येऽत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ५१ ॥
ते सर्वेऽन्ये च जानन्तु प्रयान्त्वस्माद् यथासुखम् ।
देव्यर्थं प्रतिगृह्णामि सास्माकं क्षम्यतामिति ॥ ५२ ॥

विमर्शिनी ।

प्रार्थनामन्त्रान् पठति—ये वसन्तीत्यादि ॥ ४८—५२ ॥

विवरणम् ।

तानेव क्रमेणाह—ये वसन्तीति । क्षम्यतामितीति । अत्रेतिशब्दो मन्त्र-
परिसमास्यर्थ एव । वृत्तानुरुक्तसायां क्षम्यतामपीत्येवमेपणीयम् ॥ ४८—५२ ॥

तद्बृक्षगुल्मादिकमिष्टशस्त्रै-

रुच्छिद्य संशोध्य निजास्त्रजापी ।

क्षमां क्षमीकृत्य दिशश्च सम्यग्
ज्ञात्वेष्टयुक्त्या प्रमिमीत चैनाम् ॥ ५३ ॥

विमर्शिनी

ततो निजास्त्रजापी स्वस्वास्त्रमन्त्रं जपन् । इष्टशस्त्रैः पूजितैः स्रग्नादिभिः ।
तद्बृक्षगुल्मादिकं तत्रत्यबृक्षवनगंहरादिकम् । उच्छिद्य संशोध्य । क्षमां क्षमी-
कृत्य समीकृत्य । दिशः सम्यक् शङ्कुस्थापनपूर्वकं ज्ञात्वा । एनां भूमिम् । इष्ट-
युक्त्या स्वेच्छायोगेन । प्रमिमीत मानं कुर्यात् ॥ ५३ ॥

विवरणम् ।

इष्टशस्त्रैरिति । पूजितैः स्वधित्यादिभिः । उच्छिद्येत्युपरिच्छेदनं
समूलोन्मूलनमुच्युक्तम् । संशोध्येति । विषमप्रस्तरादिपरिहीणत्वमुक्तम् । वृणादि-

संशोधनं तु कर्षणे कृत एव वा स्यात् । यद्वा संशोध्येति कर्षणादिशोधन-
मप्युक्तम् । यदुक्तम्—

“शतशः कर्षयित्वा च गोकुलं तत्र वासयेत् ।

ततो वर्षोपितां कृत्वा तिलादीन्वत्र वापयेत् ॥

यदा सस्येषु पुष्पाणि फलान्यपि भवन्ति हि ।

तदा कृष्टा पुनर्भूमिः शुद्धिमृच्छत्यसंशयम् ॥”

इति । धर्मा क्षमीकृत्येति । तां भुवं देवायतनयोभ्यां कृत्येत्यर्थः । भूमेर्ऋजूकरणा-
द्यभिप्रायमेतत् । दिशश्च सम्यग्विज्ञायेति । तत्र समतले शङ्कुन्यासादिभिर्दिग्ब-
धारणं तत्संधैसिद्धये जगति क्षेत्रबाह्यतः शिलासु तद्दिग्रेखोत्किरणं चोक्तम् ।
शङ्कुन्यासस्तु कर्मशेषे वक्ष्यते । एनामिष्टपुक्त्या प्रमिमीत चेति । विन्वजन्य-
स्वतन्त्रो वा प्रासादः । तदीयदण्डेन प्राकारपर्यन्ता भूमिः प्रमातव्या । ततश्च
विन्वस्य प्रासादस्य वा स्वेष्टमानकल्प्यत्वम् । तदुपपत्त्या च भूमिमानमिति । सर्व
चैतद् द्वितीयपटले वक्ष्यते ॥ ५३ ॥

पुत्रामैकतरुद्भवान् करमितांस्तत्पादनाहान् दृढान्
शङ्कुन् प्राग्बदनोऽस्त्रमन्त्रमहितान् मध्यादिशर्वान्तिमम् ।
कृत्वा कल्पितसालसीमि परितः शङ्कुद्विसंवेष्टितं
स्वास्त्रेण प्रविसार्य सूत्रमपि गृह्णातु क्षितिं सर्वतः ॥ ५४ ॥

विमर्शिनी ।

पुनः सर्वतः सर्वदेवेषु । प्राग्बदनः प्राङ्मुखो भूत्वा । मध्यादिशर्वा-
न्तिमं मध्ये पूर्वाद्यष्टदिक्षु च । पुत्रामैकतरुद्भवान् एकस्मादेव तरुवृक्षादुद्भवान् ।
(२५१११)००=२५१११) करमितान् करपरिमितदीर्घान् । तत्पादनाहान् पटङ्गुल-
परिधियुक्तान् । अस्त्रमन्त्रमहितान् पूर्वमेवास्त्रमन्त्रेण पूजितान् । दृढान् शङ्कुन्
स्वास्त्रेण कृत्वा स्थापयित्वा । परितः कल्पितसालसीमि कल्पितप्राकारावधौ ।
सूत्रमपि त्रिगुणितं सूत्रम् । शङ्कुद्विसंवेष्टितं शङ्को शङ्को द्विसंवेष्टितं यथा
भवति तथा । स्वास्त्रेण प्रविसार्य अविच्छिन्नं प्रसार्य । क्षितिं गृह्णातु परि-
गृह्णीयात् ॥ ५४ ॥

विवरणम् ।

एवं भूसंस्कारमुक्त्वेदानीं तत्परिग्रहमाचष्टे — पुष्पामैकतरुद्वयानिति । पुष्पागनागादयः पुष्पामानस्तरवः । न द्विवृक्षजा बहुवृक्षजा वैते शङ्कादयः स्युरित्येकग्रहणम् । कामितान् हस्तमात्रायतान् । तत्पादनाहस्तेषां परिणाहः । नाहग्रहणाद् वृत्तत्वमपि लभ्यते । तदनभिधानं तु चतुरश्रविकल्पनार्थम् । यदुक्तम्—

“अधोमूलोर्ध्वशाखास्तु चतुरश्राश्च वर्तुलाः”

इति । तन्निशायामेव चेद् एवं स्यात् । दिनान्तरे तु चेत् स्नानसकलीकरणाद्यपि प्राग्बत् कार्यमेव । अग्रतो दर्भसंस्तरे शङ्कून् मुद्गरं त्रिगुणसूत्रं च संसाधारूपो-
क्षणशोषणादिपूर्वकमस्त्रार्चनादिभिर्मन्त्रणं कार्यम् । प्राग्बदनः प्राङ्मुखः । प्राग्वाद्य-
वादनमप्यनेनोक्तम् । यद्वा वदति शङ्कुताडनतः शब्दं करोतीति वदनो लोह-
मुद्गरः । प्राङ्मुखतया वदनो यस्येति समासः । मव्यादिशर्वान्तिमिति । प्रासाद-
मध्येदेशे पूर्वकल्पितप्राकारसामनि तु पूर्वाद्यष्टदिक्षु चेति भावः । पूर्वादिशर्वा-
न्तिमिति वा पाठः । *मित्वेति । भूमावग्रप्रवेशनेन स्थापयित्वेत्यर्थः । मुद्गरेणाष्टधा
ताडनेन कार्यमेतत् । सुलोमे चैतदिष्यते । तदुक्तम् — “भूपरिग्रहार्थं कर्पणार्थं
खननार्थं प्रथमेष्टकार्थं गर्भाधानार्थं प्रतिमाद्रव्यसङ्ग्रहार्थं देवप्रतिष्ठापना-
र्थम्” इति । स्वास्त्रेणेति सर्वत्र सम्बध्यते । शङ्कुद्विसंवेष्टितं सूत्र-
मपि प्रसार्येति । सूत्राग्रं मध्यशङ्को प्राच्यशङ्को वा द्विगुणपरिवेष्टनेन बद्ध्वाग्नि-
कोणान्तं प्रसार्य आग्नेयशङ्को द्विगुणपरिवेष्टनेन बद्ध्वेत्यादि बोद्धव्यम् । सर्वत्रान्त-
तस्तालत्रयादि कार्यमिति सामान्यसिद्धम् । गृह्णातु क्षितिं सर्वत इति । एवमुक्तो
भूपरिग्रह इत्यर्थः । यद्वा भूपरिग्रहबुद्ध्या सवृत्त्वं प्रदक्षिणकरणमनेनोक्तम् ॥ ५४ ॥

आचार्यो मनुभाषितोऽह्नि सुशुभे लभे वृषाभ्यां मिथ-

स्तुल्याभ्यामसनादिर्ज्ञैर्हलयुगाद्यैर्देभ्योमालामितैः ।

प्रागास्यो मिहिरार्णतस्त्रिरथवा कृष्वा क्षितिं पञ्चधा

मुद्रादीनि समुप्य मूलमनुना सिञ्चेज्जितन्ताणुना ॥ ५५ ॥

विमर्शिनो

एवं भूमिं परिगृह्णापरस्मिन् मुद्गर्ते तस्याः संस्कारं कुर्यादिति वदन्
पूर्वं विष्णौ विशेषमाह — आचार्य इति । आचार्यः सुशुभेऽह्नि सुशुभे लभे

* कृत्वेत्यस्य स्थाने भित्तेति विवरणपाठः । (मित्र प्रक्षेपणे)

इति । आदिशब्देन युगगम्यालाङ्गल्यष्टिमहणम् । मुद्गादि बीजजातमिति मुद्गतिलसर्पपद्महणं, सर्वधान्याभिप्रायं वा । वक्ष्यति च—सर्वोपधानि यव-
मापेत्यादिसप्तधान्यानि निजनिजबीजवापोक्तानि वा प्राद्याणि । चकारः संस्कृत्ये-
त्येतदनुकर्षणार्थः ॥

वद्ध्वेति । तयोस्तृणोयुगहलाद्यं दर्भमालाभिर्वद्ध्वेत्यन्वयः । अलङ्क-
तयोरिति । हिरण्यशृङ्गवुरादिभिर्गन्धमाल्यादिभिश्च शक्तितोऽलङ्करणमुक्तम् ।
योगविदिति । युगहलादियोजनाभिज्ञत्वमुक्तम् । चाद्ययोगविदिति वार्थः । यद्वा
योगो ध्यानविशेषः । यदुक्तम्—‘भूसरोजे च मां ध्यायेद्’ इति । तं देवं
ध्यायेदिति च तदर्थः । पश्चिमतस्तिष्ठंस्ततः प्रागास्यसिः कृष्ट्वेत्यन्वयः । प्राग-
वधि सकृत्कर्षणं कृत्वा पुनः प्रादक्षिण्येन कृपन् पश्चादवधि गत्वा पुनर्द्वितीयं
प्रागवधि कृपेदित्यादि बोद्धव्यम् । तदुक्तम्—

“त्रिपञ्चसप्तमार्गेण कर्षयेच्च प्रादक्षिण्यम्”

इति । स्थलविस्तारापेक्षया सङ्ख्याधिन्यम् ।

“पञ्चधा दशधा चापि कर्षयेत्प्रादक्षिण्येन तु ।”

इति च । यावदन्तं मण्डलमिष्यते तावदवश्यं कर्षणीयम् । पुनर्दक्षिणतोऽपि
प्रक्रम्य तथोदगवधि प्रादक्षिण्येन कर्षणम् । यद्वाह—‘प्राङ्मुखो वाप्युद-
ङ्मुखः कर्षयेदिति । सुलभ इति । गोहिरण्यादिदानमपीष्यते । कर्षणे कृते
तदायतनेऽम्बप्रोक्षणमप्युचितम् । इहेति । कृष्टायां भूमौ । जितन्ताणुना
सिद्धेदिति । तत्र यावदर्थमालबालान् विधाय जितन्तेन सेचनं कार्यम् । ततः
प्रतिदिनं यावत्फलनिष्पत्तिं सेचनमपि कार्यम् ॥ ५५ ॥

चक्रे संरक्ष्य फलान्वितानि

गोब्रह्मसात्कृत्य च गा निवास्य ।

क्ष्मां साधयेदित्यजिते विधिः स्यात्

तदन्यदेवेषु भिदां वदामि ॥ ५६ ॥

विमर्शिनी

चक्रेण मुदर्शनमन्त्रेण । संरक्ष्य वृत्तिं कृत्वा । फलान्वितानि फलिते
सति तानि बीजानि । गोब्रह्मसात्कृत्य । ‘विभाषा साति फात्सर्न्ये’ (५-४-५२)
इति मातिप्रत्ययः । गोभ्यो ब्राह्मणोभ्यश्च दत्त्वा । गाश्च निवास्य तत्र गवां
निवासं कृत्वा । क्ष्मां साधयेत् । एवं कृते सति क्ष्मः साधिता भवतीत्यर्थः ।
इत्यजिते विष्णो विधिः स्यात् । तदन्यदेवेषु भिदां भेद वदामि ॥ ५६ ॥

विवरणम्

चक्रेण संरक्ष्येति । समन्ताद् वृत्तिकल्पनं तालत्रयादिकं चोक्तम् । फलान्वितानि गोत्रह्यसात्कृत्येति । तानि बीजानि उत्पन्नानि फलान्वितानि गोम्योऽर्थे ब्राह्मणेभ्यश्चार्थं विभज्य दद्यादित्यर्थः । तदर्धीनवचने सातिः । मूलमेव मन्त्रः । गा निवास्येति । एकदिनं त्रिदिनं वा तत्र गोकुलवास उक्तः । सम्भवे ब्राह्मणभोजनमपीप्यते ॥ ५६ ॥

सद्यवामवहुरूपशिवास्यैः कर्षवीजवपनोक्षणरक्षाः ।

स्पर्शनं च गिरिशे निजमूलेनाखिलं तदितरेषु विदध्यात् ॥ ५७ ॥

हरीशेऽपि गिरिशोक्तक्रमाद् गुह्याणुभिर्निजैः ।

कर्षणादिक्रियाः पञ्च कुर्यान्मूलेन वा गुरुः ॥ ५८ ॥

विमर्शिनी

गिरिशे शिवे । सद्यवामवहुरूपशिवास्यैः सद्योजातवामदेवाघोरेशान-
तत्पुरूपमूर्त्तैः । कर्षवीजवपनोक्षणरक्षाः कर्षणं बीजवपनमुक्षणं रक्षणं च ।
स्पर्शनं च । 'त्रिश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः । दानं विदध्यात्
कुर्यात् । तदितरेषु देवेषु । तदखिलं कर्म । निजमूलेन स्वस्वमूलमन्त्रेण विद-
ध्यात् ॥ ५७ ॥

गुरुः विशेषेण ज्ञातुं शक्तः । हरीशेऽपि निजैर्गुह्याणुभिः पञ्चतत्त्वैः ।
गिरिशोक्तक्रमात् शिवोक्तमार्गेण । प्रातिलोम्याच्चतुर्थेन दानमित्यभिप्रायः ।
कर्षणादिपञ्चक्रियाः कुर्याद्, मूलेन वा सर्वमूलमन्त्रेण वा ॥ ५८ ॥

विवरणम्

वहुरूपोऽघोरः । शिवः ईशानः । आस्यं तत्पुरूपः उक्षणं सेचनम् । स्पर्शनं
गोब्राह्मणेभ्यो दानम् ॥ ५७ ॥

गुह्याणुभिरिति स्वपञ्चतत्त्वग्रहणम् । गिरिशोक्तक्रमादिति । अन्त्यतुर्थं
मध्यमाद्यद्वितीयक्रमेणेत्यर्थः । यद्वा शिवोक्तं ब्रह्मणां क्रममप्यनुरुध्येति ।
सद्योजातादितत्तद्ब्रह्मयोगोऽपि गुह्यमन्त्राणामुक्तः ॥ ५८ ॥

खात्वा क्षितिं तां पुरुषप्रमाणं जलान्तमश्मावधि वा सुलप्रे ।

पादोनमापूर्य विशुद्धवेद्यां रात्रौ यजेद् दिश्यथ वास्तुमैश्याम् ॥५९॥

विर्माशनी

अथ सुलभे शोभने मुहूर्तान्तरे । तां क्षितिं पुरुषप्रमाणं जलान्तमश्मा-
वधि वा खात्वा पादोनं यथा तथा आपूर्य । विशुद्धवेद्यां मार्जनालेपनादिभिः
विशुद्धायां वेद्याम् । ऐश्यां दिशि रात्रौ वास्तुं यजेत् ॥ ५९ ॥

विवरणम्

एवमायतनभूमेर्बाह्यं संस्कारमुक्त्वा आन्तरं संस्कारमाह— खात्वेति ।
तां क्षितिं सुलभे पुरुषप्रमाणं खात्वा पादोनमापूर्याथ रात्रवैश्यां दिशि विशुद्ध-
वेद्यां वास्तुं यजेदित्यन्वयः । स्नानसकलीकरणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् ।
अख्येण तत्संस्कृतखनित्रेण खननमर्थाद् भवति । पुरुषप्रमाणमित्युद्वाहुकपुरुष-
मात्रम् । पुरुषग्रहणं तदवयवोपलक्षणम् । तदुक्तम् —

“खात्वा पुरुषमात्रं तु कण्ठहन्मात्रमेव वा ।

तन्नाभिजानुमात्रं वा जलाश्मान्तमथापि वा ॥”

इति । ब्राह्मणादिवर्णवशाद्वा मुसशह्रुजानुमात्रं स्यात् । भूम्यन्तर्गतशल्यपरिहा-
रार्थं प्रासादीयस्थलदृढीकरणार्थं चैतत् खननम् । अत एवेतत् प्रासादाभ्यधिक-
तत् स्यात् । तदुक्तम् —

“प्रासादस्य तु विस्ताराद् द्विहस्ताधिकवित्तृप्तम् ॥”

इति । भुवो दृढीभावोपपत्त्या पुरुषप्रमाणादिविकल्पः । स्वतो दृढे तु स्थले शि-
लाप्रस्तरसम्भवे च यावदर्थं खननं स्यात् । पादोनमापूर्येति । पुरुषप्रमाणविषयमेतत् ।
शेषेभ्येतन्मान्तुल्यं पूरणम् । यद्वा पादोनमिति पादशब्देन पुरुषपादप्रमाणग्रहणम् ।
तच्च हस्तमात्रम् । यत् उक्तं ‘हस्तमात्र खनेद् विप्र.’ इति । पूरणकृत्तिं तु वक्ष्य-
ति — गर्तमृत्तिकयेत्यादि । विशुद्धवेद्यां पादोनमापूर्येत्यापि वा योजनीयम् ।
खातमूलस्थलीमख्यप्रोक्षणेनाख्यसेचनेन च विशोध्य तत्राख्यप्रोक्षितमृदादिभि-
रापूरणं कार्यम् । विशुद्धवेद्यामिति मार्जनालेपनाभ्यां मुष्ट्यादिभिर्वा स्थल-
शुद्धिरुक्ता । स्नानसकलीकरणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् ॥ ५९ ॥

क्षेत्रे रन्ध्रपुटे प्रकल्प्य नवकं मध्येऽस्य बाह्याच्युतौ

पदकं दिक्षु विदिक्षु युग्मयुगलं चैकैकशस्तद्विहिः ।

तस्मिन्निर्पितदर्भके महितपीठे सादिवांवास्तुना

वास्तुं प्राक् पुरुषेण डेनतिमता वामादिकाङ्गैर्यजेत् ॥ ६० ॥

विमर्दिनी

रन्ध्रपुटे आयामतो विस्तारतश्च दशभिः सूत्रपातैर्नगपुटं कृत्वा तत्र क्षेत्रे । मध्ये नवक पदाना नवक स्वस्तिस्त्वेन प्रकल्प्य । अम्य नवकम्य । बाह्यावृत्तौ दिक्षु पदाना पदक, विदिक्षु युग्मयुगल द्विकद्वय, तत्रामिवायुकोणयो पूर्वापरायतमितरकोणयोर्दक्षिणोत्तरायत्त च प्रकल्प्य । तद्वहिरैकेकदशश्च पदानि प्रकल्प्य । अर्पितदर्भके दर्भान् विन्यस्य । तस्मिन् महितपीठे पूजितपीठे । प्राक् प्रथमम् । सादिवागाम्नुना आदिवावास्तुयुक्तेन । आदि. प्रणव । डेनति-मता चतुर्थ्येकचचनममोयुक्तेन । पुत्रेण पुरुष इति पदेन, 'ओं वा वास्तुपुरुषाय नम' इति मन्त्रेण आवाह्य । वामादिकाङ्गं. वा हृदयाय नम इत्याद्यङ्गे सह वास्तु यजेत् ॥ ६० ॥

विवरणम्

क्षेत्र इति वास्तुमण्डलरथनम् । सर्वतो नवपुटं क्षेत्रमास्फाल्य तत्र मध्यतो नवपदरेक पद मार्गानतस्मम्याद्य तत्र स्वस्तिस्त्वमष्टदलकमल वा लिखेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्विद्विपुत्रगतेन पट्टेनकक पद सम्पाद्यम् । कोणेषु द्विद्विपदतो द्वे द्वे पदे स्याताम् । तत परितो बाह्यपट्टकतौ चतुर्दिक्षु पदानि द्वाविंशद् भवन्ति । पुनरष्टदिक्षु शर्वम्कन्दादीनामेकेक पदमुपनयितव्यमिति । प्रकल्प्ये-त्यनेनैव रजोभिश्चिर्गारणमप्युक्तम् । पदाना महत्त्वे स्वस्तिकानि कार्याणि । अर्पितदर्भके इति । मुष्टिमात्रेर्दर्भे प्रतिपदमास्तरणमुक्तम् । दर्भकशब्देन कुचोऽपि वा अभिप्रेयते । महितपीठ इति । देव्येष पीठपूजा प्रासादपुत्रपपी टोचितत्वात् । यद्वा महितपीठ इति महीं करोति महयति ततो निष्ठा महिते पीठे इति, तस्य पीठ एव पृथिव्यन्त पीठ प्रयुज्य । तत्र वास्तुपुरुष पूजये-दिति भाव । सादाति । प्रागाम्नु यनेदिति सम्बन्ध । यत्रेदित्यावाहनादिपूर्वक पूजनमुक्तम् । सादिवागाम्नुना डेनतिमता पुत्रेणेति वास्तुदशाक्षसोद्धार । आदि प्रणव । ओं वा वास्तुपुरुषाय नम इति मन्त्र । वा वीं इत्यादी-न्यङ्गानि । वामादिकाङ्गैरिति । सहेत्युपस्कार ॥ ६० ॥

तत्सन्नम प्रपुटित निजनाम डेन्तं

तारादिकं निजपदाङ्गकर्मरर्णम् ।

ब्राह्मं मनु विदुरथ प्रणवप्रणाम-

पूर्वं स्वनाम रसवर्णकमक्षराङ्गम् ॥ ६१ ॥

विमर्शिनी

ब्राह्मं मनुमुद्धरति — तत्सन्नम इति । तारादिकं प्रणवादिकं तत्सन्नमः-
प्रपुटितं तत्सन्नम इत्यनेन रुद्धम् । डेन्तं चतुर्थ्येकवचनान्तम् । निजनाम ब्रह्मेति
नाम 'ओं तत्सन्नमो ब्रह्मणे तत्सन्नमः' इति । अर्कवर्णं द्वादशाक्षरं ब्राह्मं
मनुं विदुः । निजपदाङ्गकम् अस्य मन्त्रस्य निजपदानि अङ्गानि 'ओं हृदयाय
नमः', 'तत्सत् शिरसे स्वाहा' इत्यादि । अथेति पक्षान्तरद्योतकमव्ययम् ।
प्रणवप्रणामपूर्वम् 'ओं नमः' इत्यादिकम् । स्वनाम ब्रह्मेति नाम । चतुर्थ्यन्त-
मित्यर्थात् सिद्धं भवति । 'ओं नमो ब्रह्मणे' इति । रसवर्णकं षडक्षरम् अक्ष-
राङ्गम् अस्याक्षरैरज्ञानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

विवरणम्

वास्तुद्वादशाक्षरमाह — तत्सदिति । तत् डेन्तं निजनाम इति ।
वास्तुपुरुषायेत्येवं स्थितस्य पूर्वोक्तस्य नाम्नो ग्रहणम् । तारादिकमिति पुट-
नक्रियाविशेषणम् । 'ओं नमो वास्तुपुरुषाय ओं नमः' इति मन्त्रः । निज-
पदाङ्गकमिति । षड्भिः पदैरज्ञान्युक्तानि । ब्राह्मं द्वादशाक्षरमप्यनेनैवोद्धृतम् । तत्
सन्नमःप्रपुटितमित्येकं पदम् । निजनाम ब्रह्मपदम् । 'ओं तत्सन्नमो ब्रह्मणे
तत्सन्नम' इति । निजपदाङ्गकमिति । अत्र तत्सदित्येकमेव पदं द्रष्टव्यम् । रसवर्णं
षडक्षरम् । अक्षराङ्गमिति । अत्र पञ्चमवर्णेन नेत्रद्वयमस्त्रान्ते इष्यते ॥ ६१ ॥

तत्र वास्तुतनुक्लृप्तविष्टरेऽथार्यकादिवृतमात्मसम्भवम् ।

सन्निधाप्य मनुनामुनोदितेनाङ्गपदकमहितं समर्चयेत् ॥ ६२ ॥

विमर्शिनी

एवं मन्त्रादिकमुक्त्वा ब्रह्मादीनां पूजामाह — तत्रेति । अथ वास्तु-
पूजानन्तरम् । वास्तुतनुक्लृप्तविष्टरे वास्तुतन्वा क्लृप्ते विष्टरे । आर्यकादिवृतम्
आर्यकादिभिः परिवृतम् । आत्मसम्भवं ब्रह्माणम् । उदितेन उक्तेन । अमुना
मनुना । सन्निधाप्य आवाहनादि कृत्वा, अङ्गपदकसहितं यथा भवति तथार्च-
येत् ॥ ६२ ॥

विवरणम्

तत्र वास्तुतनुक्लृप्तविष्टर इति । वास्तुपुरुषस्य शरीरेणैव कल्पिते
पीठे । तदेव ब्रह्मादिदेवतानां पीठमिति भावः । यद्वा वास्तुपुरुषशरीरेऽपि क्लृप्ते

पीठं इति । तदुपरि ब्रह्मणः स्वकं धर्माधर्मादिरूपं पीठं पूजयेत् । अग्निमादिसर्व-
सिद्ध्यन्ता नव दशकयः । 'सर्वज्ञानक्रियाव्यक्तकमलासनाय योगपीठात्मने नमः'
इति समाष्टमन्त्रः । आर्यकादीनां पद्ममात्रं पूजनीयम् । आत्मसम्भवं स्वाङ्गपट्टक-
सहितमार्यकादिद्वृतमिति सम्बन्धः । आत्मसम्भवो ब्रह्मा । स च सुक्लुव-
दण्डकमण्डलुधरो रक्तः प्रतिपत्तयः । सन्निधाप्येति मूर्तिकल्पनावाहनादि-
कमुक्तं स्वम्बमन्त्रेण । आर्यकादीनामाराधनमात्रेण सन्निधापनम् । उदितो मन्त्रो
द्वादशाक्षरः पद्मक्षरो वा ॥ ६२ ॥

आर्यकमावित्राख्या सविता मविवस्वदिन्द्रजय इन्द्रः ।

मित्रो रुद्रजयमभिधरुद्रमहीधरयुतापवत्सायाः ॥ ६३ ॥

विमोक्षिनी

प्रस्तुतमार्यकादिकं पठति—आर्यकमावित्राख्याविति । आर्यकसावि-
त्राख्यां आर्यकः सावित्रश्च आर्यकाय नमः, सावित्राय नमः, सविता सवित्रे
नम इत्यादि । सविवस्वदिन्द्रजयः विवस्वदिन्द्रजयाम्यां महितः । इन्द्रः मित्रः ।
रुद्रजयमभिधरुद्रमहीधरयुतापवत्सायाः रुद्रजयो रुद्रे महीधर आपवत्स आ-
पथ ॥ ६३ ॥

विररणम्

आर्यकमावित्राख्याविति । सविता सावित्र इति केचिन् । मविवस्व-
दिन्द्रजय इति । विरयानिन्द्रजपथ । आपवत्स आपथ देवताद्वयम् ॥ ६३ ॥

प्रागादीशान्तममो क्रमशः स्युरधापपूर्वयजनविधौ ।

कोषरातदितयानां सधेत्राणां क्रमो विषयैः ॥ ६४ ॥

विनाशनी

अमी प्रागादीशान्तं क्रमशः स्युः । अथानि पश्चान्तरद्योतको विगतः ।
आपपूर्वयजनविधौ बहिरारवापूत्रायाम् । कोषरातदितयानाम् आपवत्सायादीनां
सधेत्राणां स्थानैः सहितानां क्रमो विषयैः व्यत्यर्णाय । अत्र नमोन्ताश्च
गन्त्रा भासाः ॥ ६४ ॥

विदरणम्

प्रागादीशान्ति । हरिभृष्टिषमिहन्कोशिति बध्पणन्नात् तद्विषयमेतत् ।
क्रमशः स्युरिति । अत्र एवामेववापवत्सद्विधानां प्रागायनत्वं नैव नैराशान्तिवा-

नामुदगायतत्वं च लभ्यते । अथापपूर्वयजनविधाविति । शिवादिविषयमेतत् ।
पेशद्विक्रयोः पूर्वस्मिन्नापः पश्चिम आपवत्सः पूर्वपद आर्यक इत्यादि ॥ ६४ ॥

ईशानः पर्जन्यो जयन्त इन्द्रः ससूर्यसत्यभृशः ।

भूयोऽन्तरिक्षवह्नी पूषा वितथो गृहक्षतोऽथ यमः ॥ ६५ ॥

विमर्शिनी

ईशानः पर्जन्यः जयन्तः इन्द्रः । ससूर्यसत्यभृशः सूर्यः सत्यो भृशश्च ।
भूयः पुनः । अन्तरिक्षवह्नी अन्तरिक्षो वह्निश्च, अग्नये नमः इति । पूषा वितथः
गृहक्षतः अथ यमः यमश्च ॥ ६५ ॥

विवरणम्

ईशान इति । अत्र ईशानामिपितृवाय्वादयोऽग्न्यादिकोणपदमारभ्य
प्रतिदिशमष्टाष्ट स्यु । गृहक्षतो गृहरक्षको वा ॥ ६५ ॥

गन्धर्वभृङ्गराजौ मृगपितृदौवारिकाः ससुग्रीवाः ।

अथ पुष्पदन्तवरुणासुरशोपा रोगवायुनागाश्च ॥ ६६ ॥

विमर्शिनी

गन्धर्वभृङ्गराजौ गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगपितृदौवारिकाः मृगः पितरो
दौवारिकश्च । ससुग्रीवाः सुग्रीवश्च । अथ पुष्पदन्तवरुणासुरशोपाः पुष्पदन्तो
वरुणोऽसुरः शोषश्च । रोगवायुनागाः रोगो वायुर्नागश्च ॥ ६६ ॥

विवरणम्

पितृशब्दो बहुवचनान्तः । रोग. पापयक्ष्मा । वा(यु)नाग(श्चे)ति ॥ ६६ ॥

मुख्यो भल्लाटकसोमार्गलका दित्युदित्युपेताः स्युः ।

ईशाद्यैकैकपदे द्वात्रिंशद्देवता बहिः प्रोक्ताः ॥ ६७ ॥

विमर्शिनी

मुख्यः भल्लाटकसोमार्गलकाः भल्लाटकः सोमोऽर्गलश्च । दित्युदित्युपेताः
दितिरुदितिरित्याभ्यां युक्ताः । बहिरीशाद्यैकैकपदे ईशकोणमारभ्य प्रादक्षिण्यक्र-
मेणैकैकस्मिन् पदे । एता द्वात्रिंशद्देवताः प्रोक्ताः ॥ ६७ ॥

विवरणम्

दित्युदित्युपेता इत्येकं पदम् । यद्वा भल्लाटकाद्येकं पदं दित्युदिति
वान्त्ये देवते । अदितिदिती वा । एवमन्यदप्यवन्नोद्भव्यम् ॥ ६७ ॥

इति हरिमहिषनिहन्त्र्योरन्तर्बहिश्चर्चने क्रमोऽन्येषु ।
ईशानादिबहिष्ठापादिधरान्तान्तरान्तरजनिष्ठः ॥ ६८ ॥

विमर्शितां

हरिमहिषनिहन्त्र्योरन्तर्बहिश्चर्चने इति क्रमः स्यात् । अन्येषु पञ्चसु ।
ईशानादिबहिष्ठापादिधरान्तान्तरान्तरजनिष्ठः ईशानादिबहिष्ठ आपादिधरान्तान्त-
रोऽन्तरजनिष्ठश्च क्रमः स्यात् । ईशानादिद्वित्रिशदेवताभिर्बहिष्ठाभिर्बुधः,
आषाढवत्सादिधरो महीधरः तदन्तो धरान्तस्ताभिर्द्वादशभिरन्तरे अन्तराले स्थि-
ताभिर्देवताभिश्च युक्तः, अन्तरजनिष्ठः अन्तरस्थितब्रह्मावरितः क्रमः स्यात्
[॥ ६८ ॥

विवरणम्

हरिमहिषनिहन्त्र्योरिति । एवमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वमीशानादि-
बहिष्ठास्तत आपादिमहीधरान्ता आभ्यन्तरा. पुनरन्तर्ब्रह्मा । अनया व्यवस्थया
युक्तः क्रम इति ॥ ६८ ॥

शर्वस्कन्दार्यमणौ जम्भकपिलिपिञ्चकौ दिशि बहिः स्युः ।
विदिशि चरकी विदारी पूतनिका पापराक्षसीशाघम् ॥ ६९ ॥
अथ देवासुरगन्धर्वयक्षपितरः सनागराक्षसकाः ।
पूर्वाद्यष्टदिशासु क्रमशः सपिशाचका ग्रहाः सकले ॥ ७० ॥

विमर्शितां

अथ सकले बहिः द्वात्रिंशद्देवतानामपि बहिर्दिशि । शर्वस्कन्दार्यमणौ
शर्वस्कन्दधार्यमा च, जम्भकपिलिपिञ्चकौ जम्भकः पिलिपिञ्चकश्च स्युः ।
विदिशि ईशाचं यथा भवति तथा । चरकी विदारी । पूतनिका इति पूतना ।
पापराक्षसी च स्युः । पूर्वाद्यष्टदिशासु क्रमशो देवासुरगन्धर्वयक्षपितरः देवा असुरा
गन्धर्वा यक्षाः पितरश्च । सनागराक्षसकाः नागा राक्षसाश्च । सपिशाचकाः
पिशाचाश्च । ग्रहा इति देवग्रहेभ्यो नम इत्यादिमन्त्रा उक्ताः ॥ ६९, ७० ॥

विवरणम्

दिशीति । पूर्वोदिदिक्षु ईशाचम् । विदिशीति । ऐशान्यादिदिक्षु ।
पूतनिका पूतना । ग्रहाः सकल इति । ग्रहग्रहणेन देवग्रहेभ्योऽसुरग्रहेभ्य इत्येवं
प्रयोग उक्तः ॥ ६९, ७० ॥

विरिञ्चं द्विपञ्चाशता देवताभिर्वृतं चार्चयित्वा यथोक्तक्रमेण ।

अमुष्मै निवेद्याथ तद्देवताभ्यस्त्रिपञ्चाशते तत्र दद्याद् बलिं च ॥ ७१ ॥

। विमर्शिनो

द्विपञ्चाशता देवताभिर्वृतं विरिञ्चं ब्रह्माणम् । यथोक्तक्रमेणार्चयित्वा पूजयित्वा । अमुष्मै ब्रह्मणे निवेद्य । अथ त्रिपञ्चाशते तद्देवताभ्यस्तत्र बलिं च दद्यात् ॥ ७१ ॥

विवरणम्

द्विपञ्चाशतेति देवब्रह्माद्युपलक्षणम् । वाद्ययोगो बलिक्लृप्तिसिश्च सामान्यतो लभ्यते । *विद्वानिति ब्रह्मणो निवेद्यविकल्पः सूचितः । यद्वा वास्तुशरीराद्यभि-
ज्ञत्वमुक्तम् । तदुक्तम् ।

“ईशानेऽस्य शिरः क्षिप्तं पादौ निर्ऋतिगोचरौ ।
जानुनी कौर्परे (?) चास्य वायव्याभ्येयकोष्ठयोः ॥
करौ वक्षसि निक्षिप्य प्रोक्तानः शयितस्तथा ।”

इति । नीचीनः शयित इत्येके ।

“मूर्ध्निशो दितिपर्जन्यौ दृशोरापश्च तन्मुखे ।
आपवत्सो गल्लेऽसस्थौ जयन्तश्चादितिस्तथा ।
इन्द्रागंलादयो बाह्वोः स्तनयोरार्यभूधरौ ।
कुक्षौ मित्रविवस्वन्तौ मेदेऽण्डे चेन्द्रतज्जयौ ॥
सा(वि)त्रः सविता रुद्रस्तज्जयश्च प्रकोष्ठयोः ।
पादयोः पूषपापाद्यास्तदग्ने पितरः स्थिताः ॥
शिरोऽसाद्युपान्तेषु चरकीशर्वस्फन्दादयः ।
हृदये ब्रह्मा ॥”

इति । यद्वा तद्देवताभ्यस्त्रिपञ्चाशते तत्र दद्याद् बलिं च यथोक्तक्रमेण —

“ब्रह्मा चतुर्भुजो रक्तो लम्बकूर्चश्चतुर्भुजः ।
अक्षमालां सुवं दक्षे वामे दण्डं कमण्डलुम् ॥” इति ॥
“सर्वे चतुर्भुजा ध्येया वास्तुदेहे व्यवस्थिताः ।
हृदङ्गलिपुटास्सर्वे खड्गखेटकपाणयः ॥

* ‘अमुष्मै निवेद्याथ विद्वान् प्रदद्याद् बलिं चामिलभ्योऽथ तद्देवताभ्यः इति विवरणपाठः .

सङ्गं च पानपात्रं च क्षुरिकां कर्तरीं तथा ।

दधाना भीमरूपास्ता राक्षस्यः परिकीर्तिताः ॥

वज्रं शक्तिं च सङ्गं च पाशं च विकृताननाः ।

दधाना भीषणाः प्रोक्ता ब्रह्मा स्कन्दादिकाश्च ते ॥”

इति । यद्वा विद्वच्छब्देन प्रतिदैवतं बलिद्रव्याभिज्ञत्वमुक्तम् । दध्याज्यगुलमि-
श्रमन्नं ब्रह्माणः, पायसकृमरमापात्रगुञ्जानघृतान्नदध्यन्नेरकैक्यर्गस्य बलिरिति ।
अयं संक्षेपबलिः । अथ विस्तारबलिः ।

आज्याक्षतैर्यजेद्रीशमुत्पलाभिः पताकया ।

रत्नैर्वितानैः कौमुभैर्मापैर्मांसैः सुचानलम् ॥

लाजैस्सुवर्णैर्भूयोऽपि लङ्ङुकैः पिशितैरपि ।

गन्धैश्च स्वगजिहाभिर्यवैश्च तिलवारिमिः ॥

दौवारिकं दन्तकाष्ठैर्धूपैर्दर्भैश्च पङ्कजैः ।

सुरया च घृतान्नेन यवैश्च घृतमण्डकैः ॥

नागं नागप्रसूनैश्च भक्ष्यैर्मुद्गादनेन च ।

मधुपायसैस्तण्डुलैश्च शाल्यन्नैर्मापसंयुतैः ॥

क्षरिणापमथैशान्यां पादार्ये वा पदद्वये ।

तत्पूर्वे सर्पिणा प्राच्यां लङ्ङुकैश्च कुशोर्दने ॥

अग्नौ तु दक्षिणे पुष्पगुलैररुणचन्दनैः ।

हरिद्रान्नेन नैर्ऋत्यां चित्रानैस्तस्य पश्चिमे ॥

घृतान्नेन गुञ्जान्नेन वायव्यां तस्य चोचरे ।

पक्वामयाभ्यां मांसाभ्यां मापमुद्गौदनैरुदक् ॥

मांसैस्सहार्चयित्वा तु ब्रह्माणं मध्यतो यजेत् ।

तिलगव्याक्षताज्यान्नैर्वाद्ये शर्वादिक्कान् यजेत् ॥

पायसैः कृसररुधिरैर्वसारक्तप्रसूनकैः ।

भक्ष्यमांसैर्मांसपित्तैर्दध्यन्नेन तु पूतनाम् ॥

दुग्धपित्तास्थिमासालैर्वायव्यां पापराक्षसीम् ।

इति । अत्र सर्वत्राज्याक्षताद्युक्तद्रव्यप्रधानेनान्नेन बलिः । मांसरुधिरादीनां
मोदकरक्तजलादयः प्रतिनिधयः स्युः । तत्पूर्वे सर्पिणेत्यापवत्संस्थापपाग्भागेऽवस्था-

नमुक्तम् । कोणगतद्वितयानां विपर्यासोऽत्राभिप्रेयते । कृसररुधिरैरिति द्रव्यद्वय-
मुक्तं शैवादिष्वेव । वैष्णवादिषु तु भेदः । सत्यकस्य गोधूमान्नं मृगस्य
तिलयवान्नं, पितृणां कृसरः सुग्रीवस्य घृपापूपान्नं पुष्पदन्तस्य कुशस्तम्बघृतान्नम् ।
अर्गलस्य अक्षतशालकान्नम्, आपवत्सस्य हविर्दध्यन्नमिति ।

“भक्ष्यान्नाज्यं चरक्यै तु विदार्यै पद्ममांसकम् ।
रक्तान्नं दधिमांसं च क्षीरपिचारुणोदनम् ॥
पूतनापापयोर्दिक्षु दद्यान्मांसाज्यपायसम् ।
पललापूपकृसरं मांसपिचासृगान्त्रकम् ॥
सरक्तकुसुमान्नं च ततो दिक्षु बलिं हरेत् ।
पायसं रक्तमसितं हारिद्रं कृसरं सितम् ॥
सभक्ष्यं सतुपोदं च ग्रहेभ्योऽन्नं क्रमाद् भवेत् ॥”

इति ॥ ७१ ॥

कुशप्रसूनाक्षतवारिहव्यैस्त्रिंशः किरेद् वास्तुचतुर्मुखाभ्याम् ।
सकृत् सकृत् तत्परितः परेभ्यो बहिर्ग्रहेभ्योऽञ्चितपञ्चकूरैः ॥ ७२ ॥

विर्मर्शनी

कुशप्रसूनाक्षतवारिहव्यैः कुशपुष्पाक्षतजलमिश्रैर्हविर्भिः । वास्तुचतु-
र्मुखाभ्यां वास्तुपुरुषाय ब्रह्मणे च । त्रिंशः बलिं किरेत् । तत्परितः तस्य
परितः । परेभ्य आर्यकादिभ्य ईशानादिभ्यो वा । सकृत् सकृन् एकशः । बहिः
शर्वस्कन्दादीनां बहिः । ग्रहेभ्यः देवग्रहादिभ्यः । अञ्चितपञ्चकूरैः पञ्चकूरमिश्रै-
र्हविर्भिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

विवरणम्

परेभ्य इति । कुशप्रसूनाक्षतवारिहव्यैरित्यनुपङ्गः । एवम् अञ्चित-
पञ्चकूरैरित्यत्रापि । अञ्चनं पूजनं सकलनिषेधसंस्कारोपलक्षणमेतत् । ब्रह्मादिहवि-
षामप्येतत् समानम् ॥ ७२ ॥

कृत्वा बलिं सलिलमत्र सकृत् सकृच्च
दत्त्वा प्रसन्नयजनं प्रविधाय धातुः ।
तद्वास्तुदैवतकदम्बकृतावलम्बं
प्राकारमध्यमघबुध्य करोतु रक्षाम् ॥ ७३ ॥

विमर्शिनी

बलिं कृत्वा अत्र देवतासु । सकृत् सकृत् सलिलं च दत्त्वा । धातु-
ब्रह्मणः प्रसन्नयजनं प्रविधाय । प्राकारमध्ये महापर्यादान्तर्भागम् । तद्वास्तुदेवत-
कदम्बकृतावलम्बं पूर्वोक्तवास्तुदेवतानां समूहेन प्राप्ताश्रयम् । अवबुध्य ध्यात्वा
रक्षां करोतु ॥ ७३ ॥

विवरणम्

धातुः प्रसन्नयजनं प्रविधायेति धाता ब्रह्मा । इतरेषामप्य-
विशेषादेतत् सामान्येन कर्तव्यम् । तद्वास्तुदेवतकदम्बकृतावलम्बमिति ।
कदम्बः समूहः । प्राकारमध्ये प्राकारचतुष्टयाभ्यन्तरस्थलम् । अयमभिप्रायः—
नैषामुद्घासनमस्ति, किंतु वास्तुपुरुषस्य प्राकारपर्यन्ततया प्राच्याख्यातवदव-
स्थानं तदुपरि यथोक्तपदवल्गुस्या ब्रह्मादीनामवस्थानं च वर्गशो व्यापकपुष्पारा-
धनभावनाभिः कल्पनीयमिति । यद्वा, *कृतिः पूजा अलंको विनिपाता-
भावः । वास्तुदेवतानामित्थं पूजायां विनिपाताभावः प्राकाराभ्यन्तरस्य विभाव्य
इति । अयं भावः । वास्तुदेवतानां प्रसन्नपूजान्ते विघ्नादिभिविनिपाताभावादि
प्रार्थनीयमिति । तदुक्तम् । 'विहितो वास्तुबलिः स्याद् रक्षोविघ्नोपशान्ति-
सम्पद्म्य' इति । कृत्स्नप्रासादादिनिर्माणान्नेष वास्तुयाग इति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

गते तत्र विशोधिते विनिहिताधाराश्ममध्यावटे

धान्याद्याहितविष्टरेऽथ निधिकुम्भं ताम्रजं वाश्मजम् ।

मूलेन प्रणिधाय तत्र विधिवद् रत्नादिपूर्णेऽर्णजं

सम्पूज्याब्जमिहाभिराध्य भुवनेशीमर्थयेतामुना ॥ ७४ ॥

विमर्शिनी

निधिकलशादिस्थापनमाह — गते इति । अथ विशोधिते विशेषेण
शोधिते तत्र गते । विनिहिताधाराश्ममध्यावटे स्थापिताया आधारशिलाया म-
ध्यस्थे गते । धान्याद्याहितविष्टरे धान्यतण्डुलादिभिः वल्गुं पीठे । ताम्रजं
ताम्रमयम् । अश्मजं वा शिलानिमित्तं वा निधिकुम्भं निधिकलशम् । मूलेन
प्रणिधाय न्यस्य । तत्र पीठे । विधिवत् फलशान्यायेन । रत्नादिपूर्णे रत्नकन-
कादिभिः पूर्णे निधिकलशे । अर्णजमब्जं ब्रह्मकलशपूजायां वक्ष्यमाणं लिपि-
पङ्कजं सम्पूज्य । इह लिपिपत्रे भुवनेशीं शक्तिम् । अभिराध्यावाद्य सम्पूज्य ।
अमुना वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । अर्थयेत प्रार्थयेत् ॥ ७४ ॥

* 'तद्वास्तुदेवतकदम्बकृतेरलम्बम्' इति पाठमशीत्येदं व्याख्यानं प्रतिभाति ।

विवरणम्

इदानीं प्रासादशरीरमूलावयवभूताधारशिलादिनिष्पादनरूपां पातालप्र-
तिष्ठां प्रस्तौति — गर्ते तत्रेति । विशोधित इति । मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धि-
रुक्ता । स्नानसकलीकरणादि सर्वं दिनान्तरे चेद् अर्थसिद्धम् । विनिहिताधारा-
श्ममध्यावट इति । आधारशिलादिलक्षणं फर्मशेषे भविष्यति । तत्र गर्ते प्रथमं
तावद् भाविनपुंसकशिलासमसूत्रलक्षणे स्थाने सुदृढीकृते प्रासादमूलावयवभूता-
माधारशिलां विनिदध्यात् । शिल्पिना प्राग्निनिहितामपि विनिधानधिया स्पृ-
शेत् । तस्यास्तथा विनिहिताया यो मध्यदेशे निधिकलशनिश्चलतार्थं प्रागेव
कृतोऽवटस्तस्मिन्नित्यर्थः । यद्वा विनिहित आधारो यस्मिन्नित्यपि समसनीयम् ।
विनिधानं विशेषतस्सन्निधापनम् । कृत्स्नस्य निधिकलशापृथिवीनपुंसकशिलाधमिमा-
निशक्तिमण्डलस्य नानाविशेषलक्षणस्य यत् सामान्यं तद्विशेषाणां स्वसामान्याश्र-
यत्वाद् आधारोऽभिप्रेयते । अयमिहाशयः । यद्दिग्भिमुखतया भाविनी प्रतिमा-
भिमता तद्दिग्भिमुखतयैवाधारशिलानिधिकलशादि सर्वं प्रतिष्ठापनीयम् । तथा-
चोक्तम् ।

“द्वारदिग्धीक्षमाणं तु मध्ये मन्त्रघटं न्यसेद्” ।

इति । निधिकलशाभिप्रायमेतत् । ततश्च स्थलशुद्धौ कृतायामेतदुचिते पूजा-
स्थान उपविश्य आत्मनः सकलीकरणादि सर्वं विधाय गणपतिपूजाघनन्तरं तामा-
धारशिलां गव्यादिभिरखेण संशोध्य शोषणादि कृत्वा प्रणवेन शक्त्या वा सम्पूज्य
तेनैव प्रतिष्ठाप्य “ध्रुवा द्यौः” इत्यभिमुख्य येन पूजिता तेनैव भाविकृत्स्नशक्तिम-
ण्डलसामान्यलक्षणं परं महोऽभिवाद्य संपूज्य सन्निधापयेदिति । यदुक्तम् ।

‘या शिला कलशाधारसंज्ञा तां विद्धि सर्वगाम् ।

सामर्थ्यशक्तिं सामान्यां निष्कलां परमेश्वरीम् ॥’ इति ।

‘संसारन् मन्त्रचक्रं तु सानन्तं प्रणवेन वै ।

बीजभूतं तदन्तस्थमध्वपट्टकं सरन् यजेत् ॥’

इति च । धान्याद्याहितविष्टर इति बलादिग्रहणम् । तदवटे स्वस्तिकमष्टदल-
कमलं वालिस्य व्रीह्यादिभिर्धैथान्यायं पीठं विरचय्य तत्र पीठपूजां विदध्यात् ।
ताम्रजमश्मजं चेत्यन्वयः । मूलेन प्रणिधायेति । तत्र कुम्भसंस्कारपूर्वकं यथा न
पुनश्चलनं स्यात् तथा मूलमुच्चरन् विन्यसेत्यर्थः । मूलग्रहणं ध्रुवा द्यौरित्या-
दिजपोपलक्षणम् । विधिवदिति सकलकलशन्यायप्राप्त्यर्थमुक्तम् । रत्नादिपूर्णं

इति सुवर्णधान्यादिग्रहणम् । हिरण्यग्याधारशक्तिरपि तस्मिन् विधीयते । अर्ण-
जमठन लिपिपङ्कजम् । तच्च ग्रपनपटले वक्ष्यते । इह भुवनेगीमभिराद्य हरि-
हरादिषु सर्वेष्वपि हींसीजेन मूर्तिरूपनावाहनादिपूर्वमाराध्येत्यर्थः । आधारश-
क्तिरियमिति सम्प्रदायः । त्वमेवासनधारिकेति च तत्र लिङ्गम् । धङ्गलोकपाला-
दिभिः पूजा स्यात् । अर्चयेतामुनेति । त्वमेव परमा शक्तिरित्यमुनेत्यर्थः । प्रागव-
सानीयार्च्यदानादियमर्थना ॥ ७४ ॥

त्वमेव परमा शक्तिस्त्वमेवासनधारिका ।

सन्दृष्टया त्वया देवि ! स्यात्तव्यमिह सर्वदा ॥ ७५ ॥ इति ।

विमर्शिनी

मन्त्रमाह — त्वमेवेत्यादि ॥ ७५ ॥

तदक्षिणे दर्भमृदादिशोधितं

निधाय कूर्मं कृतधान्यविष्टरे ।

विशोध्य तं धारणयात्ममन्त्रतः

प्राचर्याधिवास्येति षटोपरि न्यसेत् ॥ ७६ ॥

विमर्शिनी

तदक्षिणे कृतधान्यविष्टरे धान्यादिभिर्विचित्रपीठे, अर्थात् पूजितपीठे ।
दर्भमृदादिशोधितं दर्भमृत्त्वग्भिः सघृष्य क्षालितम् । कूर्मं शिलापद्मं । शिलाकूर्मं
रजतपद्मं रजतकूर्मं स्वर्णपद्मं स्वर्णकूर्मं च निधाय । धारणया शोपणादिभिः, तानि
विशोध्य । आत्ममन्त्रतः कूर्मस्य मन्त्रेण प्राचर्य सम्पूज्य । वस्त्रेणाच्छाद्याधि-
वास्य । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । षटोपरि निधिकलशस्योपरि न्यसेत् ॥ ७६ ॥

विषयम्

दर्भमृदादिशोधितमिति । पूर्वं दर्भमृत्त्वग्भिर्घृष्ट्वा क्षालितं पुनर्घृतेना-
द्वत्वा मसूरमुद्रादिपिष्टेनोद्धर्तनपूर्वकमपि क्षालितमित्यर्थः । कूर्ममित्येकवचन-
मेककूर्माभिप्रायम् । स चाश्मजो राजतो हैमो वा । यद्वा द्वयोस्त्रयाणां वा
सामान्यतो निर्देशः । पद्ममपि तद्वद् द्रष्टव्यम् । कृतधान्यविष्टर इति । स्वस्तिके
पीठे विरच्य तत्रेत्यर्थः । धारण्येति । भूतसंहारशोपणादि, भूतसर्गाद्यभिधान-
जीवाहरणादि सर्वे न्यायसिद्धम् । आत्ममन्त्रतः प्राचर्येति । प्रणवो वक्ष्यमाण-
निजमन्त्रो वा आत्ममन्त्रोऽभिप्रेतः । तेन मन्त्रोदयादिसर्वपूर्वकमावाहनादि

कृत्वाङ्गलोकपालादिभिः सह पूजां कुर्यात् । अधिवासेति । बस्त्रेणाच्छादनादिकं
तथा भावनाविशेषश्चोक्तः । इतिशब्दो वक्ष्यमाणप्रकारार्थः । शिलादिपद्माना-
मपि यथास्वं दर्भमृदादिशोधनं शोषणादिकं प्रणवेन शक्त्या वा पूजनमपि
कार्यम् ॥ ७६ ॥

शिलापद्मं कुम्भोपरि सुविनिधायार्णकमलं

समर्च्यस्मिन् भाव्यालयवदुपधायाश्मकमठम् ।

अकृन्नारायेति प्रणवनमसोरन्तरभुवा-

पुनावाह्यानेन प्रणवविहिताङ्गं यजतु च ॥ ७७ ॥

विमर्शिनी

केन प्रकारेणेत्यत्राह — शिलापद्ममिति । कुम्भोपरि निधिकलशोपरि ।
शिलापद्मं शिलामयं (पद्मं) सुविनिधाय सुस्थितं यथा भवति तथा विनिधाय ।
अर्णकमलं लिपिपद्मजं समर्च्य । अस्मिन् पद्मे । अश्मकमठं शिलाकूर्मम् ।
भाव्यालयवद्, भविष्यत्प्रासादं यन्मुखं तद्वदित्यर्थः । प्रणवनमसोः अन्तरभुवा
मध्यस्थेन अकृन्नारायेत्यणुना । उपधाय सुस्थितं स्थापयित्वा । अनेन मन्त्रे-
णावाह्य । प्रणवविहिताङ्गं प्रणवेन कृताङ्गं तं यजतु च ॥ ७७ ॥

त्रिवरणम्

शिलापद्मं कुम्भोपरि सुविनिधायेति । निधिकलशमुखे पल्लवाह-
ङ्कृते यथा पुनश्चलनं न स्यात् तथा निधायेत्यर्थः । अर्णकमलं समर्च्येति
तस्मिन् पद्मे लिपिपद्मजपूजोक्ता । यद्वा, अर्णेषु कमला श्रीर्यत्रेत्यपि समसनीयम् ।
लिपिपद्मजाकारेऽक्षरजाते मूलप्रकृतिलक्षणा श्रीरप्यावाह्य पूजनीयेति तत्राशयः ।
ऋग्लगृहं वैष्णवप्रस्थानापेक्षमेव । शैवप्रस्थाने तु हृल्लेखोपलक्षणमेतत् । 'त्वमेव
परमा शक्तिस्त्वमेव प्रकृतिः परा । सन्तुस्तया त्वया देवि स्थातज्यगिह सर्वदे'त्येवमर्थ-
नापि स्यादिति । भाव्यालयवद् भावी प्रासादो यदिद्मुखः तदिद्मुखमित्यर्थः ।
अश्मकमठः शिलाकूर्मः । प्रणवनमसोरन्तरभुवा अकृन्नारायेत्यणुनेत्यन्वयः । त्रै-
रष्टाद्देहं कल्पनीयम् ॥ ७७ ॥

तदूर्ध्वस्थे पद्मे रजतरचिते सार्णकमले

न्यसेद् रौप्यं कूर्मं प्रयजतु च तेनैव मनुना ।

तथा स्वर्णाम्भोजेऽर्चितलिपिसरोजे कनकजं

निधायेष्ट्वा कूर्मं विधिवद्मनुना प्रार्थयतु च ॥ ७८ ॥

नमस्ते कूर्मरूपाय विष्णवे विश्वधारिणे ।

करिष्यमाणं प्रासादमिह त्वं धर्तुमर्हसि ॥ ७९ ॥

तदूर्ध्वस्थे शिलाकूर्मोपरिस्थिते रजतरचिते पद्मे । सार्णकमले पूजित-
लिपिपङ्कजे । सौम्यं रूप्यमयं कूर्मं तेनैव मनुना न्यसेत् 'प्रयजतु' च । तथा
तद्देव स्वर्णाम्भोजे सावर्णं पद्मं निधाय । तत्र अर्चितलिपिसरोजे पूजित-
लिपिपङ्कजे । कनकजं कनकमयं कूर्मम् । विधिवत् पूर्वविधिना निधाय ।
इष्ट्वा सम्पूज्य । अमुना वक्ष्यमाणमन्त्रेण । प्रार्थयतु प्रार्थनं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

प्रार्थनामन्त्रमाह — नमस्त इत्यादिना ॥ ७९ ॥

विवरणम्

तदूर्ध्वस्थ इति कूर्मोपरिजराजतपद्मानिधानमुक्तम् । सार्णकमल
इति तस्मिन् लिपिपङ्कजपूजोक्ता । तथा स्वर्णाम्भोज इति । राजतकूर्मोपरि
निहित इति भावः । विधिवदिति सर्वत्र स्वमन्त्रेण प्रतिष्ठापनं ध्रुवाद्विजप-
श्रोक्तः । पद्मानामपि मूलप्रकृतिपद्मे समानमेतत् । पद्मानामेव त्रित्वे तु हेमपद्मे
मूलप्रकृतियागानन्तरमेव कूर्मवदुपस्थानमिति ज्ञेयम् । निवेद्यं प्रसन्नपूजां च
कृत्वा अवसानीयार्घ्यदानात् पूर्वमुपस्थानं भवति । कर्मावसानेऽख्येण तालत्रया-
दिकरणं सर्वत्र समानम् ॥ ७८, ७९ ॥

विज्ञेशापचितिं विधाय यमदिग्द्वार्यग्रतः स्वस्तिके

देवं च प्रसमर्च्य शेषहविषा हुत्वा प्रसादाद्य तम् ।

कूर्मस्योपरि योगनालमुपधायाजन्मभूम्युद्गतं

गते मृत्तिकपाभिर्पूर्य दृषदा चाकोट्य दाढ्यं नयेत् ॥ ८० ॥

विमर्शनी

अथ यमदिग्द्वारि भविष्यदक्षिणद्वारे स्थाने । विज्ञेशापचितिं गणपति-
दक्षिणामूर्तिपूजां विधाय । अग्रतः कूर्मस्याग्रतः स्वस्तिके देवं च प्रसमर्च्य
निवेद्य । शेषहविषा हुत्वा पूजाद्गहोमं कृत्वा । तं देवं प्रसाद्य कूर्मस्योपरि । आज-
न्मभूम्युद्गतम् अजन्ना ब्रह्मा तस्य भूमिः स्थानं, नपुंसकशिलेत्यर्थः, तत्पर्यन्त-
मुद्गतमूर्ध्वगतं योगनालम् । उपधाय स्थापयित्वा । आजन्मभूम्युद्गतं जन्म-

मिरुपानदृपर्यन्ता भूमिः, तदन्तमिति केचित् । गतं मृत्तिकया दृपदा च शिलयागि-
पूर्य । आकोट्यायःकूटेन संताड्य । दाढ्यं स्थिरताम् । नयेत् प्रापयेत् ॥ ८० ॥

विवरणम्

यमदिग्द्वारि विघ्नेशापचितिं विधायेति । अपचितिः पूजा । भावि-
प्रासाददक्षिणद्वारोद्देशे स्वम्निक्रमष्टदलं वालिल्य तत्र पूजापटलभाविरीत्या गण-
पतिपूजां विदध्यात् । कृत्स्नस्य प्रामादादिविधेस्साक्षितया सकलविघ्नपरिहारार्थमसौ
गणपतिस्तत्र स्वायतने सन्निधाप्यत इत्यवबोद्धव्यम् । अग्रतः स्वस्तिके देवं प्रसम-
च्येति भाविप्रासादाग्रियद्वारोद्देशे स्वस्तिकेऽष्टदले या नचद्देवस्य पूजापटलभावि-
रत्यैवाराधनमुक्तम् । कृत्स्नस्य स्वर्कायप्रासादादिविधे. साक्षितया सकलप्रवृत्त्यनु-
ग्रहार्थमस्य सन्निधापनमेतदित्यवबोद्धव्यम् । शेषहविषेति निवेद्यावशेषहविषः पूजा-
ङ्गतया होमोऽयमुक्तः । कूर्मस्योपरति योगनाटलक्षणमपि कर्मगेपे वक्ष्यते । उपधानं
विनिधानम् । आजन्मभृद्युद्धनमिति तद्रीयायामपरिमाणमुक्तम् । यद्वाजन्मभूमिः
प्रासादाधिष्ठानं मैव च पृथिवी तद्धारितयाम्यावस्थापनमनेनोक्तम् । तेनास्यानन्त-
रूपत्वमपि सूचितं भवति । तथा चारुप्रोक्षणशोषणादिपूर्वक्रमनन्तमन्त्रेणार्चनाद्यपि
कार्यम् । 'नमस्तेऽनन्तरूपाय विष्णवे विश्वधारिण' इत्येवमादिना प्रार्थनेति ।
गतं मृत्तिकया दृपदा च अभिपूर्येति सारमृत्सामिर्घृत्तपापाणैश्च यथोचितम-
भिपूरणमुक्तम् । निधिक्रमे प्रनिष्ठापिते तदवधिपूरणम् । पद्मकूर्मे तु तद-
वधिपूरणं योगनाळे निहिते च । कृत्स्नाभिपूरणमस्त्रप्रोक्षितमृद्दृपद्विरौचित्यात्
कार्यमिति च ज्ञेयम् । आकोटनमुपरिदेशे सम्यगृज्जकरणम् । दाढ्यं नयेदिति ।
यथा चिरकालात्स्येऽपि पादुकादेरवनतिर्न स्यात् तथा याजिकैर्हस्तिपादैस्तत्स्थ-
लस्य दृढतापादनम् । जलादिपूरणमप्यर्थात् सूचितम् । यदाह — 'पूरयेद्वालुका-
भिश्च जलैश्चोपरि पूजयेदिति ॥ ८० ॥

पूर्णप्रासाददेशे त्रिणयनपदसंप्रीणिताभीष्टवास्तौ

भाष्येतद्द्वारशाखापदमपि परिकल्प्योत्तरेणाथ चैतत् ।

उल्लेखादिक्रमेण ज्वलनमुपसमाधाय गव्यादिसिक्ता-

स्तद्याम्येऽष्टेष्टकास्तद्यमदिशि कलशं च न्यसेत् कलसपीठे ॥

विमर्शिनी

अथ पूर्णप्रासाददेशे पूर्णप्रासादस्थाने सत्यपरस्मिन् मुहूर्ते रात्रौ । त्रिन-
यनपदसंप्रीणिताभीष्टवास्तौ ईशभागकृतस्वस्ववान्तुबलौ च सति । भाष्येतद्द्वार-

तत्र होमे विशेषं दर्शयति—पक्वात् प्रागिति । इह भर्गदुर्गासरसुरमिदि
 पक्वात् प्राङ् मूलाक्षरैर्घृतहोम इति सम्बन्धनीयम् । कर्तव्य इति शेषः । मूलाक्ष-
 राणि च मविन्दुकानि प्रणवपुटितानि स्युः । 'प्रारभेत हवनं च मन्त्रविदित्ये'वं-
 निर्देशेन वैतल्लभ्यते । शिवे पीठमन्त्रैर्मूलाक्षरैश्चाज्यं हुत्वा तत्पुरुषेण पकं हुत्वा पुनः
 सद्यादिब्रह्मभिः प्रणवस्थाणुमन्त्रादिभिः पूजामन्त्रैश्च आज्यं हुत्वा व्योमभ्यापि-
 दशार्णेन पूर्णा जुहुयादिति क्रमः । एवं दुर्गादिष्वपि प्रयोगो विवेचनीयः ।
 द्रव्याहुतेः प्रागिति । 'गायत्र्या सकलेष्विति वक्ष्यमाणस्य द्रव्यहोमस्य ग्रहणम् ।
 ऊर्ध्वतश्चेतरेष्विति । शिवादिषु चतुर्द्रव्यहोमं कृत्वा भूतादिमन्त्रैराज्यहोम
 इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

भूराद्याः पृथगेव लोकपतयश्चाग्निश्च सोमो ग्रहा
 नक्षत्राणि ससंप्रदान*ठयुगा भूतानि नागा हरा ।
 सर्वाश्चाप्यथ देवतास्तदनु विश्वे चापि देवाः पुन-
 विष्णुर्व्याहृतयश्च विष्णुपदमूलास्तेऽणवोऽन्येष्वतः ॥ ८४ ॥

गायत्र्या सकलेषु प्रजुहोतु समिद्धृतान्नसर्षापि ।
 पूर्णान्तं साष्टशतं दुर्गायां तानि मूलमन्त्रेण ॥ ८५ ॥

पुनर्होमशेषमाह — गायत्र्येति । सकलेषु समिद्धृतान्नसर्षीपि
चत्वारि द्रव्याणि । गायत्र्या स्वस्वगायत्र्या । साष्टशतम् अष्टमहितशत पूर्णान्त
प्रजुहोतु । दुर्गाया मूलमन्त्रेण तानि द्रव्याणि प्रजुहोतु ॥ ८५ ॥

विवरणम्

भूराद्या इति । चतस्रो व्याहृतयः पृथगेव । लोकपतय इति । इन्द्रादि-
दशदिक्पालाः । अत एव नक्षत्राणां (नः) पृथक् परिग्रहो भवति । सम्प्र-
दानठयुगा इति सर्वत्र सम्बध्यते । सम्प्रदान चतुर्थी, ठयुग स्वाहाकारः । सर्वा
देवता इति सम्बन्धनीयम् । एषु विश्वे देवा इति । अतोऽन्येषु न्तेऽणवो
विष्णुपदमूला इत्यन्वयः । शर्वादिव्यपि त एव मन्त्राः, किन्तु विष्णुपदमन्त्रस्थाने
स्य स्वमूल योज्यमिति भावः ॥ ८४, ८५ ॥

पक्वान्ते नामद्विपदकेन दिक्पैर्भूतैश्चाज्यं बाहुलेये महाद्भिः ।

चन्द्रार्कभ्यां कालवह्निग्रहेदिङ्नक्षत्रैर्द्रव्यं हुनेन्मूलतोऽन्ते ॥ ८६ ॥

विमर्शनी

बाहुलेये स्कन्दे पक्वान्ते । नामद्विपदकेन नाम्ना द्वादशकेन । दिक्पैरि-
न्द्राद्यैः । भूतैर्महाद्भिः चन्द्रार्कभ्याम् । कालवह्निग्रहे कालेन वह्निना ग्रहेश्च ।
दिङ्नक्षत्रे दिग्भिर्नक्षत्रैश्चाज्यं हुनेत् । एतेषां नाममन्त्रैराज्यं हुनेदित्यर्थः ।
अन्ते मूलतो द्रव्यं हुनेत् ॥ ८६ ॥

विवरणम्

सर्वेष्वपि सप्तविंशतिरेव मन्त्रा भवन्ति, स्कन्दे तु भेदमाह — पक्वान्त
इति । नामद्विपदकं द्वादशनामानि । वक्ष्यति च—स्कन्दो बाण इत्यादि । अत्र
पक् हुत्वा द्वादशनामभिराज्यहोम । पूजामन्त्राज्यहोम पूर्णाहुतिं च कृत्वा लोक-
पालादिभिराज्यहोम । सम्प्रदानठयुगयोगोऽत्रापि स्यात् । महद्भिरिति पृथक्पदम् ।
पूर्णा हुत्वान्ते मूलतश्चतुर्द्रव्यहोम इति ॥ ८६ ॥

पक्वान्ते षण्मन्त्रैराज्यमार्ये
हुत्वा गायत्र्या चतुर्द्रव्यकं च ।

गोप्राधाराख्या पद्भ्युजेन्द्रादिन-

क्षत्रान्तैः स्कन्दोक्तं च संपिंजुहोतु ॥ ८७ ॥

विमर्शिनी

आयें पकान्ते पण्मन्त्रकैः - रेवन्तादिभिः आज्यं हुत्वा गायत्र्या
चतुर्दशकं च हुत्वा । गोप्त्राद्याख्यापड्युजा गोप्त्रादिनामद्वादशकेन ।
इन्द्रादिनक्षत्रान्तैः स्कन्दोक्तैः स्कन्दस्योक्तैर्मन्त्रैश्च सर्पिर्जुहोतु ॥ ८७ ॥

विवरणम्

शास्तर्यपि भेदमाह—पकान्त इति । पण्मन्त्रैरिति । वक्ष्यति च
'रेवन्तश्च तथा शास्ते'त्यादि । मूजामन्त्रतद्रीयपूर्णान्तरमेव द्रव्यहोमः । गोप्त्रा-
द्याख्यापड्युजेति द्वादशनामानि च । वक्ष्यति च—गोप्त्रा च पिङ्गलाक्षद्वे-
त्यादि ॥ ८७ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतिहोमविरामे प्रार्थ्य सर्पिरपि तासु घटे च ।
तद्द्वयं समधिवास्य निशीति स्थापयेत् तदनु ताम् सुविलम्बे ॥

विमर्शिनी

स्विष्टकृत्प्रभृतिहोमविरामे स्विष्टकृत्वादिहोमावसाने । सर्पिः संपात
मपि । ताम्स्विष्टकासु । घटे कलशे च प्रार्थ्य । तद्द्वयं निशि समधिवास्य तदनु
ताः शृङ्गाः । सुविलम्बे ज्योभने मुहूर्ते । इति वक्ष्यमाणविधिना स्थापयेत् ॥ ८८ ॥

विवरणम्

सर्पिः प्रार्थ्येति सम्पातस्पर्शनमुक्तम् । पुनस्तन्मन्त्राराधनजपौ न्याय-
गिद्धौ । तद्द्वयं समधिवास्येति वस्त्राच्छादनादिकमुक्तम् । निशीति । अधिवाभ्येति
सम्बन्धनीयम् । रात्रावेवमधिवाभ्येत्यर्थः । तदनु ततः पश्चात् । परेवानीनि
यावत् । यदुक्तं 'श्वोभूते प्रामादद्वारदेशं चे'त्यादि । सुविलम्बे मुहूर्ते ॥ ८८ ॥

प्रासादद्वारस्य वामेतरस्मिन्

पार्श्वेदेशे भावितत्पादुकान्तः ।

भूमिं कृत्वा सुस्थिरां शोधयित्वा

मात्वा क्षेत्रं कल्पयेदिष्टकानाम् ॥ ८९ ॥

विमर्शिनी

प्रासादद्वारस्य वामेतरस्मिन् दक्षिणे पार्श्वेदेशे द्वारशाखाभोगागे । भा-
वितत्पादुकान्तः भाविष्यतः पादुकस्यान्तर्भागे । भूमिं सुस्थिरां कृत्वा । शोधयित्वा

मार्जनादिभिः संशोध्य । मात्वा मानं कृत्वा । इष्टकानां क्षेत्रं यथा, तथा कल्पयेत् ॥ ८९ ॥

विवरणम्

चामेतरस्मिन्नित्यसन्देहार्थमभिधानम् । प्राग्द्वारे प्रासादे याम्याया द्वार-
शाखाया दक्षिणतः प्रत्यग्द्वारे सौम्याया द्वारशाखाया उत्तरत इति । प्रासादग्रहणा-
न्मुखमण्डपसम्भवे तद्ग्रहो न भवति । भावितत्पादुकान्तरिति । भाविनः प्रासादी-
यपादुकस्य आभ्यन्तरोद्देशे । भूमिं सुस्विरां कृत्वेति यत्नतोऽपि स्वर्लद्वर्द्धा-
करणमुक्तम् । यद्वाधारेष्टकानिधानमुच्यते । शोधयित्वेति । मुष्ट्यादिभिः तत्-
स्वलशुद्धिरुक्ता । मात्वा क्षेत्रं कल्पयेदिति । सर्वेष्टकाचित्युपपत्त्या चतुरश्रस्य
मानमेकैकेष्टकोपधानोपपत्त्या च तद्वान्तरचतुरश्राणां मानमिति ज्ञेयम् । क्षेत्रं च
तथाविधं गृह्यते । कल्पनं च रेखे लिखेदित्येतद्वेत्स्वसौकर्यसिद्धये मूलाप्राद्युचितो-
द्देशाङ्कनं तदुचितरेखोत्किरणं वा भवति । मानकल्पने चौचित्यात् पुरैव
तक्षभिः सह कार्ये ॥ ८९ ॥

क्षेत्रे चतुष्पदयुते चतुरश्ररूपे

रेखे लिखेच्छिखिमरुत्पदयोः पुरोग्रे ।

तच्छिष्टकोष्ठयुजि पिप्पलशङ्कुनोद-

ग्रगे ध्रुवेण सकलेषु शिवेऽस्रतो वा ॥ ९० ॥

विमर्शिनी

चतुष्पदयुते चतुरश्ररूपे क्षेत्रे । शिखिमरुत्पदयोः अग्निवायुकोणगत-
पदयोः पुरोग्रे प्राग्ग्रे । तच्छिष्टकोष्ठयुजि तच्छिष्टयोर्निर्गतीशकोष्ठयोः द्वये
उदगग्रे । पिप्पलशङ्कुना अधत्थवृक्षनिर्मितशङ्कुना । सकलेषु देवेषु । ध्रुवेण
प्रणवेन । शिवेऽस्रतो वा रेखे लिखेत् । अयं भावः — त्रिकरवर्गभवे प्रासादे
चतुरङ्गुलाधिककरमानेन समचतुरश्रं क्षेत्रं कृत्वा 'यद्वाकाहियुगैर्मिता ततिवित-
त्युत्सेधवत्योऽङ्गुलैरिति कर्मशेषे वक्ष्यमाणरीत्या द्वादशाङ्गुलद्वीर्घा अष्टा-
ङ्गुलविस्तृताश्चतुरङ्गुलोत्सेधाश्चाष्टेष्टका ईशवाच्योः पूर्वापरायता इतरयोरन्य-
थारूपाश्च स्थाप्याः । तथा सति मध्ये चतुरङ्गुलममविस्तारस्य गर्भपात्रस्य
गर्तं भवतीति ॥ ९० ॥

१ 'यैमित्य' क. त, २. 'वाया' य, ३. 'ति । न मा' ग. पाठ.

क्षेत्रे इति । प्रागादिचतुष्पर्यन्तेषु प्रागुदगप्रतया प्रदक्षिणक्रमेण रेखा
लिखंश्चतुरश्रं विदध्यात् । पुनस्तस्मिन्नायतचतुरश्ररूपपदचतुष्टययुततया प्रागेव
कल्पिते सत्यामेयपदे प्रागमे द्वे रेखे नैर्ऋतपदे सौम्याग्रे वायव्यपदेऽपि
प्रागमे पुनरैशानपदे च उदगमे प्रदक्षिणक्रमतो लिखेदिति प्रयोगक्रमोऽभिप्रेतः ।
तथाच तत्क्षेत्रोदरे परमल्पचतुरश्रं निष्पन्नं भवेदिति । ध्रुवः प्रणवः ॥ ९० ॥

पीठं वर्मसमुक्षितेऽत्र परिपूज्यान्तःस्थितः संस्मरन्

देवं साञ्जलिरीश्वरे गिरिशवारं मूलमष्टावरम् ।

अन्येष्वप्याभिजप्य वह्निचितिमास्रद्धास्य चाष्टेष्टका-

श्चिन्वीतान्नतिनिम्नते परिहरंस्तुल्या यथोपानहा ॥ ९१ ॥

विमर्शनां

अथ वर्मसमुक्षिते अत्र स्थले पीठं परिपूज्य । अन्तःस्थितः अन्तर्भागे
तिष्ठन् । साञ्जलिरञ्जलियुक्तो देवं संस्मरन् । ईश्वरे शिवे । गिरिशवारम् एकाद-
शवारम्, अन्येष्वष्टावरमपि मूलमभिजप्य । वह्निचितं वह्निचैतन्यम् । आसु
इष्टकासूद्धास्याष्टेष्टकाश्च यथा उपानहा तुल्या भवन्ति तथोन्नतिनिम्नते परिहरन्
उन्नतिं निम्नतां च परिहरंश्चिन्वीत ॥ ९१ ॥

विवरणम्

अत्र वर्मसमुक्षिते पीठं परिपूज्येत्यन्वयः । अन्तः स्थितः
साञ्जलिर्देवं संस्मरन्निति । प्रासादान्तर्ब्रह्मभागे स्थितस्य देवस्य तत्सन्निधावव-
स्थितेनाभिध्यानमेतत् प्रासादनिर्माणप्रारम्भाभ्यनुज्ञापनार्थमिति । यद्दान्तर्देवं
संस्मरन्निति स्वहृद्येव पश्चात् ब्रह्मस्थानभाजि विग्ने समावाहस्य देवस्यानुस-
न्धानमुक्तम् । चिन्वीतेति । चयनमुपधानम् । उन्नतिनिम्नते परिहरन्निति परस्पा-
पेक्षं, मिथस्समा यथा स्युः तथा चिन्वीतेति स्वसामापेक्षं वा । तद्वैतनाह—तुल्या
यथोपानहेति । तथा चिन्वीतेति सोपस्कारमन्वयः । यदुक्तम्—“उपान(ध्वंश्च)न्
प्रयुञ्जीत वर्जयेन्निम्नमुन्नतम् ” इति ॥ ९१ ॥

ईशेऽष्टाभिः सद्यज्ञाभिः कलाभि-

र्वह्निचंशादीशांशनिष्ठं क्रमेण ।

लक्ष्मीशोमार्थीशयोर्मूलवर्ण-

श्चिन्वीतान्येषु स्वमूलेन चानाः ॥ ९२ ॥

विमर्शिनी

एना इष्टकाः । वह्यंशादीशांशानिष्ठं वह्यंशमारभ्येशोशोऽवसानं यथा भवति तथा क्रमेण । ईशो सद्यजाभिः कलाभिः अष्टाभिः सद्योजातकलाभिः । लक्ष्मीशोमाश्रीशयोः विष्णुशङ्करनारायणयोः । मूलवर्णैर्मूलमन्त्रस्याक्षरैः । अन्येषु स्वस्वमूलेन च चिन्वीत ॥ ९२ ॥

विवरणम्

क्रमेणेति । वहिभागे द्वे इष्टके उत्तरदक्षिणपदयोरुपधेये । नैर्ऋतभागे प्राक्पश्चिमपदयोरित्यादिरूपः क्रम उक्तः । प्रणवरुद्धा नमोन्ता इह मन्त्रांः स्युः ॥ ९२ ॥

आवाह्यात्र निजेन मूलमनुना देवं सहाङ्गं यजेदा-
लिप्यामलया मृदा कलशवारापूर्य गर्भावटम् ।
वीक्षेताक्षतसूनमोमिति जपन् क्षिप्त्वा जलावर्तकं
वामावर्तसमुद्भवेऽब्रह्महुतसंपातं च संपातयेत् ॥ ९३ ॥

विमर्शिनी

अत्र निजेन मूलमनुना देवमावाह्यं । सहाङ्गम् अङ्गैः सहितं यजेत् । अम-
लया मृदा तद्विवरमालिप्य । कलशवारा कलशजलेन । गर्भावटं गर्भस्थानगर्तमा-
पूर्य ओमिति जपन् अक्षतसूनं तत्र जले क्षिप्त्वा जलावर्तं वीक्षेत । वामा-
वर्तसमुद्भवे वामगत्यावर्ते जाते सति तद्प्रायश्चित्तार्थम् अब्रह्महुतसंपातं चास्त्रे-
णाज्यं हुत्वा तत्संपातं च संपातयेत् ॥ ९३ ॥

विवरणम्

यजेदिति मूलज्ञपोपलक्षणम् । ओमिति जपन् अक्षतसूनं क्षिप्त्वा जला-
वर्तकं वीक्षेतेत्यन्वयः । सूतं पुष्पं, तच्च शुक्रमिति सम्प्रदायः ॥ ९३ ॥

मनुवरमहितं महास्त्रगुप्तं विश्वमभिकल्प्य तथेष्टकाश्चतस्रः ।
तदुपरि विनिधाय धान्यमृद्धिर्दृढमवटं परिपूर्य साधु रक्षेत् ॥ ९४ ॥

विमर्शिनी

मनुवरमहितं महास्त्रगुप्तं मूलमन्त्रपूजितं स्वस्वमहास्त्रेण रक्षितम् ।
विभुं देवमभिकल्प्य । तथा तदुपरि तासामिष्टकानामुपरि चतस्र इष्टकाश्च
विनिधाय । धान्यमृद्धिर्धान्यैर्मृद्धिश्च । अवटं गतं दृढं परिपूर्य । साधु यथावद्
रक्षेत् ॥ ९४ ॥

विवरणम्

मनुवरमाहितमिति । पुनरपि मूलेन क्रिश्चिचनमुक्तम् । महास्त्रशुस-
मिति स्वास्त्रेण तालत्रयादिकमुक्तम् । महद्विशेषणं त्वादरार्थम् ।
साधु रक्षेदिति । पुनरपि तालत्रयादिकं लौकिकपुरुषै रक्षाकरणं चोक्तम् ।
यदुक्तम् — 'त्रिरात्रं रक्षाविधानं कृत्वा ततः कर्म समारभेत' इति ।
'त्रिरात्रं विष्णुमूतास्तत्र क्रीडन्तीति' च । विष्णुग्रहणं शिवाद्युपलक्षणाधै-
मिति ॥ ९४ ॥

ततः समभ्यर्चितवास्तुरत्र शुभेऽहि गर्भोचितसाधनानि ।

संभृत्य मन्त्री विनिधाय वह्निं समारभेतोत्तरतोऽग्निकार्यम् ॥ ९५ ॥

विमर्शिनी

ततः शुभेऽहि शुभदिवसे रात्रावत्रापि । समभ्यर्चितवास्तुः सम्यग्
वास्तुवल्किलम् । मन्त्री आचार्यः । स्वयं गर्भोचितसाधनानि गर्भाधानयोग्यानि
साधनानि संभृत्य तस्य गर्भन्यासस्थानस्योत्तरतो वह्निं विनिधाय । अग्निकार्यं
होमकर्म समारभेत ॥ ९५ ॥

विवरणम्

गर्भाधानं प्रस्तौति । तत इति । समभ्यर्चितवास्तुरिति । पूर्वन्यां रात्राविद्यं
वास्तुपूजा भवति । गर्भोचितसाधनानि सम्भृत्येति । दुस्सम्पादसम्भारसम्भवात्
सम्भारभूयस्त्वाद् वा एतदभिधानम् । यद्वा नात्र प्रतिनिधानमुच्यते । मन्त्रीति
ज्ञानादिपूर्वकमात्मनः सकलीकरणदिकमुक्तम् । समारभेतेति परिधिनिधानादर्वा-
क्तमुक्तम् ॥ ९५ ॥

न्यस्य न्यग्विलमग्निदक्षिणादिग्नि धीयादिमन्मण्डले

पात्रं ताम्रमयं पिधानसहितं गव्यादिसंग्रोहितम् ।

पीठाराधनपूर्वमत्र कृतसंस्कारे समुत्तानिने

कुर्यात् सागरमृद्वर्ति धृतहिरण्येनाग्नोगोष्णा मुधीः ॥ ९६ ॥

विमर्शिनी

अग्निदक्षिणादिग्नि अग्नेर्दक्षिणभागे । धीयादिमन्मण्डले धीयादिभिर्धर-
चितपटे मण्डले । ताम्रकृतं ताम्रेण कृतम् । पिधानसहितमुत्तरन्ऽदेन ग्रहितम् ।
गव्यादिसंग्रोहितं गव्याद्यगन्धर्जलैः क्षान्तिम् । पात्रं गर्भपात्रम् । न्यग्विलम्
अधोमुखं न्यस्य । पीठाराधनपूर्वं पीठाराधनं पूर्वं यथा भवति तथा । कृतसंस्कारे

प्राणायामादिभिः संस्कृते । समुत्तानिते सम्यगुत्तानीकृतेऽत्र । धृतहिरण्येन हिर-
ण्मयपवित्रसहितेन । अम्रदोष्णा कराम्रेण । सागरमृद्वृत्तिं समुद्रमृत्तिकया वृत्तिं
सीमानं कुर्यात् । सुधीरिति सागरमृदा वृत्तिकल्पनायां तस्य पात्रम्य भूमण्डल-
रूपेण ध्यानमुक्तम् ॥ ९६ ॥

विवरणम्

व्रीह्यादिमन्मण्डल इति । स्वस्तिक्रमप्रदलकमलं वा मण्डलमालिख्य तत्र
वस्त्रान्तरितैर्त्रिह्रितण्डुलादिभिः पीठं विधाय तस्मिन्नित्यर्थः । गर्भपात्रलक्षणमपि
कर्मशेषे भविष्यति । गव्यादिसंशोधितमिति केवलोदकगोमूत्रगन्धगन्धजलादय
उक्ताः । कृतसंस्कार इति , गन्धालेपनसन्धूपनशोपणादयः । अम्रदोष्पोति ।
हस्ताम्रेण । सुधीरिति । “भूमण्डलमनन्तस्थं सशैलाम्भोधिदिग्गजम् ” इत्येव-
मभिध्याङ्कुशल इति भावः । अनेन तत्र प्रथममनन्तसन्निधानमपि समुचितमिति
सूचितम् ॥ ९६ ॥

कुड्यश्लेषमिह प्रकल्प्य वृत्तिमादावन्तरालस्थितं

प्रत्यक्प्राक्स्थमवागुदक्स्थमपि रेखाद्वन्द्वमापादयेत् ।

पात्रेऽस्मिन् नवखण्डमण्डितमर्हसंस्थानरूपे स्फुर-

द्वर्णाम्भोजचितीति तत्तदुदितद्रव्याणि विन्यस्यतु ॥ ९७ ॥

विमर्शनी

इह गर्भपात्रे आदौ वृत्तिम् । कुड्यश्लेषं कुड्ये श्लिष्टं यथा तथा प्रक-
ल्प्य । प्रत्यक्प्राक्स्थं प्राक्प्रत्यग्गतम् । अवागुदक्स्थं दक्षिणोत्तरगतमप्यन्तराल-
स्थितं रेखाद्वन्द्वम् । आपादयेत् कुर्यात् । नवखण्डमण्डितमर्हसंस्थानरूपे नवभिः
खण्डैर्मण्डितायाः पृथिव्याः संस्थानस्वरूपे । स्फुरद्वर्णाम्भोजचितीति लिपिपङ्क-
जपूजया स्फुरलिपिपङ्कजचैतन्ययुक्तेऽस्मिन् पात्रे । तत्तदुदितद्रव्याणि तस्य तस्य
देवस्योक्तानि द्रव्याणि । इति वक्ष्यमाणविधिना विन्यस्यतु ॥ ९७ ॥

विवरणम्

सागरमृद्वृत्तिप्रकारं दर्शयति—कुड्यश्लेषमिति । क्रियाविशेषणमेतत् ।
इहेति तस्मिन् पात्रे । गर्भपात्रस्य चतुर्दिशमुन्नतो भित्तिस्थानीयोऽवयवः कुड्यमभि
प्रेक्षते । तत्र श्लेषो यथा भवति तथा प्रथमतः प्रागादिप्रदक्षिणतया वृत्तिं विधाय
पुनस्तदन्तर्भागे पश्चादारभ्य प्राक्संस्थं दक्षिणत आरभ्य उदगन्तं च रेखाद्वय
सागरमृदव रचयेत् । प्रत्यक्प्रागित्येवमाकारेण तिष्ठतीति प्रत्यक्प्राक्स्थम्,

चक्रं च । अन्तः अन्तर्भागो । हैमं हेमकृतम् । शरासनगदाम्बुजं शरासनं धनुः
गदाम्बुजं पद्मं च न्यसतु । सुम्भद्विषि दुर्गाग्रामपि । सुपर्णपदासिंहकानि गरुड-
स्थाने सिंहयुक्तानि तानि न्यसतु ॥ १०३ ॥

विवरणम्

अन्यत इति । कोणेषु । अरि चक्रम् । शरासनं धनुः । सुपर्णपद-
सिंहकानीति । गरुडस्थाने स्ववाहनं-सिंहम् । इतराणि तु तान्येवेत्यर्थः । अत्र
हरिहरस्य शास्तुश्च व्यावृत्तिः ॥ १०३ ॥

त्रप्वन्तं हरिवद् विधाय विद्रिशस्वार्येशनारायणे

न्यस्येच्छूलपरश्वधं दररथाङ्गं चाथ शार्ङ्गश्वरे ।

खट्वाङ्गार्धविधूक्षताक्ष्यकमठाक्षस्रग्गदाब्जं धनु-

हैमं शास्तिरि हैमतोमरशराम्भोजं च मध्ये न्यसेत् ॥ १०४ ॥

विमर्दिनी

आर्येशनारायणे शास्तृशङ्करनारायणे । हरिवत् हराविव । त्रप्वन्तं
सुवर्णरजतायसत्रपुपर्यन्तम् । दिक्षु विधाय कृत्वा । विद्रिशामु कोणेषु । शूलपर-
श्वधं शूलं कुठारं च । दररथाङ्गं च शङ्खं चक्रं च न्यस्येत् । अथ शार्ङ्गश्वरे
शङ्करनारायणे । हैमं हेमकृतम् । खट्वाङ्गार्धविधूक्षताक्ष्यकमठाक्षस्रग्गदाब्जं
धनुश्च खट्वाङ्गं तदेव अर्धविधुः अर्धचन्द्रः उक्षा ऋषभः ताक्ष्यो गरुडः कमठः
कूर्मः अक्षस्रग् अक्षमाला गदा सैव अब्जं पद्मं धनुः तदेव एतानि मध्ये
न्यसेत् । शास्तिरि मध्ये । हैमतोमरशराम्भोजं च हैमानि तोमरशराम्भोजानि ।
(७००)२०० = २१०)००००००) शरं तदेव । अम्भोजं पद्मं विन्यसेत् ॥ १०४ ॥

विवरणम्

अनयोस्त्वाह — त्रप्वन्तम् इति । सुवर्णरजतायसत्रपित्येतावत्
समानमित्यर्थः । दरः शङ्खः । अथेति मध्ये न्यसेदित्यनेन सम्बन्धः । हैममिति
मर्वविशेषणम् ॥ १०४ ॥

अथ शिपे सर्वमाह—

धीजे तानि न्यसतु नव नीवारकङ्कन्तरोध-

च्छयामानीशे च्युतचरमराजीनि लोहेऽनुरूप्यम् ।

ताम्रं सायस्त्रपु कमठपाथोजशूलं च हैमं

खट्वाङ्गार्धेन्द्रवृषभधनुःरन्तः कुठारं च पञ्च ॥ १०५ ॥

विमर्शिनी

ईशं बीजात् पूर्वं सर्वं तथा न्यस्य बीजे बीजन्यासे । नीवारकङ्कन्त-
रोधच्छद्यामानि नीवारकङ्कौरन्तरा मध्ये-उद्यदुद्गच्छत् श्यामं येषां तानि तथा ।
(७०)०२०=०३००) च्युतचरमराजीनि च च्युतं चरममवसानीमूतं राजि येषां
बीजानां तानि च्युतचरमराजीनि । तानि नवबीजानि तथा न्यसतु । लोहे लोह-
न्यासे । अनुरूप्यं रूप्यानन्तरम् । ताग्रं सायसुपु अयसा युक्तं त्रपु ।
(७०)०११५-१००१(१२) त्रपु उक्तम् । हैमं कमठपाथोजशूलं कमठं कूर्म पाथोजं
पद्मं शूलं तदेव । इति दिक्षु न्यस्यान्तः हैमं खट्वाङ्गाधिन्द्रवृषभधनुः कुठारम् ।
(६०)०००=०७०००५) इति पञ्च न्यसतु ॥ १०५ ॥

• विवरणम्

अथ शिवे सर्वमाह—बीजं इति । बीजे प्राप्ते तान्येव शालिनीवारका-
दीन्येव नव न्यस्येत् । किन्त्विह नीवारं कङ्कुं चान्तरा श्यामं न्यसेत् । चरम-
म्सन् राजिश्वेह च्युतः स्यादित्यर्थः । लोहेऽनुरूप्यमिति । रूप्यस्य पश्चात् सुवर्ण-
रजतयोरनन्तरमित्यर्थः । अनेन दिगावारणमेव शूलपर्यन्तमिति गम्यते । हैममिति
सर्वविशेषणम् । अन्तः पञ्चेति । खट्वाङ्गादिपञ्चकस्य स्थानमुक्तम् । अयमपरो
गण इति चार्थादवसीयते ॥ १०५ ॥

बीजानि लोहानि च विघ्नराजे

महेश्वन्न्यस्य ततो निदध्यात् ।

चापस्वदन्ताम्बुरुहाङ्कुशानि

दिशासु मध्येऽत्र गजं च हैमम् ॥ १०६ ॥

विमर्शिनी

विघ्नराजे बीजानि लोहानि च । महेश्वन् शिववद् न्यस्य । हैमानि
चापस्वदन्ताम्बुरुहाङ्कुशानि (५०)०२०=०१००) स्वदन्तं स्वम्य दन्तम् अम्बु-
रुहं पद्मम् (७०)०००=०७००५) एतानि दिशासु निदध्यात् । अत्र मध्ये
हैमं गजं च निदध्यात् ॥ १०६ ॥

विवरणम्

चापो मृषिकः । दिशांश्विति चतस्रः । हैममिति सर्वविशेषणम् ॥ १०६ ॥

अथ गुहे सर्वमाह —

शिखिशक्तिताम्रचूडस्वरुकरिणः स्वर्णजान् गुहे न्यस्येत् ।
पूर्वादिमध्यनिष्ठं मध्यादीशान्तमथ नवैतानि ॥ १०७ ॥

वारिजरागं वज्रं मौक्तिकवैडूर्यसंज्ञिते स्फटिकम् ।

शङ्खं नीलं पुष्यं प्रवालसंज्ञं च विन्यसेत् क्रमशः ॥ १०८ ॥

विमर्शिनी

गुहे पूर्वादिमध्यनिष्ठं पूर्वादित्तुर्दिक्षु मध्ये च स्वर्णजान् सुवर्णकृतान् ।
शिखिशक्तिताम्रचूडस्वरुकरिणः । (श्रीखी=श्रीखीळ.) (श्रीकणी=श्रीकणी.)
(श्रीकणी=श्रीकणी.) (श्रीकणी=श्रीकणी.) (श्रीकणी=श्रीकणी.) अथ मध्यादी-
शान्तं वारिजरागं पद्मरागम् । (पद्म=श्रीकणी) मौक्तिकवैडूर्यसंज्ञिते (श्रीकणी
कणीक=श्रीकणी) वैडूर्यं तदेव । स्फटिकं शङ्खं नीलम् । पुष्यं पुष्यरागम् ।
(पुष्य=श्रीकणी) एतानि नव क्रमशो विन्यसेत् ॥ १०७, १०८ ॥

विवरणम्

अथ गुहे सर्वमाह—शिखिशक्तीति । शिखी मयूरः । ताम्रचूडः
कुम्कुटः । स्वरुवज्रः । करी गजः ॥ १०७ ॥

वारिजरागं पद्मरागम् ॥ १०८ ॥

तद्बाह्ये तपनीयं रजतं ताम्रायसी त्रपु सनागम् ।

पित्तलकांस्ये न्यस्येद् दिक्ष्वष्टास्वन्तरष्ट लोहानि ॥ १०९ ॥

विमर्शिनी

तद्बाह्ये पूर्वाद्यष्टासु दिक्षु (श्रीकणी=श्रीकणी. श्रीकणी=श्रीकणी)
ताम्रायसी उक्ते । त्रपु उक्तम् । सनागम् । पित्तलकांस्ये । (श्रीकणी=श्रीकणी.
श्रीकणी=श्रीकणी) अन्तरुक्तान्यष्ट लोहानि ॥ १०९ ॥

विवरणम्

तपनीयं सुवर्णम् । अन्तरष्ट लोहानीति । एतान्येवेति बोद्धव्यम् ॥ १०९ ॥

न्यसतु रसं समनोहं हरितालाङ्गनकमाक्षिकश्यामम् ।

सौराष्ट्रीं राजावतं च तथा गरिकं च मध्यादि ॥ ११० ॥

निर्मिषिनी

.नीलारुणोत्पलपयोरुहकैरवाणाम् । (नीलोत्पलपयो=करोत्पलपयो.
रुणोत्पलपयो=करोत्पलपयो. पयो=करोत्पलपयो. करोत्पलपयो=
करोत्पलपयो) एतेषां मूलानि दिक्षु, सकलं मूलचतुष्कमपि मध्ये च निधाय ।
अत्र गुहे । अमृतः प्रोक्ष्य । तनुव्रतः कवचमन्त्रेणावगुण्ठयाच्छद्य । तद् द्रव्यजातं
द्रव्यसमूहम् । अमृतीकृतं सुरभिमुद्रयामृतीकृतमातनोतु ॥ ११३ ॥

विवरणम्

सकलं चेति । एतदेव मूलचतुष्टयम् । समवकुण्ठ्य तनुव्रत इति कवचेन
करद्वयेनाच्छादनमुक्तम् । द्रव्यजातं द्रव्यनिचयं, अमृतीकृतमातनोत्विति । सुरभि-
मुद्रया तद्वीजेनामृतीकृतं भावयेदित्यर्थः । हरिहरादिसर्वेष्वपि कार्यमेतत् सर्व-
मिति सम्प्रदायः ॥ ११३ ॥

गायत्र्या स्मरशासने मुररिषौ सस्वार्णमूलाणुना

शेषेषु द्रविणानि विघ्नगुहयोर्मूलेन च न्यस्यतु ।

ईशे व्योमदशार्णवक्त्रबहुरूपाजान्धुवामेशसू-

क्तोत्पन्नैश्च कलाणुभिर्द्रविणजातानि न्यसेद्वा क्रमात् ॥ ११४ ॥

निर्मिषिनी

उक्तस्य द्रव्यव्यासस्य मन्त्रमाह— गायत्र्येति । स्मरशासने शिवे ।
मुररिषौ विष्णौ च । गायत्र्या स्वस्वगायत्र्या द्रविणानि विन्यसतु । शेषेषु
सस्वार्णमूलाणुना स्वाक्षरसहितेन मूलेन । मूलाक्षरैर्मूलेन चेत्यर्थः । विघ्नगुहयो-
र्मूलेन च । चशब्द एवार्थः । ईशे शिवे । व्योमदशार्णवक्त्रबहुरूपाजान्धुवामे-
शसूक्तोत्पन्नैश्च कलाणुभिर्द्रविणजातानि न्यसेद्वा । व्योमदशार्णं व्योमव्यापि
दशक्षरम् । वक्त्रं तत्पुरुषः । बहुरूपोऽधारेः । अजः सद्योजातः । अन्धुरन्धु-
स्थानस्थो वामदेवः । वामश्च देवः । ईश ईशानः । एतेषां सूक्तोत्पन्नैः, कला-
णुभिः कलामन्त्रैः । तत्र व्योमव्यापिदशार्णस्य नवभिरक्षरैः मृदः, तत्पुरुष-
कलाभिर्मूलानि, अघोरकलाभिः धातून्, सद्यकलाभि रत्नानि, वामकलाभिर्बि-
जानि, पुनरपि वामकलाभिः स्वर्णादीनि, ईशकलाभिः खट्वाङ्गादीनीति विभागः
तथा पाशुपते —

“व्योमव्यापिदशार्णैस्तु मृत्पिण्डानि निधापयेत् ।

भूय. पुरुषकलाभिर्घोरकलाभिस्तथैव सद्याभिः ।
न्यैस्त्वा वामकलाभिर्वामकलाभिस्तथेयमंज्ञाभिः ॥”

इति ॥ ११४ ॥

विवरणम्

द्रव्यन्यासे मन्त्रानाह— गायत्र्येति । गायत्री तत्पुरुषा(येति) । मुररिपै
सस्वार्णमूलाणुनेति । म्वाक्षरैः सहितेन मूलमन्त्रेण । तत्र त्रिभु मूलाक्षराणि मध्ये
मूलमिति विभागः । दुर्गायेशहरौ चेति । सम्स्वार्णमूलाणुनेत्यनुपङ्गः । यद्वा
विघ्नगुह्योरित्यनेन सह योजनीयम् । शिवे मतान्तरमाह— ईश इति । व्योम-
व्यापिदशाक्षरेण मूदः पुरुषाघोरसद्यवामकलाभिर्मूलधातुरलन्त्रीजानि पुनरपि
वामकलामिलोहानि ईशकलाभिस्तु ऋद्वाङ्गादिपञ्चकमिति विभागः । तुशब्दो
विशेषसूचनार्थः । धातुरलानामन्त्यकल्यैव मन्त्रे न्यासः, वीजलोहानामवशिष्ट-
कलाभिस्त्यै न्यास इत्यसौ च विशेषः ॥ ११४ ॥

तद् द्रव्यजातमजिते द्विपङ्क्षरेण

गव्येन मूलमनुनोक्षतु चेतरेषु ।

अभ्यर्च्य मूलमनुना सकलेऽधिवास्य

पक्वावसानमन्त्रे तनुयात् पुरोवत् ॥ ११५ ॥

विमर्शना

तत्तस्तत्संस्कारादिकमाह — तद्द्रव्यजातमिति । अजिते विष्णौ ।
द्विपङ्क्षरेण द्वादशाक्षरेण, इतरेषु मूलमनुना च तद् द्रव्यजातं गव्येनोक्षतु ।
सकलेऽपि मूलमनुनाभ्यर्च्योधिवास्य । अनलेऽग्नौ । पुरोक्तवद् इष्टकाहोमवत्
पक्वावसानं तनुयात् ॥ ११५ ॥

विवरणम्

तद्द्रव्यजातमजित इति । मुरभिमुद्रयामृतीकरणं तावदुक्तम् । ततो-
नन्तरमेतत् कार्यम् । मूलमनुनाभ्यर्च्येत्यावाहनादिकमुक्तम् । अथ होमं वदन्
तत्र प्रागुक्तहोमे विशेषमाह— पक्वावसानमिति । पक्वात् प्राग्भर्गदुर्गास्मरमुरभिदि
मूलाक्षरैरित्येतत् सर्वमिहापि समानमिति (पूर्व ! पुरो)वदित्यनेनोक्तम् ॥ ११५ ॥

अर्कार्णाणांश्चतुर्थ्या सह दिग्धिपनारायणान् बीजयुक्तान्
 सर्वान् धातूँश्च लोहान् मनुविदथ हुनेत् पर्वतान् वै समुद्रान् ।
 सर्वाण्युद्दिश्य तीर्थान्यपि तदनु नदीश्च हदाँश्च द्विष्ठान्तान्
 पातालान् नागकान् दिग्गजवृषभयुतान् व्याहृतीस्तारकं च ॥

विमर्शिनी

होममन्त्रानाह— अर्कार्णाणानिति । मन्त्रप्रयोगकुशलः अर्कार्णाणान्
 द्वादशाक्षरमन्त्रस्य वर्णानुद्दिश्योक्त्वा । चतुर्थ्या सह चतुर्थीविभक्त्या सह ।
 द्विष्ठान्तान् स्वाहान्तान् । दिग्धिपनारायणान् दिग्धिपान् नारायणं च, इन्द्राय
 स्वाहा इत्यादीन् नारायणाय स्वाहा इति च । बीजयुक्तान् सर्वबीजेभ्यः स्वाहा
 इति । सर्वान् धातून् सर्वधातुभ्यः स्वाहा इति । लोहानिति । चकारेण सर्वं
 क्षिप्यते सर्वत्र, सर्वलोहेभ्यः स्वाहा इति । अत्र लोहपदे लोकपदं केषु-
 चिदागमेषु दृश्यते । तत्र सर्वलोकेभ्यः स्वाहा इति मन्त्रः । पर्वतान् सर्वपर्व-
 तेभ्यः स्वाहा इति । वै समुद्रान् सर्वसमुद्रेभ्यः स्वाहा इति । सर्वाणि तीर्था-
 न्युद्दिश्य इति सर्वतीर्थेभ्यः स्वाहा इति । तदनु नदीश्च सर्वनदीभ्यः स्वाहा ।
 हदान् सर्वहृदेभ्यः स्वाहा । पातालान् सर्वपातालेभ्यः स्वाहा । नागकान्
 सर्वनागेभ्यः स्वाहा । दिग्गजवृषभयुतान् सर्वदिग्गजेभ्यः स्वाहा, सर्ववृषभेभ्यः
 स्वाहा इति । व्याहृतीस्तारकं चोद्दिश्य हुनेत् ॥ ११६ ॥

पिवरणम्

अर्कार्णाणानिति । द्वादशाक्षरवर्णान् । दिग्धिपा अष्टाविन्द्रादयः ।
 मनुविदित्यस्यायमाशयः—द्वादशाक्षरवर्णाः प्रणवपुटिताः बीजानि पृथग्
 देवता सर्वशब्दो धातुविशेषणं वृषभशब्दो बहुवचनभागित्यादि ज्ञेय-
 मिति ॥ ११६ ॥

एतैर्मन्त्रैः प्राग् घृतं शार्ङ्गपाणौ ह्रत्वा गायत्र्या चतुर्द्रव्यहोमम् ।
 कृत्वा संपातैधिते गर्भपात्रे प्रोद्धास्याग्निं मूलमावर्तयेच्च ॥ ११७ ॥

विमर्शिनी

शार्ङ्गपाणौ विष्णौ । एतैर्मन्त्रैः प्राक् पूर्वं घृतं हुत्वा । गायत्र्या
 'नारायणाय विद्महे' इत्याद्या । चतुर्द्रव्यहोमं समिद्राज्यहविराज्यानां होमं कृत्वा ।
 संपातैधिते संपातस्पृष्टे । गर्भपात्रेऽग्निं प्रोद्धास्य मूलमावर्तयेच्च जपेत् ॥ ११७ ॥

।वरणम्

सम्पातधित इति । सम्पातो नाम द्रव्यरुमापूरं तद् द्रव्य येन कर्मणा देवतायामुपद्वियते तदेव तद्रुमात्स्यतस्त्रयीफलरूपेण प्रत्यावृत्तमपूरं भवति । तेनेधन म्वकार्यसमर्थतेति ॥ ११७ ॥

दुर्गायै स्वेष्टकामद् द्रग्निपदमनिष्टं मशाङ्गीशभिन्ने
 रुत्नेन्द्राद्यैश्च नारायणपदमिलमत्स्वस्वमूलजुहोतु ।
 मूलेनैकादशाज्याहुतिमिह सुविधायै लोकेशपद-
 रुक्तेर्मन्त्रैश्च नारायणपदमहुसच्छङ्करैः शङ्करे तु ॥ ११८ ॥

विमर्शना

मशाङ्गीशभिन्ने दुर्गायै शिवनारायणगणपतिदुर्गाशास्तुषु । द्रग्निहवन-
 निष्ट चतुर्द्रव्यहोमान्तम् । स्वेष्टकामत् स्म्वेष्टकाहोमवत् कृत्वा । इन्द्राद्ये
 'दिग्धिपे'त्याद्युक्ते । नारायणपदविलसत्स्वस्वमूल नारायणमन्त्रस्थाने स्वस्व
 मूलेन च जुहोतु । शङ्करे तु इह द्रव्यहोमान्ते । मूलेनैकादशाज्याहुतिं सुवि-
 धाय । अथ तदनन्तर लोकेशपूर्वरुक्तेर्मन्त्रे नारायणपदमहुसच्छङ्करे नारायणपदे
 बहुवचनेन सता शङ्करपदेन च 'ओं शङ्करेभ्य म्नाहा' इति मन्त्रेण जुहोतु
 ॥ ११८ ॥

।वरणम्

नारायणपदमिलसत्स्वस्वमूलैरिति । नारायणपदस्थाने स्व स्व मूल
 योज्यमिति भाव । नारायणपदमहुसच्छङ्करैरिति । तत्पदस्थाने बहुवचनान्त
 सच्छङ्करपद योज्यम् । शङ्करेभ्य म्नाहेर्तात्पर्य ॥ ११८ ॥

स्वेष्टकोदितमर्त्मनोऽहुतान्तऋजुहुयाद् घृतं
 हेतिरत्नकलोहपातुक्क्रीजकान्यपि मृत्तिकाः ।
 मूलकान्यपि चोद्दिशन्निजनामतोऽथ समिद्धता
 धाहुतिं च करोतु तारकसूदने निजमूलतः ॥ ११९ ॥

।वमर्शना

तारकसूदने म्फन्दे । स्वेष्टकोदितमर्त्मना स्वेष्टकाहोमोक्तमार्गेण । उडु
 हुतान्तऋजु नामद्विपद्केमेत्यादिदिङ्गनशत्रेरित्यन्तैर्होमकृद् भूत्वा । हेतिरत्नकलो
 हपातुक्क्रीजकान्यपि मृत्तिका मूलकान्यपि च निजनामच । उद्दिशन् उच्चरन्

‘ओं हेतिभ्यः स्वाहा’ ‘रलेभ्यः स्वाहा’ ‘लोहेभ्यः स्वाहा’ ‘धातुभ्यः स्वाहा’
‘धीजेभ्यः स्वाहा’ ‘मृत्तिकाभ्यः स्वाहा’ ‘मूलेभ्यः स्वाहा’ इति मन्त्रानुचरन्
घृतं जुहुयात् । अथ निजमूलतः समिद्धृताद्याहुतिं चतुर्द्रव्यहोमं च
करोतु ॥ ११९ ॥

विवरणम्

स्कन्द आह—स्वेष्टकेति । पकान्ते नामद्विषदकेनेत्युक्तैर्द्वाशनामादिनक्ष-
त्रान्तैर्हुत्वा हेतिरत्नादिमूलान्तेरपि हुत्वा पूर्णां जुहुयादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

शिविशक्तिपविस्थलस्थिताश्च-

क्षुरिकासीनि गुहोदितानि वार्ये ।

न्यसनेऽत्र निजेष्टकोडुहोमा-

वसितौ हेतिमुखाहुतिस्तथा स्यात् ॥ १२० ॥

विमर्शिनी

आर्ये न्यसने द्रव्यन्यासे । शिविशक्तिपविस्थलस्थिताश्चक्षुरिकासीनि
मयूरशक्तिवज्रस्थानेषु अश्वक्षुरिकालङ्गानि । गुहोदितानि स्कन्दोक्तानि वा स्युः ।
अत्रैतत्पक्षे । निजेष्टकोडुहोमावसितौ स्वस्येष्टकाहोमवचक्षत्रहोमान्ते । हेतिमुखा-
हुतिः हेत्यादीनामाहुतिः । तथा तद्वदेव स्यात् ॥ १२० ॥

विवरणम्

अथ यत् पूर्वमित्यपि वा प्रवेश इत्युद्दिष्टं तदिदानीं विवृणोति—शिविश-
क्तीति । पविर्धजम् । असिः क्षुरिका । न्यसने स्युरिति शेषः । अत्र निजेष्टको-
डुहोमावसिताविति । सम्पातैधित इत्यादि सर्वेष्वपि कार्यमिति ॥ १२० ॥

हृत्वेष्टकागर्तगतं मृदाद्यं संशोध्य गव्यादिसमाप्लुतेऽत्र ।

सविष्टरेऽभ्यर्चितयोगपीठे शक्तिं समावाह्य निजां यजेत ॥ १२१ ॥

विमर्शिनी

एवं होमानन्तरं गर्भन्यासं कुर्यादित्याह—हृत्वेति । इष्टकागर्तगतम्
इष्टकानां मध्यस्थगर्तगतं मृद्धान्यादिकं हृत्वा त्यक्त्वा । संशोध्य मार्जनादिकं
कृत्वा । गव्यादिसमाप्लुते गव्याष्टगन्धजलादिभिश्चाप्लुते । सविष्टरे विष्टरं निधा-
यात्राभ्यर्चितयोगपीठे निजां शक्तिं समावाह्य यजेत ॥ १२१ ॥

गव्यादिसमाप्नुतेऽत्रेति गोमूत्रपञ्चगव्यगन्धोदकग्रहणम् । निजां शक्तिं
संभावाद्येति । वक्ष्यति हि — श्रीबीजेन प्रकृतिमभिवाह्याजितेऽन्येषु शक्त्येति ।
यद्वा, विष्णौ श्रियं शिवे गौरीं स्कन्दे देवसेनामित्याद्यभिप्रायमेतत् ॥ १२१ ॥

प्राज्ञाज्ञातः पिधानोत्तरमखिलजगद्गर्भं तद् गर्भपात्रं

तिष्ठन् कृत्वाञ्जलौ तत्तदणुशतत्रयं मन्त्रवित् संविधाय ।

गर्भायन्तीं जगन्मण्डलमखिलमनुध्याय शक्तिं स्वयं त-

द्गर्भाकारेऽत्र गते न्यसतु निशि शनैः स्वोक्तमन्त्रप्रजापी ॥ १२२ ॥

सर्वभूतधरे! कान्ते! इति सर्वत्र तन्मनुः ।

सर्वभूतालये! भद्रे! इति स्कन्दप्रवेशयोः ॥ १२३ ॥

सर्वभूतधरे ! कान्ते ! पर्वतमूतनमण्डिते !

समुद्रपरिधाने! त्वं देवि! गर्भं समाश्रय ॥ १२४ ॥

सर्वभूतालये! भद्रे! सागराम्बरभूषिते! ।

उत्तुङ्गाद्रिस्तनभरे! देवि! गर्भं समाश्रय ॥ १२५ ॥

निर्माश्रीना

प्राज्ञाज्ञातः प्राज्ञैः विद्वद्विराज्ञातः, विदुषां ब्राह्मणानां दानं कृत्वा तैः
कृतं स्वस्तिकवचनं परिगृह्येत्यर्थः । पिधानोत्तरं पिधानेनोपर्याच्छादितम् । अखि-
लजगद्गर्भं अखिलजगत् तदन्तर्गतं म्रन् । तत् प्रन्तुतं गर्भपात्रम् अञ्जलौ
कृत्वा तिष्ठन् मन्त्रवित् । तत्तदणुशतत्रयं तत्तन्मूलमन्त्रमष्टोत्तरशतत्रयं संविधाय ।
शक्तिं स्वयं सर्वकारणभूतां स्वयं शक्तिम् । अखिलं जगन्मण्डलं गर्भायन्ती-
मात्मनो गर्भस्वेन काङ्क्षमाणाम् अनुध्याय । तद्गर्भाकारे तस्या गर्भाधानस्थाने
गतेऽत्र । शनैः स्वोक्तमन्त्रप्रजापी स्वस्वोक्तमन्त्रं जपन् निशि निशायामेव न्यसतु
॥ १२२ ॥

स्वोक्तमन्त्रप्रजापीत्यत्र को मन्त्र इत्याकाङ्क्षायामाह—सर्वभूतेत्यादिना ।
सर्वत्र सर्वदेवेषु । सर्वभूतधरे कान्ते इतीति इत्यादीत्यर्थः । तन्मनुः गर्भन्यास-
मन्त्रः । स्कन्दप्रवेशयोः सर्वभूतालये भद्रे इति । इतीति पूर्ववद् व्याख्येयम्
॥ १२३ ॥

तौ मन्त्रौ पठति—सर्वभूतधर इत्यादिना ॥ १२४, १२५ ॥

विवरणम्

प्राज्ञाज्ञात इति । प्राज्ञैर्हिरण्यदानादिभिरनुज्ञातः । यद्वा प्राज्ञैरप्यज्ञातः । सर्वान् दूरतो विसृज्य रहो गर्भनिधानं कार्यमिति । अथवा प्राज्ञा वाद्यविदः तेषामाज्ञा च वाद्यध्वननमेव, तत इति । पिधानोत्तरमिति । तत्रा स्वपिधानविहितम् । अखिलजगद्गर्भाति । सकलजगत्सारवस्तूनां तस्मिन् निहितत्वात् सकलजगदण्डसूक्ष्मदशाया गर्भरूपत्वाद् वैराजविग्रहरूपस्य प्रासादभूर्तेस्तत्समुत्पत्त्यभिधानाच्चैवमुक्तम् । मन्त्रविदिति कवचेन पिधानमुक्तम् । तथा विष्णावष्टाक्षरद्वादशाक्षरजपादिकं चोक्तम् । गर्भायन्तीमिति । गर्भमात्मन इच्छन्तीम् । अखिलजगन्मण्डलमिति । यत् प्रासादपूरुपतया परिणामिनीति वक्ष्यमाणत्वादिदमवसीयते । सकलभुवनात्मा विराडेवात्रोत्पादनीयः । स एव प्रासादमूर्तिरूपेण परिमितो भवतीति । विम्बवच्चनैतदवगन्तव्यम् । यद्वक्ष्यति — तदेतदण्डं प्रणवेन विम्बमिति । अभिध्यायेति । पृथिवीं ब्रह्माण्डरूपिणीं तद्गर्भकामामादिशक्तिं च ध्यात्वेत्यभिप्रायः । तद्गर्भाकार इति । तस्या आदिशक्तेर्मूलप्रकृतेर्गर्भाशयाकारे । इह गर्भं समाश्रयेति । अयमपि गर्भशब्द एतदभिप्राय एवेत्यर्थलभ्यम् ॥ १२२-१२५ ॥

प्रासादपूरुपतया परिणामिनीह

मूलेन देवमभिवाह्य समर्च्य गर्भे ।

किञ्चिन्निवेद्य परितोप्य सुरक्ष्य तक्षणा

प्रासादमारचयतां सहमन्त्रविम्बम् ॥ १२६ ॥

विमर्शिनी

प्रासादपूरुपतया प्रासादपूरुपत्वेन । परिणामिनि परिणाममाधाम्यमाने । इह अस्मिन् गर्भे । मूलेन देवमभिवाह्य समर्च्य किञ्चिन्निवेद्य परितोप्य सुरक्ष्य । तक्षणा शिल्पिना । सहमन्त्रविम्ब मन्त्रमूर्त्या प्रतिमया सहितं प्रामादम् । आरचयतां कारयेत् । सहमन्त्रविम्बमित्यनेन बहुधरेः प्रासादेन सह मन्त्रविम्बरचना सूचिता ॥ १२६ ॥

विवरणम्

प्रासादपूरुपतया परिणामिनीहेति । तद्रीयजीवरूपेण तत्र देवसन्निधापनमिति सूचितम् । सुरक्षयेति तालत्रयादिकं लौकिकपुरुरै रक्षाकरणं चोक्तमिति । प्रासादमारचयतां सहमन्त्रविम्बमिति प्रासादविम्बकरणप्रस्तावः । किं च समन्तरमेव प्रासादरचनमारब्धव्यमित्यपि सूचितम् । तदुक्तम् — प्रासादमारम्भकाले गर्भाधानं कुर्यादिति ॥ १२६ ॥

आलिख्य मण्डलमिहाहितसन्निधानं
मूलेन देवमभिर्पूज्य चरुं निवेद्य ।

तद्दामतोऽस्त्रमपि तत्सविधे निधाय

शस्त्राणि चास्त्रमनुना प्रयजेत तक्ष्णाम् ॥ १२७ ॥

विमर्शिनी

एवं प्रासादकरणात् पूर्वगतं क्रियाकलापसुक्त्वा विम्बरचनात् पूर्वगतं क्रियाकलापमाह—आलिख्येति । कस्मिंश्चित् प्रदेशे मण्डलमालिख्य इह आहितसन्निधानं कृतावाहनं देवं मूलेनाभिपूज्य चरुं पायसं हविर्निवेद्य । तद्दामतः तस्य मण्डलस्य वामे अस्त्रमपि स्वास्त्रमन्त्रेणापि तथा सम्पूज्य । तत्सविधे पूजितास्त्रस्य समीपे । तक्ष्णां शस्त्राणि आयुधानि निधायस्त्रमनुना च तथा प्रयजेत ॥ १२७ ॥

विवरणम्

तत्र पूर्वं तावत् तदीयद्रव्यसम्पादनमभिधत्ते—आलिख्य मण्डलमिति । यद्यप्येतन् प्रासादविम्बरकरणशेषत्वाद् उत्तरपटले वक्तुमुचितं, किन्तु पूजादिसद्भावादिह पटलान्तेऽभिधानमिति ज्ञेयम् । स्वस्तिकमष्टदलं वालिख्य मण्डलमित्युक्तम् । आहितसन्निधानमिति । आहितं कृतपीठपूजादिपूर्वकमावाहनादि कृत्वेत्यर्थः । चरुमिति । पयोन्धमेति वक्ष्यमाणत्वात् पायसं निवेद्यमिति लभ्यते । तद्दामतोऽस्त्रमपीति । अपिशब्देनालिख्य मण्डलमित्यादिसर्वमनुकल्प्यते । देववामभागे स्वस्तिकमालिख्य तत्र स्वस्वमखं पीठपूजापूर्वकमावाह्य पूजयेदित्यर्थः । तत्सन्निधाविति । तस्यास्त्रमूर्तेः सन्निधौ वामभाग एव स्थण्डिल इति भावः ॥

निवेद्यशिष्टेन पयोन्धसाम्नौ

हुत्वाशयित्वा मुखजान् प्रसाद्य ।

दध्यन्नमश्नातु गुरुः सकर्ता

तत्रार्चनीयः स्थपतिश्च तद्वत् ॥ १२८ ॥

विमर्शिनी

निवेद्यशिष्टेन पयोन्धसा पायसहविषाम्नौ हुत्वा । मुखजान् ब्राह्मणान् । आशयित्वा भोजयित्वा । तान् दानेन च प्रसाद्य देवस्य प्रसन्नपूजां

कृत्वा । सकर्ता कर्त्रा सहितो गुरुः । दध्यन्नं दधिविशिष्टमन्नम् अश्नातु । तत्र कर्मणि स्थपतिः तक्षा च तद्वदर्चनीयः, तस्याप्यन्नदानादिना प्रसादं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२८ ॥

विवरणम्

निवेद्यशिष्टेनेति पूजाहोमोऽयमवबोद्धव्यः । आशयित्वेति । भोजयित्वा तस्य पायसस्य एकं भागमित्यर्थाद् अवसेयम् । मुखजा ब्राह्मणाः । प्रसाद्येति । देवं अस्त्रदेवता ब्राह्मणांश्चेति ज्ञेयम् । ब्राह्मणादीनां तु गोहिरण्यदानादि प्रसादनसाधनम् । स्थपतिस्तक्षा । तद्वदर्चनीय इति । पायसभोजनं वस्त्रालङ्कारैः प्रसादनमित्येतदुक्तम् ॥ १२८ ॥

रक्षामङ्गलपूर्वकं शुभनिमित्तर्क्षे शिलार्थं व्रजे-

न्मन्त्री शस्त्रिभिरन्वितः स्थपतिभिः कर्त्रापि चन्द्रपादिषु ।

आसाद्याथ शिलाकरं सुमहितात्माणुं त्रिनेत्रादिकं

जप्त्वान्विष्य शिलां निजेष्टमनुविम्बादिक्षमां कल्पयेत् ॥ १२९ ॥

विमर्शिनी

अथ मन्त्री । शस्त्रिभिः शस्त्रपाणिभिः । स्थपतिभिः शिल्पिभिः । कर्त्राप्यन्वितो युक्तः । रक्षामङ्गलपूर्वकं रक्षां कृत्वा कनिकदादिमङ्गलानि जपन् । शुभनिमित्तर्क्षे शुभे निमित्ते शकुनादिके च शुभे मुहूर्ते च । शिलार्थं शिलां प्रहीतुम् ऐन्द्र्यादिषु पूर्वादिषु दिक्षु । व्रजेद् गच्छेत् । अथ शिलाकरं शिलायाः क्षेत्रमासाद्य । सुमहितात्मा आत्मारोधनादिकृत् । शिवे त्रिनेत्रादिकम् अन्येष्वपि स्वस्वयोग्यमणुं जप्त्वा शिलामन्विष्य निजेष्टमनुविम्बादिक्षमां स्वस्येप्सितानां मन्त्रविम्बपीठादीनां शक्तां शिलां कल्पयेत् ॥ १२९ ॥

विवरणम्

रक्षामङ्गलपूर्वकमिति । ऐन्द्र्यादिषु शिलार्थं व्रजेदिति सम्बन्धः । रक्षेह स्वारूपाधना तच्छतावर्तनमप्रतोऽर्घ्यहस्ताया विचाराश्याः स्मरणं च । मङ्गलं कनिकदत्तस्वस्त्यादिजपः, शङ्खध्वानं प्रदीपपूर्णकुम्भादि चेति । मन्त्रीति । प्रतिष्ठापनीयदेवतानुसन्धानमस्त्रेण दिग्विरेचनमप्युक्तम् । ऐन्द्र्यादिष्विति । प्राच्युदीच्यैशानी च दिगुक्ता । तदसम्भवे याम्यादयोऽपि ब्राह्माः । सुमहितात्मेति । धानाद्युपलक्षणम् । जप्त्वेति । जपन्नित्येवार्थः । निजेष्टमनुविम्बादिक्षमामिति पीठशिलादिग्रहणम् ॥ १२९ ॥

त्रिनेत्राय च रुद्राय ध्वजाधिपतये नमः ।

शिलां दर्शय देवेश ! प्रसन्नो मे वृषध्वज ! ॥ १३० ॥ इति ॥

सिद्धाद्र्याकरसम्भवा वसुमतीमग्ना स्ववर्णोचिता

स्निग्धा शस्त्रसहा गर्भीरनिनदा दिश्याहिताया शिला ।

प्राक्षा विम्बविधौ स्फुलिङ्गबहुलं तस्याः शिरोऽधो मुखं

यत्काष्ठाभिमुखी समुत्थितवती स्थाप्या च तदिङ्मुखी ॥ १३१ ॥

विमर्दिनी

त्रिनेत्रमन्त्रं पठति — त्रिनेत्रायेत्यादिना ॥ १३० ॥

शिलालक्षणमाह — सिद्धेति । विम्बविधौ शिला प्राक्षा । सिद्धाद्या-
करसम्भवा प्रसिद्धपर्वतस्थश्रेत्रे नम्भवो यस्याः सा । वसुमतीमग्ना भूम्यां तिरो-
हिता । स्ववर्णोचिता ब्राह्मणादिस्वम्ब्रणस्योचिता शोभनैरकाराद्यक्षरैरुपलक्षिता
च । स्निग्धा निविडा न तु कर्षणा । शस्त्रसहा शस्त्रहाराक्षमा । गर्भीरनिनदा
गार्भीर्यवत्त्वादयुक्ता । दिश्याहिताया दिग्गताप्रभागा च । नम्भवा शिलायाः
स्फुलिङ्गबहुलं स्फुलिङ्गबहुल्यं यस्मिन् भागे तन्निजोऽवगन्तव्यम् । अधो मुखम्
अधोभागं मुखमवगन्तव्यम् । समुत्थितवती यत्काष्ठाभिमुखी तस्यामुत्थितायां
यस्यां दिशि मुखं भवति तदिङ्मुखी स्थाप्या च ॥ १३१ ॥

विवरणम्

शिलालक्षणमपि दिङ्मातेषानां — सिद्धाद्र्याकरसम्भवेति । लोकसि-
द्धेषु अद्रिप्याकरेषु च सम्भविनीत्यर्थः । नयमन्त्रादयो लोके प्रसिद्धाः पुण्ड-
गिरयः । शिलाकरास्तु शिलाक्षयादयः । वसुमतीमग्नेति । भूम्यन्तर्गता । सि-
द्धाद्याकरेषु आहितापि प्राक्षा । तदन्यत्र भूमिमात्रं तु भूम्यन्तर्हितं भावेति
भावः । स्ववर्णोचितेति । तदुक्तम् —

“श्वेताब्जभा मृगे प्राक्षा भौम्या विप्रस्य सा शिला ।

ऐन्द्री रक्ता कुलस्थाभा ज्येष्ठायां क्षत्रियस्य तु ॥

फल्गुन्यां भगद्रेवत्वा पीता या हरिता विष्णुम् ।

रुद्रा मुद्रनिभाभिन्यां शूद्रस्यैवाभिदेवता ॥”

इति । अप्रानुलोमा अपि प्राक्षा । प्रतिज्येष्ठायां श्वेतायां न प्राक्षा । वर्णानव-
पृतौ पुरोक्तपरीक्षया स्वप्नदर्शनेन विनिर्णय इति । शङ्खगदेति । शम्भुस्यै नन्दु-

कूलैव न तु तदा स्फुटति जीर्यति वेत्यर्थः । दिश्याहिताग्नेति । स्फुलिङ्गबहुल-
मित्येतदमलक्षणम् । दिशि ऐन्द्र्यादौ न तु विदिशिः । आहितमग्रं यस्याः सा
तथोक्ता । बिम्बविधाविति पीठांशुपलक्षणम् । यद्वा, स्ववर्णोचितेत्येतद् बिम्ब-
विधावेव आवश्यकमिति भावः । स्फुलिङ्गबहुलमिति । तदुक्तम् —

“ध्वनिर्घण्टानिभा यत्र स्फुलिङ्गाश्छेदने तथा ।

दृश्यन्ते तच्छिरस्तस्याः पृष्ठमूर्ध्वमथो मुखम् ॥”

इति । शिरोविज्ञानेऽर्थात्तद्विपरीतदिशि पादप्रदेशो विज्ञायते । यत्काष्ठाभिमु-
खीति । यद्दिगभिमुखी । समुत्थितवतीति । बिम्बोचितायाः शिलायाः समन्ततो
भित्त्वा समुत्थाप्यमानाया यद्दिकसम्मुखं मुखं भवतीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

दुष्टोद्देशसमुद्भवान्यपरिशिष्टा दुर्ग्रहाद्याश्रिता

वाताग्न्यर्ककराहतातिविपुला बाला च वृद्धासती ।

दूरेखाक्षरगर्भमण्डलयुता रूक्षस्वरा जर्जरा

दुःस्पर्शापदिशं निवेशितशिरोदेशा च वर्ज्या शिला ॥ १३२ ॥

।वमर्शिनो

वर्ज्या शिलामाह — दुष्टोद्देशेति । दुष्टोद्देशसमुद्भवा दुर्देशजाता ।
अन्यपरिशिष्टा अन्यत्र गृहीताया अवशेषिता । दुर्ग्रहाद्याश्रिता रैतालादिग्रहैरा-
श्रिता । वाताग्न्यर्ककराहता वायुनाग्निनादित्यकरैर्वा तसा । अतिविपुला उद्धर्तुम-
शक्ता (क्ता? क्या) । बाला दुर्बला । वृद्धासती* च जीर्णावयवा च । दूरेखाक्षर-
गर्भमण्डलयुता शास्त्रेषु निन्दिताभी रेखाभिरक्षरैश्च गर्भैरन्तश्छिद्रैस्तथा निन्दितै-
र्मण्डलैश्च युता । रूक्षस्वरा परुषस्वरा । जर्जरा शम्भे किञ्चिन्मात्रस्पर्शे शीर्णा ।
दुःस्पर्शा परुषा । अपदिशं निवेशिताशिरोदेशा च दिग्भ्योऽन्यत्र निवेशितशिरो-
भागा च शिला वर्ज्या स्यात् ॥ १३२ ॥

विवरणम्

अथ पादुकादिविषये शिला दुष्टां वदन् शिष्टां ब्राह्मणं दर्शयति—दुष्टोद्दे-
शसमुद्भवेति । दुष्टोद्देशाः प्रेतवनादयः । अन्यपरिशिष्टेति । अन्यत्र विनियुक्त-
शेषा शिला । दुर्ग्रहाद्याश्रितेति । ब्रह्मराक्षसादयो दुर्ग्रहाः । वाताग्न्यर्ककराह-
तेति । सदा वातेन अग्निनातपेन वा स्पर्शतो दूषिता । बाला च वृद्धासतीति ।
तदुक्तम् —

असतीशब्दस्य व्याख्यायान्न न दृश्यते । चण्डालिकं वासतीति विवरणे दर्शनात् वृद्धा
सतीति मुद्रितपाठो नास्तः ।

“बाला शलासहा मृद्वी पिच्छला पल्लवास्थिरा ।

सा हि मण्डूकखण्डा च वृद्धा रूक्षातिजर्जरा ॥

बहुवर्णातिनीला च घृम्भा च स्थूलरोमिका ।

हीनस्वरा च निन्द्याङ्गी सोप्या चण्डालिका स्मृता ॥”

इति । चण्डालिकैवासती । दूरेखाक्षरगर्भमण्डलयुतेति । दुरित्येतद् रेखाक्षर-
पदाभ्यां सम्बन्ध्यते । दूरेखा वक्रादिका दुरक्षराणि रेखादीनि । तदुक्तम्—

“वक्रस्थूलकृशा रूक्षाशिथिलायाश्च न शोभनाः ।

सङ्कीर्णा बहुवर्णाश्च यस्यां नेष्टा च सा शिला ॥”

इति । रोदोभिः पुष्टिशान्तयः या योगवाहेषूच्चाट(?) इत्यादि ।

सगर्भोत्पाद्यमाना या भिद्यते शिथिलध्वनिः ।

“मण्डलादियुतोप्या वा विवर्णा वापि तां त्यजेत् ॥” इति । दुस्पशेति ।
कण्ठकितवदवस्थानादेतत् । अपदिशं निवेशितशिरोदेशेति । अदिक्ष्वाहितामेत्यर्थः ।
इहेतदर्थादवसेयम् । शिष्टदेशोद्भवास्तु रेखाक्षरयुता माद्येत्यादि ॥ १३२ ॥

गुर्वी धीररवा स्फुलिङ्गबहुला न्यग्रोधबोधिच्छद-

प्रख्या विम्बविधौ विशालबहुला ग्राह्या शिला पौरुषी ।

रम्भापत्रनिभा नचातिबहुला स्निग्धस्वरा शीतला

सैषी पीठविधौ द्विलक्ष्मभिदुरा कुर्वी पदाब्जार्पणे ॥ १३३ ॥

विमर्शितौ

तत्र विम्बविधौ पौरुषी शिला ग्राह्या । सा तु गुर्वी गुरुत्वयुक्ता ।
धीररवा गभीरनादा । स्फुलिङ्गबहुला बहुस्फुलिङ्गयुक्ता । न्यग्रोधबोधिच्छद-
प्रख्या वटपत्रवद् वा अश्वत्थपत्रवद् वाकारयुक्ता । विशालबहुलातिविस्तारा च ।
पीठविधौ सैषी लीशिला ग्राह्या । सा तु रम्भापत्रनिभा कदलीपत्राकारा । न
चातिबहुला अतिघनरहिता । स्निग्धस्वरा मापुर्थस्वरयुक्ता । शीतला शैत्ययुक्ता
च । पदाब्जार्पणे पीठम्याधोगतनपुंसकशिलार्थम् । कुर्वी नपुंसकलक्षणयुता शिला
ग्राह्या । सा तु द्विलक्ष्मभिदुरा पुंसः त्रियाश्च लक्षणभेदिता च ॥ १३३ ॥

त्रिरूपम्

पुरुषशिलादिलक्षणमाह — गुर्वीति । पौरुषी शिला विम्बविधौ ग्राह्ये-
त्यन्वयः । न्यग्रोधबोधिच्छदप्रख्या वटाश्वत्थपत्रानुकारा । विशालबहुला विस्तृता

घना च । श्लैणी पीठविधौ ब्राह्मेति योज्यम् । श्लैवी पदाब्जार्पणे इति । नपुंसकरूपा
शिला पच्छिलाविधौ ब्राह्मेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

लब्धायां शुभलक्ष्मलक्षितशिलायां शोधयित्वाञ्जसा

सम्पाद्य ध्वजपट्टिकादिपरिवीतं मण्डपं मूलतः ।

मध्ये दिक्षु दिगीश्वरानपि यजेत् सर्वेष्वथो बीजमु-

ख्यासिभ्यामपि मृत्युजिन्मनुवरेणेशे स्वमूलान्ततः ॥ १३४ ॥

विमर्शिनी

शिलापरिमहमाह — लब्धायामिति । शुभलक्ष्मलक्षितशिलायां शुभै-
र्लक्षणैर्युक्तायां शिलायां लब्धायां सत्यां दर्भमृदादिभिर्जसा शोधयित्वा । ध्वज-
पट्टिकादिपरिवीतं ध्वजैस्तत्पताकाभिश्च परिवृतं मण्डपं सम्पाद्य, सर्वेषु
देवेषु मध्ये मूलतो दिक्षु दिगीश्वरानिन्द्रादीनपि यजेत् । अथो ईशे स्वमूला-
न्ततः स्वमूल्यजनानन्तरम् । बीजमुख्यासिभ्यां द्वादशपटले वक्ष्यमाणेन बीज-
मुख्यमन्त्रेण क्षुरिकया च । मृत्युजिन्मनुवरेण मृत्युञ्जयाभिधानेनापि यजेत् ॥ १३४ ॥

विवरणम्

शिलापरिमहकल्हसिमाह — लब्धायामिति । शिलान्वेषणस्यैव प्रकृत-
त्वादिदानीं लब्धायामित्यभिधानम् । भूम्यन्तर्हितायां तु शिलायां खात्वा
लब्धायामित्यपि द्रष्टव्यम् । अञ्जसा शोधयित्वेति दर्भादिभिर्घर्षणपूर्वके बहुजलै-
र्युक्तितः शोधनमुक्तम् । गन्धजलेनापि क्षालनं, प्राक् पूजितेन कलशेन अभिषेचनं,
पञ्चगव्येन पवमानीभिः प्रोक्षणमप्युक्तम् । मूलतो मध्ये यजेदिति । शि-
लायामपि यत्र प्रतिमा गृह्यते स एव प्रदेशो मध्य इत्यभिप्रेतः । तत्र
देवं विधिवत् सम्पूज्य पायसं निवेदयेदिति भावः । दिक्षु दिगीश्वरानपि यजे-
दिति । स्थण्डिलेषु स्थस्तिकादिषु कलशेषु वेति भावः । शिवे त्वधिक-
माह—अथो* बीजमुख्यासिभ्यामिति । असिः क्षुरिका । एतन्मन्त्रोद्धारस्तु कर्म-
शेष एव । कल्पविदिति देवसन्निधावेव बीजमुख्यादिपूजा तद्बहिरङ्गाधावरण-
पूजेत्युक्तम् ॥ १३४ ॥

तत्पश्चिमेऽस्त्रमनुनाष्टशताज्यहोमं

कृत्वाप्यर्प्य सर्पिरधिवास्य च शस्त्रजातम् ।

तद्देवताव्युदसनाय सभूतकूर-

मां देवताभ्य इति दिक्षु घर्षित् किरेच ॥ १३५ ॥

* 'बीजमुख्यासिभ्यामपि कल्पवित् त्रिनयने मृत्युञ्जयेनापि तद्' इति विवरणपाठः.

विमर्शि ि

अथ मर्षेषु तत्पश्चिमे अस्ममनुनाष्टताज्यहोम कृत्वा सम्पातसर्पिरार्घ्यं
मम्पृश्य । शम्भजात शम्भसमूहम् अधिवास्य । तद्देवताव्युदसनाय तत्रत्याना
देवतानामपासनार्थम् । समूहदूर भूतदूरे सहित वलिं दिक्षु ओं देवताभ्य
इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण । क्तिरेत् विक्षिपेत् ॥ १३५ ॥

विवरणम्

शम्भजात चाधिवास्येत्यन्वय । देवम्याधिवासन चकारेण सूचि-
तम् । यदुक्त— 'इष्ट्वाहत स्त्रेण दर्भरप्याच्छाद्ये'ति । शम्भानामपि वस्त्रेणाच्छा-
धाधिवास । तद्देवताव्युदसनायेति । तद्गताना भूतादीना वादेवताना चेत्यर्थ ।
शिलाशोधनतोऽपि प्रागेव वेदानी वा वलिहरणमेतत् स्यात् । वलिहरणान्तर
योत्तरेशुर्वाश्लेषेण तद्देवतापासनमपि व्युदसनग्रहणेनोक्तम् । ओं देवताभ्य इति ।
भूपरिग्रह उक्त एव मन्त्र । प्रणवेन सहोपादान प्रदर्शनार्थम् । मया सम्पूजितैरि
त्यादिमन्त्रेष्वपि प्रणव आदित स्यादिति ॥ १३५ ॥

देवाग्रतो जपतु निश्यधिश्य दर्भ-

श्या नम सकललोकमनुं त्रिधात्रि ।

शम्भो नम.शमितिमन्त्रयुजार्ययित्वा

स्वमार्थमो हिलिहिलीति मनुं जपेच्च ॥ १३६ ॥

नमः सकललोकाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

विश्वाय विश्वरूपाय स्वमाधिपतये नमः ॥ १३७ ॥

नमः शम्भो ! त्रिनेत्राय रुद्राय वरदाय च ।

विश्वाय विश्वरूपाय स्वमाधिपतये नम ॥ १३८ ॥

आचक्ष्व देव ! देवेश ! प्रपन्नोऽस्मि तवान्तिकम् ।

स्वप्ने सर्वाणि कार्याणि हृदयस्थानि यानि वै ॥ १३९ ॥

ओं हिलिहिलि शूलपाणये स्वाहा । इति ।

विमर्शिनी

पुननिशि देवाग्रत । दर्भश्या दर्भमयीं शय्याम् । अधिशय्याश्रित्य ।
त्रिधात्रि विष्णौ । नमस्सकललोकमनु नम सकललोक इत्यादिमनु मन्त्र जपतु ।

शम्भौ शिवे । नमश्शमितिमन्त्रयुजा नमः शम्भो इत्यादिमन्त्रद्वयेन अर्थयित्वा प्रार्थ्ये । स्वमार्थे स्वमदर्शनार्थम् । ओं हिलि हिलि इत्यादिमन्त्रं जपेच्च । अन्येषु स्वस्वमूलमन्त्रं जपेत्, ततः स्वमं पश्येत् ॥ १३६ - १३९ ॥

विवरणम्

निशि देवाग्रतो दर्भशय्यामधिशय्य जपत्वित्यन्वयः । निशीत्यनेन प्रागुक्तं सर्वं दिवेत्यप्युक्तम् । दर्भशय्यायां शयित्वेत्यर्थः ॥ १३६ ॥

स्थित्वैवार्थनेप्यते । नमः सकललोकायेति, नमश्शम्भो त्रिनेत्रायेति च स्वप्नमाणवक्रो नाम मन्त्रः । हरिहरादिषु कथमिति । तेष्वपि यथास्वं विष्णुं शिवं वापि सम्पूज्य तदग्रतो यथोक्तं स्वपनं कार्यमिति ज्ञेयम् ॥

[१३७-१३९ ॥

दुःस्वप्नेऽस्त्रंशताज्यहोमकृद्ध्य प्रातः समभ्यर्च्य ता-

मुद्बुध्यस्वमंनुं जपन् वदनपादाद्यङ्गकेष्वङ्गयेत् ।

तंक्षणा तां सहर्षीठपाददृपदं प्रोद्धार्य कृत्वा रथे

नीत्वान्नोत्तरकलसशिल्पिनिलयं विम्बादिकं कारयेत् ॥ १४० ॥

विमर्शिनी

पुनः प्रातर्यदि दुःस्वप्ने दृष्टे । अस्त्रंशताज्यहोमकृद् अस्त्रमन्त्रेणाष्टशत-
माज्यं हुत्वा । मूलमन्त्रेण समभ्यर्च्य । तां शिलां । वदनपादाद्यङ्गकेषु वदनपा-
दादिसवाग्नेषु । उद्बुध्यस्वाम इति मनु जपन् अङ्गयेत् चिह्नं कुर्यात् । पुन-
स्तक्षणा सहर्षीठपाददृपदं पीठशिलापादशिलाभ्या सहिता ता शिला प्रोद्धार्य
प्रकर्षेणोद्धरणं कारयित्वा । रथे रथस्थानीये शक्रे वा । कृत्वा स्थापयित्वा ।
अत्र देवालयसमीपे । उत्तरकलसशिल्पिनिलयं देवालयसोत्तरभागे कल्पितं शि-
ल्पिनो गृहं नीत्वा । विम्बादिकं विम्बपीठादिकं सर्वं कारयेत् ॥ १४० ॥

विवरणम्

दुःस्वप्ने इति । सुस्वप्ने तु सा ग्राह्येव । यदुक्तम्—

“ज्वलन्ती वा शिलां पश्येत् स्वप्ने स्वां देवतां तु वा ।

अन्यद्वा शोभनं ग्राह्या सा शिला” ॥ इति ।

अथ प्रातरिति । प्रातः स्नानादि कृत्वा तस्यां शिलायां प्राग्बन्मूलमन्त्रेण देवं पूजयेत् । उद्बुध्यस्वमनुं जपन्निति । सर्वाङ्गनेष्वयमेवं मन्त्र इति भावः । वदनपादाद्यङ्गक्रेष्विति । यदुक्तम्— 'फुलिङ्गबहुलं तस्याः शिर' इत्यादि । अङ्गयेदिति । यदुक्तम्— 'हेमसूच्यठालाभ्यां तु छिन्धात् प्रथममस्रतः' । इति । सकृदुद्बुध्यस्वेत्युक्त्वा रत्नसमुच्चारणीयमिति ज्ञेयम् । पीठपच्छिद्योरस्त्रेणैवाङ्गनम् । नीत्वात्रेति । यत्र प्रासादादि निर्मेयं तत्र, आयतनभूमावित्यर्थः ॥ १४० ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे

प्रथमः पटलः ।

इति तन्त्रसमुच्चयेऽर्चकोर्वी-

ग्रहवास्त्विष्टिनिधीष्टकाक्रियाद्वयः ।

सहगर्भशिलाहृतिप्रकारः

प्रथमोऽयं पटलः प्रगुम्भितोऽभूत् ॥ १४१ ॥

अथ ग्रन्थकृत् प्रथमे पटले प्रकाशीकृतानर्थान् स्मारयति — इतीति । एवं तन्त्रसमुच्चये तन्त्रसमुच्चयाख्ये ग्रन्थे । अयं प्रथमः पटलः परिच्छेदविशेषः । प्रगुम्भितः विरचितोऽभूत् । कथंभूत्, अर्चकोर्वीग्रहवास्त्विष्टिनिधीष्टकाक्रियाद्वयः अर्चक आचार्यः उर्वी भूमिः तयोर्म्र(हणं हः) परिग्रहणं तेन वास्त्विष्टिर्वास्तु-यागः तेन च निधिः निधिफलगन्थापनं तेन च इष्टकाक्रिया इष्टकानिधानं तेन चाद्वयः परिपूर्णः । सहगर्भशिलाहृतिप्रकारः गर्भस्य गर्भाधानस्य शिलाहृतेः शिलाया आहरणस्य च यौ प्रकारौ ताभ्यां च सहित एष पटलः ॥ १४१ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

पादोनत्रिकरादिपञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्तोत्तरे-

ध्वष्टाष्टाङ्गुलवृद्धितोऽन्तरभवद्योनिप्रभेदेश्च ।

प्रत्यक्प्राग्बदनक्रमेण विहितेष्वल्पेषु वान्येषु वा

प्रासादेषु विशिष्टजातिषु निजेष्टं कारयेत् कारुभिः ॥ १ ॥

विमर्शिनी

‘प्रासादमारचयतां सहमन्त्रविम्बम्’ इति पूर्वपटलेन प्रस्तुतानां प्रासा-
दादीनां लक्षणं वदन् प्रथमं सामान्येन प्रासादानुद्दिशति—‘पादोनत्रिकरेति’ ।
अथोल्पेष्वन्येषु वा प्रासादेषु निजेष्टं कारुभिः कारयेदिति सम्बन्धः । तत्राल्पप्रा-
सादान् विशिनष्टि पादोनेत्यादिविशेषणैः । अथ गर्भाधानान्ते कर्मणि कृते । पा-
दोनत्रिकरादिपञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्तोत्तरेषु पादोनत्रिकरादीनि । पञ्चदशह-
स्ताशाङ्गुलान्तान्युत्तराणि येषां प्रासादानां ते तथोक्ताः । आशाशब्देन दश-
सङ्ख्या लक्ष्यते । अष्टाष्टाङ्गुलवृद्धितः पादोनत्रिकरादष्टाष्टाङ्गुलवर्धनेन । अ-
न्तरभवद्योनिप्रभेदेषु अन्तरे मध्ये भवन्तो योनिप्रभेदाश्च येषां ते तथोक्ताः ।
प्रत्यक्प्राग्बदनक्रमेण विहितेषु क्रमात् पश्चिममुखत्वेन प्राङ्मुखत्वेन च कल्पि-
तेषु । पादोनत्रिकरः प्रासादः-प्रत्यग्बदनो ध्वजयोनिश्च, सद्व्यङ्गुलखिकरः प्रा-
ग्बदनो वृषयोनिश्च; सदशाङ्गुलखिकरः प्रत्यग्बदनो ध्वजयोनिश्च, पादोन-
चतुष्करः प्राग्बदनो वृषयोनिश्चेत्यादिक्रमेण सदशाङ्गुलः पञ्चदशहस्तः प्रा-
सादः प्रत्यग्बदनो ध्वजयोनिरित्यन्तं विहितेष्वित्यर्थः । अन्येषु विशिष्टजा-
तिषु वा । जातिच्छन्दविकल्पाभाससंज्ञेष्वित्यर्थः । यथा प्रयोगमङ्ग्यार्थम्—

“आरभ्य त्रिकराच्च पञ्चदशकाङ्कस्तादधस्तात् क्रमात् ।

प्रत्येकं प्रवदामि लक्षणमहं संक्षेपतो वेश्मनाम् ॥”

इति । भास्कराये च—

“त्रिचतुःपञ्चहस्तं तु पदसप्ताष्टनवा दश ।

एकादश द्वादश च त्रयोदश चतुर्दश ।

पञ्चदशान्तविस्तारमेतेन विधिना विदुः ॥”

इति ॥ १ ॥

एव तावदागभूमे. शिलायाश्च प्रासादप्रतिमायोग्यतासम्पादन प्रतिपादि-
तम् । सम्प्रति तन्निष्पादनप्रकार । तत्र प्रथम प्रासादलक्षणप्रतिपादनायार-
भते—पादोनत्रिकरेति । अथ अल्पेषु वान्येषु विशिष्टजातिषु च प्रासादेषु नि-
जष्टे कारुभि कारयेदित्यत्रय । यतश्च निर्धारणमित्यत्र सप्तमी । अत्राल्पप्रासादेषु
योज्यानि विशेषणानि पादोनत्रिकरमारभ्य पञ्चदशहस्ताङ्गुलमवसानानि येषा-
मुत्तराणां ते तथोक्ता । आशाशब्दो दशसङ्ख्यावाची । अष्टाष्टाङ्गुलवृद्धित
अन्तरे अराले भवन्तो दक्ष्यमाणा योनिप्रभेदा येषां ते तथोक्ता । प्रत्यङ्गप्राग्भवन
क्रमेण विहितेष्विति । पादोनात्रकर प्रासाद प्रत्यङ्गदन, व्यङ्गुलसहितखिकर
प्राग्भवन, तथा दशाङ्गुलमहितखिकर प्रत्यङ्गदन, पादोनचतुष्कर प्राग्भवन,
एतन् क्रमेण पञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्न योजनीयमित्यभिप्राय । विशिष्टजाति-
ष्विति जातिच्छन्दविरूपाभासादयो गृह्यन्ते । निजष्टमिति । स्वाभीष्टदेवता-
स्थापनयोग्यमित्यर्थ ॥ १ ॥

ईशादिप्रेतेशपर्यन्तदिकस्थाः

प्रासादा ग्रामादिकेषु ध्वजोत्थाः ।

गोयोन्मुत्थाः शेषदिकसंस्थिताः स्यु-

स्तस्थाप्यार्चा चेष्यते तत्सयोनिः ॥ २ ॥

विमर्शिनी

उक्तानां प्रासादानां प्रत्यङ्गप्राग्भवनक्रमेण कल्पनीयत्वे विषयविभाग-
माह—ईशादीति । ग्रामादिकेषु ग्रामपुरनगरादिषु । ईशादिप्रेतेशपर्यन्तदि-
क्स्था ईशक्रोणमारभ्य यमपर्यन्तदिक्षु स्थिता प्रासादा । ध्वजोत्था ध्वजयो-
निसभूताः । शेषदिकसंस्थिताः निर्ऋत्यादिसोमान्तदिक्स्थिता । गोयोन्मुत्था
वृषयोनिसभूता स्युः । तस्थाप्या तत्र तत्र स्थाप्या अर्चा प्रतिमा । तत्स-
योनि तत्समानयोनिरिष्यते । प्रासादो ध्वजयोनिश्चेत् प्रतिमापि ध्वजयोनि,
वृषयोनिश्चेद् वृषयोनिरित्यर्थ । तथा पाशुपते—

“ईशपूर्वाम्रियाम्यस्थ पश्चिमाभिमुख शुभम् ।

उत्तरानिलवारीशराक्षसस्थ पुरोमुखम् ॥”

इति । तथाच मञ्जर्या—

द्वितीयः पटलः ।

“लिङ्गध्वजस्थमृपभाश्रितमेव शस्तं
तत्रापि मुख्यमनुरूपतया गृहस्य ।”

इति ॥ २ ॥

विवरणम्

तत्र तत्साधनभूतानेकविधप्रमाणप्रकृत्यात्मकपरिधिमानमूलभूतयोनिमुप-
दिदिक्षुर्योनीनां हेयोपादेयभेदेनावस्थानादुपादेयां योनिं प्राचि प्रतीचि च हरा-
विति पुरोदीरितप्रामादिदिग्विशेषवशाद् दर्शयति—ईशादीति । ध्वजात्थाः
गोयोन्मुत्था इति । तत्कारणभूततत्परिधिमानजन्यानेकविधप्रमाणसाध्यतया
तत्कार्यभूता इत्यर्थः । तत्सयोनिः तेन प्रासादेन समानयोनिः । तत्तत्परिधि-
मानावच्छिन्नद्रव्योचितानेकविधप्रमाणसाध्येत्यर्थः । प्रासादप्रतिमयोः परस्परसम-
योनित्वं चैवं प्रतिपादितमवगन्तव्यम् । तेन प्रासादस्य प्रतिमाजन्यत्वेऽपि
योनिस्तिद्धिर्भवति ॥ २ ॥

इष्टातानवितानमाननिचये त्रिंशेऽष्टभिर्भाजिते

शेषो योनिरिह व्ययो मुनियुजाथायोऽष्टनिम्नेऽरूपैः ।

ऋक्षैर्ऋक्षमवाप्तिरत्र तु वयो ज्ञेयं तिथिस्त्रिंशता

वारो भूमिधरैर्निधिप्रगुणिते धर्माहते वा व्ययः ॥ ३ ॥

विमर्शिनी

कीदृशी योनिरित्याकाङ्क्षायां योन्यादिकमाह—इष्टातानेति । इष्टातानवि-
तानमाननिचये इष्टस्य प्रासादादेरातानवितानयोर्द्वैर्घ्यविस्तारयोर्माननिचये प्रमा-
णसमूहे । त्रिंशे त्रिभिर्गुणिते । अष्टभिर्भाजिते हते सति । यः शेषः स योनिरि-
त्युच्यते । इहेत्यनेन इष्टातानवितानमाननिचये त्रिंशे इत्यनुवादः क्रियते । मुनियुजा
चतुर्दशभिर्भाजिते सति शेषो व्यय इत्युच्यते । अथेत्यारम्भभेदे । इष्टातानवि-
तानमाननिचये अष्टनिम्नेऽष्टभिर्गुणिते । अरूपैर्द्वादशभिर्भाजिते शेष आय इत्यु-
च्यते । इहेति अत्राप्याकृष्यते । इहाष्टनिम्ने ऋक्षैः सप्तविंशत्या भाजिते शेष
ऋक्षं नक्षत्रम् । अत्र स्विति तुशब्दो विशेषद्योतकः । अत्र ऋक्षैर्भाजिते ।
अवाप्तिः आवृत्तिः फलमिति यावत् । तद् वयो ज्ञेयम् । इहाष्टनिम्ने त्रिंशता
भाजिते शेषस्तिथिरित्युच्यते । इहैव भूमिधरैः सप्तभिर्भाजिते शेषो वारः ।
व्ययस्य पक्षान्तरमाह—निधीति । इष्टातानवितानमाननिचये निधिप्रगुणिते
नवभिर्गुणिते धर्माहते दशभिर्हते शेषो वा व्ययः । तथाहुः—

“विंस्तारायामराशौ वसुगुणित इनैर्भाजिते शेष आयो
 रामभे मन्ववासे व्यय इह वसुभिर्मन्त्रशेषस्तु योनिः ।
 अष्टाभिर्वर्धितेऽस्मिन्निवहत्फलं तद्वयः शेष ऋशं
 पर्यन्ते त्रिंशदासे तिथिर्द्धयिर्भाजिते वार आदित्यपूर्वः ॥”

इति । मयभते च —

“व्यासायामसमूहे वसुनिधिगुणिते दिनेऽर्धमहते ।
 आयव्ययमपि शिष्टं रामभेऽष्टाहते योनिः ॥”

इति ॥ ३ ॥

विवरणम्

एवमुपादेयाया योनेः कार्यभूतं सत्तत् परिधिमानसुपायविशेषेणोपदि-
 शति—इष्टातानवितानेति । प्रासादो विन्धमन्ध्रो निर्मितसत् सामान्येन इष्ट-
 शब्देन गृह्यते । आतान आयामः, वितानो विस्तारः, मानं प्रमाणविशेषता-
 ध्वं सङ्ख्यालक्षणं मानं, निचयशब्दः समूहपर्यायः । तेनातानवितानयोरभितो
 वर्तमानयोः परिग्रहोऽपि योक्तिः । भाव्युपनारेण वायमातानवितानव्यपदेशः ।
 येन मानेन प्रासादस्य प्रतिमाया वातानवितानो यथालक्षणं परिकल्पनीयौ तादृशं
 मानमित्यर्थः । ननु यद्येवं परिधिमानमित्येव साक्षाद् ग्रहीतव्यमिति चेत् । नैष
 दोषः, प्रतिमार्थत्वात् । तत्र हि परिधिमानग्रहणे विवक्षितं परिधिमानं न प्रती-
 येत् । वृत्तपट्टक्यादिप्रासादानां तु चतुरश्रप्रासादप्रकृतित्वादेव तत्परिधिमानग्रहणं
 भवतीत्यर्थः । त्रिंशेऽष्टभिर्भाजिते शेषो योनिरिति त्रिगुणिते कृत्वा अष्टावशौ
 यथायोग्यमपनयेत् । तदा शेषोऽष्टभेदा योनि म्यात् । तस्य परिधिमानस्य
 योनिस्त्रिंशद्वारमन्तव्या । यावत् तत्रावशिष्यते तावती योनिरित्यर्थः । नक्षत्रतिथि-
 वारेष्वपि समानमेतदिति द्रष्टव्यम् । किं पुनः प्रमाणसाधनमिति चेत् प्रासादे हस्तः
 प्रतिमायामङ्गुलम् । प्रमाणसाधनव्यवस्थापनाच्च परिधिमानमङ्गरो न शङ्कनीयः ।
 योनिवशादुपजायमानं परिधिमानमेवमुपदिष्टम् । तस्यैव परिधिमानस्य गुण-
 विज्ञानार्थमायव्ययादिविज्ञानोपायमाह — इह व्यय इत्कादिना । इरेति त्रिंश
 इष्टातानवितानमाननिचय एवेत्यर्थः । मुनियुक् चतुर्दश । अथाष्टनिंशेऽर्ध-
 र्द्दीदशभिः । अवाप्तिरत्र तु चय इति । सर्वांशत्वा हि यमाणे यो भागो-
 ऽवाप्यते तद् चयः स्यात् । वसुगुणिते धर्माहने वा व्यय इति । विवक्षान्तर-
 प्रदर्शनार्थमेतत् । धर्मा दश ॥ ३ ॥

ध्वजधूमसिंहकृक्कुरवृषस्वरगजवायसाः क्रमेण स्युः ।

*प्रागादियोनयोऽष्टौ तेष्वयुजः सम्पदे युजो विपदे ॥ ४ ॥

विमर्शिनी

अष्टानां योनीनां नामानि कथयति — ध्वजेति । प्रागादिक्रमेण ध्वज-
धूमसिंहकृक्कुरवृषस्वरगजवायसाः ध्वजधूमेत्यादिसंज्ञाः । तेषु ध्वजादिषु अयुजः
दिग्भवाः सम्पदेऽभ्युदयाय, युजः कोणभवा नाशाय । तथा पाशुपते —

“तत्रैकाद्यष्टपर्यन्ता ध्वजधूमादयः क्रमात् ।

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च शुनको वृषभस्तथा ॥

सरश्चैव गजश्चैव वायसो वास्तुयोनयः ।

आदिप्रभृतिचत्वार एवैकान्तरिताः शुभाः ॥

द्वितीयाद्यास्तथैवान्ये चत्वारस्त्वशुभाः स्मृताः ।”

इति ॥ ४ ॥

विवरणम्

नक्षत्रादीनां प्रसिद्धत्वादप्रसिद्धा योनीर्गणयति— ध्वजेति । पूर्वा-
दिर्योनयः पूर्वाद्यष्टदिक्षु वर्तमाना योनयः । परिमण्डपादीनां दिग्गोनिपरि-
ग्रहपक्षे दिग्भवेशोपाभिधानस्योपयोगः । तेष्वयुजः सम्पदे युजो विपद
इति । ध्वजसिंहवृषगजा अभ्युदयहेतवः, शेषा विनाशहेतवश्च विज्ञेयाः ।
ननु किमर्थोऽयं फलोपन्यासः यावता प्रासादप्रतिमानां ध्वजवृषमात्र-
परिग्रहात् परिमण्डपादीनां च पक्षे दिग्गोनिनियमाच्च धूमादिपरिग्रहप्रसङ्गो न
भवतीति चेत् । अथवा युज्यन्तेऽवयवैरिति युजः । अवयवभूताभिः सङ्ख्याभिः
सहिता ध्वजादयः, ते न ग्राह्याः । ये त्वयुजः निरवयवाः पूर्णा एव, त एव
ध्वजादयो ग्राह्याः स्युः । परिधिमानस्य सर्वसङ्ख्यास्वनियमात् कदाचिदे-
कैक्योनिः पूर्णो भवति । कदाचित् कतिपयावयवात्मकस्सङ्ख्यपूर्णश्च । तथा च
तिथिनक्षत्रेष्विवापूर्णतायामपि ग्रहणप्रसङ्गः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमेतदुक्तम् ॥ ४ ॥

आयाधिक्यं व्ययतः सम्पाद्यं सर्वथान्यथापत्तिः ।

नक्षत्रादिशुभत्वं ज्योतिःशास्त्रादिभिः सुविज्ञेयम् ॥ ५ ॥

१. 'त' क. पाठ.

* 'पूर्वादियोनयो' इति विवरणरीत्या पाठ .

विमर्शनी

ठययतः व्ययात् । आयाधिक्यम् आयस्वाधिकत्वम् । सर्वथा सर्व-
प्रकारेण सम्पाद्यं ब्राह्मम् । अन्यथा चेदापत्तिः नाशः स्यात् । नक्षत्रादिशुभत्वं नक्षत्र-
तिध्यादीनां शुभत्वं ज्योतिःशान्वादिभिलोकित एव सुविज्ञेयत् । तथा मयमते—

“आयाधिक्यमथ वसुदं व्ययाधिकं सर्वनाशः स्यात् ।”

इति ॥ ५ ॥

निररणम्

आयव्यययोरितरेतरापेक्षं शुभाशुभत्वमाह — आयाधिक्यमिति ।
सर्वथेति । यद्यपि तिथिनक्षत्रादिषु किञ्चिदशुभमुपेक्ष्यते, तथापि व्ययाधिक्यमनु-
पेक्ष्यमित्यभिप्रायः । इत्थं प्रासादप्रतिमयोः परिधिमानमशुभं प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

बालत्वं कौमारं यौवनमथ वार्धकं च निधनं च ।

पञ्च वयांस्येप्यन्त्यं नेष्टं शिष्टानि वास्तुनीष्टानि ॥ ६ ॥

विमर्शनी

वयांसि कथयति — बालत्वमिति । अथ बालत्वं कौमारं यौवनं
वार्धकं निधनं मरणं चेति पञ्च वयांसि । एषु वयस्सु । अन्त्यं मरणमेव नेष्टम् ।
वास्तुनि शिष्टानीष्टान्येव ॥ ६ ॥

धाम्नो व्यासे शकरीद्वन्द्वभक्ते

मित्रेन्द्रेध्मांशैः समस्तांशतश्च ।

विस्तृत्या संयुक्तया पादुकादि-

स्तूप्यग्रान्तोऽभ्युच्छ्रयः स्याच्चतुर्धा ॥ ७ ॥

विमर्शनी

प्रासादस्योन्नतेर्नियममाह — धाम्न इति । धाम्नः प्रासादस्य । व्यासे
विस्तारे । शकरीद्वन्द्वभक्ते अष्टाविंशतिधा कृते सति । मित्रेन्द्रेध्मांशैः मित्रा द्वादश
इन्द्राश्चतुर्दश इध्मा एकविंशतिः तत्सङ्ख्यैरंशैः समस्तांशतः समस्तेन च विस्तारेण
संयुक्तया विस्तृत्या मानेन प्रासादस्य । पादुकादिस्तूप्यग्रान्तः पादुकमारभ्य
स्थूप्यग्रमवधीकृत्य योऽभ्युच्छ्रय उत्सेधः स चतुर्धा स्यात् । तथा निबन्धने—

“सस्तांशव्यार्धिकोऽध्यर्धः पादोनद्विगुणोऽपि वा ।

द्विगुणो वोच्छ्रयः प्रोक्तो विस्तारात् सर्ववेदमनाम् ॥”

इति ॥ ७ ॥

विवरणम्

अथ प्रासादस्य भूयस्तरकालसाध्यत्वेन प्रागेव प्रक्रमणीयत्वात् प्रथमं प्रासादप्रकारमभिधानः समचतुरश्रं प्रासादं प्रकृतित्वेन च मन्यमानः तस्य प्रतिदिशं वितानस्य परिधिमानस्य चतुर्थांशलक्षणस्य स्पष्टतरत्वात् प्रथममुन्मानं जनयितुमाह— धाम्नो व्यास इति । यद्यपि समचतुरश्रे विस्तारो नाम न कश्चित् सम्भाव्यते, तथापि व्यासग्रहणमायतचतुरश्रसमवृत्तादीनामपि विस्तारादेवोन्मानं जनयित्तव्यमिति ज्ञापनार्थम् । शकरीद्वन्द्वमष्टाविंशतिः । विस्तारप्रमाणमष्टाविंशतिधा भङ्क्त्वा तेषु भागेषु मित्रांशाद् विस्तारप्रमाणे योजयेत्, तदेकमुन्मानम् । एवमिनरत्रयं द्रष्टव्यम् । मित्रा द्वादश, इन्द्राश्चतुर्दश, इध्मा एकविंशतिः, समस्तांशा अष्टाविंशतिः । ननु उन्मानेन अवच्छेद्यः कस्मिन् प्रदेशे प्रासाद इत्याह— पादुकादिस्तूप्यमान्त इति । पादुकादीत्युपलक्षणम् । पादुकाभावे जगत्याद्यपि ब्राह्मम् । समस्तोन्मानमेवमुक्तम् ॥ ७ ॥

गेहे त्रिदोर्वर्गभवे द्विदोर्मितान्

*स्तम्भास्ततोऽब्ध्यङ्गुलवर्धितान् क्रमात् ।

चतुष्कराद्युत्तरवर्गजेषु तान्

११करोत्वधिष्ठानमतोऽर्धसंमितम् ॥ ८ ॥

निर्मासनी

एवं समस्ताया उन्नतेः प्रमाणमुक्त्वा स्तम्भाधिष्ठानयोरुन्नतेर्नियममाह—
गेह इति । त्रिदोर्वर्गभवे पादहीनः त्रिकरः सद्यङ्गुलः त्रिकरः सदशाङ्गुलः
त्रिकरश्च त्रिदोर्वर्गः तद्भवे गेहे । द्विदोर्मितान् द्विकरसमितान् स्तम्भान्
करोतु । चतुष्कराद्युत्तरवर्गजेषु पादोनचतुष्करादिश्चतुष्करवर्गः पादोनपञ्चकरादिः
पञ्चकरवर्गः एवं षट्करादावप्युच्यते । तेषु चतुष्करादिवर्गजेषु गेहेषु । क्रमेण
ततः द्विकरात् । अब्ध्यङ्गुलवर्धितान् चतुश्चतुरङ्गुलवर्धितान् स्तम्भान् करोतु ।
अतः स्तम्भाद् अर्धसमितमधिष्ठानं करोतु । तथा निगन्धने—

“त्रिहस्ते द्विकराः स्तम्भा गोलकद्वयवर्धिताः ।

हस्ते हस्ते स्थिता गेहादापञ्चदशहस्तद्वात् ॥”

इति ॥ ८ ॥

*‘स्तम्भान् युगात्पञ्चङ्गुलवर्धितान्’ इति, ११ ‘कुर्यात्’ इति च विवरणरीत्या
पाठः ।

विवरणम्

अधाधिष्ठानस्यापि जनकं स्तम्भोन्मानं विस्तारादेव जनयति — गेह इति । त्रिदोर्वर्गमवे गेहे द्विदोर्मितान् स्तम्भान् कुर्यादित्यन्वयः । दोशशब्दो हस्तपर्यायः । त्रिहस्तस्य वर्गः त्रिहस्तवर्गः । तत्र भवम् । त्रिवर्गशब्दोऽयं पारिभाषिकोऽभिप्रेतः । पादोनत्रिकरो द्वादशगुलाधिकत्रिकरो दशाङ्गुलाधिकत्रिकरश्च । सोऽयं त्रिकरदिशस्त्रिभिः परिभाषितः । एवं चतुष्करादयो विज्ञेयाः । परिधिमानस्य चतुर्थो भागस्सचतुरश्रः प्रासाद इति पूर्वमेवोक्तम् । द्विदोर्मितान् द्विहस्तोन्मितान् । अधिष्ठानमतोऽर्धसम्मितमिति । तदधमधिष्ठानोन्मानमित्यर्थः । चतुष्कराद्युत्तरवर्गके गेह इत्यनुपगम्यते । युगाद्व्यङ्गुलवर्धितानिति यथासङ्गं सम्बन्धः । चतुष्करवर्गप्रासादे द्वादशगुलाधिकद्विहस्ताः स्तम्भाः पञ्चकरवर्गप्रासादे चतुरङ्गुलाधिकाः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । चतुष्करवर्गप्रासादे एकाङ्गुलाधिकहस्तमानमधिष्ठानं स्यात् । शेषमप्येवं नेयम् ॥ ८ ॥

अङ्गाद्यैरुदयोत्तरान्तरगतोन्मानं विभज्य क्रमात्

सङ्ख्यानैः शिवपश्चिर्निर्गदिते स्तम्भोच्छ्रये स्वच्छया ।

अंशं योजयतु क्वचित् त्यजतु वा मासुरके श्वोच्छ्रयं

भङ्क्त्वाद्गादिनवान्तिर्मेर्विरहयेद् वांशं यथोक्तोच्छ्रयात् ॥ ९ ॥

विमर्शानि

‘स्तम्भाधोऽधमधिष्ठानं पादबन्धं प्रतिष्ममिति च प्रोक्तयोः स्तम्भाधिष्ठानयोस्तैचित्यवशान्न्यूनाधिकत्वमप्याह — अङ्गाद्यैरिति । उदयोत्तरगतोन्मानम्, उदयो भित्तेर्मूलप्रदेशः पादुपरय मूलप्रदेशो वा, उदयोत्तरयोरन्तरगतोन्मानम् । अङ्गाद्यैः पट्टाद्यैः । शिवपश्चिर्मेरेवादशान्तिभैः । सङ्ख्यानैर्विभज्य पूर्वनिर्गदिते स्तम्भोच्छ्रये एकमंशं योजयतु क्वचित् पक्षे । क्वचित् पक्षे त्यजतु च । तथैव मासुरके अधिष्ठाने । श्वोच्छ्रयमङ्गादिनवान्तिर्मे पट्टादिनवपर्यन्तैः । सङ्ख्यानैः क्रमाद् भङ्क्त्वा यथोक्तोच्छ्रयोदकमंशं विरहयेत् त्यजेद्वा । तथा-मयमते —

“जन्योत्तरान्तरगतं गृहपादमानं पदसप्तनागनवपृक्तिहरांशमेकम् ।

न्यूनं करोतु गृहसंभृतिपादतोऽथ यदाधिकं निस्सिस्मालगनेषु वैवम् ॥

स्तम्भार्थोच्च वा मसूरोच्चमान पदसप्ताष्टाङ्गेषु वा भागहीन ।

वास्त्वाधारोच्च भवेत् सर्ववास्तुष्वेवं पूर्वं शम्भुना सम्यगुक्त ॥”
इति ॥ ९ ॥

विररणम्

अथ स्तम्भाधिष्ठानयोरुन्मानपरिसमाप्त्याद्यपेक्षया कंचिदुन्मानप्रक्षेपशोधने दर्शयति — अङ्गाद्यैरिति । उदय उपर्षाठ, अङ्गाद्यैश्शिवपश्चिमे सङ्ख्यानैरित्यन्वयः । निगदिते प्राग् द्विदोर्मितानित्यादिना अभिहिते । अक्षमेक भागम् । मासूरकशब्दोऽधिष्ठानपर्याय ॥ ९ ॥

भक्ते प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणसमुन्मानक्रेऽष्टाङ्कदिग्भि

स्तेष्वेकांशात्तमूलप्रततितदुरगाशादिहीनाग्रतानान् ।

दारुस्तम्भास्तदहं विहितततिदलाग्न्यब्धिभागोनतानान्

कुड्यस्तम्भांश्च कुड्ये रचयतु चरणप्रप्रतानोऽत्र दण्डः ॥ १० ॥

विमर्शिनी

स्तम्भानां विस्तारमाह — भक्त इति । प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणसमुन्मानके, प्रतिरधिष्ठानाम् कल्पितोऽवयव, प्रतेरुत्तरस्य चान्तर्गत स्तम्भोच्चो-
- यस्तस्मिन् अष्टाङ्कदिग्भिरष्टभिर्वा नवभिर्वा दशभिर्वा भक्ते । तेष्वंशेषु एकांशात्त-
- मूलप्रततितदुरगाशादिहीनाग्रतानान् एकांशेनात्ता परिगृहीता मूलप्रततिर्मूल-
- विस्तृति तदुरगाशो मूलविस्तृतेरष्टाश, आदिशब्देन नत्राशो दशाशो वा विवक्षितः, तद्रहिताग्रविस्तारान् दारुस्तम्भास्तदहं करोतु । तथैव कुड्यस्तम्भान् विहितततिदलाग्न्यब्धिभागोनतानान् विहितस्य दारुस्तम्भस्य ततेर्विस्ताराद्दलेनार्धेनाग्निभागेन त्रिभागेनाब्धिभागेन चतुर्भागेन विहीनविस्तारान् कुड्ये रचयतु । अत्र दारुस्तम्भे । चरणप्रप्रतान स्तम्भाग्रविस्तारो दण्ड इत्युच्यते । तथा मयमते —

“पादोच्चपङ्क्तिनन्दाष्टभागैक वाङ्मि विस्तरम् ।

दारुस्तम्भगत येतत् कुड्यपादमथोच्यते ॥

तदर्धं वा त्रिभागेन चतुर्भागेनमेव वा ।

कुड्यस्तम्भविशाल स्यादेतत् सर्वेषु धामसु ॥

तन्मूलतारमाख्यातं तत्तार तु तथा भजेत् ।

एकभागविहीन तु शेषमग्रविशालकम् ॥”

इति । मङ्गयो च “स्तम्भाग्रविष्कम्भमुशन्ति दण्डम्” इति ॥ १० ॥

विवरणम्

इदानीं अनितानां स्तम्भानां द्रव्यभेदापेक्षया विस्तारमाह—भक्त इति । प्रतिः पटी अन्तर्गतं मध्यगतम् । पङ्केनाशेन मूलविस्तारः मूलविस्तारादष्टमांशेन हीनः स एवापि विस्तारः । आदिशब्देन । तदर्थं दारुमये प्रासादे मण्डपगोपुरादिषु च । अत्र प्रासादद्रव्यभेदः अधिष्ठानस्य शोधनमेव । विहितततिदलान्म्यधिभागोनतानानिति । ततिस्तानश्च विस्तार एव । दारुस्तम्भविस्तारादर्थेन तृतीयांशेन चतुर्थभागेन वा यथायोगं कुड्यस्तम्भविस्तारः कार्यः । मूलविस्तार एवायम् । अत्रविस्तारस्तु पूर्वोक्तानयेन कार्यः । चरणामप्रतानोऽत्र दण्ड इति संज्ञा विधीयते । अत्रेति प्रासादप्रकरण इत्यर्थः । स्तम्भपरिमाणमेवं निर्दिष्टम् ॥ १० ॥

*स्तम्भ एव निधिकलशादीनां प्रकृतिः । अत इदानीं निधिषटादीनां प्रमाणमाह — स्तम्भोच्चस्येति । तदङ्कांशः विस्तारादेव नवमो भागः तस्य भुसोदरादिकमुपपत्त्या योज्यम् । पद्म इति कूर्मास्पद पद्मं गृह्यते । स्तम्भोच्चस्येत्यनुवर्तनीयम् । तस्याष्टमभागेनोच्छ्रयः उच्छ्रयात् पद्ममंशमपनीय शेषः पद्मस्य समवृत्ताकारस्य व्यासः । तदवयवबलसिश्च प्रतिमापन्नानयेन साधनीया । अधो-च्छ्रयः प्रधाशब्दोऽपि विस्तारवाचकः । प्रथमेष्टकामाह — अत्रेति । पारि-प्सितं बक्ष्यमाणेन चिकीर्षितम् । तैत्रयमपि पिण्डं विस्पष्टपृष्ठाप्रका इति । तदुत्पादनसमय एव न्यासे पृष्ठाप्रयोः परिज्ञानार्थं लक्षणं कार्यमिति भावः । पुटपाकः । शैष्यः शिलामयः । चतुरस्रनिताश्चतस एव । चतुरस्रेता द्वादश । गृहौचित्य इति । स्वतन्त्रमिष्टकमानमाह — कार्पीति । कापि स्मृता इत्यन्वयः । कचन मित्राशागजैः क्लृप्तायामाः तदर्धविस्तृताः तदर्धोच्चाश्चेत्येवं योजनीयम् । काचिदा भूमभूमेर्द्विधा एकमूमित आरभ्य नवमूमिप्रासादपर्यन्तं द्विधा इष्टका उक्ताः । कथमित्याह — नागाङ्गानुलतोऽङ्गुलद्वयचिबूद्ध्येति । अत्रापि क्लृप्तायामेत्यादि सन्ध्यते । अष्टाङ्गुलायामा नवाङ्गुलायामा वा तदर्धविस्तृताः तदर्धोत्तेषा एकभूमेः । युः । दशाङ्गुला एकादशाङ्गुला वा द्विभूमेरित्यादि द्रष्टव्यम् । इदानीं मिष्टकानामपि निदानं गर्भपात्रप्रमाणमाह—भङ्क्तेति । इह स्तम्भस्य मूलविस्तारमानं चतुर्विंशत्या विभज्य समस्तेन एकविंशत्यंशैरष्टादशभिष्वोऽष्टाभिर्द्वादशभिर्वांशैः समचतुरश्रस्य गर्भपात्रस्य विस्तारः । विस्तारेण सम उत्तेषः ।

अथवाष्टमांशेन पठेन पञ्चमेनांशेन हीनः स एवं विस्तारार्थं वेत्यर्थः । स्वोत्से-
पानलसागरांशरहितोत्सेधोज्ज्वलोर्ध्वच्छदमिति । ऊर्ध्वच्छदमुपरिगतं पिधानपात्रं
तद्गर्भात्रोन्मानतृतीयांशेन तुरीयांशेन वोन्मितं समचतुरश्रं स्यात् । अखिले-
ष्विति । सर्वेषां साधारणमेतदित्यर्थः । गोभिरजिते पट् द्वाविति । गोभिर्विमज्य
पट् बाह्येऽशकानन्तर्द्धां च विहायेति सर्वमनुपङ्गनीयम् । भूतैस्तीनपि चैककमित्य-
त्रापि तद्वद् योज्यम् । परांशस्थितं गर्भं वित्तुयादिति सर्वशेषः । परासि-
त्तवशेषितेऽश इत्यर्थः ॥

भासुरोच्चे विभक्ते शिखिविशिखकरैः क्षमेक्षणेन्द्रंशतोऽर्धा-

शोर्ध्वं पादांशवृद्ध्या द्विगुणितचरमं योजयेद् वोपपीठम् ।

दिग्भक्तैःशैः शशाङ्कादिभिरिषुचरमैरेकसार्धद्विलोकै-

र्दण्डैर्वा निर्गतं चारचयतु विलसत्स्वाङ्गभङ्ग्याभिरामम् ॥ ११ ॥

विमर्शन्ती

अथाधिष्ठानादिप्रासादावयवान् वदन्नाधिष्ठानादप्यथोदेशे पक्षान्तरेण कल्प-
नीयस्योपपीठस्य कल्पतिमाह—भासुरोच्च इति । [भासुरोच्चे] अधिष्ठानोच्छ्रये ।
शिखिविशिखकरैः त्रिभिः पद्मभिर्द्वाभ्यां वा विभक्ते । क्रमेण क्षमेक्षणेन्द्रंशतः
एकद्वयेकांशकैः । अर्धांशोर्ध्वम् अर्धांशादुपरि । पादांशवृद्ध्या पादांशवर्धनेन ।
द्विगुणितचरमं द्विगुणान्तमुपपीठं योजयेद्वा । तस्य निर्गमनाह—दिग्भक्त इति ।
अधिष्ठाने दिग्भक्ते दशधा कृते । शशाङ्कादिभिः एकादिभिः । इषुचरमैः पद्म-
पर्यन्तैरशैर्वा । एकसार्धद्विलोकैः एकेन सार्धैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा दण्डैश्चरणाम-
प्रतान इत्युक्तैः निर्गतमधिष्ठानाद् बहिर्गतम् । विलसत्स्वाङ्गभङ्ग्याभिरामं विल-
सन्त्या स्वाङ्गभङ्ग्या मनोहरं चारचयतु । तथा मयमते—

“ अथाधिष्ठानतुङ्गाद् द्विगुणमथ समं सार्धमर्धं त्रिपादं
पञ्चांशद्वयंशकं वानलसममजिते द्यौकमत्रोपपीठम् ।”

इति । काश्यपीये च—

“ स्वाधिष्ठानसमोच्चं वा त्रिपादं वार्धमेव वा ।
पञ्चभागेऽग्निभागं वा सपादं सार्धमेव वा ॥

पादोन्नद्विगुणं वाथ द्विगुणं वा विशेषतः ।

एवमष्टविधं स्यात्तमुपपीठोच्छ्रयं द्विजं ॥

विरचयेत् । वेति पश्चान्तरघोनकः । छन्दोभिः सप्तभिर्जगतीम् । रसेः पद्भिः कुमुदकम् । एकेन तत्पट्टिकां कुमुदपट्टिकाम् । भागाभ्यां गलपादकान् गलकान् पादान् । अर्धाशनः क्षुद्रामल्पां पट्टिकाम् । सार्धधरांशकेन अर्धसहितकेन । महतीं स्वांशोद्धमद्वाजनां म्यार्धांशादिना कृत्वाजनां महत्पट्टिकां च । तथा मन्त्रयां—

“कुर्यादधिष्ठानमर्थैकविंश(रंशै)र्विभक्तं तिथिहस्तगोद्रे ।

अंशत्रिकैः कल्पिनपादुकं च सप्तांशकलसा जगतीं विदध्यात् ॥

पद्भिर्विदध्यान् कुमुदं तथैकभागेन कुर्यादथ पट्टिकां च ।

आलिङ्गस्यां गलपादमंशद्वयेन सम्यग् विदधीत मूयः ॥

सार्धांशकलसामथ पट्टिकां च क्षुद्राभिधानां च महास्यपट्टीम् ।

अध्यर्धकलसां विदधीत सम्यक् कर्तव्यमेवं विधिवत् क्रमेण ॥

इति ॥ १४ ॥

विवरणम्

* सम्प्रत्यधिष्ठानान्कारान् दर्शयति—वास्त्वाधारसमुच्छ्रय इति । जगती नामोत्तचतुरश्राकारा । कुमुदकं कुम्भयद् वृत्तं, तत्पट्टिका कुमुदकाङ्गभूता पटी । शेषेषु अंशेषु एकैकत्रोऽन्तरिवाजनप्रतिमुम्बानीत्यन्वयः । वेति । अथवा शेषेष्वंशेषु एवं कुर्यादित्यर्थः । सार्धधरांशतः अष्टान् त्रयो षंशा अर्धादवशिष्टाः । तेष्वेकेन मध्यमांशदलमिश्रितेन खण्डान् विदध्यात् । तावता सार्धांशेनेत्यर्थः । अथवा तस्मिन्नुच्छ्रयणे प्रकृतिसम्भक्त इत्यन्वयः । प्रकृतिरेकविंशतिः छन्दोभिः सप्तभिः । भागाभ्यां गलपादुकानिति । अष्टादशेन गल एकत्रोनाविशेन अर्धांशतः क्षुद्रा पट्टिकामित्यन्वयः । सार्धधरांशकेन महतीमिति । महापट्टिकामित्यर्थः । स्वांशोद्धमद्वाजनामिति । स्वोचितेनांशेन वाजनामपि तस्या विरचयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

मासूरैर्दशदिनेशांशिनि सति जगतीकैरवे धृत्युपायै-

स्तनिच्छष्टैः पट्टिकामन्तरिमपि रचयेद् वाजनं च प्रति च ।

प्रत्युत्पन्नक्रमाख्ये क्रम इति कथितः पट्टिकान्तं तथातः

खण्डान् सार्धैकतो वाजनमपि सदलकांशतः पादबन्धे ॥

दिनांशिनी

पुनरप्यधिष्ठानान्तरयोर्विशेषमाह—मासूर इति । मासूरे दिनेशाशिनि द्वादशभा कृते सति । धृत्युपायैश्चतुर्भिश्चतुर्भिरंशैः । जगतीकैरवे जगती कुमुदकं

१. 'वा भा' ध पाठ २. 'रा' इति मूत्रार्धांशपाठः.

* समन्तरांशोऽव्याख्यस्य पाठभेदेनापि सप्तविंशति प्रतिभाति ।

च रचयेत् । तच्छिष्टैश्चतुर्भिरंशैः । क्रमेण पट्टिकामन्तरि वाजनं प्रति च प्रत्यु-
त्पन्नक्रमाख्ये प्रतिक्रमाख्ये अधिष्ठाने । क्रमः अवयवक्रमः । इति उक्तविधिना
कथितः । पादबन्धे अधिष्ठाने । पट्टिकां तथा कृत्वा तत ऊर्ध्वं सार्धैकतः
खण्डान्, सदलैकांशतः अर्धसहितैकांशतो वाजनं च । तथाच मञ्जर्याम्—

“उत्सेधं विभजेत् त्रिधान्तिगमथो मङ्क.वा चतुर्धा क्रमा-
देकांशे जगती परे कुमुदकं भागे विदध्यात् ततः ।
भागौ द्वावथ पट्टिकान्तरिगतावत्यौ प्रतेः स्यान्मुखं
कर्तव्यं विधिवत्प्रतिक्रममिदं वृद्धिप्रदं वेश्मनः ॥

एकेन कुर्यादथ पट्टिकां च सार्धेन खण्डान् विदधात मय्यक् ।
शिष्टेन कुर्यादथ वाजनं च कर्तव्यमेवं खलु पादबन्धे ॥

इति ॥ १५ ॥

यावत् *स्वायोच्चमानं गमयतु जगतीं बाह्यतो मानसूत्रात्
तत्तुल्यं कैरवं चोच्छ्रयसमचरणोर्धपादांशकं च ।
शिष्टं तत्पट्टिकाब्जादिकमपि ॥ गमयेन्मानसूत्रात् समन्तात्
तत्तच्छोभानुरूपं गमयतु जगतीसूत्रतः पादुकं च ॥ १६ ॥

विर्माशनी

अधिष्ठानावयवानां निर्गममाह—यावदिति । मानसूत्रात् प्रमाणसूत्रा-
दुत्तरबाह्यादिति यावत् । यावत् स्वायोच्चमानं यावत् स्वायमानं यावत् स्तोच्च-
मानं वा । अत्रायञ्बन्धेन योनिरुच्यते । यावत्प्रमाणे स्वस्योपरिगता योनिर्भवति
तत्स्वायमानं यावत् पुनर्जगत्या उच्चं त(धावः)त् स्तोच्चमानमित्युभयथा जगती
बाह्यतो गमयतु । तत्तुल्यं जगतीतुल्यम् । कैरवं कुमुदं च पट्टिकाब्जादिकं
तच्छिष्टमपि उच्छ्रयसमचरणोर्धपादांशकम् उच्छ्रयसमं वा पादांशं वा अर्धा-
शकं वा पादांशकं वा । तत्तच्छोभानुरूपं तस्य तस्यावयवस्य शोभाया आनु-
रूप्यं यथा भवति तथा । मानसूत्रात् समन्ताच्चतुर्दिशं बहिर्गमयेत् । पादुकं
च जगतीसूत्रतो यथायोगं गमयतु । तथाहुः—

१. 'धानक' क. पाठः. २. 'त' ख. पाठः. ३. 'धैसिहस' क. पाठः.

* 'स्वोत्सेधमानं' इति, ॥ 'गमयेदन्तरावेनयेद् वा' इति च विवरणरीत्या पाठः ।

“यावत्स्वयोनिरूर्ध्वस्था भवेत् तावद्धि निष्क्रम ”

इति । तथाच—

“तत्सम निष्क्रम चेव अर्ध पादोनमेव च ”

इति । मयमते च—

“यावज्जगति सूत्रान्तस्तावत् कुमुदनिर्गम ।
अम्बुजाना तु सर्वेषामुत्सेधसमनिर्गम ॥
वेत्राणा चेव सर्वेषा चतुर्भागैरुनिर्गम ।
एव नीप्रक्रम शोभावशात् प्रोक्त स्वयमुक्त्वा ॥
प्रवेश निर्गम कुर्यात् सर्वाङ्गाना मसूत्रके ।”

इति ॥ १६ ॥

विवरणम्

पादुकाद्ययवान्तरावययानामुन्मानमुक्त, तेषा निष्क्रममाह — यावत्
स्वोत्सेधमानमिति । मानमूत्राद् बाह्यनो जगतीं गमयतु । परिधिमानजनिताया-
मविन्तारप्रमाणस्यैर्याय दिक्कोणेषु शब्दकृन्मिवा चतुर्दश सूत्राणि प्रसारणीयानि
स्यु । तदिह मानमूत्र गृह्यते । यावत् स्वोत्सेधमानमिति प्रमाणकथनम् । स्वस्या
जगत्या उत्सेधमान यावद्भवति तावद् गमयत्वित्यर्थ । तत्तुल्यमिति । यावज्जगती-
निर्गमन तावदित्यर्थ । कैरव कुमुदकम् । शिष्ट गमयेदन्तरावेशयेद् नेति ।
पादुके विशेषमाह — गमयतु जगतीसूत्रत पादुक चेति ॥ १६ ॥

चित्त्वेत्याधिष्ठानमिहानुरूप

सम तलीकृत्य शिलाप्रताने ।

विभज्य गर्भान्तरवाद्यभित्ति

तन्मध्यनाडी रचयेद् यथार्हम् ॥ १७ ॥

विवरणम्

अधिष्ठानविधिमुक्त्वा गर्भभित्त्यादिकमाह—चित्त्वेति । इह इति उक्तप्र
काराणामन्यतमेनापि विधिना । अनुरूप योग्यमधिष्ठानम् । चित्त्वा चयन कृत्वा ।
शिलाप्रताने शिलाप्रन्तरे सम यथा भवति तथा तर्लकृत्य । गभान्तरवाद्य
भित्तिन्मध्यनाडा गर्भगृहमान्तरभित्तिं वाद्यभित्ति तन्मध्यगता नाडी च यथाहं
विभज्य रचयेत् ॥ १७ ॥

विवरणम्

गर्भं आन्तरबाह्यभित्ती तयोर्भित्तयोर्मध्येनाडी च गर्भान्तरबाह्यभित्ति-
तन्मध्यनाड्यः ॥ १७ ॥

बह्व्यादितिध्यवधिकौजविभागभक्ते

व्यासे गृहस्य नयनाद्युरगान्तिमांशैः ।

पञ्चांशकैश्च वसुभागयुतेऽर्धतश्च

गर्भालयस्य विततिर्नवधोदितेति ॥ १८ ॥

विमर्शिनी

तत्र गर्भगृहस्य विभागमाह—बह्व्यादीति । गृहस्य मूलगृहस्य ।
व्यासे बह्व्यादितिध्यवधिकौजविभागभक्ते व्यादिपञ्चदशान्तिमैस्त्रिपञ्चसप्तादि-
विपमविभागैर्मर्कैःशिते सति । नयनाद्युरगान्तिमांशैः क्रमेण द्वाचष्टान्तिमैरंशैः ।
तथा वसुभागयुतेऽष्टधा विभक्ते । पञ्चांशकैश्च अर्धतः गृहस्यार्धतश्च । इति
गर्भालयस्य विततिर्विस्तृतिर्नवधा उदिता । तथा निबन्धने—

“व्याद्या पञ्चदशौजांशे व्यासे द्वाचैर्यथाक्रमम् ।

पञ्चाष्टांशेऽखिलार्धे वा गर्भं तु नवधा स्मृतम् ॥ ”

इति ॥ १८ ॥

विवरणम्

विभागप्रकारं दर्शयति— बह्व्यादीति । वसुभागयुते पञ्चांशकैरित्य-
न्वयः । अर्धतश्चेति नवम प्रकारः ॥ १८ ॥

* अथ गर्भगृहस्य स्तम्भप्रमाणं प्रथमन्तम्भेभ्यो जनयितुमाह—
द्वाह्यस्तम्भसमुच्छ्रय इति । गर्भाधिष्ठानार्थमाह— गर्भेति ॥

बाह्या गृहव्यासगजांशतः स्याद्

भित्तिः परा गर्भगजांशतश्च ।

* बाह्यस्तम्भसमुच्छ्रये विदलिते भूतादिवस्वन्तिमै-

रेकाशाभ्यधिकोच्छ्रयान् विरचयेन् स्तम्भास्तनो गर्भगान् ।

गर्भस्तम्भसमुच्छ्रये विदलिते भूतादिवस्वन्तिमै-

र्गर्भांगारमसूरकं विरचयेद्देवांगतं सम्मितम् ॥

इत्यधिकपाठमनुसृत्य प्रकृतं व्याख्या ।

नाडी समन्तादुभयान्तराले

संमेल्य वा भित्तिपुगं गृहेऽल्पे ॥ १९ ॥

निर्माशिनी

भित्तिरक्षणमाह—वाह्येति । गृहव्यासगजांशतः मूलगृहव्यासस्याष्टांशतो बाह्यां भितिः स्यात् । परा अन्तर्गता भितिः । गर्भगजांशतः गर्भगृहस्याष्टांशेन स्यात् । उभयान्तराले भित्तिद्वयस्यान्तराले । समन्तात् परितो नाडी स्यात् । अल्पे गृहे भित्तिपुगं भित्तिद्वयम् । सम्मेल्यैकीकृत्य वा स्यात् । तथा मञ्जर्याम्—

“आरूढभित्तिर्वैहिताष्टमांशरेषां बहिः शिष्टमलिन्द्रमस्य ।

अष्टांशमानादथ बाह्यभित्तिर्भित्तिर्घना स्यादथवाल्पगेहे ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

विवरणम्

सम्प्रति बाह्यान्तरभित्तयोर्वितानमाह— वाह्येति । बाह्या भितिः स्याद् इति सम्बन्धः । आयतिरायामः । गर्भगजांशतः परा चेति । भित्तिरित्यनुपङ्गः । गर्भगृहवितानमष्टधा विभज्यैकं भागं गर्भभित्तेर्वितानं कल्पयेत् । परिशेषो नाडो-गृहवितानसम्पद्यते । अल्पगृहे भित्तिपुगं सम्मेल्य वा कार्यमिति शेषः । द्वयोर्भित्तयोरेकीकरणेन घनभित्तिर्वा स्याद् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विस्तारेऽल्पगृहे क्वचिद् विशिखभक्तेऽन्तःपदे पीठिकां

पङ्क्त्या गर्भगृहं करोतु पणितः पङ्क्त्या च भित्तिं घनाम् ।

तस्मिन् नन्दविभाजिते सति विधायैवं ततो वीथिकां

भित्तिं चोभयपङ्क्तितो विरचयेद् द्वारं च कोष्ठेऽग्रतः ॥ २० ॥

निर्माशिनी

पश्चान्तरेण तेषां विभागमाह—विस्तार इति । क्वचिदल्पगृहे विस्तारे विशिखभक्ते आयामतो विस्तारतश्च पञ्चविभक्ते । तत्रान्तःपदे पीठिकां देवस्य पीठं करोतु । पङ्क्त्या तदावरणपङ्क्त्या गर्भगृहं च । परितस्तदावरणे पङ्क्त्या घनां भित्तिं च । तत्रापि प्रकारान्तरमाह—तस्मिन्निति । तस्मिन् गृहे । नन्द-विभाजिते आयामतो विस्तारतश्च नवधा कृते सति । एवमुक्तक्रमेण पीठिकां

गर्भगृहमान्तराभितिं च विधाय । तत उभयपङ्क्ति आवरणपङ्क्तिद्वयेन ।
क्रमाद् वीथिका नाडीं बाह्यभितिं च विरचयेत् । बाह्यभित्तावन्तर्भित्तौ च अमृतः
कोष्ठे अभ्रकोष्ठप्रमाणेन द्वारं च विरचयेत् । तथाहुः—

“व्यासेऽभिरुतिकोष्ठे स्यात् पीठं कोष्ठेन मध्यत ।

तद्बहिर्वसुकोष्ठाना पङ्क्त्या गर्भगृहं भवेत् ॥

कोष्ठपङ्क्त्या बहिर्भित्तिस्तत्र द्वारं तु कोष्ठत ।

एकमित्येकतलकं दैवं धामेदमीरितम् ॥

तद्वत् प्रासादविस्तारस्यैकाशीतिपदस्य तु ।

मध्यस्थनवकोष्ठै स्यात् सपीठ गर्भमन्दिरम् ॥

तद्बाह्ये कोष्ठपङ्क्त्या तु भितिं द्वारं च कल्पयेत् ।

तद्बाह्यपङ्क्त्याः परितः कल्पयेन्मध्यनाडिकाम् ॥

प्रासादभित्तिस्तद्बाह्ये पङ्क्त्या द्वारं च कल्पयेत् ।

त्रिहस्ते तु घना भित्तिं पञ्चहस्तेऽपि वा तथा ॥ ”

इति ॥ २० ॥

विवरणम् ।

अथापर विभागप्रकारमाह—विस्तार इति । द्वारं च कोष्ठेऽमृत इत्युभ-
यपक्षसाधारणमेतत् ॥ २० ॥

इदानीं तर्लीकृते गर्भगृहे प्रतिष्ठास्थानजिज्ञासायामाह — *कृत्वौ
गर्भगृहमिति । गर्भगृहप्रस्तारे प्रागप्राप्युदगप्राणि चाष्टाष्ट सूत्राण्यास्फाल्य
सप्तवर्गपदोपेत सम्पादयेत् । तत्र मध्यम पद ब्राह्म ततोऽनन्तरा परितः

१. 'द्ये', २. 'वा.', ३ 'पङ्क्त्या इति, स पाठ.

* कृत्वा गर्भगृहं तुलादिकृतिबोष्ठान्ध समन्तात् पदे
ब्राह्मे पञ्चदशाशकान् विरचयेत् सौम्याप्रसूत्रे. समम् ।
तद्बाह्यस्थितदेयमानुषीपथाचाचारये तु क्रमाद्
विश्वेभिरानवांशकानपि तत एवं एवं पद कल्पयेत् ॥

ब्राह्मेऽश्वेऽन्तरानन्तरे महति पाल्पे चेशलिभ्रे हरो
तातीये दृष्टिनाशमध्यपदतस्तुर्ये गुहेशाच्युते ।
पष्ठे सुम्भजिति प्रतिष्ठितपद शार्ङ्गेश्वरे बाह्ये
श्रोक्ता समस्तरे षोडशे गणपती विशे तपैकोत्तरे ॥

पञ्चदशविंशतिपदानि ततोऽपि परितो मानुषपदानि तत परितस्त्वासुरपदानि च विज्ञेयानि । ब्राह्मे पदे पञ्चदशाशकान् विरचयेत् । मध्यगत पद दक्षिणोत्तरसूत्रे त्रयोदशभिः पञ्चदशायतभागान् विदध्यात् । सोम्याग्रसूत्रेरिति सर्वत्र सम्बध्यते । तद्वाच्यस्थितेति । प्राग्द्वारप्रासादे पश्चिमतः पश्चिमद्वारे तु पूर्वत इत्यर्थः । आवारकान्यावरणानि । पङ्क्तय इति यावत् । विश्वे त्रयोदश । उमेशा पञ्चादश ॥

महत्सु लोके चेशलिङ्गे ब्राह्मे अन्तः अनन्तरे चाशो प्रतिष्ठितपद प्रोक्तमित्येव सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । अन्तरिति । मध्ये पञ्चदशसु भागेषु अष्टमे भागे । अनन्तरे ततो बहिर्द्वितीयभागे इत्यर्थः ।

पृष्ठगमनमुक्तं तत्र उदग्गमनमाह—कृत्वेति । अत्रोदङ्मुखं सूत्रं कृत्वेत्यन्वयः । यत्र भागविशेषे प्रतिष्ठापद मध्येऽङ्कितं तत्र तस्मिन्नाङ्क उदगग्रमपरमृजुसूत्रं सूत्रयेदित्यर्थः । द्वारस्य विस्तारमानं पङ्क्तिविंशत्यधिकशतांशितं कल्पयित्वा तदेकाशमात्रं तस्मादङ्कादुत्तरतो नमयित्वात्र प्रागग्रं सूत्रमापातयेत् । सर्वत्रेति पूर्वत्रान्वयः । ईशहरीशयोः पुनरिदं वार्त्तांशत इति । ईशे तावद्विंशतिविष्कम्भभ्रमाणं सप्तधा भङ्क्त्वा सप्तमं भागं पञ्चधा भजेत् । स यावान् भागं तावन्तमुत्तरेण नयेद्वा । हरीश्वरेऽपि विंशत्यधिकपरिधिमानं चतुर्विंशतिधा भङ्क्त्वा एकाशमुत्तरेण गमयेदित्यभिप्रायः । अथाखिले दिश्येद्या गमयेदिति प्रागुदगगमनमुक्तम् । कियदित्याह—सन्धितोऽर्चोद्भव यव यवयुग वेति । ननु किमिदं अर्चोद्भवत्वं नाम यवस्येति चेद् उच्यते । ॥

*एव प्रतिष्ठास्थानं प्रतिपादितम् । अथ गोमुखस्थानं प्रतिपादयति—सर्वत्रेति । उदीच्यसूत्रेऽम्बुसूत्रं कल्पयित्वा विवरं सूत्रं रचयित्वित्यन्वयः । उदीच्यसूत्रं नाम समदक्षिणोत्तरसूत्रं विवक्षितम् । विवरकल्पनं भित्तिनिर्माणसमये द्रष्टव्यम् ॥

इत्थोदङ्मुखमत्र सूत्रमथ मध्याद् द्वारविस्तारतः

सूत्रं कृत्वा अशतांशकारं प्रतिगम्योर्दक्षिणे चैत्राग्रम् ।

सर्वेष्वीशहरीशयोः पुनरिदं वार्त्तांशतोऽथाखिलं

दिश्येद्या गमयेद् यव यवयुगं वार्त्तोद्भवं सन्धितम् ॥

*लक्ष्मणपाठमनुसृत्य प्रवर्तयेत् व्यायाः ।

* अस्या व्याख्यायाः आधारभूतं पद्यं न दृश्यते

प्रत्यन्ते वा गलान्ते रचयतु तदुदह्मध्यसूत्रेऽम्बुमार्गं
सोमेशानान्तरोधद्वसुनवदशभागादिकं वा व्यतीत्य ।
मासूरोत्सेधमात्रं चरणविरहितं चार्धवृद्धं प्रणालं
निर्यातं वाद्यतोऽन्तर्विनिहितमधिकुल्यं तदर्धांशमात्रम् ॥ २१ ॥

विमर्शिनी

ततः प्रणाललक्षणमाह—प्रत्यन्त इति । प्रत्यन्तेऽधिष्ठानस्य प्रतेरन्ते
गलान्ते वा । तदुदह्मध्यसूत्रे गर्भगृहस्योदगतमध्यसूत्रे । सोमेशानान्तरोधद्वसु-
नवदशभागादिकं सोमेशानयोरन्तरगतद्वैर्ष्यस्याष्टभागं वा नवभागं वा दशभागं
वा, आदिशब्देन शिवादिमूर्तिवशाद् विहितं प्रमाणं वा । व्यतीत्य मध्यसूत्रात्
पूर्वतोऽतिक्रम्य । अम्बुमार्गं जलयात्रामार्गयुक्तं प्रणालं रचयतु । तत्तु प्रणालं
मासूरोत्सेधमात्रम् अधिष्ठानोच्चमानम् । तस्माच्चरणविरहितं वा तथार्धवृद्धमर्धा-
धिकं वा । वाद्यतो निर्यातं निर्गतम् । तदर्धांशमात्रमन्तरधिकुल्यं कुल्ये विनिहितं
स्थितं च रचयतु । तथा तन्त्रान्तरे —

“धाम्नः प्रतिप्रीवगसोमसूत्रात् प्राग्दन्तभागं पविधाय तेषु ।
शोकं शिवे द्वित्रिहरौ त्रिपद्य शेषेष्वतीत्योदकमार्गसूत्रम् ॥
प्रतेः पुरोऽर्धं वसुनन्ददिग्भिर्विमज्य भागेष्वखिलामराणाम् ।
एकैकभागं समतीत्य कुर्याद् विचक्षणो गोमुखमध्यमत्र ॥
स्यात् कुट्टिमं गोमुखदीर्घमोनं पादोनितं वा तदथार्धयुक्तम् ।
व्याख्यानं स्यादिह शुण्डुभेदो मणिश्च बल्लीपरिशोभितं च ॥”

काश्यपीये च—

“मान्वह्गुलं समारभ्य गुणाङ्गुलविवर्धनात् ।
चतुर्विंशद्गुलं यावत् तावत् पञ्चविधायतम् ॥
मिच्छिवाद्यगतं श्वेतत् तस्यार्धं गर्भगेहके ।
वेशयित्वाथवा भिचेरभ्यन्तरगत तु वा ॥”

इति ॥ २१ ॥

विवरणम्

अम्बुसूत्रं गर्भगृहभाविजलस्यन्दनसूत्रम् । प्रत्यन्ते गलान्ते वा इति
सर्वशेषो योज्यः । गलान्ते पट्टिकान्ते वेत्यर्थः । शिवशशधरसूत्रान्तरालेऽष्टाङ्काश-

१. 'भोक्ती म' स. पठः.

* विवरणरीत्याय पठभेदोऽस्तीति प्रतीयते ।

भिर्विमर्क्तैऽशमतीत्य वां रचयत्वित्यन्वयः । उदग्दिक्सूत्रस्य सोमेशयोरन्तर-
मष्टधा नवधा दशधा वा भङ्क्त्वा सोमसूत्रादेकांशेन प्राग्गमयित्वा तत्राम्बुसूत्रं
कार्यमित्यर्थः । अथवा एकं अंशमिति गिरिश एवैतत् । त्रिशरपरिमितान् त्रीन् वा
पञ्च वांशानित्यर्थः । गोमुखमानं स्वतन्त्रमाह—आरभ्येति । वहिर्निर्यातं गळात्
प्रतेर्वा वहिर्निर्यातम् । अतोऽर्धमिति । द्वावंशौ वहिरेकस्त्वन्तरित्यर्थः ॥ २१ ॥

*स्वायामाशयंशकादिप्रविततनिजमूलानलांशादिविस्ती-
र्णाग्रं विस्तारतुल्यत्रिपददलघनं त्र्यंशकलसाम्बुमार्गम् ।

व्याप्तव्यालास्यमध्यप्रसृमरनिजमूलोज्ज्वलं गोमुखं त-
म्मुक्तादामादिघल्लीवलयपरिगतं शुण्डुभिर्मण्डितं च ॥ २२ ॥

विमार्शनी

स्वायामाशयंशकादिप्रविततनिजमूलानलांशादिविस्तीर्णाग्रं स्वायामात्
स्वदीर्घात् त्र्यंशकादिना विस्तीर्णस्य निजमूलस्य त्र्यंशादिना विस्तीर्णमग्रं यस्य
तत् । तथा विस्तारतुल्यत्रिपददलघनं विस्तारतुल्यं त्रिपदमर्धं वा घनं यस्मि
तत् । तथा त्र्यंशकलसाम्बुमार्गं विस्तारस्य त्र्यंशेन कलसाम्बुनो मार्गं यस्य
तत् । तथा व्याप्तव्यालास्यमध्यप्रसृमरनिजमूलोज्ज्वलं व्याप्ताद् विशेषेण विवृताद्
व्यालाननमध्यात् प्रसरणशैलेन निजमूलेनोज्ज्वलं यत् तत् । तथा मुक्तादामादि-
घल्लीवलयपरिगतं मुक्तादामादिरूपाभिर्वल्लीभिर्वलयैश्च परिगतं व्याप्तं यत् तत् ।
तथा शुण्डुभिरलङ्कारविशेषैश्च मण्डितं च गोमुखापराख्यं प्रणालं रचयतु । तथा
काश्यपीये—

“वम्बुगुलं समारभ्य द्विव्यङ्गुलविवर्धनात् ।

कलाङ्गुलावसानं तु विस्तारं पश्चात् क्रमात् ॥

तन्मूलतारपश्चात्त्रिभागं चोन्नविस्तृतम् ।

तद्विस्तारसमं वाथ त्रिभागं वार्धकं घनम् ॥

विस्तारस्य त्रिभागैकच्छिद्रतारं नतं यथा ।

नालं मध्ये तु कर्तव्यं निम्नोन्नतविवर्जितम् ॥

मूलादग्रं नतं किञ्चिन्मूलं मिहास्यवन्धितम् ।”

इति ॥ २२ ॥

१. 'ल्योऽनु' क. रा पाठ. २. 'त्व', ३. 'गे कं छिद्र', ४. 'लम' क. पाठः.

• विवरणशीलतायापि पाठभेदेऽस्तीति प्रतीयते ।

विवरणम्

तरसमाश्मधूनदलयना ततिव्यंशवल्लसाम्बुकुल्या चेति विग्रहः ॥ २२ ॥

स्तम्भाः कोणचतुष्कमध्यविनिवेश्याः स्युः प्रंतेरूर्ध्वतः
सामान्येन समान्तराः सुरविमानेषूदिता द्वादश ।

एते विंशतिरीशदोःप्रभृतिकेष्वेतेषु ते नैकधा

चोक्ताः स्वाकृतिभूषणक्रमवशादेवर्षयेच्चोत्तरम् ॥ २३ ॥

विमर्शिनी

ऋष्यस्तम्भस्थापने नियममाह — स्तम्भा इति । सुरविमानेषु देवा-
लयेषु । प्रतेरूर्ध्वतः प्रतेरुपरिभागे । सामान्येन त्रिकरादिषु कोणचतुष्कमध्य-
विनिवेश्याः कोणानां चतुष्के तन्मध्ये द्वौ द्वौ च निवेश्याः स्थाप्याः । समा-
न्तराः समभक्तेनान्तरेण युक्ताः द्वादश स्तम्भा उदिताः स्युः । ईशदोःप्रभृतिकेषु
एकादशकरादिषु । एतेषु सुरविमानेषु । एते स्तम्भा विंशतिरुदिताः । ते
स्तम्भाः । स्वाकृतिभूषणक्रमवशात् स्वाकृतिवशात् स्वभूषणवशाच्च । नैकधा
अनेकधा चोक्ताः । एषु स्तम्भेषूत्तरमर्षयेच । तथा निबन्धने—

“द्वादशैव चतुष्कोणमध्यस्थाः कुड्यपादकाः ।

एकादशकरे स्तम्भा विंशतिर्मण्डनान्विताः ॥

समाः स्तम्भान्तराः सर्वे प्रासादे सार्वदेशिके ।

विषमस्तम्भभागं तु वास्तु वस्तुविनाशनम् ॥”

इति ॥ २३ ॥

विवरणम्

*इदानीं स्तम्भानां स्थानानि सङ्ख्याश्च दर्शयति— स्तम्भा इति ।
चतुर्षु कोणेष्वेकैकसन्तस्तौ द्वौ द्वाविति द्वादश स्तम्भाः स्युः । यदा कोणचतुष्क-
मन्तरा त्रयस्त्रयः स्तम्भाः स्युः । तत्र पक्षे मध्यमस्तम्भ द्विधा कल्पयित्वा धन-
द्वारमभितो द्वौ द्वौवर्धस्तम्भौ भवतः । ईशदोःप्रभृतिकेष्वेतेषु एते विंशतिरित्य-
न्वयः । एकादशकरप्रभृतिप्रासादेषु स्वाकृतिभूषणक्रमवशात् ते नैकधेत्यन्वयः
॥ २३ ॥

१. 'प्रकारे चा' क. पाठ .

* २३, २४, २५ श्लोकव्याख्याः विवरणार्थत्वात् २४ श्लोकानन्तरं पठित्वा ।

कार्याः स्युश्चरणा युगाष्टनृपकोणाः सर्वतो वर्तुला
 विस्तारत्रिगुणोपरित्रिगुणविस्तारोन्मिताष्टाश्रकाः ।
 मूलोद्भावितकर्णसूत्रचतुरश्रोर्ध्वाशष्टताः पुनः
 शुण्डोद्भेदविचित्रवृत्तरुचिरा आरब्धगेहोचिताः ॥ २४ ॥

विमर्शिनी

स्तम्भानामाकृतिभेदमाह—कार्याः स्युरिति । चरणाः स्तम्भाः । सर्वतो
 युगाष्टनृपकोणा वा सर्वतदक्षतुष्कोणाः तथाष्टकोणाः षोडशकोणाश्च । सर्वतो
 वर्तुला वा वृत्ताकाराः । विस्तारत्रिगुणोपरित्रिगुणविस्तारोन्मिताष्टाश्रका वा
 विस्तारेण त्रिगुणितोपरिभागे त्रिगुणितेन विस्तारमानेनोन्मितेनाष्टाश्रेण युक्ताः ।
 मूलोद्भावितकर्णसूत्रचतुरश्रोर्ध्वाशष्टता वा मूलगतचतुरश्रस्य कर्णसूत्रमानं च-
 तुरश्रं कृत्वा तदूर्ध्वतो वृत्तेनाकारेण युक्ता । पुनः शुण्डोद्भेदविचित्रवृत्तरुचिरा
 वा शुण्डोद्भेदैर्भङ्गवक्राकारैरलङ्कारविशेषैर्विचित्रेण वृत्तेन सुन्दराः । आरब्धगे-
 होचिताः आरब्धम्य गृहस्य योग्या स्युः । तथा निबन्धने—

पञ्चाश्रिजास्यो वृत्तास्तुर्यश्रः पोतिकान्वितः ।

स्तम्भः माधारणो धासा कुम्भमण्ड्यादिमण्डितः ॥

विस्तारत्रिगुणादूर्ध्वमष्टाश्रस्तावता कृतः ।

स्तम्भ सपोतिकाकुम्भमनथा मध्याश्रकः स्मृतः ॥

आमूलन वृत्तोऽष्टाश्रः सर्वाष्टाश्र सपोतिकः ।

षोडशाश्रित्तनश्चैव वीरफण्डसमुज्ज्वलः ॥

कुम्भतन्मण्डनैर्युक्त पोटाश्र सपोतिकः ।

मूले कर्णम्यमानम चतुरश्रोऽथ वर्तुलः ॥

कुम्भमण्डननयुक्तो मूलाश्रश्च सपोतिकः ।

सर्वत्र वर्तुलां युक्त फलशेन च मण्डनैः ॥

पोतिकासहितो मूर्ध्नि वृत्तपादम्बु कीर्तितः ॥

कुम्भमण्डनसयुक्तो वीरफण्डम्यपोतिकः ॥

शुण्डभेदममो वृगः शुण्डपाद इति स्मृतः ॥

इति ॥ २४ ॥

१. 'ताका', २. 'भृत्त रेव', ३. 'सा' क पाठ ४. 'ले' घ. पाठ.
 ५. 'दे' घ. पाठ.

विवरणम्

सत्रीयं दिङ्मात्रं दर्शयति—कार्याःस्युरिति । शुण्डोद्वेदविचित्रचरुचिरा
वेति ॥ २४ ॥

ओमां कुर्वीत दण्डद्वयततचरणोच्चां घटं दण्डयुग्म-
ध्यासं साङ्घपादिदण्डोच्छ्रयमुदधिततां दण्ड तेऽङ्घ्रयनतीव्राम्
मण्डिं दण्डप्रथाङ्घ्रयंशकरहितघनं वीरकाण्डं त्रिसार्ध-
पूदन्वदण्डदीर्घां चरणतततदर्धोच्छ्रयां पोतिकां च ॥ २५ ॥

विमर्शनी

स्तम्भावयवभूतानामोमादीनां लक्षणमाह—ओमामिति । दण्डद्व-
यततचरणोच्चां दण्डद्वयविस्तारां दण्डपादेनोच्चांमोमां स्तम्भपीठत्वेन कुर्वीत ।
घटं घटाकारेण कल्पनीयमवयवम् । दण्डयुग्मध्यासं दण्डद्वयविस्तारं
साङ्घपादिदण्डोच्छ्रयं सपादादिदण्डोत्सेधं च । मण्डिं घटस्योपरि स्थाप्यां
फलकाम् । दण्डतः उदधिततां चतुर्दण्डसमविस्ताराम् । अङ्घ्रयनतीव्राम् ।
अङ्घ्रयनेन दण्डेन घनां च । वीरकाण्डं मण्ड्या उपरि कल्पनीयमवयवम् । दण्ड-
प्रथाङ्घ्रयंशकरहितघनं दण्डविस्तारं तत्पादांशहीनतीव्रं च । पोतिकां वीरका-
ण्डोपरि उत्तरस्याधः कल्पनीयाम् । त्रिसार्धपूदन्वदण्डदीर्घां त्रिदण्डेन वा सार्ध-
पद्यदण्डेन वा चतुर्दण्डेन वा दीर्घाम् । चरणतततदर्धोच्छ्रयां स्तम्भमूलवि-
स्तारेण विस्तीर्णां तदर्धोत्सेधयुक्तां च । तथाहुः—

“स्तम्भमूलघनाः शैला ओमा द्विगुणविस्तराः ।
तुर्यश्राम् मध्यतोगर्ता दण्डपादेन चोद्गताः ॥
दण्डपादेन तीव्रा च तच्चतुर्गुणविस्तरा ।
मण्डिः पद्मविचित्रा च मारुत्यनागफणाकृतिः ॥
पादोनतीव्रं तुर्यश्रं वीरकाण्डं च दण्डतः ।
पोतिकास्त्वायता दण्डैः सार्धपद्यचतुस्त्रिभिः ॥
अर्धत्रिभागपादस्था तलिः स्याद् दण्डविस्तरा ।”

संध्याच काश्यपीये—

विस्तारसदृशोत्सेधाः पञ्चदण्डायतान्विताः ॥
 उत्तमाः^१ पोतिकाः ख्यातास्तारद्विव्यंशमुन्नताः ।
 चतुर्दण्डायतोपेता मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥
 विस्तारस्यार्धतुंज्ञा तु गुणदण्डायतान्विता ।
 'कन्यसा पोतिकाख्याता.....।।.....
 मूलपादसमन्यासाः श्रेष्ठा मध्ये तु मध्यमा ।
 अग्रपादविशालस्य समा कन्यसपोतिका ॥''

इति ॥ २५ ॥

विवरणम्

आमा स्तम्भस्य पीठं स्तम्भविस्तारद्विगुणविन्तारं स्तम्भविस्तारार्धघनम् ।
 षट्स्तम्भोर्ध्वभागगतः कुम्भः । साङ्ग्यादिदण्डोच्छ्रयमिति । पादसहितो दण्डः
 स्वार्धसहितो दण्डः एवमादि यथाशोभमवगन्तव्यम् । मण्डिः स्तम्भाग्रफलका ।
 उदधिततामिति । फलकोपरि पोतिकाधो वीरकाण्डं नामावयवः । घनमुन्नति-
 रूपम् । दण्डपञ्चकचतुष्कत्रिकायामा पोतिका उत्तरसमविताना दलाद्युच्छ्रिता
 उत्तरदलादिमानेन घना ॥ २५ ॥

*भित्तिव्यासभिर्नैर्विभज्य बहिरन्तः पञ्चसप्तांशकान्
 कृत्वा कल्पितसूत्रसंस्थनिजमध्यद्वारयोगान्यथ ।
 'मध्यान्मध्यमतीत्य दिक्षु रचयेद् द्वाराणि तूर्ध्वं प्रते-
 रग्र्यद्वारभृते घनानि कृतशोभान्पूर्ध्वतस्तोरणैः ॥ २६ ॥

विमर्दिनी

द्वारकल्पनमाह—भित्तीति । भित्तिव्यासं भित्तेर्विस्तारम् । इतैः द्वादशभि-
 र्विभज्य बहिः पञ्चांशकान् अन्तः सप्तांशकांश्च कृत्वा । कल्पितसूत्रसंस्थनिजम-
 ध्यद्वारयोगानि तत्र कल्पिते सूत्रे संस्थितानि निजमध्यानि निजाया द्वारशाखाया
 मध्यगतसूत्राणि द्वारशाखाभिधानि द्वारयोगानि । तथाविधानि द्वाराणि चतस्र्यु
 दिक्षु तु प्रतेरूर्ध्वम् । मध्यान्मध्यमतीत्य प्रासादमध्यसूत्राद् द्वारमध्यसूत्रं कि-
 ष्चिदतीत्य नीत्वा रचयेत् । अग्र्यद्वारभृते अग्र्यद्वारं वर्जयित्वा । घनानि बन्ध-
 द्वाराणि । ऊर्ध्वतस्तोरणैः कृतशोभानि च रचयेत् ।

* 'शास्त्राधारभिर्नैः' इति विवरणश्रीया पाठः ।

“योगं, तु स्थापयेद् विप्रः। शान्तिहोमपुरःसरम् ।
 भित्तिव्यासे, तु भान्त्रंशे बाह्यात् पद्मवसानकम् ॥
 अभ्यन्तरात् तु सप्तांशसमं योगस्य मध्यसम् ।”

इति । तन्त्रान्तरे च—

“गृह्णते स्थापयेद् विद्वान् मध्यान्मध्ये विमुच्य च”

इति । तथा च गुरुदेवा—

“सर्वत्र प्रत्युपर्येवः द्वारं कुर्याद् विचक्षणः”

इति । मध्यान्मध्यमतीत्येत्यस्यायमाशयः—वक्ष्यमाणतत्र्यद्वारविस्तारमेकविंश-
 तिभागं कृत्वा एकांशं वामतस्त्यक्त्वा तत्र द्वारमध्यं यथा भवति तथा रचयेत् ।
 अपरदृश्यपि त्रीणि द्वाराणि प्रदक्षिणक्रमेण पट्टत्रिंशद्भागं चतुष्पष्टिभागमेका-
 शीतिभागं च कृत्वैकैकभागमतीत्य द्वारमध्यानि रचयेत् । अथवा घनद्वारि
 त्रीण्यपि पट्टत्रिंशं भागं वा चतुष्पष्टिभागं वा एकाशीतिभागं वातीत्य द्वारम-
 ध्यानि रचयेदिति । तथाहुः—

“स्वव्यासमूर्च्छाधृतियुग्दद्वन्द्वेन्दुगजाशकैः ।

द्वारं प्रदक्षिणश्चाख्या स्वेप्वेकैनेव वा घना (?) ॥ २६ ॥

विचारणम्

*अधिष्ठानजन्यमपि मानमाह — वास्त्विति । वास्त्वाधारोऽधिष्ठानं
 साधारणमलङ्कारादिकं द्रष्टव्यम् । अथ द्वारस्थानानि कथयति — अतीत्य
 मध्यमिति ॥ २६ ॥

गर्भागारप्रताने शिववसुदिनकृच्छ्रैलतिथ्यंशितेऽश्वै-

र्विम्बद्वारोच्छ्रयः स्याद् गिरिशरतुरगाम्नायमातङ्गसङ्घैः ।

षत्सेधेऽत्रैकविंशत्यतिधृतितिथिविश्वाङ्गभक्ते प्रकल्पे

ध्यासो दिङ्मन्दसैलोर्मुदधिपरिमितांशैः क्रमात् कल्पनीयः ॥ २७ ॥

विमर्शिनी

कीदृशौ द्वारोत्सेधविस्तारावित्याकाङ्क्षायामाह — गर्भागारेति । गर्भा-
 गारप्रताने गर्भगृहविस्तारे । शिववसुदिनकृच्छ्रैलतिथ्यंशिते एकादशषाष्टधा
 द्वादशषा सप्तषा पञ्चदशषा भक्ते । क्रमेण गिरिशरतुरगाम्नायमातङ्गसङ्घैः

१. 'ति। कश्चिद्' क. ख पाठ

* इतः प्रभृति ३४ पद्यपर्यन्तध्याख्या विवरणे २२ पद्यानन्तरं पठिताः ।

सप्तभिः पञ्चभिः सप्तभिश्चतुर्भिरष्टभिश्चांशैः । विन्ध्यद्वारोच्छ्रयः विन्धे स्थाप्ये द्वा-
रोच्छ्रयः स्यात् । अत्रैवं प्रकल्पते उत्सेधे एव क्रमेण । एकविंशत्यतिषृतिविधि-
विधाद्भक्ते एकविंशतिधैकोनविंशतिधा पञ्चदशधा त्रयोदशधा नवधा वा भक्ते ।
क्रमाद् दिङ्मन्दशैलोर्मुदधिपरिमितांशैः दशभिर्नवभिः सप्तभिः षड्भिश्चतुर्भि-
श्चांशैर्न्यासः कल्पनीयः स्यात् । तथाह भास्करः—

“प्रतिमाद्वारमानं तु गर्भागारेण चोच्यते ।
एकादशात् सप्तोत्सेधमेकविंशाद् दशविस्तरम् ॥
अष्टांशे पञ्चभागोच्चं नवदशे नवविस्तरम् ।
द्वादशांशे सप्तोत्सेधं त्रिपञ्चे सप्तविस्तरम् ॥
सप्तभागे चतुष्कोच्चं त्रयोदशे षड्विस्तरम् ।
तिथिभक्तेऽष्टसङ्ख्योच्चं नवभक्ते चतुर्विस्तरम् ॥

इति ॥ २७ ॥

विवरणम्

प्रधानद्वारप्रमाणं गर्भगेहाज्जनयितुमाह—गर्भागारप्रदान इति ॥ २७ ॥

व्यासे गर्भनिकेतनस्य दहनेषुद्वारनेत्रांशिते

लिङ्गद्वारसमुच्छ्रयं वितनुयाद् द्वित्रीपुचन्द्रांशकैः ।

तस्मिन् द्वारसमुच्छ्रयेऽथ नयनात्यष्टीशशैलांशिते

तद्विस्तारमिलामहोरगशराम्ब्यंशैः क्रमात् कल्पयेत् ॥ २८ ॥

विमर्शनी

लिङ्गे स्थाप्ये द्वारोत्सेधविस्तारयोर्विशेषमाह — व्यास इति । गर्भ-
निकेतनस्य गर्भगृहस्य व्यासे । दहनेषुद्वारनेत्रांशिते त्रिभिः पञ्चभिर्नवभिर्द्वाभ्यां
वा भक्ते । क्रमाद् द्वित्रीपुचन्द्रांशकैः द्वित्रिपञ्चैकांशकैर्लिङ्गद्वारसमुच्छ्रयं वित-
नुयात् । तस्मिन्नेव द्वारसमुच्छ्रये । क्रमेण नयनात्यष्टीशशैलांशिते द्विधा सप्त-
दशधा एकादशधा सप्तधा च भक्ते । क्रमाद् इलानहोरगशराम्ब्यंशैः एकेनाष्टभिः
पञ्चभिस्त्रिभिर्भागैस्तद्विस्तारं कल्पयेत् । तथाच भास्करः—

“अथ तद् द्वारमानं तु गर्भागारेण चोच्यते ।

त्रिभागद्वयमुत्सेधमुत्सेधार्धं तु विस्तरम् ॥

पद्मभागत्रिभागोच्चं सप्तदशाष्टविस्तरम् ।
 नवांशात् पञ्चोत्सेधं दशैकांशात् पञ्चविस्तरम् ॥
 विस्तारार्थं कनिष्ठोच्चं सप्तभागं त्रिविस्तरम् ।
 गर्भागारप्रमाणेन लिङ्गद्वारस्य मानकम् ॥

इति ॥ २८ ॥

कुर्यात् सर्वसुरेषु शैलवसुनन्दाशांशितेऽष्टयुच्छ्रये
 द्वारोत्सेधमिहैकभागरहितं त्रिस्तीर्णमात्मार्थतः ।
 योगौ स्तम्भसमाधिपाददलविस्तीर्णौ स्फुरद्वाजनौ
 विस्तारार्धघनौ भुवङ्गमपतद्ग्राह्यौ च मूलाधयोः ॥ २९ ॥

॥भारति॥

स्तम्भवशादपि द्वारभेदमाह — कुर्यात् सर्वसुरेषु प्विति । सर्वदेवेषु अ-
 ष्टयुच्छ्रये स्तम्भोच्चे । शैलवसुनन्दाशांशिते सप्तधाष्ट ॥ नवधा दशधा वा
 विमके । इह एकभागरहितम् एकांशदीनं द्वारोत्सेधं कुर्यात् । आत्मार्धतः आ-
 यामार्धतो विस्तीर्णं च । द्वारशास्त्रात्क्षणमाह — योगात्प्विति । योगौ द्वारशा-
 स्त्राख्यौ । स्तम्भसमाधिपाददलविस्तीर्णौ । स्तम्भविस्तारस-
 विस्तारेण वा सार्धस्तम्भविस्तारेण वा विस्तीर्णौ । स्फुरद्वाजनौ वाजनेन स्फु-
 रन्तौ । विस्तारार्धघनौ स्वविस्तारार्धतीक्ष्णौ । मूलाधयोर्द्वि-
 भुवङ्गमपतद्ग्राह्यौ भुवङ्गमेन पतङ्गेन च युक्तौ च कुर्यात् । तथाह गुरुदेवः —

“स्तम्भायामे तु दिङ्मन्दवसुसप्ताशके क्रमात् ।
 नन्दवस्त्वृषिपद्भौगैर्द्वारोत्सेधं प्रकल्पयेत् ॥ .
 तदर्धविस्तृतं च स्याद् द्वारं देवालयेषु वै ।
 सपादपादविस्तारस्तदर्धवहैलो दृढः ॥
 क्वाटयोगस्तत्पार्श्वे वाजनं पूर्ववद् भवेत् ॥”

इति । तथाच काश्यपः —

“पादविष्कम्भमानं वा सपादं सार्धमेव वा ।
 द्वारयोगस्य विस्तारं तत्पार्श्वं पनमुच्यते ॥”

इति ॥ २९ ॥

रितम्

*परा भूमिः । द्वाराङ्गमूतानां योगार्थानां प्रमाणमाह — योगा इति । योगा
द्वारपार्श्वयोरुप उपरि च स्थाप्याः । दण्डो हि पूर्वमुक्तः । तत्र भुवङ्गमः कार्यः ।
अथमधस्ताद्योगयोर्मध्ये शययित्तव्यः । फगर्भाति । निजविस्तारं दण्डमितं
परादिभक्तं कृत्वा शवत्यादिभागं गृहीत्वा तेनोच्छ्रयं कल्पयेत् । अथ फलकेति ।
उत्तरादधोऽयमलङ्कारः । अष्टमङ्गलानि मण्डपसंस्कारे वर्तन्ते ॥

बहिर्द्वारप्रमाणमाह — स्तम्भोच्च इति । अत्रेति रत्नगोचरग्रहणं तच्छे-
पितांगुच्छ्रये दिग्दलिते पद्भिरिनभक्ते सप्तभिर्धांगकैः पतङ्गं तच्छिष्टेन
भुवङ्गमं च रचयेदित्यन्वयः । स्तम्भोच्चाजनिनं यद्द्वारोच्चं तन्मानं स्तम्भोच्च-
मानं जघात् । तत्र यावदवशिष्यते सोऽयं तच्छेपितांगुच्छ्रय उक्तः । तद्दशधा
भङ्गत्वा पद्भिः पतङ्गं शिष्टैश्चतुर्भिः भुवङ्गमं चेत्यर्थः ॥ २९ ॥

द्वारोत्सेधनियुक्तशेषचरणोत्सेधे शरांशीकृते

अंशेनाधरपट्टिकां मितघनां सार्धेन वाङ्गीक्षिते ।

हीनां वाजनयोनं योगविततां शिष्टांशतः पट्टिका-

सूर्ध्वस्थामथ मङ्गलाख्यफलकां युक्तयोर्ध्वपट्ट्यूर्ध्वतः ॥ ३० ॥

निर्दिशन्ती

द्वाराच्छिष्टाभविनियोगमाह — द्वारोत्सेधेनि । द्वारोत्सेधनियुक्तशेष-
चरणोत्सेधे स्तम्भोत्सेधाद् द्वारोत्सेध त्यक्त्वा शिष्टे । शरांशीकृते पञ्चधा कृते ।
अंशेन मितघना कृततीव्राम् । अधरपट्टिका मुग्रनाख्याम् । वाजनकेन हीनां
योगवितता द्वारशाखामनविस्तृतां च कुर्यात् । अङ्गाशिते नवधा कृते । सार्धेना-
र्धसाहितेन अंशेन वा कुर्यात् । शिष्टांशत ऊर्ध्वस्थां पट्टिकां पतङ्गाख्यां च ।
ऊर्ध्वपट्ट्यूर्ध्वतो युज्या मङ्गलाख्यफलकां मङ्गलाया उक्ष्या संयुक्तां फलकां च ।
तथाच गुरुदेवः —

“द्वारोच्छेषे पञ्चांशे भवेदंशद्वयं त्वघ ।

ऊर्ध्वं त्रयोऽशास्तत्र सुः फलका चात्र चित्रिता ॥”

इति ॥ ३० ॥

दण्डाध्यङ्गमतङ्गजांशवहलं तावद्युतद्दार्दल-

प्यासं मूलशिरसायुतं दृढतरं कार्यं कवाटद्वयम् ।

* धनयोर्व्याख्ययोर्मूलपाठोऽन्य इति प्रतिभाति ।

कार्या वामकवाटरोपितपराम्गागार्घ्यतीव्रा तत-

स्तद्द्विभ्रप्रतता च सूत्रफलका सूद्यत्स्तनागुज्ज्वला ॥ ३१ ॥

विमर्शिनी

कवाटलक्षणमाह — दण्डेति । दण्डाब्ध्यङ्गमतङ्गांशवहलं दण्डस्य
चतुर्भागेन वा पद्भागेन वाष्टभागेन वा घनेन युक्तम् । तावद्युतद्वार्दलव्यासं
यावान् बहलस्तावद्युतेन द्वारार्धेन विस्तारयुक्तम् । मूलशिखायुतं मूलगतनालेना-
प्रगतया शिखया च युक्तम् । दृढतरं सारदाहनिर्मितं च कवाटद्वयं कार्यं स्यात् ।
वामकवाटरोपितपराम्गागा वामकवाटारुष्ट्रप्रष्ट्रभागा । ततः कवाटात् । अर्ध-
तीव्रा कवाटार्धबहला । तद्द्विभ्रप्रतता कवाटतीव्रद्विगुणितविस्तारा च । सूद्य-
त्स्तनागुज्ज्वला सुप्रुधाद्विः स्तनाकृतिभिरन्यैश्चालङ्कारविशेषैः उज्ज्वला सूत्रफलका
च कार्या स्यात् । तथापि गुल्देवः —

“दण्डाचतुष्पादंशं कवाटफलकापनम् ।

श्रेष्ठमध्याधमं ज्ञेयं क्रमात् सर्वेषु धामसु ॥

स्तम्भाष्टांशघनौ रम्यौ कवाटौ विस्तरेऽधिकौ ।

सदर्धबहलो दण्डो मध्ये द्विगुणविस्तरः ॥” इति ॥ ३१ ॥

विवरणम्

पहलं घनम् । तावद्युतद्वार्दलव्यासमिति । द्वारविस्तारमानस्थार्धं कवाट-
पनमानं चैकीकृतं कवाटविस्तार करणयेदित्यर्थः । मूलशिखायुतम् । मूलं च
शिखा च मूलशिखे । *नत्सन्धिगुप्तिसंक्षमामिति तद्विन्यासमानमपि सूचितम् ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वाधरअमरकार्गलसन्धिपाल-

प्रक्षेपणीयवलयान्यपि पत्रकाणि ।

तिर्यङ्च्युदञ्चि पुलकार्तवकुड्मलानि

सन्धीमुखेन्दुशकलानि कवाटयोः स्युः ॥ ३२ ॥

विमर्शिनी

कवाटभूषणान्याह — ऊर्ध्वाधरेति । कवाटयोर्द्वयोरपि ऊर्ध्वाधरअमर-
कार्गलसन्धिपालप्रक्षेपणीयवलयानि ऊर्ध्वं अधरे च अमरकौ अमणसाधकौ यन्त्र-
विशेषौ अर्गलं कवाटस्यान्तर्भागस्थः कवाटस्य विवृतिनिरोधको यन्त्रविशेषः
सन्धिपालः कवाटयोः सन्धि पालयतीति सूत्रफलका प्रक्षेपणीयः कवाटस्य

१. 'यद्यो ध' अ. पाठः. २. 'ति त्स्त्र' अ. घ. पाठः

* विवरणीत्या पाठभेदादस्तांनि पतयन्त ।

बहिर्भागस्थः कवाटविष्टतिनिरोधकौ लोहमयो यन्त्रविशेषः नलयानि कवाटाकर्षणार्थं कल्पितानि । नलयाकाराणि लोहविकाराणि । पत्रकाणि च कवाटयोः स्थैर्यसिद्धये यद्दानि लताकरेण निर्मितानि लोहानि भूषणितानि । पुनस्तिर्यग्धितिर्यग्गतानि । उदग्नि ऊर्ध्वगतानि च । पुलकार्तवकुड्मलानि पुष्पाणामवस्थाविशेषचोत्कानि भूषणानि । श्रीमुखेन्दुशङ्खानि श्रीमुखाः श्रीदेव्यादीनामाकाराः तैः सहितान्दुशङ्खानि चन्द्रखण्डाकाराणि एतदादीनि भूषणानि स्युः । तथाहुः —

“श्रीमुख वामदण्ड च पञ्जरी पुलकार्गलौ ।

क्षेपण सन्धिपाल च दण्डकुण्डलकौ तथा ॥

अन्तर्गतविषाणौ च फेङ्गुभ्रमरकौ तथा ।

बलाहः परिघद्यैव भूषणानि कवाटयोः ॥”

इति ॥ ३२ ॥

अभ्यन्तरभुज्जमस्थलसमारब्धान्यधोऽधःक्रमात्

सोपानानि नमानि सारशिलया चिन्वीत यावत्तलम् ।

अध्यर्धद्विगुणात्तदण्डिपुलानि द्वारशारदाद्वयी-

पार्श्वोच्यन्मकरास्यनिःसृतलतारुद्रोभयान्तानि च ॥ ३३ ॥

विवरणम्

तत्प्रवेशनिर्गमनार्थं सोपानमाह — अग्र्यद्वारेति । प्रधानद्वारे यो
मुवंगमः तत्स्थलात् समारब्धानि । तलं भूतलमेव । असमानि त्रिपद्याद्योज-
सङ्घानि द्वारशास्त्रे योगौ तत्पार्श्वे सोपानहस्तौ स्याताम् ॥ ३३ ॥

अग्र्यद्वारप्रततिमाहिभिः संविभज्याशुगांशैः

मल्लस्रव्यासं रचयतु घनद्वारमन्यत्रिदिकस्थम् ।

द्विभज्यासायतमधिदलद्विभजतत्याततं वा

सूद्ययोगप्रकटितकवाटादिकस्वाङ्गदीप्तम् ॥ ३४ ॥

विमर्शिनी

अन्यस्य घनद्वारत्रयस्य लक्षणमाह — अग्र्यद्वारेति । अग्र्यद्वारप्रततिषु
अग्र्यद्वारस्य विस्तारम् । अहिभिरष्टभिः संविभज्य । आशुगांशैः पञ्चभागैः ।
मल्लस्रव्यासं मल्लस्रविस्तारम् । द्विभज्यासायतं द्विगुणितेन विस्तारेणायामयुक्तम् ।
अधिदलद्विभजतत्याततं वा अध्यर्धद्विगुणविस्तारं वा । सूद्ययोगप्रकटितकवाटादि-
कस्वाङ्गदीप्तं मुतरामुचति योगे प्रकाशितेन कवाटादिना स्वाङ्गेन सुन्दरं च ।
घनद्वारं द्वारप्रतिरूपम् । अन्यत्रिदिकस्थम् अग्र्यद्वारादन्यत्रिदिक्षु स्थितं रचयतु ।
उपाहुः —

“पुरोद्वारस्य विस्तारे त्वष्टमकोऽत्र पञ्चभिः ।

घनद्वारस्य विस्तारं ततो द्विगुणदैर्घ्यकम् ॥

द्विगुणार्धं तु वा दैर्घ्यं घनद्वारगतं शुभम् ॥”

इति ॥ ३४ ॥

विवरणम्

अथ घनद्वारमाह — अग्र्यद्वारप्रततिमिति । अन्यत्रिदिकस्थम् । अत्र
दिशि हि प्रधानद्वारमुक्तम् । पार्श्वदिशोः पृष्ठदिशि च घनद्वारमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्तम्भे दिक्नन्दनागांशिनि शपमनलांशेन शेषेण पादौ

प्यासं स्तम्भार्धतोऽङ्ग्याशुगरसमितदण्डेन वा तत्र कुर्यात् ।

पत्रादीद्वार्धचन्द्रात्मकमथ मरुरास्यादिमत् पञ्चभुगं

कर्तव्यं तोरणं तद् विविधरत्नसमन्वितुण्डोज्ज्वलं च ॥ ३५ ॥

पद्भागो वा । अर्धार्धकेनाङ्घ्रितारेण अर्धमाहितैकेन स्तम्भविस्तारेण । द्वित्रिभेन च द्विगुणितेन वा त्रिगुणितेन वा स्तम्भविस्तारेण समो वेदिकाया अभ्युच्छ्रयो भवतु । अथोत्सेधे शंसिते अधोवधि अधःपर्यन्तम् । गुणरक्षणा तिस्रो मेसंख्या अन्तरी च भवतु । अथवाष्टाद्रिपद्भागे अष्टधा सप्तधा षोडश वा भक्ते । शशिकरशशिभिरैकद्योकांशैः । क्रमेण कम्पाञ्जकम्पाः शेषतोऽधोभागे गलं च ।
तथाहुः —

“प्रतेरपरि वेदिः स्यात् प्रत्युत्सेधेन सम्मिता ।”

। तथाच काश्यपीये —

“स्तम्भोदये तु पद्सप्तवसुभागविभाजिते ।

एकांशं वेदिकामानं क्रमाच्छ्रेष्ठान्तराधमम् ॥”

मयमते च —

“प्रतेरपरि वेदिः स्यात् सार्धद्वित्र्यङ्घ्रिणोदिता ।”

इति । मुरारिश्च —

“मेसलात्रयसंखुका वेदिकान्तरिभूपिता ।”

इति । काश्यपीये च —

“अष्टांशे वेदिकोत्सेधे वेदाङ्गं गलमानकम् ।

गलोर्ध्वकम्पमेकांशं शंसोनाञ्जं प्रकल्पयेत् ॥

तदूर्ध्वकम्पमेकांशं कर्तव्यं द्विजमत्तम् । ॥

स्वरपटंशे वेसुचे त्रिदंशे च त्रमात् गलम् ॥

कम्पं पद्मं च कम्पं च प्रागिवैवं प्रकल्पयेत् ॥”

इति ॥ ३७ ॥

प्रासादः सकलोऽङ्घ्रितोरणचतुर्द्वारान्वितो मण्डित-

स्तम्भाम्बन्तरजालपञ्जरयुतो वा पञ्चहस्तादिकः ।

। युक्तो मूलतले विदिकस्थितचतुष्कूटैः परस्तत्परः

शालाकूटकनासिकादिविलसज्जालोज्ज्वलत्पञ्जरः ॥ ३८ ॥

निर्माशनी

भित्तिगुणान्याह — प्रासाद इति । सकलः प्रासादोऽङ्घ्रितोरणच-
तुर्द्वारान्वितः । अङ्घ्रिभिस्तोरणैश्चतुर्भिर्द्वारैश्च युक्तः स्यात् । पञ्चहस्तादिकस्तु
मण्डितस्तम्भाम्बन्तरजालपञ्जरयुतो वा । मण्डितानां स्तम्भानामन्तराले जाल-

संहितपञ्जरयुतः । परः तत उपरि मूलतले भित्तेर्मूलप्रदेशे विदिकस्यतचतुष्कूटैः
 कोणेषु स्थितैश्चतुर्भिः कूटैर्युक्तः । तत्परस्तु शालाकूटकनासिकादिविलसज्जालो-
 ष्वल्लस्यञ्जरः शालाभिः कूटैर्नासिकादिभिश्च शोभमानजालकैश्च दीप्तिमान्नि-
 पञ्जरैश्च युक्तः । तथाहुः —

“त्रिहस्ते दण्डविस्तीर्णास्तदर्धवहलाः शुभाः ।
 द्वादशैव चतुष्कोणमध्यस्थाः कुल्यपादकाः ॥
 पार्श्वयोः पृष्ठतो युक्तास्त्रोरणैरुज्ज्वलैस्त्रिभिः ।
 तोरणत्रयसंयुक्ते पद्महस्तेऽष्टपञ्जरे ॥
 जालकानि त्रिभिर्दण्डैर्नद्यावर्तादिकानि च ।
 सुर्याश्राणि गवाक्षाणि गजेन्द्रनयनानि च ॥
 रुताश्च विविधास्तत्र कारयेत् म्यक्तिकानि वा ।
 बुद्ध्यस्तम्भास्तथा कुर्यान्मूलाश्रान् कुम्भमण्डितान् ॥
 सप्तहस्ते च चित्राढ्यं तोरणं मफरोज्ज्वलय् ।
 पत्रैश्चित्रीकृतं कुर्यान्मध्ये रत्नादिमण्डितम् ॥
 मण्डितान् कुल्यपादांश्च द्वादशैवात्र पूर्ववत् ।
 कर्णकूटैश्च परितः शालापञ्जरकाष्ठकम् ॥
 पूर्ववन्मण्डितान् स्तम्भान्नवहस्ते तु मन्दिरे ।
 कर्णकूटैश्च संयुक्ते शालापञ्जरतोरणैः ॥
 एकादशकरे स्तम्भा विंशतिर्मण्डितान्विताः ।
 दिक्षु चत्वारि चत्वारि पञ्जराणि शुभानि च ॥
 नास्योऽत्र षोडशोर्ध्वं च शिखरे हारंकास्तथा ।
 त्रयोदशकरे स्तम्भा विंशतिर्मण्डितास्तथा ॥

इत्यादि ॥ ३८ ॥

विनरणम्

पञ्जराधैरिति यदुक्तं तदीषद्विवृणोति—प्रासादः सकल इति । पञ्च-
 हस्तादिकोऽसौ स्तम्भाम्यन्तरजालपञ्जरयुत इति सम्बन्धः । *अतोऽधिक इति
 त्रिमूर्त्यादिको गृह्यते ॥ ३८ ॥

१. 'का' ख. पाठः. १. 'ठा' क. पाठः.

* मण्डितपदस्थाने 'तोऽधिक' इति विनरणस्य श्लेषपाठ ।

कुच्ये पङ्क्त्यादिभक्ते विदिशि विरचयेत् कूटमेकांशविस्तार-
 रायामं अंशदीर्घां दिशि दिशि विततामेकभागेन शालाम् ।
 शालाकूटान्तराले चरणविरहितांशोन्मितां नासिकां त-
 त्पार्श्वद्वन्द्वे सजालं चरणविरहितांशादतः पञ्जरं च ॥ ३९ ॥

विमर्दिनी

भित्त्यलङ्काराणां विभागमाह — कूच्य इति । कुच्ये पङ्क्त्यादिभक्ते
 दशषाष्टधा वा भक्ते । विदिशि कोणेपु एकांशविस्तारायामम् एकांशेन विस्तार-
 मायामं च कूटं विरचयेत् । दिशि दिशि चतसृषु दिक्षु । अंशदीर्घां अंशाभ्यां
 दीर्घाम् । एकभागेन विततां विन्तृतां शालां च । शालाकूटान्तराले शालाकू-
 टयोर्मध्ये चरणविरहितांशोन्मितां पादोनांशमितां नामिकां च । तत्पार्श्वद्वन्द्वे
 नासिकयोः पार्श्वद्वन्द्वे चरणविरहितांशादितः पादोनांशादिना । सजालं जाल-
 मार्गसहितं पञ्जरं च । तथाच गुरुदेवः —

“कर्णमध्येऽन्तरे भित्तेरथवा मानसूत्रतः ।

निर्गतैरुक्तमानेन कूटकोष्ठकपञ्जरैः ॥

गजपृष्ठादिभिश्चोक्तैः कुर्यादवयवैर्युतम् ।”

इति ॥ ३९ ॥

धाम्नोऽष्टांगमितोऽथवा प्रतिमुरैः स्तूप्यन्तिमैः संयुतः

प्रासादाकृतिकश्च कूट उदितो मध्यस्फुरन्नासिकः ।

शाला तत्समसूत्रगा मुखपटीशक्तिध्वजाधुज्ज्वला

स्तूपीत्रय्युपशोभिता परिलसन्नासा च सङ्कीर्तिता ॥ ४० ॥

विमर्दिनी

कूटादीनां लक्षणमाह — धाम्न इति । अथवा तत्र धाम्नो गृहस्याष्टा-
 णमितः प्रासादाकृतिकः प्रासादवद्राकारेण युक्तः । तत्र प्रतिमुरैः स्तूप्यन्तिमैः
 प्रतिमारभ्य स्तूपीपर्यन्तैरवयवैः संयुतः । मध्यस्फुरन्नासिकः मध्ये स्फुरन्त्या
 नासा युक्तश्च कूट उदितः । तत्समसूत्रगा कूटसूत्रस्या । मुखपटीशक्तिध्वजा-
 धुज्ज्वला मुखपट्टा शक्त्या ध्वजादिभिश्चोज्ज्वला स्तूपीत्रय्युपशोभिता स्तूपि-
 कात्रयेणोज्ज्वला च परिलसन्नासा च परितो लसन्तीभिर्नासीभिश्चोज्ज्वला शाला
 सङ्कीर्तिता । तथाच गुरुदेवः —

“कूटोऽष्टांशेन सघनः ।

शाला च तावती रम्या विस्तारद्विगुणायता ।

कर्णाश्रितं मध्यमैकनासिकं स्तूपिकान्वितम् ॥

* प्रासादावयवं प्राज्ञाः कूटं नाम प्रचक्षते ।

सायतं समुखपट्टिकमर्धस्पष्टकोटियुतमध्यगनासम् ।

शक्तिमद्ध्यजमपि त्रिशिखं तत् पार्श्वयोर्बहुशिखं खलु कोष्ठम् ॥”

पितृशाब्देन स्तूपिकोच्यते कोष्ठमिति शाला च ॥ ४० ॥

दण्डैर्द्वित्रिचतुर्मितैर्मितवितानातानकं पञ्जरं

नासाद्युज्ज्वलितं च जालकमथो वेद्यूर्ध्वतः संस्थितम् ।

दण्डैर्द्यादियुगान्तिमैस्ततमतो दण्डाद्वैतधायतं

कर्तव्यं द्विगुणान्तिमं सुपुरितं गोमूत्रकादिक्रमात् ॥ ४१ ॥

निर्दिशन्ती

पञ्जरजालकयोर्लक्षणमाह — दण्डैरिति । द्वित्रिचतुर्मितैर्दण्डैर्मितवितानातानकं द्यादिदण्डैर्मितविस्तारदैर्घ्यं नामाद्युज्ज्वलितं नामादिभिरुज्ज्वलितं च पञ्जरं कर्तव्यं स्यात् । अथो जालकं वेद्यूर्ध्वतः वेदेरूर्ध्वभागे संस्थितम् । तद्यु द्यादियुगान्तिमैः द्यादिचतुरन्तैर्दण्डैः ततं विन्तृतम् । अतो विस्ताराद् दण्डद्वितो द्विगुणान्तिममायतं गोमूत्रकादिक्रमात् सुपुरितं कृतमुपिरं च कर्तव्यम् । परांशेर माह —

“द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा कुञ्जस्तम्भेऽस्तु पञ्जरम् ।

धुस्ते शालामुस्ते चैकस्तूपिकं हस्तिपृष्ठवत् ॥

पञ्जरं नाम तत्प्रोक्तम् ॥”

इति । तथाच काश्यपः —

“द्विदण्डं कन्यसव्यासं त्रिदण्डं मध्यमं भवेत् ।

चतुर्दण्डविशालं तु उत्तमं परिकीर्तितम् ।

विस्तारसदृशोत्सेधादेकदण्डविबर्धनात् ।

विस्तारद्विगुणं यावत् तावन् वै जालकोक्तम् ॥”

इति ॥ ४१ ॥

स्तम्भान्तरे महति धामनि पादविस्तारो-
 च्चाधिपादततपद्मगकुम्भमंस्थाम् ।

पादायतां घटमुखोद्गतपत्रचित्र-

मूलां प्रकल्पयतु कुम्भलतां समन्तात् ॥ ४२ ॥

निर्माणी

कुम्भलताख्यमलङ्कारविशेषमाह — स्तम्भान्तर इति । महति धामनि
 समन्तात् स्तम्भान्तरे पादविस्तारोच्चाधिपादततपद्मगकुम्भमस्थां स्तम्भविस्तारो-
 रोच्च सपादस्तम्भविस्तारतत च पद्म कृत्वा तद्गत कुम्भं तत्सदृशं च कृत्वा
 तस्मादुद्गता पादायता स्तम्भपर्यन्तरीघां घटमुखोद्गतपत्रचित्रमूलां घटस्य मुखा-
 दुद्गतैः पत्रैर्विचित्रमूला कुम्भलता प्रकल्पयतु । तथा काश्यपीये —

“स्तम्भमूले तु वैद्यूर्ध्वं पद्मामन प्रकल्पयेत् ।

पादव्यासममुत्तुङ्ग सपाद पद्मावस्तरम् ॥

पद्मोच्च वसुधाभज्यकम्पमेनाशमुच्यते ।

अथ पद्म गुणाश तु एकाश गलमुच्यते ॥

ऊर्ध्वपद्म द्विभाग तु कम्पमेकेन कल्पयेत् ।

तदूर्ध्वं कुम्भतुङ्ग तु पद्मस्योच्चसम भवेत् ॥”

इति । मञ्जयां च —

“प्रत्युत्तरान्तरसमां विदर्शान् सभ्यक पादाधिकामपि च कुम्भलनामतोऽपि”

इति ॥ ४२ ॥

भङ्क्त्वा प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणमिति भोगिभिर्भागतोऽर्धो

वेदिं वेदंश्च पादान् दलरचितपलभ्युत्तरं भागतोऽथ ।

*यावत्स्वोन्सेधनीप्रप्रसरवल्भितः स्वारहनीप्रं कपोतं

गोहेऽल्पे सप्तमेनोज्ज्वलपदगृहपिण्डं करोत्स्वष्टमेन ॥ ४३ ॥

निर्माणी

अल्पगोहे विशेषकल्पनमाह—भङ्क्त्वेति । प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणमिति
 प्रतेरुत्तरस्य चान्तर्गत मन्मनान् भोगिभिरष्टधा भङ्क्त्वा अथ एकभागतो
 वेदिं च वेदंश्चतुर्भागे पादान् अर्धभागतो दलरचितपलभ्युत्तरम् अर्धेन रचितया
 वल्भ्या सह मृन्मयोत्तरम् अथ सप्तमेन भागेन यावन्म्वोत्सेधनीप्रप्रसरवल्भितः

धावान् स्वोत्सेधस्तावता नीमप्रसरेण युक्तया बलभ्या उपरि स्वार्हनीमं स्वयोग्य-
नीमयुक्तं कपोतम् अष्टमेन भागेन उज्ज्वलपदगृहपिण्डम् उज्ज्वलैः स्तम्भैर्युक्तां
गृहपिण्डं च करोतु ॥ ४३ ॥

विवरणम्

भोगिनो नागाः । अथ भागतो दलरचितवक्रभ्युत्तरमिति । षष्ठ भाग-
मर्धयित्वा अधोदले बलभिसुपरिदले चोत्तरमित्यर्थः । स्वोपानतुल्यनीमप्रसर-
युतकपोतमिति । उपानहो यावान्निर्गमः कृतः तावान् कपोतनीमस्यापि निर्गमः
कार्यः ॥ ४३ ॥*

खण्डोत्तरं चरणविस्तृतितुल्यविस्ता-

रोत्सेधमुत्तममत्थरणोनतीव्रम् ।

पत्रोत्तरं दलविहीनघनं कनिष्ठं

रूपोत्तरं घनतती विपरीततो वा ॥ ४४ ॥

निमाशानी

उत्तरमाह—खण्डोत्तरमिति । चरणविस्तृतितुल्यविस्तारोत्सेधं स्तम्भ-
विस्तृत्या तुल्याभ्यां विम्नारोत्सेधाभ्यां युक्तं खण्डोत्तरमुत्तमं स्यात् । अतः
खण्डोत्तरात् चरणोनतीव्रं पादोनघनं पत्रोत्तरं मध्यमम् । दलविहीनघनम्
अर्धेन विहीनघनं रूपोत्तरं कनिष्ठं च । घनतती विपरीततो वेति चूलिका-
स्थापनमुच्यते । तत्र घनतती तीव्रविस्तारो विपरीततो व्यत्यासेन स्याताम् ।
तथाच गुरुदेवः—

“उत्तरं विन्यसेदूर्ध्वं तच्चापि त्रिविधं मतम् ।

खण्डोत्तरं पत्रबन्धं ततो रूपोत्तरं भवेत् ॥

स्तम्भविस्तारविस्तीर्णमुन्नतं चाद्भिजातिजम् ।

खण्डोत्तरं स्यादेतस्मात् पादोनं पत्रबन्धकम् ॥

स्तम्भव्याससमोत्सेधमुत्सेधार्धेन विस्तृतम् ।

- विपरीतं तु वा नीचं रूपोत्तरमिदं भवेत् ॥”

इति ॥ ४४ ॥

विवरणम्

एष्वर्षयेचोत्तरमिति पूर्वमुक्तं तस्योत्तरस्य बलसिद्धिना कथयति—
खण्डोत्तरमिति । खण्डोत्तरपत्रोत्तररूपोत्तरभेदेन त्रिविधमुत्तरं भवति । चरणवि-
स्तारेण तुल्या खण्डोत्तरस्य विततिः । तस्योन्नतिरपि तत्समा । अस्माच्चतुर्थभागहीनं

पत्रोत्तरयन सण्डोत्तरदलमात्रयन रूपोत्तरं तच्च कनिष्ठम् । अर्थात् सण्डोत्तरमुत्तमम्,
इतरन्मध्यमं चोक्तम् । घनतती विपरीततो वेति । स्तम्भाप्रमाना स्याद् रूपोत्त-
रस्योन्नति । तदर्धं च तत्र घनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

उत्सेधे विशिखाशिते द्वितयतो रूपोत्तरे वाजन

षड्भक्तेऽल्पमिलाशतो द्वितयतो वा स्यान्महावाजनम् ।

एतन्निर्गमनं *निजाशविहितं न्यस्येदुपर्युत्तर

सैतर्चाग्रसमुच्छ्रयोच्छ्रयदलाशव्यातना पट्टिकाम् ॥ ४५ ॥

विमर्शिनी

रूपोत्तरे वाजनविन्यासमाह—उत्सेध इति । रूपोत्तरस्योत्सेधे घने
विशिखाशिते पञ्चाशिते द्वितयतो द्यशेन वाजनं स्यात् । अथर्वा षड्भक्ते
इच्छाशत एकामेनाल्पं वाजनम् । द्वितयतो महावाजनं च । एतन्निर्गमनं वाज-
ननिर्गमनं निजाशविहितं निजाशेन कल्पितं स्यात् । पुनरुत्तरस्योपरि एतर्चा-
ग्रसमुच्छ्रयोच्छ्रयदलाशव्यातना उत्तरतीव्रसमुच्छ्रयाम् उच्छ्रयार्धविस्तीर्णा पट्टिकां
न्यसेत् । तथाच गुरुदेव —

"उत्तरोच्छ्रयषड्भागत्रिभागं घनमानकम् ।

एकाशं वाजनोत्सेधे द्यशं चैवार्धवाजनम् ॥" ॥ ४५ ॥

विवाणम्

षड्भक्त इत्यादिप्रकारभेदः । अल्पराजा महावाजा च । निजाश-
सुत्तमं स्रोत्रतिलुल्यम् ॥ ४५ ॥

एकाह्रघ्नपूनादिदण्डोच्छ्रितमुपरि निधायोत्तरे वाजनं प्राक्

तिर्यग्दण्डोच्छ्रिताह्रघ्नानतीव्रितितुलास्तासु वशानुवृत्त्या ।

सार्धाक्रान्ता जयन्तीस्तदुपरि सुसमीकृत्य कृत्वानुमार्गं

निश्चिद्र छादयेत् स्वोचितघनफलप्रस्तरेणोर्ध्वभागम् ॥

विमर्शिनी

फलकप्रस्तरेणाच्छादयन्माह—एकाह्रघ्नपूनेति । एकाह्रघ्नपूनादि-
ह्रघ्नोच्छ्रितं वाजनतामानं प्राक्पूर्वमुत्तरे निधाय पुनर्दण्डोच्छ्रिताह्रघ्नानतीव्रितितुला-
स्तासु वशानुवृत्त्या निश्चिद्र छादयेत् स्वोचितघनफलप्रस्तरेणोर्ध्वभागम् ।

१ 'पू । निव । घन । च । ए । ष । छ । द । पाठ

* निजाशसुत्तमम् । अथै विवर्णराजा पाठ

† जयन्तीराधिनुक्रममुप विमानं ह्यचोता इति । विवर्णराजा पाठ

धानुवृत्त्या उत्तरानुसारेण स्वार्धाक्रान्ताः स्वार्धेनाक्रान्ता जयन्तीर्निधाय तदुपरि
अनुमार्गं कृत्वा स्थापयित्वा सुसमीकृत्य स्वोचितघनफलकामस्तरेण स्वयोज्य-
भगानां फलकानां प्रस्तरेणोर्ध्वभागं निदिङ्मं छादयेत् । तथाच गुरुदेवः—

“उत्तरोपरि कुर्याज्जु वाजनं तस्य कथ्यते ।
त्रिचतुष्पञ्चदण्डानामायामस्तस्य सम्मतः ॥
स्तम्भविस्तारपादं वा त्रिपादं वोच्छ्रितं भवेत् ।
दण्डोषं वा त्रिपादं वा वाज्रं पूर्ववत् स्मृतम् ॥”

इति । निबन्धने च—

“दण्डतीव्राश्च पादोनचहलास्तिर्यगुत्तरे ।
न्यसेद् भारतुला रम्या जयन्तीश्चानुवंशतः ॥
तत्पार्श्वेष्वनुमार्गाः स्युर्दण्डार्धेनार्धतीव्रकाः ।
प्रस्तरस्तेषु दण्डोच्चश्चित्रतोऽधस्तले समः ॥”

इति । गुरुदेवश्च—

“वाजनस्योपरिधातु कुर्याद्भारतुलायसीः ।”

इत्यादि ॥ ४६ ॥

विवरणम्

उत्तरे उपरि । वाजनं प्राक्निधायेति । उत्तरबहिर्निर्मितं दारु वाजनं
प्रागित्युत्तरानुसारित्वमुक्तम् । ऊनञ्चैकादशदण्डोन्मितमिति तल्लक्षणम् ।
पृतीयशेन चतुर्थशेनाहीनं दण्डमानं तदीयमुन्मानं स्यात् । द्वित्रिदण्ड-
मानमातानः । तिर्यक् तुलाः । दक्षिणोदगतोत्तरविन्यस्तोभयाप्रपादा इत्यर्थः ।
बहलशब्दो विस्तारपर्यायः । निधायेति चानुपङ्गः । तास्विति । तुलासु
जयन्त्यः खण्डदारुः(?) । वंश उत्तरम् तदनुवृत्त्या तिरश्चीनासु तुलासु प्राचीना
इत्यर्थः । अधितुलमनुमार्गैस्समीकृत्य चैता इति । तुलानामुपरि तुलानुसारिणोऽ-
नुमार्गाः ते च जयन्त्यन्तरसाम्यसिद्धये कार्याः ॥ ४६ ॥

द्वारार्धतः कदलिकाकरणेन गर्भ-

कुड्यं क्रमान्मुकुलयेदथवा शिलाद्यैः ।

द्वारोर्ध्वतोऽष्टपुटचारुलसत्तल-

गर्भार्धतुल्यमापिधानशिलाभिरामम् ॥ ४७ ॥

विमर्शिना

पक्षान्तरेण शिलादिभिराच्छादनक्रममाह—द्वारार्धत इति । द्वारार्धतो द्वारार्धात् कोणत आरभ्यं कदलिकाकरणेन उपर्युपर्यन्तरतैः मवेशनं कदलिकाकरणं, तेन । गर्भकुट्यं गर्भगृहे कुट्यं क्रमाच्छिलाधैः शिलादिभिरिष्टादिभिर्वा मुकुलयेत् मुकुलीकुर्याद्वा । द्वारोर्ध्वतः द्वारोर्ध्वभागे तु अष्टपुट-
चारुलसत्तरम् अष्टपुटाश्रितैश्चारुभिः शोभमानैस्तरङ्गैर्युक्तं गर्भोपेतुञ्जं गर्भोर्ध्वेन दृश्यम् अपिधानशिलाभिरामं उपर्याच्छादनशिलया मनोरमं च । तथाहुः—

“द्वारार्धात् कदलीकारं द्वारसीमान्तमर्धपुटम् ।

गर्भोर्ध्वे कदलिकोत्सेधमय पूर्णोष्टकं भवेत् ॥” इति ॥ ४७ ॥

विवरणम्

यैमानिकप्रासादसम्भवं प्राकारान्तरमाह—द्वारार्धत इति । पूर्वमभिततो म्नासः ततस्तदुपर्यन्तमुत्सं ततस्तदुपरि ततोऽप्यभ्यन्तरमेवंविधा प्रक्रिया कदलिकेति व्यवहियते । अष्टपुटचार्वित्यादिकं विशेषणत्वेन योज्यम् । दिग्विदिग्गता मूर्धेशिलान्ता अष्टौ पुटाः स्युः । प्रतिपुटं च तरङ्गैरेकपङ्क्तिभागिर्भाव्यम् ॥ ४७ ॥

द्वारोत्तरपट्टिकोपरि लुपाः कूटप्रविष्टाप्रकाः

स्वस्वांशाहितकर्णसूत्रकमिता मध्यादिकर्णावधि ।

स्तम्भोष्णे शरशैलनन्दनयनैर्भक्ते चतुर्थोत्तरात्

तासां स्यादवलम्बनं नयनवह्यचन्ध्युर्वराशैः क्रमात् ॥ ४८ ॥

विमर्शिनी

शिलानिर्माणविधिमाह—कुर्यादिति । उत्तरपट्टिकोपरि उत्तरस्मितायाः पट्टिकाया उपरि कूटप्रविष्टाप्रकाः कूटे प्रविष्टेनाप्रभागेन युक्ताः स्वस्वांशा-
हितकर्णसूत्रकमिताः स्वस्वांशनः कूटसूत्रपर्यन्तमप्य भुजासूत्रं यावत् तावन्मा-
नेन सूत्रेण चतुरञ्जं कृत्वा तत्कर्णसूत्रमिता लुपा मध्यादिकर्णावधि कुर्यात् ।
निजाहोर्ध्वाहोत्तरमध्यकर्णगतवाहाः (१) कूटकर्णोन्मिता इति पाठेऽप्येवमेवार्थो
प्राद्यः । स्तम्भोष्णे शरशैलनन्दनयनैः पञ्चधा समधा नवधा द्वेषा वा भक्ते
क्रमाद् नयनवह्यचन्ध्युर्वराशैः द्वित्रिचतुरेकांशैश्चतुर्धा उत्तरात् तासां लुपानामवल-
म्बनम् अधोगमनं स्यात् । तथा निबन्धने—

१. 'ध्या' अर्थ 'ध', २. 'तः', ३. 'ह' क. पाठः.

“मध्यादारभ्य कर्णान्तमनन्तरलुपाक्रमात् ।

स्यैः स्वैः कर्णस्थितैः सूत्रैर्लुपानां मानमादिशेत् ॥”

इति । तथाच मञ्जरी—

“पञ्च द्विभागमथ सप्तभिदि त्रिभाग पादस्य चार्धमिति (षट्) त्रिविधं लुपान्तम्”

इति ॥ ४८ ॥

विवरणम्

न्यसेदुपर्युत्तरस्येति पूर्वमुक्त्वोत्तरपट्टिकालुपावनतिमाह— स्तम्भोप
इति ॥ ४८ ॥

अष्टांशकादिकृशविस्तृतिपावकांश-

तीव्रा च नीप्रफलकोत्तरतो लुपानाम् ।

द्वित्राङ्गुलादिविततं चतुरश्ररूपं

कर्तव्यमासु वलयं च निजानुरूपम् ॥ ४९ ॥

विमार्शनी

नीप्रफलकादिकमाह—अष्टांशकादीति । उत्तरतः उत्तराद् अष्टांशका-
दिकृशविस्तृतिपावकांशतीव्रा अष्टांशकादिना कृशविस्तारा व्यशेन घना च
नीप्रफलका नीप्रस्थानगता फलका स्यात् । आसु लुपासु द्वित्राङ्गुलादिविततं
द्विगुणव्यङ्गुलादिवितृतं चतुरश्ररूपं निजानुरूपं द्वित्र्यादिसख्यावशाद् यथा-
सोम्यं वलयं कर्तव्यं स्यात् । तथाह—

“स्यादङ्गुलत्रयमितं वलयं द्वाङ्गुलं चाप्यर्धमङ्गुलमिति त्रिविधं लुपा-
नाम् ॥” इति ॥ ४९ ॥

विवरणम्

नीप्रफलका लुपामुखलमा फलका ॥ ४९ ॥

शाकाद्युत्तमदारुक्लृप्तफलकैरेताः समन्ताल्लुपाः

सञ्छाद्योपरि तत्पिधानफलकां कृत्योल्लसत्कीलकाम् ।

बास्त्वाधारसमोभतां प्रधिततन्पाथोजकुम्भादिकां

विन्यस्येन्नवपुण्डरीकसुकुलाग्रामूर्ध्वतः स्तृचिकाम् ॥ ५० ॥

विमार्शनी

लुपानामुपरिगतावयवमाह—शाकादीति । एता लुपाः शाकाद्युत्तमदा-
रुक्लृप्तफलकैः शाकादिभिरुत्तमपृथक्क्लृप्तफलकैः समन्तात्, शाको जातिशुद्धः,

सर्वतः सञ्छाद्य । तदुपरिभागे तत्पिधानफलकाम् अवसानफलकाम् । उहसत्कीलकाम् ऊर्ध्वभागोद्गतकीलयुक्तां च कृत्वा । तदूर्ध्वतो वास्त्वाधारसमोन्नताम् अधिष्ठानसमोच्छ्रयाम् । प्रथिततत्पायोजकुम्भादिकां प्रकाशितपद्मकुम्भादिकाम् । नवपुण्डरीकमुकुलाग्रां नवीनपद्ममुकुलवदप्रभागयुक्तां स्तूपिकां विन्यस्येत् ॥ ५० ॥

विवरणम्

उहसत्कीलकामिति । स्तूपिकाग्रहणार्थोऽयं कीलकः । प्रथिततत्पायो-
जकुम्भादिकामिति ॥ ५० ॥

वर्षातपादिनारणकरूपैः शुल्वादिकल्पितैः फलकैः ।

सारेष्टकादिभिर्वा विमानशिखरं ततः सुपिदधातु ॥ ५१ ॥

विमर्शिनी

ततो विमानशिखरं प्रासादोपरिप्रदेशम् । वर्षातपादिवारणकरूपैः वर्षात-
पहिमादिनिवारणकर्मैः । शुल्वादिकल्पितैः ताम्रादिनिर्मितैः । फलकैः सारेष्टका-
दिभिर्वा सारैरिष्टकाविशेषैर्वा सुपिदधातुं आच्छादयतु ॥ ५१ ॥

विवरणम्

इदानीमुत्तमतले शिखरप्रक्रियामुपदिशति— वर्षेति* ॥ ५१ ॥

अल्पे धामनि विस्तृतिद्विगुणितप्रायोच्छ्रयेऽष्टांशिते

मूलांशेन मसूरकोच्छ्रयमथ स्तम्भोच्छ्रयं द्वांशतः ।

भूयः प्रस्तरमंशतो गलमिलांशेन प्रक्लृप्तोच्छ्रयं

भागाभ्यां शिखरोच्छ्रयं विरचयेदेकांशतः स्तूपिकाम् ॥ ५२ ॥

विमर्शिनी

पश्चान्तरेण कचिदल्पप्रासादे नियममाह—अल्प इति । अल्पे धामनि
विस्तृतिद्विगुणितप्रायोच्छ्रये विस्तारद्विगुणाद्युक्तोत्सेधे अष्टांशिते सति । मूलांशेन
अधोगतांशेन । मसूरकोच्छ्रयम् अधिष्ठानोच्छ्रयम्, विरचयेत् । अथ तदुपरि द्वांशतः
स्तम्भोच्छ्रयं, भूयोऽंशतः प्रस्तरं वक्ष्यमाणप्रस्तरोच्छ्रयम्, इलांशेन एकांशेन
प्रक्लृप्तोच्छ्रयं गल, भागाभ्यां शिखरोच्छ्रयम्, एकांशतः स्तूपिकां च विरचयेत् ।
तथा च गुरुदेवः—

“उच्छ्रयेऽथाष्टधा भक्ते स्यादधिष्ठानमंशतः ।

स्तम्भोत्सेधन्तु भागाभ्यां प्रस्तरैकभागतः ॥

१. 'तेः क', २. 'तु छान्' क. पाठ

* इयं व्याख्या ३१ तमोऽध्यायान्तरं दर्शयते ।

कण्ठश्वाशिन शिलरं द्वाभ्यां स्तूबी तथांशतः ।
एवं धामैकतलकं द्वितलं च समूहयेत् ॥”

इति ॥ ५२ ॥

विवरणम्

क्वचिदुन्मानविभागे भेदमाह—अल्प इति ॥ ५२ ॥

स्तम्भार्धादिसमुच्छ्रये प्रकृतिभक्ते प्रस्तरे वातिधृ-
त्यंशे चोत्तरवाजने त्रिशशिभिर्भूतालिरशैस्त्रिभिः ।

श्माद्रीन्दुक्षितिभिः समाजनकपोतालिङ्गपट्टधन्तरी-
स्येकांशैः प्रतिवाजने प्रतिकपोते श्माशहान्यावरे ॥ ५३ ॥

विमर्शिना

तत्र प्रस्तरस्य विभागमाह—स्तम्भार्धादीति । स्तम्भार्धादिसमुच्छ्रये
स्तम्भार्धादिना प्रमाणेन कृतोत्सेधे प्रस्तरे । प्रकृतिभक्ते एकविंशतिधा कृते वा ।
वातिधृत्यंशे एकोनविंशतिधा च वा कृते । त्रिशशिभिः व्यशैरेकाशेन च । क्रमेण
उत्तरवाजने मृन्मयोत्तरं तद्वाजनं च । विरचयेदिति पूर्वश्लोकादायाति । त्रिभिरशै-
र्भूतालिः । श्माद्रीन्दुक्षितिभिः एकमष्टकैकांशैः क्रमात् सवाजनकपोतालिङ्गप-
ट्टधन्तरीः वाजनसहितं कपोतमालिङ्गपट्टिमन्तरि च । व्येकांशैः व्यंशैरेकाशेन
च । प्रतिवाजने प्रति वाजनं च विरचयेत् । अग्रे अथमे एकोनविंशतिधा
कृते पक्षे । प्रतिकपोते प्रति कपोतं च । श्माशहान्या पट्टैकाशेनेन विरचयेत् ।
तथाहुः—

“अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य तु लक्षणम् ।

स्तम्भार्धगुणमानं वा आतोत्सेधांशमेव वा ॥

‘तदुच्छेन द्विवसांशं कृतम् । गुणांशगुत्तरम्’ ।

वाजनं त्वेकभागेन भूतमालोन्नता त्रिभिः ॥

भूतमालोपरिष्ठात् तु वाजनं त्वेकभागया ।

ससांशं तु कपोतोच्चमालिङ्गं त्वेकभागया ॥

अंशेनान्तरिकां कुर्यात् प्रत्युत्सेधं गुणांशकम् ।

वाजनं त्वेकभागेन अथवान्यप्रकारतः ॥

तुल्यमेकोनविंशतिं कृत्वोत्तरं त्रिमागयां ।
 भागेन वाजनं कुर्यादग्न्यंशैवेकभी मवेत् ॥
 वाजनं त्वेकभागेन कपोतोच्चं रसांशकम् ।
 आलिङ्गमानमंशेन अन्तरं तु प्रकल्पयेत् ॥
 प्रत्युत्सेधं द्विभागेन वाजनं त्वेकभागया ।”

इति ॥ ५३ ॥

इत्येकभूमौ चतुरश्ररूपे
 मुरालयेऽल्पे विधिरभ्यधायि ।
 अथाभिधास्ये द्वितलादिजाति-
 च्छन्दादिष्टुत्तादिगतं विशेषम् ॥ ५४ ॥

विमर्शिनी

इति उक्तप्रकारेण । एकभूमौ एकतले । चतुरश्ररूपे अल्पे मुरालये
 विधिः विरचनार्कम् । अभ्यधायि उक्तः । अथ द्वितलादिजातिच्छन्दादिष्टुत्ता-
 दिगतं विशेषम् अभिधास्ये वक्ष्ये ॥ ५४ ॥

त्र्याद्याशाकरपश्चिम शशितलं बाणादिमार्ताण्डदोः-
 पर्यन्तं द्वितलं हयादिनृपहस्तान्तं त्रिभूम्यन्वितम् ।
 कुर्याद् धाम निजोचितोच्छ्रययुतं प्रोक्तोच्छ्रयेष्वेतो
 युक्त्या पाददलत्रिपादकरसंयोगक्षयौ च क्वचित् ॥ ५५ ॥

विमर्शिनी

तत्रैकतलद्वितलत्रितलानां नियममाह—त्र्यादीति । त्र्याद्याशाकर-
 पश्चिमं त्रिकणादिदशकरान्तं धाम । शशितलं एकतलम् । बाणादिमार्ताण्डदोः-
 पर्यन्तं पञ्चादिद्वादशकरान्तं द्वितलम् । हयादिनृपहस्तान्तं सप्तादिषोडशकरान्तं
 त्रिभूम्यन्वितं त्रिनलयुक्तम् । निजोचितोच्छ्रययुतं पूर्वप्रोक्तोच्छ्रयसंयुक्तं धाम
 कुर्यात् । एषु प्रोक्तोच्छ्रयेषु उक्तेस्तेषु प्रामादेषु । युक्त्या औचित्येन । पाद-
 दलत्रिपादकरसंयोगक्षयौ करं वा त्रिपादं वा अर्धं वा पादं वा क्वचित् पदे
 संयोगं क्वचित् क्षयं वा कुर्यात् । तथाहुः—

“भूमिलभमिति प्रोक्तं त्रिचतुर्हस्तमानतः ।

द्विद्विहस्तविद्वद्ध्यैकभूमैर्मानं चतुष्टयम् ॥

पञ्चपद्मस्तमारभ्य द्विद्विहस्तविवर्धनात् ।
द्वितले तु चतुर्मान रुद्रभानुकरान्तकम् ॥
सप्ताष्टहस्तमारभ्य द्विद्विहस्तविवर्धनात् ।
पञ्चदशविकारान्त त्रितले पञ्चमानकम् ॥”

इति । ग्रन्थान्तरे च—

“प्रत्युन्नतायतकरेषु च हस्तमाना-
द्दीन त्रिपादकरमर्धमथापि पाठम् ।
तत्रैव चास्तुनि यथोचितमाचरेद्वै
हान च वर्धनमनिन्द्यमनेकशास्त्रे ॥”

इति ॥ ५५ ॥

।ववरणम्

इदानीमुन्मानविभागप्रदिदर्शयिष्या तलसङ्ख्यामाह— श्यादीति । पञ्च-
करादिषु सामर्थ्याद्विकल्प उक्तो द्रष्टव्यः । युक्त्येति । यत्र तादृशमुन्मानमी-
दूनमीषदधिक वा स्यात् तत्र तदुपपत्त्यनुसारेणेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आरूढभित्तिमुपचित्य लुपाग्रधानीं
युक्त्या तलान्तरविधौ प्रविधाय तस्याम् ।
बाह्योत्तराहितलुपा विनिवेश्य कृत्वा
तत्पट्टिकां चं तलितेऽथ गलं विदध्यात् ॥ ५६ ॥

विमार्शनी

तलान्तरविधिप्रकारमाह—आरूढेति । तलान्तरविधौ आरूढभित्तिम्
अन्तर्भित्तिम् । उपचित्य वर्धयित्वा । तत्र युक्त्या औचित्येन । लुपाग्रधानीं लुपा-
ग्राणा धारणीं फलका प्रविधाय । तस्या बाह्योत्तराहितलुपाः बाह्योत्तरेषु स्थापिता
लुपा विनिवेश्य । तत्पट्टिकां तदुपरिपट्टिका च कृत्वा । तलिते तलीकृते अथ गल
विदध्यात् ॥ ५६ ॥

।ववरणम्

एवमेकतलविषयमुक्तम् । अमानेकतलविषय वदन् पूर्वतलावसानप्रकार
दर्शयति—आरूढेति । तलान्तरविधाविति । कर्तव्ये सतीति शेष । यदा स्वमु-
न्मानमधिष्ठानस्तम्भशिरोमात्रेण प्राय परिसमाप्त स्यात्, तदा तलान्तरे नापेक्षा ।

यदा तु न परिसमाप्यते भूयः शिष्यते तु तदावशेषपरिसमीप्सवा तलान्तरं निर्मित्तितव्यं भवति । युक्त्या प्रविधायेति । यावान्नाडीगृहविस्तारस्तावत्युत्तरसमान-
भागादारूढभिषिष्यादुपरिभागे इतीयं युक्ति सुतलिते सम्यक्तले क्लृप्ते* ॥५६॥

स्तम्भे प्राथमिकेऽनलादिशिवनिष्ठैरंशितेऽद्यैः क्रमा-

नेत्राग्नित्रिगुणेषु शैलशरनागाङ्कोन्मितैः सम्मिता ।

प्रीवोक्ता नवधा ततोऽपि तलक्लृप्तौ पूर्वपूर्वाङ्घ्रितः

प्रीनेया च तदुन्नतिः प्रतितलं स्यात् प्रस्तरप्रक्रिया ॥ ५७ ॥

विमर्शिनं

प्रीवालक्षणमाह—स्तम्भ इति । प्राथमिके स्तम्भे प्रथमस्तम्भे । अन-
लादिशिवनिष्ठैः व्याघेकादशान्तरैरंशिते । क्रमाद् नेत्राग्नित्रिगुणेषु शैलशरनागा-
ङ्कोन्मितैः द्वित्रित्रिपञ्चसप्तपष्ठाष्टनवभिरंशैः सम्मिता इति नवधा प्रीवोक्ता ।
ततोऽपि तलक्लृप्तौ पूर्वपूर्वाङ्घ्रित पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् स्तम्भात् । तदुन्नति
तस्यास्तस्या प्रीवाया उन्नतिः । प्रीनेया ज्ञेया । प्रतितलं नद्ये तले च । प्रस्तर-
प्रक्रिया प्रस्तररचना च स्यात् । तथाहुः—

“त्रिचतुष्पञ्चपट्सप्तभागेऽष्टांशे नवांशके ।

दशैकादशभागे च दारुस्तम्भे यथाक्रमम् ॥

द्वाभ्या त्रिभिक्षिभिर्भगैस्त्रिभिर्वै पञ्चसप्तभिः ।

पष्ठाष्टनवभिक्षैव नवप्रीवा विमानना ॥

इति । तथाच सुरारि —

“त्रिकाघेकादशान्ताशा दारुस्तम्भे द्वयादिभिः ।

कम्पयेत्तन्वा प्रीवा विमानाना विधाननः ॥

इति ॥ ५७ ॥

विवरणम्

ऋगञ्ज जनयति स्तम्भायामभिति । ततोऽपि तलक्लृप्ताविति । चूर्त्यादि-
तलक्लृप्ते कार्ये सति । प्रतितलं स्यात् प्रस्तरप्रक्रियेति प्रागुक्ताभिप्रेयते ॥ ५७ ॥

प्रीवायामुपरि त्रिदण्डपरिशिष्टांशे चतुर्भाजिते

मूलांशं च तृतीयकं च दशधा तुष्यं च कृत्वांशकम् ।

१. स्तम्भे अ' क पाठ

* इत उत्तर ५५ तमकोट्यास्ता इत्यते ।

† अस्या व्याख्याया आधरभूत मूय न कल्पने ।

आलिङ्गाह्वयपट्टिकां त्रिभिरुभाभ्यामन्तरिं पञ्चभिः

स्वयंशाहितवाजनां प्रतिमघःपङ्क्त्यंशके कल्पयेत् ॥ ५८ ॥

विमासिनी

श्रीवायां मस्तरकल्पनामाहं द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् । श्रीवायां श्रीवा-
प्रदेशे उपरि । त्रिदण्डपरिशिष्टांशे त्रीन् दण्डान् विहाय शेषांशे । चतुर्माजिते
चतुर्धा कृते । मूलांशं तृतीयकर्मशं तुर्यं चतुर्थकर्मशं च दशधा कृत्वा । अघः
पङ्क्त्यंशके अधोगतदशांशे । त्रिभिरशैरालिङ्गाह्वयपट्टिकाम्, उभाभ्यामन्तरिं
पञ्चभिः स्वयंशाहितवाजनां स्वस्य यंशेन कृत्वाजनां प्रति च क्रमात्
कल्पयेत् ॥ ५८ ॥

त्रिवरणम्

श्रीवोन्माननात्रमुक्तं तत्रापि विमागमाह— श्रीवायामुपरीति । तुर्यं च
दशधा कृत्वेत्युपरि योज्यम् । आलिङ्गाह्वयपट्टिकां त्रिभिरित्यादि प्रथमभाग-
विभागः ॥ ५८ ॥

शालाकूटगवाक्षकादिरुचिरां भित्तिं द्वितीये तृती-

येऽंशे पञ्चभिरुत्तरं च वलभिं भूतद्विपाद्युज्ज्वलाम् ।

तुर्येऽंशे दशभिर्द्विक्लृप्तमुखपट्ट्याढ्यं कपोतं ततः

सस्वाङ्घ्रिं गृहपिण्डमूर्ध्वनिहितैर्दण्डैस्त्रिभिः कल्पयेत् ॥ ५९ ॥

विमासिनी

द्वितीयेऽंशे शालाकूटगवाक्षकादिरुचिरां शालाभिः कूटैर्गवाक्षदिभिश्च
सुन्दरां भित्तिं कल्पयेत् । तृतीयेऽंशे पञ्चभिरुत्तरं, पुनः पञ्चभिः भूतद्विपाद्यु-
ज्ज्वलां वलभिं कल्पयेत् । पुनः तुर्येऽंशे दशभिर्द्विक्लृप्तमुखपट्ट्याढ्यं यंशेन
क्लृप्तया मुखपट्ट्या युक्तं कपोतं कल्पयेत् । ततः ऊर्ध्वनिहितैः ऊर्ध्वभागे प्राक्
स्यक्तैः त्रिभिर्दण्डैः । सस्वाङ्घ्रिं स्वपादैर्युक्तां गृहपिण्डं च कल्पयेत् । तथाच
प्रयोगमङ्गराव्याख्याने अद्योते 'त्रिदण्डाद्यदिमन्कर्मि त्यदिनाः श्रीयारुङ्कारमाह—
'भित्तेरुपरि त्रिदण्डं विहायाथश्चतुर्धा विभज्याधोऽंशं दशधा विभजेत् । द्विती-
यभागं भित्तिसंज्ञं विधाय तदूर्ध्वद्वयं प्रत्येकं दशधा विभजेत् । अयं त्रिदण्डाग-
प्रकारः । मस्तरसंज्ञे तृतीयभागे भित्त्युपरि पञ्चभागेनोत्तरं विदध्यात् । पञ्चानां
त्रिभागान्यन्त स्थितानि अन्तःप्रविष्टानि धनसंज्ञयोक्तानि । तदुपरि संस्त्रि-

१. 'इ श्रीवायामिति द्वा' च. पाठः. २. 'सकं तु' च. पाठः. ३. 'वि',

४. 'रि ९' च. पाठः.

द्विभागं वाजनं, तदुपरि पञ्चभागा, बलभिरुपरिनिष्ठा, तदुपरि चतुर्थे कपोतं दशभिर्बहिर्निम्नं, द्वाभ्यां मुखपट्टिर्दशभ्य एव, अधोदशकस्य त्रयेणालिङ्गपट्टिका, द्वाभ्याम् अन्तरिः, पञ्चभिः प्रतिर्भवेत् । प्रतेर्भाग एव द्वाभ्यां वाजनम्” इति ॥ ५९ ॥

विवरणम्

द्वितीये अकृतविभागे पूर्वमन्तरिते भागे । चकारः पञ्चभिरित्यनुकर्षार्थः । सस्वाङ्गिमिति दिग्निदिगादिषु पादाः ॥ ५९ ॥

तले द्वितीये विदिशासु कूटान्

दिशासु शालाश्च तदन्तरेषु ।

नासीर्दिशो वा रचयेद् दिशासु

मूर्तीरजाद्याः शिखरे च नासीः ॥ ६० ॥

विमर्शिनी

द्वितीये तले विशेषेण भूषणान्याह—तले द्वितीय इति ॥ द्वितीये तले विदिशासु कूटान्, दिशासु शालाश्च, तदन्तरेषु शालाकूटयोर्मध्येषु द्विशो नामीर्वा रचयेत् । पुनर्दिशास्वजाद्या ब्रह्माद्या मूर्तीश्च, तदूर्ध्वगतशिखरे महा-नासीश्च रचयेत् । तथाच निबन्धने—

“ऊर्ध्वं कूटचतुष्कं च त्रिंशु शालाचतुष्टयम् ।

नाम्यः षोडश कर्तव्याः”

इति । तथाच—

द्वितीयमूर्तौ मंथाम्या दिक्षु दिद्मूर्तयोऽथवा ।

ब्रह्मा वोमापतिः प्राच्यामाचक्षणस्तु दक्षिणे ॥

प्रतीच्या नरसिंहस्तु कृष्णः स्कन्दोऽथवोत्तरे ।

इत्यादि ॥ ६० ॥

विवरणम्

शालाकूटगवाक्षकादिरुचिरा वीदि द्वितीय इति यत्र सामान्येनोक्तं नद् विवृणोति—तले द्वितीय इति ॥ ६० ॥

बाह्योत्तरेण रहिते विगतोर्ध्वकूटे

प्रीवान्तरे निजगजांशकृशाग्रकुट्ये ।

न्यम्पोत्तरं न्यमतु तत्र लुपास्तु आस्थ-

पाटेषु लघाद्यगमश्चगणार्थलम्बाः ॥ ६१ ॥

विमर्शिनी

मध्यमशिखराणां क्लृप्तिमाह—बाह्योत्तरेणेति । बाह्योत्तरेण रहिते बाह्योत्तरेण हीने । विगतोर्ध्वकृटे ग्रीवान्तरे निजगजांशकृशाप्रकुञ्च्ये स्वाष्टांशकृशो भित्त्यग्रे । उत्तरं न्यस्य तत्र तुलास्थपादेषु अन्तस्थितासु तुलासु स्तम्भान् न्यस्य तेषु । लग्नशिरसः लग्नशिरांसि लुपाप्राणि न कृत्वा । चरणार्धलग्नाः उत्तगत स्तम्भार्धमाननीचा लुपाश्च न्यम्तु ॥ ६१ ॥

विवरणम्

द्वितीयादितलानाम् उत्तरतलं. गद्द मन्धि दर्शयति — बाह्योत्तरेणेति । बाह्योत्तरं नाडीगृहोत्तरम् । ऊर्ध्वं कृटे च गतत् प्रथमोत्तमतलयोरेव भवति । तुलास्थपादेष्विति । पूर्वतलतुलासूपरितलपादान निमिनुयात्, तेषु पादेषु लुपा निवेशयेत् ॥ ६१ ॥*

प्रासादास्त्रितलादिभानुतलनिष्ठा जातयः स्थाणुसू-

र्यादौरोजसमैः करैः परिमिताश्चासप्ततेर्वर्धितैः ।

पोढा वह्नितलादयो व्यधममध्यश्रेष्ठकल्प्या पृथग्

व्यासाद्यशगुणांशकाधिकसमुत्सेधाश्च ते प्रायशः ॥ ६२ ॥

विमर्शिनी

जात्यादिमहाप्रासादानां क्लृप्तिमाह—प्रासादा इति । त्रितलादिभानुतलनिष्ठाः त्रिभूम्यादिद्वादशभूम्यन्ता प्रामादाः जातय इति प्रसिद्धाः । ते च स्थाणुसूर्याद्यैः एकादशाद्यैर्द्वादशाद्यैश्च । करैरोजसमैः एकादशाद्योजकरैर्द्वादशादीभिर्द्युग्मकरैश्च । आ सप्तते. सप्ततिकरपर्यन्त वर्धितैः करैः परिमिताश्च । वह्नितलादयोः त्रितलादयोः पृथग् व्यधममध्यश्रेष्ठकल्प्या प्रत्येकमोजयुग्मभेदादधममध्यमोत्तमभेदाच्च पोढा भवन्ति । ते पुन प्रायशो व्यासाद्यशगुणांशकाधिकसमुत्सेधाः व्यासस्य विस्तारस्य अत्रशो समाशो गुणाशाधिकेन द्यंशाधिकेनोत्सेधेन युक्ताश्च । सप्ततिकरे प्रासादे शतक्र उत्सेध इत्यादिक्रमेणावगन्तव्या इत्यर्थः । तथा पितामह आह—

“हस्तसप्ततिविस्तारं शतहस्तोच्छ्रितं भवेत् ।

उत्तमं द्वादशतलं विमानं जातिरुच्यते ॥

१. 'त्रि, व. पाठः.

* इन् उत्तरं ५१ तम लोके न्याय्या दृश्यते ।

पञ्चशमाद्याश्च सर्वे प्रतितलमृत्तुभिन्ना विवम्वचलान्ता

रुद्राद्येकोनतानावाधिभिरुदधिभूम्याद्यथाभागसंज्ञाः ॥ ६३ ॥

विमर्शनी

छन्दप्रासादानां नियममाह — विश्वेति । विश्वेन्द्राद्येषुपट्पट्चसमसम-
कैरः विश्वेन्द्राद्यैरिपुपट्पट्चन्तैरसमसमकैरः त्रयोदशहस्तादिपट्पट्चमैरांजकैरः
चतुर्दशहस्तादिपट्पट्चिकरान्तैर्युग्मकैर्युक्ताः अन्विभौमादयः चतुस्तलादयः
छन्दाः स्युः । विकल्पप्रासादानां नियममाह — हस्तैरित्यादिना । नवाशादिभिः
नवदशादिभिः । इपुरसपञ्चाशदन्तैः नवादिपञ्चपञ्चाशदन्तैरोजमङ्गलैः दशादि-
पट्पञ्चाशदन्तैर्युग्मसङ्गलैः हस्तैर्युक्ताः । पञ्चशमाद्याः पञ्चतलादयो विकल्पाः
स्युः । तेषां छन्दानां विकल्पानां च साधारणनियममाह — सर्वे इत्यादिना ।
ते सर्वे प्रतितलम् त्रस्तुभिन्नाः षोडा भिन्नाः । विवम्वचलान्ताः द्वादशतलान्ताश्च
स्युः । अथ आभासप्रासादानां नियममाह — रुद्राद्येकोनेत्यादिना । रुद्रा-
द्येकोनतानावाधिभिः रुद्राद्यैरेकोनतानान्तैः तत्रैकादशहस्तादिमत्तत्वारिशदन्ता-
न्तैरसमकैरः द्वादशहस्ताद्यष्टचत्वारिशदन्तैः समकैश्च युक्ताः । उदधिभूम्यादि
चतुस्तलादिद्वादशतलान्त यथा भवन्ति तथा आभागगजाश्च स्युः ॥ ६३ ॥

आभासेऽथ चतुस्तलादिशिवभूस्यस्तं पृथग् वेदभे-

दाख्यं द्वादशमन्तिमं श्रधममध्यादिक्रमात् षड्भिदम् ।

पटिर्जातिगृहे भिदाः करवशात्तन्न्दे षड्नास्ततः

पट्कोनाश्च विकल्पधामनि तथाभागे दशोनास्ततः ॥ ६४ ॥

विमर्शनी

आभासप्रासादेषु प्रतितलं प्रासादानां भेदमाह — आभासेऽप्येति ।
आभासे शासादे । चतुस्तलादिशिवभूस्यस्तं चतुस्तलाद्येकादशतलान्तम् । पृथक्
प्रतितलम् । वेदभेदाख्यं चतुश्चतुर्भेदयुक्तम् । अन्तिमं द्वादशतलं द्वाभममध्यादि-
क्रमाद् द्वाभममध्यमोत्तमक्रमेण । षड्भिदं षड्भिर्भेदयुक्तम् । पुनर्जात्यादीनां
करवशाद् भेदा गण्यन्ते पटिरित्यादिना श्लोकशेषेण । जातिगृहे जातिप्रासादे ।
करवशात् पटिर्भिदाः भेदाः । तन्दि छन्दप्रासादे । ततः षड्नाश्चतुष्पञ्चाशत् ।
विकल्पधामनि विकल्पप्रासादे । ततः पट्कोनाः अष्टचत्वारिंशत् । आभागे ततो
दशोनाः अष्टात्रिंशद्भेदाः स्युः । तथाच काश्यपिये —

भवेन्नवविपाष्टिभ्यां व्युत्तराभ्यां यथाक्रमम् ।
 ऋचमिन्तारयोः श्रेष्ठमेकादशतलं गृहम् ॥
 उन्नतं चतुरशीत्या सप्तपञ्चाशदायतम् ।
 श्रेष्ठं दशतलं धाम विज्ञेयं जातिसजितम् ॥
 उच्छ्रितं पञ्चसप्तत्या चेकपञ्चाशदायतम् ।
 नवभौमं विमानं तु विज्ञेयमतिशोभनम् ॥
 पदपद्पुच्छं तथा पञ्चचत्वारिंशत्समायतम् ।
 हस्तानां कीर्तितं धाम जानिरेष्टतलं शुभम् ॥
 सप्तपञ्चाशदुत्तुङ्गं नवत्रिंशत्करायतम् ।
 सप्तभौमं विमानं तु जात्यं सर्वम्लप्रदम् ॥
 त्रयस्त्रिंशत्करव्यासं चत्वारिंशद्द्विरुत्तरं ।
 नवभिश्चोच्छ्रितं धाम पदतरं परिकीर्तितम् ॥
 नवत्रिंशत्करोत्तुङ्गं सप्तविंशत्करायतम् ।
 पञ्चभौमं गृहं प्रोक्तं जातिभेदसमुद्भवम् ॥
 त्रिंशतां चेकविंशत्यां तुङ्गायां चतुस्तलम् ।
 एकविंशत्करोत्तुङ्गं दशपञ्चकविन्तुतम् ॥
 त्रिभौमं भवनं प्रोक्तं मुख्यं जातिसमुद्भवम् ।
 पञ्च त्रिंशत्कारण्यं यावद्दशदशभूमिकम् ॥
 उत्तमानात् प्रतितलं द्वासयेद् द्विकरं क्रमात् ।
 मध्यमानि विमानानि भवन्तीह दश क्रमात् ॥
 मध्येभ्यो द्विकरद्वामात् कनिष्ठानि पृथक् क्रमात् ।
 सप्तर्ष्या विमानानि निमिरारितलादिह ॥
 अथवा युग्महस्तु पोदशादिक्रमेण तु ।
 सप्तत्यन्तविमानानि त्रितलादीनि वै दश ॥

इत्यादि ॥ ६२ ॥

विश्वेन्द्राद्येषुपदपुष्टाममममवर्गगन्धिभौमादयः स्पु-
 ष्टन्दा हस्तर्नयाशादिभिर्गुग्मपञ्चाशदन्तर्षिकल्पः ।

पञ्चदशमाद्याश्च सर्वे प्रतितलमृत्तुभिन्ना विवस्वत्तलान्ता

रुद्राद्येकोनतानावाधिभिरुदधिभूम्याद्यथाभासंज्ञाः ॥ ६३ ॥

विमर्शिनी

छन्दप्रासादानां नियममाह — विश्वेति । विश्वेन्द्राद्येषुपदपञ्चसमसम-
करैः विश्वेन्द्राद्यैरिषुपदपञ्चनैरसमसमकरैः त्रयोदशहस्तादिपञ्चपष्टचत्तैरोजकरैः
चतुर्दशहस्तादिपदपष्टिकरान्तैर्युग्मकरैर्युक्ताः अब्धिभौमादयः चतुस्तलादयः
छन्दाः स्युः । विकल्पप्रासादानां नियममाह — हस्तैरित्यादिना । नवाशादिभिः
नवदशादिभिः । इषुरसपञ्चाशदनैः नवादिपञ्चपञ्चाशदनैरोजमङ्गयैः दशादि-
पदपञ्चाशदनैर्युग्मसङ्गयैः हस्तैर्युक्ताः । पञ्चदशमाद्याः पञ्चतलादयो विकल्पाः
स्युः । तेषां छन्दानां विकल्पानां च साधारणनियममाह — मर्च इत्यादिना ।
ते सर्वे प्रतितलम् ऋतुभिन्नाः षोढा भिन्नाः । विवस्वत्तलान्ताः द्वादशतलान्वाश्वं
स्युः । अथ आभासप्रासादानां नियममाह — रुद्राद्येकोनेत्यादिना । रुद्रा-
द्येकोनतानावाधिभिः रुद्राद्यैरेकोनतानान्तैः तत्रैकादशहस्तादिमसचत्वारिंशद्दस्ता-
नैरसमकरैः द्वादशहस्ताद्यष्टचत्वारिंशदनैः समकरैश्च युक्ताः । उदधिभूम्यादि
चतुस्तलादिद्वादशतलान्तं यथा भवन्ति तथा आभासगंजाश्च स्युः ॥ ६३ ॥

आभासेऽथ चतुस्तलादिशिवभूस्यस्तं पृथग वेदभं-

दाढ्यं द्वादशमन्तिमं त्र्यधममध्यादिक्रमात् षड्भिदम् ।

षष्टिर्जातिगृहे भिदाः ऋग्वशाच्छन्दे षड्नास्ततः

पदकोनाश्च विकल्पधामनि तथाभासे दशोनास्ततः ॥ ६४ ॥

विमर्शिनी

विरणम्

*उपमहरति — इति समचतुरश्रेणि । प्रकृतिसत इति । प्रकृति-
स्सदिति विग्रहः । वृत्तादीना प्रकृतिरूपेणाम्माभिरङ्गीकृतम्येत्यर्थः । तत्र तावन्
ममवृत्तप्रक्रियामाह — आकृतिद्वितयेति । परिधिमान चतुश्चत्वारिंशत्ता विभज्य
यावानशो लभ्यते तावद्भिः सप्तभिः परिमित सूत्र गृहीत्वा तेन म-यलममूलेन
परितो मण्डलमालिखेत् । तत् समवृत्तमांसा भवति । शेष चतुश्चत्वारिंशत्तन्व्यम् ॥

नाहार्धमानप्रचये हरिद्विर्भक्तैर्णवांशैर्विनति तनोतु ।

आयाममंशैर्ऋतुसम्मिन्तैश्च तुर्यश्रदीर्घस्य सुरालयस्य ॥ ६६ ॥

विमाशना

चतुरश्रदीर्घस्य प्रामादस्य कल्पसिमाह — नाहार्धेति । तुर्यश्रदीर्घस्य
दीर्घचतुरश्रस्य । सुरालयस्य प्रामादस्य । नाहार्धमानप्रचये स्वपरिधेरर्धं हरिद्वि-
र्दशभिर्भवते । ऋणवांशं चतुरश्रविनति तनोतु । ऋतुसम्मिन्तैः षडंशायामं च
॥ ६६ ॥

विरणम्

‡दीर्घचतुरश्रश्रणमाह - नाहार्धेति ॥ ६६ ॥

स्याभीष्टे परिणाहमाननिचये धाम्नश्चतुःषष्टिभा-

गोनेऽष्टादशधा कृतैर्णवमिन्तरंशैः पृथक् कल्पयेत् ।

पार्श्वद्वन्द्वममायती मुग्रतति च अंशमत्रभ्रमान्

प्रायः साहृघ्निसांशनाहमपि षुष्टं हस्तिषुष्टात्मनः ॥ ६७ ॥

विमर्दिना

हस्तिषुष्टात्मप्रामादस्य कल्पसिमाह — स्याभीष्टे इति । हस्तिषुष्टात्मनो
धातुः हस्तिषुष्टप्रामादस्य । स्याभीष्टे परिणाहमाननिचये स्याभीष्टप्रासादस्य
परिधौ । चतुष्पष्टिभागोने षट्चतुष्टयैश्च चतुष्पष्टिभागं त्यक्त्वा । शिष्टे अष्टादशधा

१. 'क्षामगिभन्' म घ पाठ. २. 'य' हा १ मूलकोशापाठः ३ 'य' न ३ पाठः.

* अस्या व्याख्यायां आधाग्भूत मूल न रसि ।

‡ इयं व्याख्या ६७ श्रीकामन्दर रसि ।

तु कृते । अर्णवमित्तैः चतुर्भिरंशैः पृथक् पार्श्वद्वन्द्वममायती मुग्नति च पार्श्व-
द्वन्द्वैर्घ्यै मुग्नविस्तारं च कल्पयेत् । पुनः पृष्ठे व्यंगमूत्रभ्रमान् प्रायः माङ्गि-
रमांशनाहं मपादपटंशोपगिधियुक्तं पृष्ठं च कल्पयेत् ॥ ६७ ॥

विरणम्

अर्धवृत्तलक्षणमाह --- स्वाभीष्ट इति । पगिधिमानं चतुष्पष्ट्या विभज्य
एकगज परिधिमानादपनयेत् । शेषमष्टादशधा विभजेत् । तत्र चतुर्भिरंशैर्दक्षिणं
पार्श्वं चतुर्भिरंशैरुत्तर पार्श्वं च कल्पयेत् । चतुर्भिरंशु मुग्नविस्तारं च । अथ
पार्श्वद्वयान्तेऽपि चतुर्भागमित्तं सूत्रं तिर्यग्बिधाय तन्मभ्याद् व्यंगमित्तसूत्रेण
पृष्ठगतमुभयपार्श्वान्तम्पृष्ठार्धवृत्तमालिखेत् । तद्वृत्त पटशपरिमितं मप्यद्यते, हस्ति-
पृष्ठमित्यस्य नामधेयम् ॥ ६७ ॥

भागद्वये द्विरदपृष्ठममुक्तनीत्या वृत्तीकृते तदुभयान्तरभागद्वैर्घ्यम् ।
स्वेष्मांशतो विगहितेन गुणांशकेन वृत्तायते वितनुयान् सुग्वर्यधिष्ये ॥

विमशिनी

वृत्तायतप्रायादकृतसिमाह --- भागद्वय इति । वृत्तायतं सुग्वर्यधिष्ये
प्रामादे । भागद्वये द्विरदपृष्ठममुक्तनीत्या हस्तिपृष्ठोक्तप्रकारेण वृत्तीकृते । तदुभया-
न्तरभागद्वैर्घ्यं वृत्तद्वयस्य मयगतं द्वैर्घ्यम् । स्वेष्मांशतो विगहितेन स्वस्य
नाहस्यैकविंशत्यंशतो गहितेन । गुणांशकेन त्रिभागेन विषनुयात् ॥ ६८ ॥

पत्रणम्

दीर्घवृत्तस्याह --- भागद्वय इति । पूर्वं त्रिभिरंशैः स्वकीयैकविंशतिभाग-
वर्जिते पृथगुभे पार्श्वे कुर्यात् । अथ प्राग्द् व्यंगमग्नित्तसूत्रेण मुखे पृष्ठे चार्ध-
वृत्ते द्विपार्श्वान्तम्पृष्ठी विग्नयेदित्यर्थः । कुत्रकुटाण्डमिख्येनदुच्यते ॥ ६९ ॥

पोढा विभज्य निजवाञ्छितमानगति-

मंशापतानि परिकल्प्य पटश्रकाणि ।

कूर्गाद् गृहं रसपुटं द्विगुणांशमानो

व्यासोऽंशितेऽत्र तिथिभिर्नयनांशहीनः ॥ ६९ ॥

विमर्शनी

पदकोणप्रासादमाह — पौढा विभज्येति । निजवाञ्छितमानराशिं
निजैष्टप्रासादपरिणारं पौढा विभज्य । अंशायतानि पञ्चैकांशदीर्घाणि । पटश्राणि
परिकल्प्य रसपुटं पटपुटात्मकं गृहं कुर्यात् । अत्र पदकोणप्रासादे । तिथिभिः
पञ्चदशभिः । अंगिते नाहे न्यनांशहीनो व्यंशहीनः । द्विषाणांशमानो व्यासः
दण्ड इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

विवरणम् .

अथ पदकोटिप्रासादस्य लक्षणं दर्शयति — पौढेति । पद्यमत्र द्विषण-
यित्वा स्वकीयपञ्चमांशं स्वसाज्जघ्यात् । स तदीयो विस्तारो भवति । विस्तार-
कथनमुन्मानस्तम्भादिजननार्थम् ॥ ६९ ॥

स्वाभीष्टनाहे दशधा विभक्ते व्यासस्त्रिभार्गोद्विषदंशितेऽस्मिन् ।

ष्यामे शरांशैर्विहितायनांस्तदधींश्च कुर्याद् वसुकोणधातः ॥ ७० ॥

विमर्शनी

अष्टाश्रमादादवल्लसिमाह — स्वाभीष्टेति । वसुकोणधातः अष्टाश्र-
प्रासादस्य । स्वाभीष्टनाहे स्वस्य परिधौ । दशधा विभक्ते त्रिभार्गोव्यासो दण्डः ।
अस्मिन् व्यासे । द्विषदशिते द्वादशधा कृते । शरांशैः पञ्चांशं । विहितायनान्
कृतदीर्घांस्तदधींश्च कुर्यात् ॥ ७० ॥

विवरणम्

अष्टाश्रमलक्षणमाह — स्वाभीष्टनाह इति । परिधिमानं दशधा
भङ्ग्यत्वा त्रिभिर्भार्गैर्विस्तारं कल्पयेत् । अथ विस्तारं पदंशं कृत्वा पञ्चांश-
सम्भितानोकैकानधीन् विदध्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

मूलाद्याशिखरं युगाश्ररचितं गेहं स्मृतं नागरं

प्रीत्याद्याशिखरक्रियं पट्टरगाश्रोद्धेदितं द्राविडम् ।

मूलाद्वा गलनोऽथवा परिलसद्भूतान्मकं वेमं

तेष्वेकं पृथगात्तलक्ष्मसु निदध्यादात्मनः सम्मतम् ॥ ७१ ॥

विमर्शनी

चतुरश्रादिप्रासादानां नामानि कथयति — मूलादीति । मूलादीति ।
अधिष्ठानादिदिश्वरावमानग । युगाश्ररचितं चतुरश्ररूपेण कृतं तेषु चतुर

स्मृतम् । श्रीवाद्याशिलेरंक्रियं श्रीवादिशिवपर्यन्तम् । पडुरगाश्रोत्रेदितं पडभ-
भेदितमष्टाश्रोत्रेदितं च द्राविडं स्मृतम् । अथ मूलाद्वा गलतो वा परिलसद्द्रुचा-
त्मकं वेसरं स्मृतम् । तेषु पृथगात्तलक्ष्मसु पृथक् पृथक् तलक्षणेषु मध्ये । आत्मनः
स्वस्य मम्मनं विदध्यात् ॥ ७१ ॥

विवरणम्

इदानीं वृत्तादिषु उपरितलसंस्थानं दर्शयति — मूलादीति । देशगुण-
कामादीक्षयेति । हिमवद्दिश्यान्तरगले नागरं विन्ध्यागस्त्यान्तराले वेसरः ।
तत आ कुमारगभ्यां द्राविडमिति देशतो विशेषः ॥ ७१ ॥

नेत्रेषुमसदशभानुभिर्गादिधास-

स्तारं विश्रज्य विभुलोकयुगाङ्गभृतैः ।

विस्तारमत्र ग्चयेन्मुरमण्टपस्य

पादोनमर्धमथवा मममग्य दैर्घ्यम् ॥ ७२ ॥

विमर्शना

मुम्भमण्टपलक्षणमाह - नेत्रेति । अदिधासो मूलप्रामादस्य तारं
विस्तारं नेत्रेषुमसदशभानुभिः क्षिप्त्वा पञ्चधा मसधा दशधा द्वादशधा वा वि-
भज्य । अत्र क्रमेण विभुलोकयुगाङ्गभृतैः एकत्रिचतुःषट्पञ्चाशैः । मुम्भ-
मण्टपस्य विस्तारं ग्चयेत् । अथ्य मुम्भमण्टपस्य विस्तारस्य । तत्पादोनं तदर्थं
तन्ममं वा दैर्घ्यं च ग्चयेत् ॥ ७२ ॥

विमर्शना

यदा पामादायकाशो न पर्याप्तः तदा मुम्भमण्टप कार्यम् । अतस्त-
थमाणमाह - नेत्रेति । पादोनमिति । ग्चयेन्मुरमण्टपस्य ॥ ७२ ॥

दण्डेऽर्धेऽन्तर्गतं मण्डलमरनिमित्तेऽर्धाभ्यन्तरे वान्तद्वारा

दोःमङ्गले मध्यद्वारा जलधिपरिमिते बाह्यद्वाराद्विमङ्गले ।

मर्पादा मूलधासः प्रथमचरमवर्जं मुरायामयुक्ताः

प्राकाराः पञ्च चायाः स्युर्गृहे चरममीर्मर्करिणोऽपि वा स्यात् ॥ ७३ ॥

विमर्शना

पञ्चप्राकाराणां विभागमाह — दण्डेऽर्धे इति । मूलधासो मूलप्रामादाद्
सर्वे दण्डे गते सन्ति । अन्तर्गतं मण्डलमण्डमूर्तिनां स्थानं ग्यात् । अर्धनिमित्ते

एकदण्डे । अर्धान्विते सार्धैकदण्डे वा अन्तहारा स्यात् । दोस्तसङ्घे द्विदण्डे मध्यहारा । जलधिपरिमिते चतुर्दण्डे बाह्यहारा । अद्रिसङ्घे सप्तदण्डे मर्यादा च । इह चरमसीमा महामर्यादा । सापि एकविंशे दण्डे वा स्यात् । एते पञ्च प्राकारा प्रथमचरमवर्जे प्रथमगन्तर्गतमण्डल चरम महामर्यादा च वर्जयित्वा मुस्त्रायामयुक्ता कार्या स्युः । तथाच विष्णुसहितायाम् —

“अन्तर्मण्डलदण्डार्धे दण्डे स्यादन्तहारका ।
मध्यहारा द्विदण्डा च चतुर्मर्यादभित्तिका ॥
सप्तदण्डायता कार्या मर्यादा महती तथा ।”

इति । पाशुपते च —

“सप्तसीमासगायुक्त स्थान सर्वदिवोकसाम् ।
अन्तर्मण्डलमाद्य स्याद् दण्डार्धे जगतीस्थलात् ॥
तस्मादप्येकदण्डान्ते चान्तहारा गृह्यद् नहि ।
मूलस्थानाद् द्विदण्डान्ते दीपशाला सुशोभना ॥
नीचहारा तत कुर्याद् दण्डार्धे भित्तिरुज्ज्वला ।
मध्यहारा चतुर्दण्डे मर्यादा सप्तसम्मिते ॥
एकविंशतिदण्डान्ते महन्मर्यादभित्तिका ।”

इति ॥ ७३ ॥

विवरणम्.

न्तस्य पादुकर्यन्तस्य व्यासो वा इति अत्र त्रिविधो दण्ड उदितः स्यात् । त्रिविधोऽप्ययं दण्ड निजनिजपदात् स्वस्वस्थानाद् नेयो गमयितव्यश्च । मुक्तायामनियममाह — सैकदण्ड इति । सैकदण्ड एकदण्डयुक्तः । सपादः पाददण्डयुक्तः । सार्धं अर्धदण्डयुक्तः । साङ्घित्रय त्रिपाददण्डयुक्त इति मुक्तायाममान समुक्तम् । तथाहि विष्णुसहिवाया — , ,

“मुक्तायामस्त्रिपादेन पादेनार्धेन वा स्मृतः ।

इति । पाशुपते च —

“अर्धेन पादहीनेन समस्तेनोत्तरेण तु ।

इति ॥ ७४ ॥

विवरणम्

। न

इदानीं दण्डप्रमाणं मुक्तायामप्रमाणं चाह — प्रासादस्येति । वास्तोविस्तारः । उत्तरममवधे प्रासादस्येति सामानाधिकरण्यावगन्तव्यम् । नेयश्चायं निजनिजपदादिति । यदि तावदुत्तरजनितो दण्डः स मुम्बगतोत्तरसमानतलदेशादारब्धश्च । एवमन्ययोरपि योज्यम् ॥ ७४ ॥

भक्तायामग्रभूमामिषुभिरिह बहिर्द्व्यंशकं यंशमन्तः

कृन्वान्तर्मण्डले दिक्परिवृट्बलिपीठेषु तद्दण्डसीमा ।

प्राच्यावाच्याः स्वमुखेष्वितरदिग्धिपाश्चालिताः किञ्चनातः

प्रादक्षिण्यान्मिथस्ते द्वितय इह महादिह्मुखाः सम्मुखाश्च ॥७५॥

विवरणम्

। न

प्राक्भागं प्रातः दर्शयतिमाह — भक्तायामिति । अन्तर्मण्डले दिक्परिवृट्बलिपीठेषु द्विजनायकवर्तिर्मण्डेषु । अग्रभूमौ अग्रमथस्याम् । इषुभिः पञ्चभिर्भक्ताया बहिर्द्व्यंशकम् अन्तर्द्व्यंशकं कृत्वा तस्मिन् मुखे तद्दण्डसीमान् कथमन्यं दण्डस्यावसानं स्यात् । प्राच्यावाच्या प्राग्भवा दक्षिणभवाश्च दिग्धिपाश्च मुखेषु । इतरदिग्धिपा पश्चिमभवा उत्तरभवाश्च । अने स्वमुखान् प्रादक्षिण्यान् किञ्चन चालिता गमिता स्युः । ते द्वितयेऽपि महादिह्मुखाः, न कोणाभिमुखाः, सम्मुखा अन्यान्याभिमुखाश्च । तथा विष्णुसहिवाया —

“पूर्वास्त्वप्रतिचाख्याः स्थुरितरंस्त्वस्थिराः शुभाः ।
अन्योन्यं दक्षिणाक्षिभ्यामीक्षणं शस्यते बुधैः ॥

इति । तथा मङ्गयोः च —

“अन्तर्मण्डलसीमान्ते लोकेशानां हि पीठिका ।
विरिञ्चस्येशपूर्वेण नैर्ऋत्या पश्चिमोत्तरे ॥
अनन्तस्योत्तरे सोमात् कुर्बेरस्य ॥”

इत्यादि ॥ ७५ ॥

विवरणम्

मुखायामश्चतुर्विध उक्तः । “अर्थाऽन्तर्मण्डलगतं कृत्यविशेषमाह —
भक्तायामिति । अन्तर्मण्डले तद्दण्डसीमा दिक्परिवृद्धबलिपीठेष्वित्यन्वयः ।
चतुरश्रं शिलापिण्डं पट्टपद्मरूपेण बलिशिलां विधाय तदुपरिप्रदेशः । “समं”
पञ्चधा विभजेत् । तत्र अर्वाचीनमागद्वन्द्वावसानमन्तर्मण्डलसीमायां कार्यमित्यर्थः ।
शाच्यावाच्याः स्वसूत्रेष्विति । दिक्परिवृद्धा इत्याकष्टव्यम् । पूर्वं दक्षिणे च
सम्भूय पञ्च लोकपालाः स्वसामसूत्र एव तिष्ठेयुः । उच्यते दिक्पालाश्चत्वारस्तु
तस्मिन् सूत्र एव किञ्चित् प्रादाक्षिण्येन प्रतिमांङ्गुलादिमानेन गमयितव्यैः । ते
द्वितीय इह मिथस्सम्मुखा महादिग्मुखाश्चेत्यन्वयः । पूर्वं त्रयः पश्चिमास्त्रयश्च
परस्परमभिमुखाः । अत एव महादिगभिमुखाश्च । महादिगभिमुखा इति
वचनं अभिवाप्योरीशनिर्ऋत्योश्च परस्परसम्मुखत्वमागृह्यतेत्येतदर्थम् । दक्षिणोत्तरो
परस्परसम्मुखौ स्यातामिति चार्थः ॥ ७५ ॥

अन्तर्मण्डलतो व्यतीत्य करमात्रं प्रार्चनामण्डपं

तुर्यश्रं समधरकं निजमुखायामस्य वा मध्यतः ।

वेदस्तम्भभृतैकभारमथवा कुर्याच्चतुर्द्वादश-

स्तम्भद्वयुत्तरसंपुतं स्वमकुटाद्यालक्षकियालङ्कृतम् ॥ ७६ ॥

विमर्शिनी

पूजामण्डपं विधत्ते — अन्तर्मण्डलत इति । अन्तर्मण्डलतः करमात्रं
व्यतीत्य वा निजमुखायामस्य निजमुखदैर्ष्यस्य मध्यतो वा प्रार्चनामण्डपं कुर्यात् ।
तुर्यश्रं चतुरश्रं च । समधरकं साधिष्ठानं च । वेदस्तम्भभृतैकभारं चतुर्भिः

१४८ । १। व्याख्याद्वयोपेते तन्त्रसमुच्चये

स्तम्भैर्धृतैकोत्तरं च । अथवा चतुर्द्वादशस्तम्भद्युत्तरसंयुतम् अन्तश्चतुर्भिर्बहि-
र्द्वादशभिः स्तम्भैः तथा द्यूचरेण च संयुतं च । स्वमकुशधालङ्कियालङ्कृतं
स्तूप्याधलङ्कियाभिः संयुतं च । तथाहुः —

“समं त्रिपादमर्धं वा प्रासादस्य तु मण्डपम् ।

पुरस्तादुक्तमानानां तत्रिद्व्येकतलं तु वा ॥

प्रासादतुल्यालङ्कारं तत्समाङ्गं च मण्डयेत् ॥”

इति ॥ ७६ ॥

विवरणम्

नमस्कारमण्डपं लक्षयति—अन्तर्मण्डल इति । अन्तर्मण्डलमण्डपस्यमा-
हिता ॥ ७६ ॥

दण्डं स्वं समतीत्य भित्तिरुदिता बाह्यान्तहाराश्रिता

दण्डान्तो द्विविधस्तदुत्तरविभिन्नोऽग्रे सभाभेदतः ।

ज्वालासीमनि दीपधामनि तथान्तस्थोत्तरेऽन्तर्गते

प्राकारेऽथ बहिष्ठितोत्तरबहिः साले महीयस्यपि ॥ ७७ ॥

विर्णिनी

अन्तहारादिषु दण्डावसानस्य नियममाह — दण्डं स्वमिति । अन्त-
हाराश्रिता बाह्या भित्तिः स्वं दण्डं समतीत्योदिता । अग्रे सभाभेदतः सभाया
भेदेन हेतुना । तदुत्तरविभिन्नः सभाया उत्तरभेदवशात् । दण्डान्तो दण्डसीमा
द्विविध उदितः । दीपधामनि दीपशालायाम् । ज्वालासीमनि दीपज्वालाग्रे
दण्डान्तः । तथान्तर्गते प्राकारे अन्तस्थोत्तरे प्राकारस्यान्तस्थितोत्तरे दण्डान्तः ।
अथ महीयसि साले महामर्यादायाम् । बहिष्ठितोत्तरविधिः बहिष्ठितस्योत्तरस्य
बहिर्भागे दण्डान्तः ॥ ७७ ॥

विवरणम्

उत्तरेषां प्राकाराणां दण्डसीमा(मा)न(प्रा? प्र)कारविशेषान् दर्शय
जाह— दण्डं स्वमिति । बाह्यान्तहाराश्रिता अन्तहारायां श्रिता भित्तिः तथा
बाह्यहारायां श्रिता भित्तिश्च । अग्रे दण्डान्तः सभाभेदतो बहुधा विभिन्न इत्य-
न्वयः । तदुत्तरविभिन्न इति विभोः प्रदेश उक्तः । दीपधामनीति । मध्यम-
हारायामित्यर्थः । अन्तर्गते प्राकारे अन्तस्थोत्तरे महीयसि साले महामर्या-
दलक्षणे प्राकारे ॥ ७७ ॥

पृष्ठे *सपार्श्वद्वितये स्वमूलयोन्यन्वितं मण्डपमाकलय्य ।

तुर्यश्रमातत्य ततोऽन्तराले तन्वीत मंयोज्य मिथोऽन्तहाराम् ॥ ७८ ॥

विमर्शिनी

अन्तहाराकल्पिमाह — पृष्ठ इति । सपार्श्वद्वितये पृष्ठे स्वमूलयोन्यन्वितं स्वस्वदिग्भवयोन्युपमूलसं तुर्यश्रं मण्डपमाकलय्य कल्पयित्वा । आतत्य दीर्घाकृत्य अन्तराले मिथोऽन्योन्यं संयोज्यान्तहारां तन्वीत ॥ ७८ ॥

विवरणम्

तत्रान्तहारायां परिमण्डपं सूचितं लक्षयति— पृष्ठे चेति । स्वमूलयोन्यन्वितं स्वयोन्यन्वितं मूलयोन्यन्वितं वेत्यर्थः । स्वयोनिर्दिग्योनिः । तुर्यश्रं मण्डपमाकलय्य तदन्तराल आतत्य मिथस्संयोज्येत्यन्वयः । मण्डपत्रयमुभयतो वर्धयन् कोणत्रये परम्परमेलनं कुर्यात् । एव दिक्त्रये मण्डपसिद्धिः ॥ ७८ ॥

कृत्वा वंशं मुखायत्युपचितनिजदण्डस्थितं पार्श्वहारा-

भारामक्ताग्रमूलं प्रथितगुणविभागादिकल्प्या विभज्य ।

कृत्वा तद्भागतस्तद्विततिमुचितयोन्याद्व्यमन्योत्तराणि

न्यस्वारूढोत्तरादीन्यपि रचयतु तद्युक्तितोऽग्रे सभायाम् ॥ ७९ ॥

विमर्शिनी

सभालक्षणमाह — कृत्वा वंशमिति । अग्रे अग्रभागे सभायाम् । मुखायत्युपचितनिजदण्डस्थितं मुखायामयुक्ताया अन्तहाराया कल्पिते दण्डे स्थितम् । पार्श्वहाराभारासक्ताग्रमूलं पार्श्वहाराया भारे उत्तरे आसक्तयोर्मूलप्रभागयोर्युक्तम् । वंशं उत्तरं कृत्वा संस्थाप्य । उचितयोन्याद्व्यमन्योत्तराणि च कल्पयित्वा । प्रथितगुणविभागादिकल्प्या प्रसिद्धेन गुणविभागादिना विभज्य । तद्भागतस्तददेशेन । तद्विततिं तद्विस्तारं च कृत्वा । तथा तत्सादृश्यान्यन्योत्तराणि त्रीणि च न्यम्य पुनन्तद्युक्तितः आरूढोत्तरादीन्यपि रचयतु ॥ ७९ ॥

विवरणम्

मुखदिशि तु सभालक्षणमेव मण्डपम्, तत्रप्रकारमेवाह — कृत्वेति । सभा हि गोपुरविशेषः । जथाचानन्तप्राकारात्मकत्वाद् बहिः कुट्टिमेत भवितव्यम् । ततो मुखायाममन्यन्वितेऽन्तहारादण्डेऽग्रदेशे स्थितं मगाया अर्वाचीनमन्त्रिन्दोत्तरं

* 'व' इति १ 'तदन्तराल' इति च विवरणीया षष्ठः ।

यथा. तदन्तस्सीमायां दण्डसीमा स्यात् तथा कल्पयेत् । अथ तस्योत्तरस्य दक्षिणो-
त्तरसीमानौ पार्श्वपरिमण्डपबाह्योत्तरसीमनोः कल्पयेत् । अथ तमायामं गुणैः पञ्च-
भिर्वा विभज्य एकेन भागेन सभाया वितानं विदध्यात् । उचितयोन्याद्यमिति
क्रियाविशेषणम् । पश्चिमवंशसमान एव प्राग्वंशोऽपि भवति । तथाच यावत्
परिधिमानमुपसम्पद्यते (तावद्) ध्वजवृषयोनिजनितपरिधिमानं समं सङ्कल्प्य शेषं
विदध्यात् । प्रथितगुणविभागैरिति गुणकुट्टिमसभाया विभाग उक्तः । पादपङ्-
क्तिसभालक्षणमेतत् ॥

*अथ पादसूत्रसंभालक्षणं दर्शयति — तादृग्दण्ड इति । अनाधेगता-
ल्लिन्दकमिति । पूर्ववृदालिन्दोत्तगमिदानीं न ब्राह्मं, किन्तु प्रमाणे परिनिष्ठिते
पश्चादेवोपजनयितव्यम् । आरूढोत्तरमेवाधुनाभिप्रेषयत इत्यर्थः । गर्भसूत्रं
कृतेति । मध्ये प्रमारितमृजु कृत्स्नावगाहि गर्भसूत्रम् तत्र च दण्डसीमावसीयते ।
॥ मूलम्

स्वाभीष्टे सममर्धिते गृहपरीणाहे स्ववंशप्रथा-

द्वन्द्वोने चतुरादियुग्मपरिसङ्ख्याभिर्विभक्ते समम् ।

एकांशेन तानि तनोतु परिशिष्टैरातति चांशकै-

रूनांशं परितः प्रपूरयतु चैवं पादसूत्रे क्रमः ॥ ८० ॥

विमर्शिनी

पादसूत्राख्याया सभाया विशेषमाह — स्वाभीष्ट इति । स्वाभीष्टे
गृहपरीणाहे स्वयोनियुक्तम्य गृहस्य परिधौ । समं यथा तथा अर्धिते सति तत्र
स्ववंशप्रथाद्वन्द्वोने स्वोत्तरविस्तारद्विगुणं विहाय । चतुरादियुग्मपरिसङ्ख्याभिः
समं विभक्ते तदेकांशेन तानि तनोतु । परिशिष्टैरौरातति च तनोतु- । ऊनांशं
प्राक् त्यक्तमुत्तरविस्तारद्वयं च परितः प्रपूरयतु । एवं पादसूत्रे पादसूत्राख्यसभा-
विशेषे क्रमः स्यात् ॥ ८० ॥

प्रासादमध्याद् बहिरप्रतो गते

तदुत्तरोत्थे सदब्द्विसङ्ख्यके ।

दण्डे त्रिसार्धत्रिशराङ्गसप्तके

स्वधाग्नि कुर्याद् बलिप्रीठिकां तथा ॥ ८१ ॥

१. 'त्र' मूलपाठः. २. 'द्व' क. पाठः. ३. 'त्र' .

* अस्या व्याख्याया आधारभूतं पद्यं न दृश्यते ।

॥ इत उत्तरं विवरणव्याख्याने पटलपरिसमाप्तिपर्यन्तो भागो मातृकाञ्च न दृश्यते ।

“बलिपीठकल्पसिमाह—प्रासादमध्यादिति । प्रासादमध्यदेशादीरभ्यां-
मतो गते बहिर्भागे सदलद्विसस्यके अर्धसहितद्विदण्डे वा त्रिसार्धत्रिशराङ्गससके
त्रिदण्डे वा अर्धसहितत्रिदण्डे वा पञ्चदण्डे वा षड्दण्डे वा सप्तदण्डे वा तैदु-
त्तरोत्ये प्रासादोत्तरकल्पिते दण्डे बलिपीठिका स्वधाम्नि स्वोचितकल्प्या कल्पिते
गृहे कुर्यात् । तथा पाशुपते—”

“पञ्चपदसप्तदण्डाग्रे कल्पयेद् बलिपीठिकाम्”

इति । मञ्जर्यां च— “पीठ प्रासादमध्यादथ बलिबिधये पञ्चपदसप्तदण्ड
मुक्त्वा” इति ॥ ८१ ॥

पूजापीठसमं पडंशरहितं गर्भप्रतिप्रोन्मितं
प्रासादप्रतिसम्मितं च बलिपीठेऽब्जान्तिमाभ्युच्छ्रयम् ।

उत्सेधे दशधाशिते सति निजेष्टे पीठिकाविस्तृतिं
सप्तांशविदधीत मूलनिलयोचित्यात् तदङ्गक्रियाम् ॥ ८२ ॥

बलिपीठलक्षणमाह—पूजापीठेति । बलिपीठे अब्जान्तिमाभ्युच्छ्रय
पद्मपर्यन्तमुच्च पूजापीठसमं देवस्य पीठपर्यन्तं वा तंसात् पडशरहितं वा गर्भप्र-
तिप्रोन्मितं गर्भगृहस्य प्रतिपर्यन्तं वा प्रासादप्रतिसम्मितं वा विदधीत । चक्रागे
विकल्पार्थं । निजेष्टे उत्सेधे दशधाशिते सति सप्तांशे पीठिकाविस्तृतिं पीठि-
काया उत्तरगतविस्तृतिं, मूलनिलयोचित्यात् तदङ्गक्रिया तदवयवविभागं च विद-
धीत । तथाहि विष्णुसहितायां—

“बलिपीठसमुत्सेधो गर्भागारप्रते, सम ।

पूजापीठममो वापि पङ्कनो वा प्रकीर्तितः ॥

उत्सेध दशधा कृत्वा सप्तांशमस्य विमर ।”

इति ॥ ८२ ॥

पृथ्व्या पादुक्रमंशतो जगतिकां वेदैर्गुणैः करव
तत्पट्टीगलकम्बुनिद्रवमपि क्ष्मापङ्क्तिभूमोन्दुभिः ।
कुर्वीत च्चकनैः कपोतमिच्छयाग्रे पट्टिसं पङ्कजं
नेत्राभ्यामपि सप्तविंशतिविभक्ते पीठिकाभ्युच्छ्रये ॥ ८३ ॥

विमर्शिनी

तद्विभागकल्पतिमाह—पृथ्व्येति । पीठिकाभ्युच्छ्रये सप्तविंशतिविभक्ते सति पृथ्व्या अगत एकाशेन पादुक, वेदेश्चतुर्भिर्गतो जगतिरू, गुणैस्त्रिभि कैरव कुमुद, तप्टीगलकम्बुनिद्रमपि तत्पट्टौ कुमुदपट्टिका गल कण्ठ कम्बु निद्रव च इति स्थानचतुष्क क्रमेण क्ष्मापट्टक्तिभूर्मान्दुभि एकेन दशभिरेकेकेन चाशत, ज्वलने त्रिभि कपोतम्, इत्या एकेन अग्रे पट्टिकाम् अप्रपट्टिका नेत्राभ्या द्यशत पङ्कन च कुवात । तथा च विष्णुसहिताया—

“सप्तविंशतिधा कृत्वा सममेव तदुच्छ्रयम् ।

एकाशे पादुक कुर्याच्चतुर्भिर्नगती पुन ॥

त्रिभाग कुमुद चैव तथैकाशेन पट्टिकाम् ।

दशाश कण्ठमित्याहुरशाभ्या कम्बुनिद्रवो ॥

त्रिभिः कपोतमित्याहुरेकाशेनाप्रपट्टिकाम् ।

द्यशक पद्ममग्रे स्यादेतत् पीठस्य लक्षणम्” ॥ ८३ ॥

पीठाच्च रदभेदिते सदलभूसार्धेषुवाणेन्दुभू

दस्ताः पादुकनागते कुमुदतत्पट्टयन्तरीषु प्रती ।

अशा वेदयुगानि वेदिगलयोः साधा बलभ्युत्तरे

दमौ चेति रुपोतके शशिकरा स्युः पट्टिकापद्मयोः ॥ ८४ ॥

विमर्शिनी

पश्चान्तरेण बलिपीठलक्षणमाह—पीठाच्च इति । पीठाच्चे रदभेदिते द्वात्रिंशद्वा कृते सति सदलभूसार्धेषुवाणेन्दुभूदस्ता सदलभूरर्धसहितमेक सार्धेषुरर्धसहित पञ्चक बाणा पञ्च इन्दुरेक भूरेका दस्तौ द्वौ, एतत्क्रमेण पादुकनागते पादुके नगत्या च कुमुदतत्पट्टयन्तरीषु कुमुदे कुमुदपट्टयामन्तर्या च प्रती च एतत्स्थानपट्टके उक्ता अशा स्यु । वेदिगलयो वेद्या गले च वेदयुगानि च त्रारश्चत्वारोऽशा बलभ्युत्तरे बलभिसहितोत्तरे सार्धौ दस्ता अर्धसहितद्यशा । कपोतके च इति अर्धमाहितद्वयशो । पट्टिकापद्मयो पट्टिकाया पद्मे च क्रमात् शशिकरा एकाशो द्यशको च स्यु । पद्मप्रौकाराणामुक्तत्वात् केचन तद्विशेषा मवादग्रथेस्त्वाहियन्ते—

“प्रासादभवनदीना रक्षालङ्कारसिद्धये ।

वशाणि क्रमशः कुर्यात् पञ्चत्रिद्वयेकसंख्यया ॥”

अत्र मय आह—

“क्षुद्राणामल्पहर्म्याणां स्वव्यासार्धप्रमाणतः ।
 अन्तर्मण्डलकं कुर्यात् सत्रिहस्तं तु तत्प्रमम् ॥
 द्वितीयं च तृतीयं च तस्मात् पञ्चकराधिकम् ।
 तस्मात् स सप्तहस्तं तु तत्समं स्याच्चतुर्थकम् ॥
 नवहस्तसमायुक्तं तत्समं पञ्चमं भवेत् ।
 मध्यमानां तु मूलार्धमन्तर्मण्डलकं भवेत् ।
 ततः शरपिंजगतीरुद्रहस्तं यथाकमम् ॥
 वशान्तरालविस्तारः प्रोक्तः प्राकारपञ्चके ।
 अयोत्तमानां मूलार्धे प्रथमं त्वथ चौर्षेभिः ॥
 नन्दरुद्रातिजगतीहस्तैर्हारा भवन्ति हि ।
 अन्तर्मण्डलभिचेः स्याद् विष्कम्भः सार्धहस्तवान् ॥
 तस्मात् त्रिच्यङ्गुलाधिम्यात् क्रमात् साला भवन्ति हि ।
 सप्तद्विष्कम्भमानात् तु त्रिगुणं वा चतुर्गुणम् ॥
 प्राकारस्तुङ्गता ज्ञेया स्वोच्चाष्टांश शिरोधनम् ।
 उत्तरान्तोच्छ्रिता वा स्यात् कुम्भमण्ड्यन्तक्रोशपि वा ॥
 मसूरकादिवर्गाद्या लण्डहर्म्यादिमण्डिता ।
 बुद्बुदार्धेन्दुशीर्षा वा ऋजुर्वा भित्तिरिष्यते ॥”

इति । तथा च—

“क्षुद्राल्पभित्तिविस्तारो हस्तादारभ्य पूर्ववन् ।
 क्रमात् त्रिच्यङ्गुलाधिम्याद् वर्धयेत् सार्धहस्ततः ॥
 सोत्तरा घातनच्छत्रशीर्षप्रत्यक्ष भित्तयः ।

इत्यादि ।

“गोपुराणामथो लक्ष्म यथावदपि कल्प्यते ।

प्रतिवपं तु कर्तव्यं द्वारे द्वारे तु गोपुरम् ॥”

अत्र मयश्च—

"क्षुद्रारूपम-यमुंरुयानां यभाणां स्वप्रमाणतः ।
 मूलप्रासादविस्तारे गताष्टनवभागिके ॥
 दशैकादशभागे च तत्रदेकांशहानितः ॥
 द्वारशोभादिविस्तारं गोपुरान्तं भवेत् क्रमात् ।
 क्षुद्रारूपकानां धासां. स्यान्मानमेवं यथोदितम् ॥,
 मध्यानां मूलधातुन्वु व्यासो वेदेषुभागिके ।
 षट्मसाष्टांशके वा स्याद् भागोनं गोपुरं पृथक् ॥
 त्रिभागैकांशमर्थं च द्विभागं म्यात् त्रिभागिके ।
 चतुर्भागे त्रिभागं च पञ्चांशे चतुरंशकम् ॥
 द्वारशोभादिविस्तारं श्रेष्ठानां गोपुरं मतम् ।
 सुह्रं तु गोपुराणा म्यात् सप्तांशे रुद्रभागिकम् ॥
 चतुरंशे षडशोच्चं पञ्चांशे सप्तभागिकम् ।
 सप्तांशे तु चतुर्भागे नवभागे तु षष्ठके ॥
 द्विगुणं वा यथामरुयं द्वारायतनतुप्रता ।"

इत्यादि ॥ ८४ ॥

द्वारोत्सेधसमं तदाङ्कुरहितं द्वारेऽस्थिले चोनिते

नन्दांशन गजांशकेन च समं भक्ते त्रिधा शंशकैः ।

षट्सानीत्युदितानि पञ्च मनुविम्बान्यत्र गर्भालये

भक्ते लोकशरैक्षणैर्द्विगुणभूम्यंशप्रहात् त्रीणि च ॥

विमर्शिनी

एवं प्रासादमण्डपप्राकारदीनां लक्षणमाभधाय प्रतिभापीठादीनां- लक्षणं
 चतुर्प्रथमं मन्त्रविम्बस्य देव्यैकलसिमाह— द्वारोत्सेधसप्तमिति.। द्वारस्यो-
 स्मेधेन समं तदङ्कुरहितं द्वारोत्सेधाच्चतुर्थांशहीनमिति द्वे विम्बे । अस्थिले
 द्वारे द्वारोत्सेधे नन्दांशेन नन्दांशेनोनिते द्वारे च गजांशकेन अष्टशिनोनिते । द्वारे
 च तेषु त्रिष्वपि त्रिधा समं भक्ते द्वयंशकैः द्विद्विभागैरिति त्रीणि षट्सानि
 इति अत्र द्वारवशात् षष्ठं मनुविम्बान्युदितानि । पुनर्गर्भालये गर्भगृहे लोकशरे-
 क्षणैः त्रिभिः षष्ठभिर्द्वाभ्यां च भक्ते क्रमाद् द्विगुणभूम्यंशप्रहाद् द्विव्येकांशपरि-
 प्रहात् त्रीणि चोदितानि म्युः । तथाहि विष्णुसंहितायां —

“द्वारोद्येऽष्टांशर्हने स्यात् त्रिभक्तेऽर्चा द्विगागिका ।
नवांशोन सप्तस्ते वा पादोना वापि तरसना ॥”

इति । प्रथमात्रे च —

“अत्र तु प्रतिमायागः पद्यथा परिकीर्तितः ।
प्रासादगर्भभागार्धमायाममधमं भवेत् ॥
पञ्चभागीकृते त्वत्र त्रिभागैर्मध्यमं भवेत् ।
त्रिभागीकृतगर्भे तु द्विभागं चोत्तमं भवेत् ॥
पादायामश्च कर्तव्यो द्वारायामस्तथैव च ।”

इति ॥ ८५ ॥

स्वामीष्टं दशघोषमे विभजतां मानं समं मध्यमे
कर्तव्यं नवघाष्टथा च चरमे त्रिभ्ये तदेकांशकम् ।
तालं तन्मिहिरांशमङ्गुलमदोद्वन्दं कलां गोलकं
चाहूर्ध्वमध्यममन्त्रविम्बरचनात्रोदीर्यते सङ्गहात् ॥ ८६ ॥

विमर्दिनी

कल्पितद्वैर्ष्यस्य मन्त्रविम्बस्य प्रस्तारे विभागकल्पसिमाह—स्वामीष्टमि-
ति । उत्तमे त्रिभ्ये कर्तव्ये स्वामीष्टं मानं समं दशधा विभजताम् अंशीकुर्यात्,
मध्यमे कर्तव्ये नवधा च, चरमे अधमे अष्टधा च । तदेकांशकं दशांशिते
नवांशिते अष्टांशिते च तेष्वेकमंशं तालमाहुः । आचार्या इति शेषः । तन्मिहि-
रांशं तस्य तालस्य द्वादशांशमङ्गुलमाहुः । अदोद्वन्द्वम् अङ्गुलद्वयं कलां
गोलकं चाहुः । तत्राङ्गुलस्याष्टांशं यवं चेति सिद्धं भवति । अत्र एषु त्रिष्वपि मध्ये
मध्यम(मन्त्र)विम्बरचना नवतालविम्बरचनाप्रकारः संग्रहात् संक्षेपेणोदीर्यते ।
तथा च —

“उत्तमा दशतालार्चा नवताला तु मध्यमा ।
अष्टतालाधमा त्रेया देव्यः सुध्याष्टतालिका ॥
उत्तमं पार्थिवे मान दारवे मध्यमं भवेत् ।
गणिते चाधमं ज्ञेयमिच्छयान्यत्र कल्पयेत् ॥

दशधा नवधा चेष्टं मानं कृत्वैकमंशकम् ।

भङ्क्त्वा द्वादशधा ज्ञेयं स्वाङ्गुलं येन मीयते ॥

तथा च सात्त्वते —

“अष्टोत्तरशतांशो यः स्वोत्तरङ्गुलं तु तत् ।

तद्द्वेऽङ्गुले कला नेत्रं गोलकं भाग एव च ॥

अङ्गुलाष्टमभागो यः स यवः परिवर्तितः ।”

इति ॥ ८६ ॥

प्रायः स्ववाञ्छितमितिद्विगुणायतेष्ट-

पादोनविस्तृततदर्धघनां शिलां ताम् । . ।

तुर्याश्रतां समतले निपुणं निधाय

प्रस्तारमत्र तनुयादथ मन्त्रमूर्तेः ॥ ८७ ॥

विर्माशनी

विन्धप्रस्तारे इतिकर्तव्यतां दर्शयति— प्राय इति । प्रायः स्ववाञ्छित-
मितिद्विगुणायतेष्टपादोनविस्तृततदर्धघना प्रायेण स्ववाञ्छिताया मितेः द्विगुण-
प्रमाणेनायतेन युक्ताम्, इष्टम्य स्वाभीष्टदैर्घ्यस्य पादोनेन प्रमाणेन विस्तृता
तदर्धेन विस्तारार्धेन घनेन तीन्नेण च युक्तां तां प्रस्तृतां शिलां तुर्याश्रतां चतुर-
शीकृतां कृत्वा समतले प्रदेशे निपुणमर्चञ्जलं निधाय अथात्र मन्त्रमूर्तेः प्रस्तारं
तनुयात् । तथाच निबन्धने—

“चतुरश्रायता कृत्वा शिलां पूर्वप्रमाणिताम् ।”

इति । सात्त्वते च—

“भूभागे तु समे ऋक्षे मानमुत्तार्य तेन वै ।

निरूप्याचयवानां च लक्ष्म विस्तृतिपूर्वकम् ॥”

इति ॥ ८७ ॥

शीर्षाप्राघलिकान्तिमं त्रिभिरतो भास्वन्मितैरङ्गुलै-

रन्मेयं चिबुकान्तिमं गुणमितैः कण्टो हृदन्तं ततः .

, नाभ्यन्तं च शिबान्तिमं च दिनकृत्सहस्रैर्गिभिर्जानुनी

गुत्फाघहियुगं च मङ्कृतिर्मिर्नैर्जज्ञाद्वयोरुदये ॥ ८८ ॥ .

विमर्शिनी

नवतालकर्पनीयस्याष्टोत्तरशताङ्गुलस्य विम्बस्य विभागकल्पसिमाह —
 शीर्षाग्रादीति । शीर्षाग्राद्यल्लिफान्तिम-मूर्धादिललाटपर्यन्त त्रिभिरङ्गुलैः उन्मेषं
 स्यात् । अतो ललाटात् चिबुकान्तिमं भाम्बन्मितेर्द्वादशभिरङ्गुलैरुन्मेषम् । गुण-
 मितैस्त्रिभिः कण्ठ उन्मेषः । ततः कण्ठान् हृदयन्तं ततो नाभ्यन्तं ततः शिवान्तिमं
 लिङ्गान्तं च, एतानि त्रीणि स्थानानि दिनकृत्संख्यैर्द्वादशभिर्द्वादशभिः । त्रिभिर्जानुनी
 जानुद्वयम् । गुल्फाद्यङ्घ्रियुग गुल्फाद्यधोगतपादद्वयं च त्रिभिः । जङ्घाद्वयोरुद्वये
 जङ्घाद्वयमूर्द्धयं च सकृत्तमितैश्चतुर्विंशत्यङ्गुलैः । तथा विष्णुसहितायां —

“श्रीवाहनाभिमोदान्तं मुखमानेनं कल्पयेत् ।-

तद्भ्रूक्त्वा मूर्धकण्ठाद्यङ्घ्रिजानुदेशे समं न्यसेत् ॥

जङ्घोरु द्विशुणौ ज्ञेयौ ब्राह्म चाजानुलम्बिनौ ।

किरीटमधिकं कुर्यात् पद्मनालं च मानतः ॥”

इति ॥ ८८ ॥

सीमास्वासु सपद्मनालमुकुटान्तावरुजङ्घाद्वयी

मध्याढ्यासु करोतु षोडश तिरश्चीनानि सूत्राण्यथ ।

मध्ये कर्णकरास्त्रसीमसु तथा सप्तोर्ध्वगान्यप्यथो

वक्त्रं द्वादशवर्गकोष्ठसुविचित्रं कल्पयेत् सूत्रकैः ॥ ८९ ॥

विमर्शिनी

एवं विभक्तासु सन्धिषु सूत्राण्यास्फालयेदित्याह — सीमास्विति ।

सपद्मनालमुकुटान्तासु पद्मनालस्य मुकुटस्य चावसानयुक्तासु ऊरुजङ्घाद्वयीमध्या-

ढ्यासु ऊरुद्वयस्य जङ्घाद्वयस्य च मध्यभागयुक्तास्वासु सीमासु सम्भूय षोडश

तिरश्चीनानि सूत्राणि करोतु, अथ तथा मध्ये कर्णकरास्त्रसीमसु कर्णसीमोः

अस्त्रसीमोरायुधसीमोश्च सप्तोर्ध्वगान्यपि सूत्राणि च । अथो वक्त्रं वक्त्रप्रदेशं

द्वादश(वर्ग)कोष्ठसुविचित्रम् आयामतो विस्तारतश्च द्वादशपदयुक्तं सूत्रकैरास्फाल्य

कल्पयेत् । तथाच वैष्णवे—

“तिर्यक् षोडश सूत्राणि सप्तोर्ध्वानि च कल्पयेत् ॥”

सनन्दप्रसे च—

“पादे सूत्रद्वयं तिर्यग्जङ्घामध्ये तृतीयकम् ।

पादेन जानु विज्ञेयमूर्द्धमध्ये तथापरम् ॥

चिह्निलक्षणमाह -- फालेति । फालेक्षणान्तरगते ललाटनेत्रयोर्मध्यगते, द्विकलायते चतुरङ्गुलदीर्घे, द्वियवप्रताने द्वियवविस्तारे कलाव्यवहिते मध्ये द्यङ्गुल-
विच्छिन्ने च, चिह्नस्यै चिह्नीद्वयं, विरचयेत् । कर्णलक्षणमाह -- नेत्रेति ।
नेत्रैकवीथिविसरत्तुटुकान्तरन्ध्रौ नेत्रैकवीथ्यां प्रसरतः कर्णादङ्कुनामस्तुटुकस्यान्ते
रन्ध्रेण युक्तौ, करार्णवपदप्रतनातौ द्यङ्गुलविस्तारौ चतुरङ्गुलदीर्घौ च, कर्णौ
विरचयेत् । तथा सात्वते —

“भूलते द्विकले स्मृते ।

मध्यतो द्वियवं बालचन्द्रतुल्ये क्रमभते ॥

इति । तथाच विष्णुसंहितायां —

“भ्रूमध्यं नेत्रमध्यवत् ।

कर्णायामस्तु नासावद् विस्तारं च तदप्रवत् ॥

तुटुको नेत्रसूत्र्मधौ तद्विम्बारेण मम्मितौ ।

इति ॥ ९२ ॥

द्येकाङ्गुलायततदर्धतताधरोत्त-

रोष्ठान्तनोऽङ्गुलविनिस्तृतसृक्कयुग्मम् ।

कम्बीरकादिरुचिरं प्रकरोतु गोर्जिं

घोणाप्रसामिपिहिनाष्टयवावतीर्णाम् ॥ ९३ ॥

विमर्शिनी

ओष्ठादीना लक्षणमाह — द्येकाङ्गुलेति । द्येकाङ्गुलायततदर्धतता-
धरोत्तरोष्ठान्ततः क्रमेण द्वाभ्यामङ्गुलाभ्या एकेनाङ्गुलेनायत तदर्धेन ततं विस्तृतम्
अधरोष्ठमुत्तरोष्ठं च तथोरन्तनोऽयमाने, अङ्गुलविनि स्तृतसृक्कयुग्मम् एकाङ्गुलेन
विनिस्तृतं व्यवहितं सृक्कयुग्मं च, कम्बीरकादिरुचिरं कम्बीरकादिना रुचिरं
सुन्दरं च, प्रकरोतु । कम्बीरौ हनुः । घोणाप्रसामिपिहिनाष्टयवावतीर्णा घोणाग्रेण
नासाग्रेण सामि अर्धे पिहिना छनाम् एकाङ्गुलाभोगता गोर्जिं नासाया अधोगत-
कुर्व्यौ च प्रकरोतु । तथा विष्णुसंहितायां —

“पुष्टौ निष्पाववीजाभौ भ्रूमध्यं नेत्रमध्यवत् ।
अधरस्तरसमोऽन्योष्ठौ गोजिकामानमर्धतः ॥

सात्वते च —

“अर्धाङ्गुलं चोत्तरोष्ठमधरोष्ठं तु चाङ्गुलम् ।
गोलकं चिबुकं विद्धि सृक्पिथोश्चतुरङ्गुलम् ॥
नारामग्राहनिर्मुक्तगौजीमानं चतुर्यवम् ।
तद्यतुर्यवमानेन घ्राणाग्रेणान्तरीकृतम् ॥

इति ॥ ९३ ॥

शब्दग्रहादिचिबुकावधि मानमिष्ट-

मष्टाङ्गुलैश्चिबुकमानमथाङ्गुलाभ्याम् ।
ग्रीवा गजाङ्गुलततार्ककलोपपत्रं
कक्षान्तरं स्तनयुगान्तरमेकनालम् ॥ ९४ ॥

विमर्दिनां

कण्ठचिबुकादीनामान्तरालिकं मानमाह— शब्दग्रहेति । शब्दग्रहादि-
चिबुकावधि कर्णादिचिबुकपर्यन्तं, मानमष्टाङ्गुलैरिष्टम् । अथाङ्गुलाभ्यां द्वाभ्यां
चिबुकमानम् । गजाङ्गुलतता अष्टाङ्गुलविस्तृता ग्रीवा स्यात् । अर्ककलोपपत्रं
चतुर्विंशत्यङ्गुलमितं कक्षान्तरं कक्षयोर्मध्यविस्तारं च, एकतालं द्वादशाङ्गुलं स्तन-
युगान्तरं स्तनयोर्मध्यविस्तारं च । तथाहि विष्णुसंहितायां—

“चिबुकाकर्णयोर्मध्यकण्ठांसा नेत्रसम्मिताः ।
ललाटकण्ठविस्तारो नासिकाद्विगुणो मनः ॥
स्तनान्तरं मुखं विद्याद् द्विगुणं चैव कक्षयोः ।

इति ॥ ९४ ॥

नाभिस्थली प्रवितता नृपतिप्रमाणैः

स्यादङ्गुलैः कटितटी धृतिसम्मिर्तैश्च ।
कक्षस्तनान्तरमृतुप्रमिताङ्गुलाढ्यं
कक्षांसमध्यमपि मांसलमंसयुग्मम् ९५ ॥

निर्माशना

नृपतिप्रमाणे षोडशसङ्ख्यैरङ्गुलैः प्रवितना विस्तीर्णा नाभिन्धली
स्यात् । धृतिसम्मितैरष्टादशाङ्गुले कटितया च । स्रुतप्रमिताङ्गुल्यङ्गं षट्-
ङ्गुलयुक्तं कक्षस्तनान्तरं कक्षस्तनयोरन्तरालम् । कक्षाममध्यमपि कक्षासयोर्मध्य-
मपि तथा षडङ्गुलयुक्तम् । मासलं घनं चामयुग्मं स्यात् । तथाच विष्णु-
सहिताया —

“कण्ठद्विगुण एवष्टौ नाभिदेशे तु विन्तर ।

कण्ठौ नेत्राधिकस्यश्च स्तनकक्षान्तरं विदु ॥

तावत्कक्षासमध्यं च कारयेत् स्कन्धमुन्नतम् ।

इति ॥ ९५ ॥

कक्षादिसन्ध्यवधिकायतिरङ्गुलसङ्ख्यैः

स्याद् गोलकैः शिवमितैर्मणिबन्धनिष्ठा ।

दिवसस्यैवैरुपभुजेऽथ ततिश्चतुर्भि-

र्मले प्रकोर्परयुगे भुजयोस्त्रिभिश्च ॥ ९६ ॥

विमर्शना

अङ्गसङ्ख्येर्नयभिर्गोलकैरष्टादशाङ्गुलैः कक्षादिसन्ध्यवधिकायति कक्षा-
दिकोर्परान्तर्दूर्यं स्यात् । शिवमितैरेकादशसङ्ख्येर्गोलकद्विंशत्यङ्गुलैः सन्ध्या-
दिमणिबन्धनिष्ठा आयति स्यात् । उपभुजे ऊर्ध्वभुजे सति तत्र दिवसस्यैवै-
र्गोलकविंशत्यङ्गुलैः सन्ध्यादिमणिबन्धनिष्ठा आयति स्यात् । अथ भुजमूले चतुर्भि-
र्गोलकरष्टाङ्गुलं तनि विन्तरं स्यात् । प्रकोर्परयुगे त्रिभिर्गोलकैः षडङ्गुलेस्त-
तिश्च । तथाच सहिताया —

“कटिरात् सन्धिकक्षान्तं प्रकोष्ठं नासिकाधिकम् ।”

मुरारौ च —

“उपबाह्वोस्तु विज्ञेया शलाका दशगोलका ।

मणिबन्धन्तु नासावत् ततोऽङ्गुष्ठान्तरं तथा ॥

द्विगुणो बाहुविन्तारो नेत्रोन्धैव कोपरे ।”

इति ॥ ९६ ॥

अष्टाङ्गुलैः करतलाततिरश्विहीनै-

स्तद्विस्तृतिर्भवति मध्यमिकायतिश्च ।

मध्याद् दशांशरहिते निजपार्श्वजे तन्-

पङ्क्त्यंशमात्ररहिते प्रथमान्त्यशाखे ॥ ९७ ॥ -

विमर्शिनो .

करतलाततिः करतलगतदैर्घ्यम्, अष्टाङ्गुलैर्भवति । तद्विस्तृतिः करतलविस्तारः अश्विहीनैरष्टाङ्गुलैः पङ्क्त्यंशमात्ररहिते मध्यमिकायतिश्च मध्यमायादैर्घ्यं च तथा पङ्क्त्यंशमात्ररहिते मध्यान्मध्यमादैर्घ्याद् दशांशरहिते दशांशहीने निजापार्श्वजे मध्यपार्श्वजे तर्जन्यनामिके । तत्पङ्क्त्यंशमात्ररहिते तर्जन्यनामिकाभ्यां दशांशमात्ररहिते प्रथमान्त्यशाखे अङ्गुष्ठ(तर्जन्यां कनिष्ठिके) भवतः । तथाच संहितायां —

“तत्र मध्यमयोर्मानं नासिकाधरयोगतः ।

तले नेत्राधिकायामे मध्यमायामविस्तरे ॥

कल्पयेदर्धपर्वणे तथा तर्जन्यनामिके ।

तयोरप्यर्धपर्वणे तथाङ्गुष्ठकनिष्ठिके ॥”

इति ॥ ९७ ॥

अङ्गुष्ठके विततिरर्क्यवैः परासु

त्र्यंशोन्नितैः प्रतिपरं लघिमा यवेन ।

मध्योद्भवाप्रथमपर्वयुगं समान-

दैर्घ्यं तदर्धपरिमाणमथाग्र्यपर्वं ॥ ९८ ॥

विमर्शिनो

अङ्गुष्ठके अर्क्यवैर्द्वादशयवैर्विस्तृतिः । पराम्बङ्गुलिषु त्र्यंशोन्नितरष्टयवैर्विततिः । प्रतिपरं प्रतिपर्वं लघिमा लघुत्व यवेन एकयवेन । मध्योद्भवाप्रथमपर्वयुगं मध्यमायाः अधोगतपर्वद्वयं समानदैर्घ्यम् । अधोऽग्र्यपर्वं मध्यमाया-अन्त्यपर्वं तदर्धपरिमाणं तदर्धदैर्घ्ययुक्तम् । तथा काश्यपः —

“अङ्गुष्ठमूलविस्तारं संपादांशमुदाहृतम्”

इति । सात्वते च —

१. 'व्या द' 'मूलकोशपाठ' २. 'ति', ३. 'त्रे त' स. पाठ, ४. 'वं' 'त', ५. 'से' स. पाठ.

“द्विपर्वस्तु स्मृतोऽङ्गुष्ठः सर्वाश्चाङ्गुलविस्तृताः ।
 मर्वासां मूलमध्यान्ताद् ग्रासयेच्च यवं यवम् ॥
 मध्यमापर्वणी पूर्वे समे शेषं तदर्धकम् ।”

इति ॥ ९८ ॥

देशिन्युपावरजयोरमुतो द्विपांश-

हीनानि पादरहितानि कनिष्ठिकायाः ।

पर्वाणि पर्वयुगलं क्रमशोऽथ तर्जा-

मध्याद्यपर्वसुसमं प्रथमोद्भवायाः ॥ ९९ ॥

विमर्शिनः

देशिन्युपावरजयोः तर्जन्यनामिकयोः अमुतो मध्यमाया द्विपांशहीनानि
 अष्टाशहीनानि पर्वाणि । कनिष्ठिकाया अमुतः पादरहितानि पर्वाणि । अथ
 प्रथमोद्भवाया अङ्गुष्ठस्य पर्वयुगलं क्रमशस्तर्जामध्याद्यपर्वसुसमं तर्जनीमध्यमयो-
 राद्यपर्वभ्या सुसमं भवति । तथाहुः —

“अष्टांशोनानि पर्वाणि ततो देशिन्यनामयोः ।

पादोनानि कनीयस्या योक्तव्यान्यनुरूपतः ॥

तर्जनीमध्यमापर्वसमे चाङ्गुष्ठपर्वणी ।”

इति ॥ ९९ ॥

स्वस्वाग्रपर्वदलतो रचिता नखाः स्यु-

र्नाहोऽङ्गुलैः श्रुतिमितैः प्रथमप्रसूतेः ।

मध्याद्विपार्श्वजनितावरजांस्यतोऽतो

नाहोऽष्टमांशरहितो विहितः क्रमेण ॥ १०० ॥

विमर्शिनः

स्वस्वाग्रपर्वदलत स्वस्वाग्रपर्वार्धेन रचिता नखाः स्युः । प्रथमप्रसूतेः
 अङ्गुष्ठस्य नाहः श्रुतिमितैः चतुर्भिरङ्गुलैः म्यात् । मध्याद्विपार्श्वजनितावरजासु
 मध्यमाया तर्जन्यनामिकयोः कनिष्ठिकाया च क्रमेण अतोऽतः अस्मादस्माद्
 अष्टमांशरहितो नाहो विहितः । तथाच संहिताया —

“सर्वाङ्गुलीषु कार्यः स्युरग्रपर्वार्धतो नखाः ।

नाहोऽङ्गुष्ठस्य नामाग्रदृष्टाशोने ततोऽन्ययोः ॥

तलश्चैव कनिष्ठाया वृत्ते भुजसमे स्फिजा ।

इति ॥ १०० ॥

मूलान्तराग्रविततिः क्रमशोऽङ्गुलैः स्या-

दूरद्वये सुपिरभानुशरप्रमाणैः ।

जङ्घाद्वयेऽङ्गुगिरिसत्रियवत्रिसङ्घैः

कुर्यात् ककुप्परिमितैरपि जानुयुग्मे ॥ १०३ ॥

निर्माशिनी

ऊरुद्वये मूलान्तराग्रविततिः मूलमन्थान्तेषु विस्तृतिः सुपिरभानुशरप्र-
माणैः क्रमशो नवद्वादशपञ्चसङ्घैरङ्गुलैः स्यात् । जङ्घाद्वये मूलान्तराग्रवि-
ततिः अङ्गुगिरिसत्रियवत्रिसङ्घैः क्रमेण षट्त्रिंशत्सप्तभिः त्रियवयुक्तैस्त्रिभिरङ्गुलैश्च
स्यात् । जानुयुग्मे ककुप्परिमितैः दशाङ्गुलैर्धिततिरपि स्यात् । तथा विष्णु-
संहितायाम् —

“ऊरू मुखवदक्ष्यून जानू जङ्घा मुखार्धतः ।

इति ॥ १०३ ॥

मूलादिवेदशरसाङ्घ्रिरमाङ्गसङ्घै-

व्यामोऽङ्गुलैः पदतलेऽर्कमितैश्च दैर्घ्यम् ।

अङ्गुष्ठमीमि कलयोन्नतिरर्धतोऽन्य-

पार्श्वेऽङ्गुलैः प्रपददैर्घ्यमृतुप्रमाणैः ॥ १०४ ॥

निर्माशिनी

पदतले मूलादिप्रदेशेषु वेदशरसाङ्घ्रिरमाङ्गसङ्घैश्च चतुर्भिः पञ्चभिः
सपादैः षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद्दशैः क्रमशो व्यास स्यात् । अर्कमितैर्द्वादशाङ्गुलै-
र्दैर्घ्यं च । अङ्गुष्ठमीमि अङ्गुष्ठवति पार्श्वे कल्या द्यङ्गुलेनोन्नतिश्च । अन्यपार्श्वे
कनिष्ठावति पार्श्वे अर्धत एकाङ्गुलेनोन्नतिः । प्रपददैर्घ्यम् ऋतुप्रमाणैः षट्त्रिं-
शत् । तथा मात्स्वते—

“पार्ष्वा द्विगोल्कनन्ते तन्मन्ये साङ्गुले कले”

इति । तथाच संहिताया—

“मुखायततला पादौ पुरम्नाज्जङ्घया समौ ।

कूर्मान्ततो कर्मानोच्छ्रान्ता तत्राङ्गुष्ठौ तदर्धकौ ॥”

इति ॥ १०४ ॥

अङ्गुष्ठतत्सहभुवोर्जगदङ्गुलाढ्यं

‘दैर्घ्यं नखात्प्रमितिर्द्विसितास्ततोऽन्याः ।

पर्वत्रयाहितरुचोऽङ्गुलयो द्विपर्वा-

ङ्गुष्ठोऽर्धपर्वत्रयशिखण्डनिभा नखाः स्युः ॥ १०५ ॥

विमर्शनी

“अङ्गुष्ठतत्सहभुवोः पादाङ्गुष्ठतर्जन्योः । जगदङ्गुलाढ्यं त्र्यङ्गुलविशिष्टं दैर्घ्यम् । ततोऽन्याः तिस्रोऽङ्गुलयः । नखात्प्रमितिर्द्विसिताः क्रमात्प्रखान्त्रमानेन ह्रस्वाः । पर्वत्रयाहितरुचः पर्वत्रयेण शोभावत्यश्च । ‘अङ्गुष्ठो द्विपर्वा च । तासां नखाः अर्धपर्वत्रयशिखण्डनिभाः अर्धाधपर्वणा शशिखण्डसदृशाश्च स्युः । तथा वैष्णवे—

“तत्राङ्गुष्ठौ तदर्धकौ ।

प्रदेशिन्यौ च तत्तुल्ये हीनाः शेषा नखान्त्रवम् ॥

अनङ्गुष्ठास्त्रिपर्वाणो नखा रक्तार्धचन्द्रवत् ॥”

इति ॥ १०५ ॥

अङ्गुष्ठके रसमितैः परिधिः परस्यां

स्यादङ्गुलैस्त्रिभिरतोऽष्टमभागहीनैः ।

कार्यः क्रमात् तदितरास्वखिलेषु तत्त-

व्यासेन लोकगुणितेन करोतु नाहम् ॥ १०६ ॥

विमर्शनी

“अङ्गुष्ठके रसमितैः ‘पङ्कजैः परिधिर्नाहः । परस्यां तर्जन्यां त्रिभिरङ्गुलैश्च । तदितरासु तिसृषु अतोऽष्टमभागहीनैः परिधिः कार्यः । अथाखिलेष्ववयवेषु लोकगुणितेन तत्तव्यासेन नाहं करोतु । तथाच संहितायां—

“नाहोऽङ्गुष्ठस्य मध्यावत् तर्जन्यङ्गुष्ठदैर्घ्यवत् ।

अष्टाशोनाः क्रमादन्याः कारयेदनु रूपतः ॥”

इति ॥ १०६ ॥

तालैस्त्रिभिः शिगसि साष्टियवेपुस इत्यर्थैः

कक्षान्तरे रहितविश्वयवैश्चतुर्भिः ।

कुशौ त्रिभिर्भवति नाभितलेऽर्धयुक्तं-

नाहस्तर्था कटितटेऽर्धयुतान्भिसंख्यैः ॥ १०७ ॥

विमर्शिनी

त्रिभिस्तालेः शिरसि नाहः स्यात् । कक्षान्तरे कक्षप्रदेशे साष्टयवेषु संख्यैः द्यङ्गुलसहितपञ्चतालैः, कुशौ रहितविश्वयवैः त्रयोदशयवरहितैश्चतुस्तालैः नाभितले अर्धयुक्तैरर्धतालयुक्तैश्चिभिस्तालैः, तथा कटितटे अर्धयुतान्भिसंख्यैः अर्धतालयुक्तचतुस्तालैर्नाहो भवति । तथा साच्वते—

“शिरसः परिणाहं तु विद्धि षड्त्रिंशदङ्गुलम् ।

कक्षान्तर्वेष्टनं विद्धि पञ्चतालं सलोचनम् ॥

विनाङ्गुलद्वयेनैव द्वे ताले द्विगुणीकृते ।

यवत्रयसमायुक्तं विद्धि तत्कुक्षिवेष्टनम् ॥

परिधिर्नाभिमध्ये तु त्रिता(लः)लं सत्रिलोचनम् ।

स षड्गोलकनन्मानं परिध्यथै कटेः मृतम् ॥”

इति ॥ १०७ ॥

जहोरुवाहुयुगमध्यकराङ्गुलीषु

कार्या करीन्द्रकरवत् परिवृत्ततात्र ।

कूर्माभता प्रपदयोर्जलजाभता च

कण्ठे कपोलतलयोर्मुकुराभता च ॥ १०८ ॥

विमर्शिनी

जहोरुवाहुयुगमध्यकरान्गुलीषु जङ्घयोरुर्वोः नाहुद्वये मध्यप्रदेशे कराङ्गुलीषु च करीन्द्रकरवद् गजनासावत् परिवृत्तता वृत्ताकारता कार्या । प्रपदयोः कूर्माभता कूर्मसदृशता, कण्ठे जलजाभता शङ्खाकारता, कपोलयोर्मुकुराभता च कार्या ॥ १०८ ॥

अत्रैकाङ्गुलसम्मितेन परिवेष्टयोष्णीपपद्मेन के

कोटीरं मुकुटोज्ज्वलं विरचयेदष्टाङ्गुलैः सर्वतः ।

अष्टाभिर्धृतिभूमितैर्दिनकरद्वन्द्वप्रमैर्वाङ्गुलै-

रुष्णीपोपरिभासमानमुकुटोपेतं किरीटं ह्रौं ॥ १०९ ॥

विर्माशनी

मुकुटलक्षणमाह—अत्रेति । अत्र के मूर्धनि एकाङ्गुलसम्मितेन उष्णी-
पपट्टेन परिवेष्ट्य सर्वतः सर्वदेवेषु अष्टाङ्गुलैः सम्मितं मुकुटोज्ज्वलं मुकुटेनो-
ज्ज्वलं कोटीरं जटाबन्धं विरचयेत् । हरौ तु द्वाष्टाभिः षोडशभिर्वा धृतिसम्मितैः
अष्टादशभिर्वा दिनकरद्वन्द्वभैः चतुर्विंशत्यङ्गुलैर्वा उष्णीपोपरिभासमानमुकुटो-
पेतम् उष्णीपपट्टस्योपरिभागे शोभमानेन मुकुटेनोपेतं किरीटं विरचयेत् । तथा
ब्रह्मरात्रे—“उष्णीपमङ्गुलं शोक्तम्” इति । निबन्धने—

“जटाबन्धोऽधिकः कार्यः सोऽप्यष्टाङ्गुलसम्मितः ।”

इति । पद्धतौ—

“षोडशाङ्गुलमायामं सौवर्णमणिदीपितम् ।”

मुरारौ—

मुखद्विगुणमध्यर्धं किरीटं कैश्चिदिव्यते ।

षोडशाङ्गुलमित्याहुस्तस्मादधममेव तत् ॥”

इति ॥ १०९ ॥

कुर्यात् किरीटं शिखरैः समेतं

त्रिपञ्चसप्तप्रमितैर्यथार्द्धम् ।

अण्डोपमं वा कमलोपमं वा

छत्रोपमं वा कमठोपमं वा ॥ ११० ॥

विमर्शनी

किरीटं तु त्रिपञ्चसप्तप्रमितैः त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिर्वा शिखरैः समेतं
कुर्यात् । तद् अण्डोपमं वृत्ताकारं वा कमलोपमं वा छत्रोपमं वा कमठोपमं वा
यथार्द्धं यथायोग्यं कुर्यात् । तथा सात्त्वते—

“त्रिपञ्चसप्तशिखरो मौलिष्टकलोन्नतः ।

निर्जटानां लज्जतोर्ध्वं मरुटं वा सुशोभनम् ॥”

ब्रह्मरात्रे च—

“चतुर्विधं किरीटान्तर्मस्मिस्तन्त्रे मया श्रुतम् ।

छत्राण्डपद्मकूर्माणां कुर्यादाकारमन्ततः ॥”

इति । ११० ॥

१ 'किरीटस्तु ज' क. पाठः. २. 'धायो' ख. पाठ.

श्रीवाद्यङ्घ्रयवसानसूत्रितदशस्थानानि संवर्धिता-
 न्यैकैकाङ्गुलतो यवैरथ वसूमर्याम्नायसङ्ख्यैः क्रमात् ।
 उष्णीपाद्यलकाक्षिनोग्रचरमं तद्द्वन्द्वहीना हनु-
 दुर्गायामिति पङ्क्तितालपरिभिन्नायां समुक्तोन्मितिः ॥

विर्माक्षिनी

अथ दुर्गासुद्दिश्य दशतालविधानाय नवतालविम्बाद् विशेषकल्पनास्थि-
 तिमाह—श्रीवाद्यङ्घ्रयवसानेति । श्रीवाद्यङ्घ्रयवसानसूत्रितदशस्थानानि श्रीवा-
 मारभ्य पादपर्यन्तं नवतालविम्बोक्तक्रमेण सूत्रैः कल्पितानि दशस्थानानि । तत्र
 श्रीवा प्रथमं स्थानं, ततो हृदन्तं द्वितीयं, ततो नाभ्यन्तं तृतीयं, ततो लिङ्गान्तं
 चतुर्थं, तत उरमध्यसूत्रान्तं पञ्चमं, तत ऊर्वोरधरसूत्रपर्यन्तं षष्ठं, ततो जान्वध-
 रसूत्रान्तं सप्तमं, ततो जङ्घामध्यसूत्रान्तमष्टमं, ततो जङ्घाया अधोगतसूत्रान्तं
 नवमं, ततः पादाग्रपर्यन्तं दशममित्युक्तानि दश स्थानानि एकैकाङ्गुलतः संवर्धि-
 तानि पूर्वकल्पितादेकैकाङ्गुलाधिकानि म्युरिति दशमस्य तालस्य दशसङ्ख्या
 अङ्गुलयो योजिता । पुनर्द्वै एव शिष्टे । अथ वसूमर्याम्नायसङ्ख्यैः अष्टाभिः
 पङ्क्तिभिरुर्गामिथ यवैः क्रमेण उष्णीपाद्यलकाक्षिनोग्रचरमम् उष्णीपाद्यलकान्तं,
 तदादिनेत्रान्तं, तदादिनासाग्रान्तं, त्रीणि स्थानानि योजनीयानि स्युरित्यष्टादश-
 यवयोगाद् व्यङ्गुलतो द्वियवाधिक्ये प्राप्ते तद्द्वन्द्वहीना द्वियवरहिता हनुः कपोल-
 स्थली स्यादिति पङ्क्तितालपरिभिन्नायां दशतालविभक्ताया दुर्गायामुन्मितिः
 समुक्ता । तथाहुः—

भागेन जानुस्तस्माच्च जङ्घे पङ्क्तिशदङ्गुलैः ।

भागेन पादौ च तलौ भागायामौ प्रकल्पयेत् ॥”

इति । तथाच काश्यपः —

“सर्विंशच्छतभागेन स्त्रीमाने तु विभाजिने ।

एकांशमङ्गुलं ख्यातं तदष्टांशं यवं भवेत् ॥

उष्णीषोदयमेकांशं केशान्तं तु गुणाङ्गुलम् ।

केशान्तादक्षिसूत्रान्तं सत्रिभागं गुणांशकम् ॥

अक्षिसूत्रात् पुटान्तं तु सार्धवेदांशमिष्यते ।

नासापुटातु हन्वन्तं सत्रिपादगुणांशकम् ॥

हृत्स्रावः कृष्टस्रावं तु चतुर्भागसुदाहृतम् ।

(हिकादाहृतदा ! एतस्माद्भृद)यान्तं च हृदयान्नाभिसीमकम् ॥

नाभ्या आयोनिपर्यन्तं समं त्रयोदशाङ्गुलम् ।

ऊर्लदीर्घं तु पङ्क्तिशदङ्गुलं जानु युगांशकम् ॥

ऊर्लदीर्घसमं जङ्घादीर्घं पादतलं युगम् ॥”

इति ॥ १११ ॥

विस्तारः शिवशैलकैर्मुखगलेऽत्यप्यत्र द्विकक्षान्तरे

वक्षोजे नवभिः पृथक् च तदधो विश्वैः शिर्वर्मभ्यतः ।

कृत्या श्रोणितले कटौ रविपुगेनोर्वोः सजानुद्वये

जङ्घायुङ्गनलकेऽर्कशैलरसवेदैश्चादङ्गुलैः साम्मितः ॥ ११२ ॥

विगर्शिना

दशतालविम्बस्य विस्तारमाह — विस्तार इति । मुखगले मुले गले च क्रमात् शिवशैलकैः एकादशभिः गतभिश्चाङ्गुलैः विस्तारः स्यात् । द्विकक्षान्तरे कक्षयोर्मध्यप्रदेशे अत्यप्यत्रा रासदशाङ्गुलैर्विस्तारः । वक्षोजे स्तने नवभिः रङ्गुलैः, तदधः वक्षोजाधोभागे विश्वैः त्रयोदशाङ्गुलैः, मध्यतो मध्यप्रदेशे शिर्वैरेकादशाङ्गुलैः, श्रोणितले जघनप्रदेशे कृत्या विंशत्यङ्गुलैः कटौ रविपुगेन चतुर्विंशत्यङ्गुलैः, ऊर्वोः सजानुद्वये जङ्घायुङ्गनलके ऊर्वोदिचतुर्षु स्थानेषु क्रमात् अर्कशैलरसवेदैः द्वादशभिः सप्तभिः पङ्क्तिशदङ्गुलैर्विस्तारः । तथाच काश्यपः —

“ग्रीवा सप्ताङ्गुलव्यासा रुद्रांशैर्मुखविस्तृतिः ।
 कक्षयोरन्तरव्यासौ भवेत् सप्तदशाङ्गुलैः ॥
 तदधोऽतिजगत्यंशैर्नन्दांशैः स्यात् प्रतिस्तनम् ।
 पृथ्वव्यासनिम्ना स्यान्नाभिर्मध्यं ततस्तनु ॥
 रुद्रमात्रैस्तु विस्तारं रोमराज्या च शोभितम् ।
 कटिद्विंतालविस्तारा श्रोणी कृत्यङ्गुलैस्ततः ॥
 जानुव्यासः सप्तमात्रैरूर्वोर्न्यासस्तु तालतः ।
 नलकाततिर्वेदांशा जङ्घामध्यं रमाङ्गुलम् ॥”

इति ॥ ११२ ॥

उत्कृत्याधिभुजं प्रकोर्परमनु द्वाभ्यां प्रकोष्ठे तले
 धृत्या सप्तभिराततिर्धुगशराङ्गेष्वर्णवैरङ्गुलैः ।
 अद्गुष्ठादिषु तत्ततिर्नवनगाह्यङ्गसङ्घैर्यवै-
 स्त्रीष्वश्वैर्मणिवन्धकोर्परभुजामूलेऽद्गुलैर्विस्तृतिः ॥

विमर्शिनी

उत्कृत्या पञ्चविंशत्यङ्गुलैः अधिभुजं भुजयोः आततिः दैर्घ्यं स्यात् ।
 प्रकोर्परमनु प्रकोर्परयोः द्वाभ्यां द्यङ्गुलाभ्यां, प्रकोष्ठे धृत्या अष्टादशाङ्गुलैः तले
 पाणितलयोः सप्तभिरङ्गुलैराततिः स्यात् । अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु क्रमाद् युगशराङ्गे-
 ष्वर्णवैः चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिः चतुर्भिश्चाङ्गुलैराततिः स्यात् ।
 तत्ततिः तासामङ्गुलीनां ततिः नवनगाह्यङ्गसंख्यैः क्रमेण नवभिः सप्तभिरष्टभिः
 सप्तभिः षड्भिश्च यवैः स्यात् । मणिवन्धकोर्परभुजामूले क्रमात् त्रीष्वश्वैः
 त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिश्चाङ्गुलैर्विस्तृतिः स्यात् । तथाचाहुः —

“उत्कृत्यंशैर्भुजायामः कोर्परः स्यात् कलासमः ।
 धृत्यंशैस्तु प्रकोष्ठः स्यात् तलं सप्ताङ्गुलायतम् ॥
 वेदेष्टृतुशगङ्गायैगयताङ्गुलयः क्रमात् ।
 नवार्पवस्तृपिरमयवैरङ्गुलयस्तताः ॥
 रामेषुपट्सप्तमात्रैर्मणिवन्धश्च कोर्परः ।
 बाहुमध्यं च मूलं च विस्तीर्णं स्यात् क्रमेण तु ॥”

इति ॥ ११३ ॥

तर्जन्यग्रिमयोर्युगैर्धुगयवन्यूनैः पराङ्घ्रयङ्गुलि-
प्रायामोऽङ्गुलकैर्नृपाष्टसदलाद्यद्यङ्गसंख्यैर्यवैः ।

व्यासः सार्धयुगाङ्गुलैः स्तनसमुत्सेधस्त्रिभिरचूचुके
व्यासोऽक्षे श्रुतिभिर्यवैर्ऋतुमितैर्नाभौ दशाक्षोन्नतिः ॥

विमर्शिनी

तर्जन्यग्रिमयोः पादतर्जन्यङ्गुष्ठयोः युगैः चतुर्भिरङ्गुलकैरायामः स्यात् ।
पराङ्घ्रयङ्गुलिषु पादस्य परासु मध्यमानामिकाकनिष्ठासु क्रमाद् युगयवन्यूनैः
चतुश्चतुर्यवर्हीनैः चतुरङ्गुलादर्धाङ्गुलहीनैरायामः स्यात् । ज्येष्ठादीनां क्रमाद्
नृपाष्टसदलाद्यद्यङ्गसंख्यैः षोडशभिरष्टभिरर्धान्वितसप्तभिः सप्तभिः पद्भिश्च
यवैर्व्यासः स्यात् । सार्धयुगाङ्गुलैः अर्धाङ्गुलसहितचतुरङ्गुलैः स्तनसमुत्सेधः
स्तनयोरुन्नतिः स्यात् । चूचुके त्रिभिरङ्गुलैर्व्यासः । अक्षे स्तनाग्रभागे श्रुतिभिः
चतुर्भिर्यवैर्व्यासः । नाभौ ऋतुमितैः पद्भ्यवैर्व्यासः । दशा द्वाभ्यां यवाभ्याम-
क्षोन्नतिः स्यात् । तथाचाहुः —

‘तर्जन्यग्रिमयोर्दीर्घं चतुर्भागमुदाहृतम् ।

सार्धत्रिभागं मध्या स्यात् त्रिभागं तदनामिका ॥

सार्धद्विभागमानं तु कनिष्ठाङ्गुलर्दीर्घकम् ।

द्विरष्टाष्टसार्धसप्तपातालैर्ऋतुभिर्यवैः ॥

अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं चण्णाङ्गुलविस्तृतम् ।

रामांशैश्चूचुकव्यासः सार्धभागोन्नतौ स्तनौ ॥

स्तना(क्षमात्रं ! क्षं) श्रुतिमानं स्याद् द्वियवः स्यात् तदुन्नतिः ॥”

इति ॥ ११४ ॥

विमेशं शरतालकैर्विरचयेत् त्र्यक्षं महेशाननं

गूढाभुम्रगलं स्थितं समुपधिष्टं वातिपीनाङ्गकम् ।

उष्णीषान्मुष्मेककेन सदलाभ्यां तालकाभ्यां ततः

कव्यन्तं चरणौ कराश्च करणीयाः सार्धतस्तालतः ॥ ११५ ॥

विमर्शिनी

अथ गणपतिमुद्दिश्य पञ्चतालस्थितिमाह — विमेशमिति । विमेशं
शरतालकैः पञ्चतालैः विरचयेत् । कीदृशं, त्र्यक्षम् अक्षणां त्रयेण युक्तं ।

मानन मच्चरणेन्द्रसमानमुख, गूढाभुमगल गूढेन तिरोहितेन आगुमेन ईपद्भक्ति-
तेन गलेन युक्तम्, अतिपीनाङ्गम् अतिस्थूलकाय, स्थित तिष्ठन्त, वा समु-
पविष्ट सम्यगाभीन वा । उष्णीपाद् उष्णीपपट्टादारभ्य मुख मुखमानम् एककेन
तालैः, तत आरभ्य कञ्चन्तमान सदलाभ्या तालाभ्याम् अर्धसहितेन तालद्वयेन
चरणौ कराश्च सार्धतस्तालत सार्धकनालेन करणीया स्यु । तथाचाहु —

“विशेष पञ्चताल स्यात् स्वासीनो वा स्थिनो भवेत् ।

उष्णीपाधोमुख ताल सार्धतालायता करा ॥

सार्धद्विताल कण्ठाधोमानमाकटिसूत्रकम् ॥

सार्धतालायतौ पादो पीरः सर्वतो भवेत् ॥”

इति ॥ ११५ ॥

श्रीमद्रत्नकिरीटकुण्डलयुगग्रैवेयहाराङ्गद

श्रेणीकङ्कणसोपरीतरशनागामोद्भिभूपादिकम् ।

तत्तन्मूर्त्यनुरूपतोऽत्र रचयेत् स्वस्वायुधाद्युज्ज्वलं

श्लक्ष्णं दृष्टिमनोहरं विरचनादाक्ष्याद् यथालक्षणम् ॥

विभाषना

तत्तन्मूर्तानामलङ्कार विशेषेण रचनीयमित्याह — श्रीमदिति ॥

श्रीमद्रत्नकिरीटकुण्डलयुगग्रैवेयहाराङ्गदश्रेणीकङ्कणसोपरीतरशनागामोद्भिभूपादिक
श्रीमन्नि रत्नमय किरीट शिरोभूषण तथा कुण्डलयुग कर्णालङ्कारद्वय तथा ग्रैवेय
श्रीवाभूषण तथा हारादिकुमु.स्थलभूषण तथा अङ्गदश्रेणी भुजाभूषणावलि
कङ्कण प्रकोष्ठभूषण सोपरीन श्रीवागतोपरीनादिक तथा रशनावस्त्रादिक कर्णभूषण
तथा मञ्जरीराद्यद्भिभूपादिक च तत्तन्मूर्त्यनुरूपतः, स्वस्वायुधाद्युज्ज्वल स्वस्वा-
युधेरप्यनिशेयोऽज्ज्वल श्लक्ष्णम् अपरप दृष्टिमनोहर नेत्रमनसो प्रसादकर यथाल
क्षण लक्षणादनपवृत्त च विरचनादाक्ष्याद् निर्माणकौशलेन विरचयेत् ॥ ११६ ॥

पद्मं तालमुच्छ्रय द्विगुणविस्तारं च पांढा कृते

मूले पट्टमिलाशतो द्वितयतोऽस्याधन्तनाष्टच्छदम् ।

अङ्घ्र्यूनप्रथमञ्जमध्यमुपरिष्ठादष्टपत्रं त्रिभि

र्भागैः पट्टयुतं करोतु कमलेनामात्र पीठोच्छ्रयः ॥ ११७ ॥

विमर्शिनी

पदाधस्तनपद्मलक्षणमाह— पद्ममिति । पद्मं तालसमुच्छ्रयं द्वादशा-
ङ्गुलोच्चं द्विगुणविस्तारं च करोतु । पोढा कृते उत्सेधे पोढा विभक्ते सति मूले
अधोभागे श्लांशतः एकांशेन पट्टं बलयं करोतु । द्वितयतो द्यंशे अस्य पद्मस्या-
धस्तनाष्टच्छदम् अभोगताष्टपत्रम्, अब्जमध्ये पद्मस्य मध्यप्रदेशम् अङ्गु-
नप्रथं स्वविस्तारात् पादौनविस्तारयुक्तम्, उपरिष्ठात् त्रिगिर्भागेः पट्टयुत-
मष्टपत्रं करोतु । अत्र पीठोच्छ्रयः कमलेनामा उक्तपद्मेन सहैव । पद्मोत्सेध-
पीठोत्सेधे योजनीय इत्यर्थः । तथा च भास्करः —

“अथ पद्मस्य तूत्सेधं मुखमानसमुच्छ्रयम् ।

यावत्पद्मस्य तूत्सेधं पद्मभागं च विधाय च ॥

त्रिभागमूर्ध्वपद्मं स्यादधःपद्मं द्वियंशकम् ।

शेषांशं पद्मपट्टं स्यात् पीटमानसमाश्रितम् ॥

पद्मस्य विस्तरो ज्ञेयो द्वितालस्मितालो वा (१)

पद्मविस्तारमेवं स्यात् त्रिभागो मध्यविस्तरः ॥

अष्टपत्रैस्तु संयुक्तं वृत्तमेव विधीयते ।”

इति ॥ ११७ ॥

विंशत्या प्रतिमाङ्गुलैः प्रविततं वृन्ते तथा सैकया

नालं सद्विक्रयापिवाथ विततेरष्टाचलाङ्गांशकैः ।

अन्ते हीनवितानमारचयतु ब्रह्मोपलान्तायतं

तुर्यांशं सकलेषु वैधसामिदं वृत्तं कचिच्चैधरम् ॥ ११८ ॥

विमर्शिनी

नाललक्षणमाह— विंशत्येति । वृन्ते पद्ममूले विंशत्या वा सैकया
विंशत्या वा सद्विक्रया विंशत्या वा प्रतिमाङ्गुलैः प्रतिमायास्तालवशात् कल्पि-
तैरङ्गुलैः प्रविततं विस्तृतं नालमारचयतु । अधान्ते नालाग्रे वितते मूलविस्तृतेः
अष्टाचलाङ्गांशकैः अष्टांशेन वा सप्तांशेन वा षडंशेन वा हीनवितानं रहितवि-
स्तारं ब्रह्मोपलान्तायतं नपुंसकशिलापर्यन्तद्वैर्ष्ययुक्तं रचयतु । इदं नालं सकलेषु
देवेषु वैधसं ब्रह्मदेवत्यं तुर्यांशं, तथाच कचिद् वृत्तं चैधरं ह्यदेवत्यं च ।
तथाच भास्करः —

“पक्षनालस्य विस्तारं प्रतिमाह्वलेन चोच्यते ।
 द्वाविंशतिश्च अद्गुल्य एकाविंशाङ्गुलं भवेत् ।
 विंशाङ्गुलं तथैव स्यात् त्रिविधं नालविस्तरम् ॥
 नालमूलस्य तारेणं अग्रविस्तारहीनता ।
 अष्टभागैकहीनं स्यात् समभागैकहीनकम् ॥
 षड्भागस्यैकहीनं स्यात् त्रिविधं त्वग्रहीनकम् ।”

इति । तथाच मुरारिः —

“तस्य नालं तु वृत्तं स्याच्चतुरश्रं तु वा भवेत् ।
 वृत्तं शिवात्मकं ब्राह्मं तथा स्याच्चतुरश्रकम् ॥
 रत्नन्यासस्पृगेव स्यान्नान्यथा नालमिष्यते ।”

इति ॥ ११८ ॥

लिङ्गानि सायककरादिपदोनिताश्चि-
 हस्तान्तिमानि चरणांशविमुक्तिकल्प्या ।
 स्युर्वर्णिनां मुखभुजोरुपदोद्भवानां
 पञ्चाग्निपावकजगत्परिसङ्ख्यकानि ॥ ११९ ॥

विमर्शिनी

विम्बलक्षणमुक्त्वा लिङ्गलक्षणमाह— लिङ्गानीति । मुखभुजोरुपदो-
 द्भवानां ब्रह्मणो मुखादिभ्यः सम्भूतानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां वर्णिनां
 क्रमेण चरणांशविमुक्तिकल्पस्या पादपादांशहीनक्रमेण सायककरादिपदोनिताश्चि-
 हस्तान्तिमानि पञ्चकरादिपादोनद्विहस्तावसानानि पञ्चाग्निपावकजगत्परिसङ्ख्य-
 कानि पञ्चत्रित्रिसङ्ख्यकानि लिङ्गानि स्युः । तत्र पञ्चकरपादोनपञ्चकरसार्ध-
 चतुष्करसपादचतुष्करचतुष्करमितानि पञ्च लिङ्गानि ब्राह्मणानां, पादोनचतुष्कर-
 सार्धत्रिकरसपादत्रिकरमितानि त्रीणि क्षत्रियाणां, त्रिकरपादोनत्रिकरसार्धद्विकर
 मितानि त्रीणि वैश्यानां, सपादद्विकरद्विकरपादोनद्विकरमितानि त्रीणि लिङ्गानि
 शूद्राणामिति विभागः । तथाच पाशुपते—

“पञ्चहस्तादि विप्राणां हासादेकैकपादतः ।

लिङ्गं पञ्चविधं तद्वदन्मेपां च त्रयं त्रयम् ॥”

इति ॥ ११९ ॥

अङ्घ्र्यपंशकक्रमकृतहसनेन भूयो

! द्वे चैकमप्यनुविलोमकुलोत्थयोः स्युः ।

तान्युत्तरोत्तरकुलप्रभवेषु चानु-

लोम्यात् प्रकल्पयतु वैककरादिकानि ॥ १२० ॥

विमर्शिनी

भूयः पादोनद्विकरादारभ्य अङ्घ्र्यपंशकक्रमकृतहसनेन पादांशहीन-
वदस्या अनुविलोमकुलोत्थयोः अनुलोमजातस्य प्रतिलोमजातस्य च क्रमेण द्वे
चैकमपि लिङ्गानि स्युः । तत्र सार्धैरुकरसपादैककरमिते द्वे लिङ्गे अनुलोमजा-
तानाम्, एककरमेकमेव लिङ्गं प्रतिलोमजातानाम् । तान्येकरादिकानि लिङ्गानि
उत्तरोत्तरकुलप्रभवेष्वानुलोम्याद् अनुलोमक्रमेण प्रकल्पयतु वा । तत्र ब्राह्मणानां
सर्वाणि लिङ्गानि ब्राह्मणि । क्षत्रियाणां स्वानि, वैश्यानां विहितानि चेत्यादि
ष्य कल्पयतु । तथा निबन्धने —

“द्विकरान्तं च पंश्चादि चिप्रादीनां क्रमात् स्मृतम् ।

एकहस्तं तु यल्लिङ्गं प्रतिलोम(चः ज) मुच्यते ॥”

इति ॥ १२० ॥

गर्भन्यासे विभक्ते स्मरशरनवनेत्रैस्त्रिपञ्चैकभागै-

लिङ्गानि त्रीणि तेषु त्रिषु गुणदलितेष्वेकभागैर्द्विभागैः ।

द्वे द्वे तानि स्युरेवं नव चरणयुतं तत्समं पादहीनं

द्वाराद् द्वेकांशकाभ्यामपि गुणदलिते तत्र पञ्चेतराणि ॥

विमर्शिनी

गर्भगृहप्रमाणेनापि लिङ्गान्याह— गर्भन्यासे इति । स्मरशरनवनेत्रैः
पञ्चभिर्नवभिर्द्वाभ्यां च गर्भन्यासे गर्भगृहव्यासे विभक्ते सति क्रमात् त्रिपञ्चैक-
भागैश्च त्रीणि लिङ्गानि । तेषु त्रिषु लिङ्गेषु गुणदलितेषु त्रिभिर्भक्तेषु एकभागैः
द्विभागैश्च इति तत्र तत्र द्वे द्वे । एवं तानि लिङ्गानि नव स्युः । पुनर्द्वाग्वाशा-
दपि लिङ्गान्याह चरणयुतमित्यादिश्लोकशेषेण । तत्समं द्वारसमं चरणयुतं
द्वारात् पादांशाधिकं पादहीनं द्वारात् पादांशहीनं, गुणदलिते विभक्ते तत्र
द्वारे द्वेकांशकाभ्यामपि द्वेशेनैकांशेन च इतीतराप्यपि पञ्च लिङ्गानि स्युः ।
तथाच पाशुपते —

“भूतरन्ध्राष्टभेदेन गर्भगेहे विभाजिते ।
वह्निभूतचतुर्भिस्तु कल्पितं त्रिविधं विदुः ।

क्रियासारे च —

“त्रितयं विभजेत् त्रिधा ।

एकस्य द्वितयं चैकमेकस्यैव नवोदितम् ॥”

पुनरपि पाशुपते —

“पादाधिकं समस्तं च पादोनं गुणभाजिते ।

द्वाभ्यामेकेन निर्दिष्टं द्वारमानेन पञ्चधा ॥

इति ॥ १२१ ॥

लिङ्गं सर्वसमं समोन्मितिविभक्तांशत्रयं तत् पुनः

स्वायत्या समनाहकं यदि समांशं चाथ वृद्धुत्तरम् ।

भक्ते भानुयुजोच्छ्रयेऽद्रिवसुनन्दांशैः(स्तु) मूलादिपू-

पेतं दिग्दलिते त्रिलोकयुगसङ्ख्याभिस्तथेशाधिकम् ॥

विमर्शिनी

इति लिङ्गायाममुक्त्वा तेषां विभागवल्गुसिमाह— लिङ्गमिति । समो-
न्मितिविभक्तांशत्रयं समेनोन्मानेन दैर्घ्येण विभक्तमंशत्रयं चतुरश्राष्टाश्रवृत्तस्व-
रूपं यद्यलिङ्गं तत् सर्वसममिति प्रसिद्धम् । तदलिङ्गं पुनः स्वायत्या स्वस्वभाग-
दैर्घ्येण समनाहकं यदि भवति, तर्हि तत् समांशमिति प्रसिद्धम् । अथ
भानुयुजा चतुर्विंशतिधा उच्छ्रये भक्ते सति मूलादिषु चतुरश्रादिषु अद्रिवसु-
नन्दांशैरुपेतं लिङ्गं वृद्धुत्तरम् । तथा दिग्दलिते दशधा विभक्ते मूलादिषु
त्रिलोकयुगसङ्ख्याभिः त्रित्रिचतुर्भगैरुपेतमंशाधिकमिति प्रसिद्धम् । तथा
निबन्धने—

“अग्रे मूले च मध्ये च प्रमाणं सर्वतः समम् ।

तद्वि सर्वसमं नाम बहुधान्यधनावहम् ॥

लिङ्गं त्रिधा विभक्तं स्यात् परिणाहसमायतम् ।

समांशमिति विज्ञेयं नैतत् सूक्ष्मतरं भवेत् ॥

उत्सेधमाने लिङ्गस्य चतुर्विंशतिभाजिते ।

सप्ताष्टनवभागैस्तु क्रमेणोर्ध्वविवर्धितम् ॥

वर्धमानमिति ज्ञेयं सर्वसम्पत्समृद्धिदम् ।
उत्सेधं दशधा भङ्क्त्वा मूलमध्यं त्रिभिसिभिः ॥
चतुर्भागयुतं चोर्ध्वं कुर्यादेवं शिवाधिरुम् ॥”

इति ॥ १२२ ॥

आयामे दलिते दिवाकरयुजाभीष्टेऽष्टभिर्विस्तृतिः
कार्याशैरथ पञ्चपञ्चयवयुक्तैः सप्तभिः पञ्चभिः ।
स्वायामार्कयुगांशतद्द्विरसनांशः स्याद् यवः केवलैः
पञ्चाशैरपि गर्भगेहनवमाशिनापि सा स्मर्यते ॥ १२३ ॥

विमर्शिनी

आयामस्य क्लृप्तिमुक्त्वौ विस्तारक्लृप्तिमाह— आयाम इति ।
अभीष्टे आयामे दिवाकरयुजा चतुर्विंशतिधा दलिते विभक्ते अष्टभिः विस्तृतिः
कार्या । अथात्रैव पञ्चपञ्चयवयुक्तैः इति । पञ्चयवयुक्तैः सप्तभिश्च पञ्च-
यवयुक्तैः पञ्चभिश्चाशैरिति द्विधा च विस्तृतिः कार्या । तन्मध्ये तत्रत्यं यवल-
क्षणमभ्याह — स्वायामार्कयुगांशतद्द्विरसनांशः स्याद् यव इति । स्वाया-
मस्य स्वदैर्घ्यस्फार्कयुगांशः चतुर्विंशत्यशो यस्तस्य द्विरसनांशोऽष्टाशश्च यः स
यवः स्यात् । पुनः पूर्वोक्तशेषत्वेन विस्तारान्तरमाह — केवलैरित्यादिना ।
आयामे चतुर्विंशतिधा कृते केवलैः पञ्चाशैरपि विस्तृतिः कार्या । अपिशब्देन
ब्राह्मणादिवर्णिनामेव ते षत्वरो विस्तारा इति सूचितम् । गर्भगेहनवमाशिनापि
सा विस्तृतिः स्मर्यते क्रियत इत्यर्थः । तथाचाहुः—

“चतुर्विंशतिमक्तस्य विस्तारोऽष्टभिरंशकैः ।
यवपञ्चकसंयुक्तैः सप्तभिः पञ्चभिस्तथा ॥
केवलैः पञ्चभिश्चैवं विन्तारो ब्राह्मणादिषु ।
चतुर्विंशतिभागं तु पुनर्भङ्क्त्वाष्टधांशकैः ॥
यवस्थाने च संयुक्तैः कल्पयेद् द्विकरादिकम् ॥”

इति ।

“गर्भत्रिभागं पीठं स्याद्विद्वं पीठत्रिभागकम् ॥”

इति च ॥ १२३ ॥

यथोचितातानवितानयुक्तां शिलां त्रिधाक्तक्रमतो विभज्य ।

मूलं युगाश्रं विदर्धत मध्यमष्टाश्रकं वृत्तमयं परं च ॥ १२४ ॥

विमर्शिनी

एव कल्पिताया शिलायाश्चतुरश्रादिरूपेण त्रैविध्यकरूपनमाह—
यथोचितातानेति । यथोचितानानवितानयुक्ता यथोचिताभ्यामातानवितानाभ्यां
युक्ता शिलामुक्तक्रमतस्त्रिधा विभज्य मूल युगाश्रं चतुरश्रं मध्यम् अष्टाश्रकं पर
वृत्तमयं च विदर्धत । तथा निरन्धने—

“आयाम तु द्विधा कृत्वा मूलमध्यागतं क्रमात् ।

तुर्याश्राष्टाश्रवृत्तानि भूर्पाठव्योमगानि तु ॥”

इति ॥ १२४ ॥

तुर्याश्रे सुममे प्रमायं भुजसूत्रं कर्णसूत्राध्वना

तस्यान्ताहितलक्ष्मसु प्रतिदिशं द्वे द्वे भुजासूत्रके ।

कृत्वा तद्द्वयमध्यसंस्थितचतुष्कोणानि संशोध्य सा-

ष्टाश्रं विदर्धत वृत्तमपि तद्द्वयष्टाश्रकादिक्रमात् ॥ १२५ ॥

कृत्वात्यष्टितिधिप्रकृत्यतिधृतिख्यातांशयुक्तं क्रमात्
पूजाभागमिहोक्तभागमुपरिष्टाच्छोधयेत् वर्णिषु ॥ १२६ ॥

विमर्शिनो

शिरोवर्तनविधिमाह — विस्तारमिति । अत्र शिवलिङ्गमूर्ध्नि वसुन-
न्दादित्यरुद्राशकम् अष्टमवद्वादशैकादशभागं कृत्वा क्रमशो द्योःद्विलोकाश-
कान् द्योःद्वित्रिभागान् परितो विशोध्य पुन पूजाभागं कृतभागमपि तथा-
त्यष्टितिधिप्रकृत्यतिधृतिख्यातांशयुक्तं सप्तदशपञ्चदशैकविंशत्येकोनविंशत्यंशयुक्तं
कृत्वा क्रमादिहापि उक्तभागं द्योःद्वित्रिभागमुपरिष्टाद् वर्णिषु ब्राह्मणादिषु
शोधयेत् । तथाच पाशुपते —

“वसुरन्ध्रस्तुद्वन्द्वरुद्रभेदे तु विमृते ।
द्योःद्वित्रितयाशैस्तु वर्तयेद्विद्वगस्तकम् ॥
सप्तपञ्चमहारुद्रनवपुक्तैर्दशांशकैः ।
पूजाभागगते दैर्घ्ये विभक्ते कल्पयेत् क्रमात् ॥
अशैः पूर्वोदितैरेव त्रपुपीकलमस्तकम् ।
छत्राभं बालचन्द्राभं कुबकृयाण्डनिभं क्रमात् ॥”

इति ॥ १२६ ॥

तन्मस्तके नवविभागतया विभक्ते
भागं विशोध्य परितः शिवभागदैर्घ्यम् ।
द्वात्रिंशदंशकतया परिकल्प्य भागा-
नेकैकशो द्विजगुरेषु विशोधयेद्वा ॥ १२७ ॥

विमर्शिनो

पश्चान्तरमाश्रित्य शिरोवर्तनमाह — तन्मस्तके इति । तन्मस्तके तस्यो-
र्ध्वभागविस्तारे नवविभागतया विभक्ते मति परितो भागमेकांश विशोध्य
शिवभागदैर्घ्यं पूजाभागायाम् द्वात्रिंशदंशकतया परिकल्प्य द्विजगुरेषु ब्राह्मणादिषु
भागानेकैकशः एकैकाधिबधेन शोधयेद्वा । तथाच त्रियासारे —

“विस्तारं नवधा भङ्क्त्वा वाह्यभागं विशोधयेत् ।

आयामं शिवभागस्य समं भङ्क्त्वाष्टधान्तिमम् ॥

वेदैर्विभज्य वर्णानामेकैकं तु विदोषयेत् ।”

इति ॥ १२७ ॥

कुर्वीत त्रपुष्पाफलाग्रसदृशं छत्रोपमं मस्तकं

बालेन्द्राकृति कुक्कुटाण्डसदृशं विप्रादिवर्णक्रमात् ।

भेदाः सर्वसमांशकप्रभृतयो नाहप्रभेदान्विता-

स्तेऽप्येतत्क्रमतः स्युरेतदनुलोमाङ्गीकृतिश्चेप्यते ॥ १२८ ॥

विमर्शिनी

तत्र वर्णवशाद् भेदमाह—कुर्वीतेति । विप्रादिवर्णक्रमात् त्रपुष्पी फलाग्रसदृशं, त्रपुष्पाफलं (२५ ७७००) तस्याग्रमं छत्रोपमं छत्राकारं बालेन्द्राकृति बालेन्द्रागदृशं कुक्कुटाण्डसदृशं च मस्तकं कुर्वीत । नाहप्रभेदान्विता नाहप्रभेदेन युक्ताः सर्वसमांशकप्रभृतयो भेदाश्च एतत्क्र(मात् ! मतः) विप्रादिक्रमात् स्युः । एतदनुलोमाङ्गीकृतिश्च विप्रादीनामनुलोमाङ्गीकारश्चेप्यते । तथाच मङ्गयो—

“स्त्रिम्य त्रपुष्पाफलाग्रसदृशं विप्रम्य तुर्यान्द्वर-

इत्त्राम भर्णापनेः दाशिरुलाकार विंश. फलयन्त् ।

एशाणामपि कुक्कुटाण्डसदृशं सर्वं समस्तम्य वा

वर्णम्य प्रविभेदेषु बहुधा भेदा. पृथक् सम्यताः ॥”

इत्यादि ॥ १२८ ॥

भङ्गन्वा प्रेधा शिवांशायनिम्नेपगितनं भागमुत्क्षिप्य शिष्टं

कृत्वाष्टांशं समारफाल्य च विपुसमिसाद्यत्रमप्राष्टमांशे ।

छिद्नाभं लक्ष्म साधारणमथ यथरूपं महभेक्षणभं

मीमाकारं च बद्धाञ्जलिनिभमपि विप्रादिवत्पत्या छिरेद्रा ॥

“पूजाभागं त्रिधा भद्रवत्वा मुक्त्वा भागमथान्तिमम् ।
कण्ठादिमौलिपर्यन्तं मुखं तस्मिन् व्यवस्थितम् ॥
शेषाभ्यां लक्षणोद्धारं लिङ्गाकारं समं भवेत् ।
तद्ब्रह्मसूत्रमुल्लिख्य विप्राणां तु यवाकृति ॥
वृषतेरिभनेत्राभं मीढ्याकारं स्मृतं विशः ।
शङ्खस्याङ्गलिमुद्राभं सर्वेषां सर्वमेव वा ॥”

इति ॥ १२९ ॥

रेखां लक्षणमूलतो मणिमयीं मूलांशयुग्मान्तिमं
रेखे लक्षणपार्श्वजे च परिलिख्येष्वंशमध्यावधि ।
ऊर्ध्वम्रैर्ऋतुसूत्रकैश्चिदशकोष्ठानि प्रकल्प्याथ ते
तत्कर्णक्रमतः परागवनिपङ्क्त्यन्ते मिथो योजयेत् ॥ १३० ॥

विमर्शिनी

मणिरेखापार्श्वरेखयोर्लक्षणमाह — रेखांमिति । लक्षणमूलतः लक्ष-
णोद्धारार्थभागे मणिमयीं मणिसंज्ञां मध्यस्थां रेखां मूलांशयुग्मान्तिमं मूलां-
शयुग्मपर्यन्तं परिलिख्य लक्षणपार्श्वजे लक्षणस्य पार्श्वगते च रेखे इष्वंशम-
ध्यावधि पञ्चमांशमध्यपर्यन्तं परिलिख्य ऊर्ध्वम्रैर्ऋतुसूत्रकैः पटसूत्रैः त्रिदश-
कोष्ठानि त्रिंशत्पदानि प्रकल्प्याथ (ते) तत्कर्णक्रमतः तत्कोणक्रमेण पराक् पृष्ठ-
भागे अवनिपङ्क्त्यन्ते ए(व)क)पङ्क्त्यवसाने मिथोऽन्योन्यं योजयेत् । तथाच
मञ्जर्या—

“भद्रवत्वा तं च तथाष्टधा सममघस्त्यक्त्वा च भागद्वयं
रेखां तां मणिसंज्ञिकीं परिलिखेत् पार्श्वद्वये आमयेत् ।
रेखे पञ्चमभागमध्यनिहिते पृष्ठे तथा संगति-
श्रान्त्यांशोपरि मध्यमाश्च ललिता रेखा न निम्नोन्नता ॥”

इति ॥ १३० ॥

विस्तारोऽधमलक्षणे द्वियवतस्तत्पाददृष्ट्योर्धरतो
रेखा तदलतो मिता मणिमयी तत्सामिबल्लसे परे ।
रेखा दाक्षिण्यवाममध्यरचिता ब्रह्माजितानङ्गजि-
ह्वपत्याश्चतुरश्रकादिशिवलिङ्गांशाश्च तद्देवताः ॥ १३१ ॥

विमर्शिनी

तत्र अधमलक्षणे अधमलिङ्गस्य लक्षणे द्विवचनो विस्तारः स्यात् । ऊर्ध्वतो मध्यमोत्तमयोस्तत्पादवृद्ध्या विस्तारः । मणिमयी रेखा तद्दलतः तदर्धेन मिता । परं अन्ये पार्श्वरेखे तत्सामिकल्ले तदर्धमिते च । स्याताम् । दक्षिणवाममध्यरचिता रेखाः क्रमाद् ब्रह्माजितानङ्गजिदेवत्याः ब्रह्मविष्णुरुद्रदेवताः । चतुरश्रादिशिवलिङ्गांशाश्च चतुरश्राष्टाश्रवृत्तांशाश्च तदेवताः स्युः । तथाहुः—

“यवद्वयमथान्य वर्षमेलिङ्गमानतः ।

लक्षणस्य तु विस्तारं पादेन द्विगुणान्ततः ॥

विस्तारं मणिरिम्बायाः स्वातं चापि यवादितः ।

ब्रह्मसूत्रस्य यत् स्वातं तदर्धं पक्षसूत्रयोः ॥”

इति । तथाच—

“दक्षिणायां चतुर्मुखः ।

वामाख्यायां महाविष्णुर्मध्यगौयां महेश्वरः ॥”

इति । मञ्जर्यां च—

“विष्णुस्थाणुपितामहाश्च विहिता भागत्रये देवता.”

इति ॥ १३१ ॥

विम्बे विम्बोच्छ्रयसमसमायामविस्तारयुक्तं

स्वव्यासार्धोच्छ्रयपरिगतं च प्रकुर्वीत पीठम् ॥

लिङ्गव्यासत्रिगुणितवितत्याततिभ्यां समेतं

लिङ्गे स्वाष्टाश्रकसमसमुच्छ्रायि तुर्यश्ररूपम् ॥ १३२ ॥

विमर्शिनी

एवं विम्बस्य लिङ्गस्य च लक्षणमुक्त्वा तयोः पीठलक्षणमाह— विम्ब इति । वि (म्ब + म्बे) स्थाप्ये विम्बोच्छ्रयसमसमायामविस्तारयुक्तं विम्बोच्छ्रयसमेनायामेन विस्तारेण च युक्तं, स्वव्यासार्धोच्छ्रयपरिगतं स्वस्य व्यासस्यार्धमात्रेणोच्छ्रायेण युक्तं पीठं प्रकुर्वीत । लिङ्गे स्थाप्ये लिङ्गव्यासत्रिगुणितवितत्याततिभ्यां समेतं, स्वाष्टाश्रकसमसमुच्छ्रायि लिङ्गस्याष्टाश्रेण समानोच्छ्रयं तुर्यश्ररूपं चतुरश्राकारं पीठं प्रकुर्वीत । तथाच सहिताया—

“विम्बोच्चारं तु पीठोच्चमायामो विम्बमानतः” ॥

इति । “लोहजस्यैकयोनिजम् । शैलमन्यत्र विज्ञेयम्” इति च । तथाच पाशुपते

“लिङ्गत्रिगुणविस्तीर्णा विष्णुभागसमोच्छ्रयान् ।

लिङ्गायामप्रविस्तीर्णा कल्पयेद् वाथ पीठिकाम् ॥

इति ॥ १३२ ॥

अष्टांशे शिवपीठके क्षितिशराब्धीन्द्रशकैः पादुकं

प्रादध्याज्जगती तथा कुमुदकं तत्पट्टिकां च क्रमात् ।

अंशाभ्यां गलमंशकेन गलपट्टिं जागतेऽब्धयंशिनि

ग्रीवान्तेऽर्धयुतद्वयेन वलमिं शिष्टेन पट्टिं सदा ॥ १३३ ॥

विमशिनी

तत्र शिवलिङ्गपीठस्य कल्पसिमाह — अष्टांश इति । शिवपीठके अष्टांशे षोडशांशीकृते सति क्षितिशराब्धीन्द्रशकैः एकपञ्चचतुरेकांशकैः क्रमात् पादुकं जगती तथा कुमुदकं तत्पट्टिकां च प्रादध्यात् । अंशाभ्यामंशद्वयेन गलं च एकेनांशेन गलपट्टिं च । जागते अब्धयंशिनि चतुर्भिर्गौरीव जगती-मादध्या(धमिःत्) । ग्रीवान्ते अर्धयुतद्वयेन वलमिं सदापि पञ्चद्वयेऽपि शिष्टेन पट्टिं च । तथाचाहुः—

“उत्तेधं विभजेत् तस्याः समं षोडशधा क्रमात् ।

एकेन पादुकं कुर्यात् पञ्चभिर्जगतीमपि ॥

कुमुदं कुमुदपट्टिं च वेदेरेकांशकेन तु ।

द्वाभ्यामेकेन कर्तव्यं गलं च गलपट्टिकाम् ॥

अंशद्वयेन मुहुरं कल्पयेन्मुखपट्टिकाम् ।”

तथाच मञ्जर्याम्—

“उत्तेधं वसुयुग्मकेन विभजेत् पीठस्य त्रैकांशतः

कुर्यात् पादुकमंशकैश्च जगती वेदेश्चतुर्भिः क्रमात् ।

एकान्शेन विलोचनेन कुमुदं चाल्पिकपट्टिं गलं

सार्धांशद्वितयेन रम्यवलमिं शिष्टेन पट्टिं सनेत् ॥”

इति ॥ १३३ ॥

पीठे मुक्त्वा प्रतिष्ठापट्टमुदधिरिभागं विधायाच्चरितं

द्वाभ्यामाधाय पाथोपलयमुदरुधार्त्रीं विधायांशकेन ।

शिष्टेनाधाय तद्वेष्टनमथ तदुदरं त्र्यंशमित्कारैर्ध्वं

कुर्यादष्टाश्रमा गं । कठतज्जकुल्यं कुशाग्रं प्रनालम् ॥

विमर्शिता

पीठस्योपरिगतविभागमाह—पीठ इति । पीठे प्रतिष्ठापिते मुख्या
अवशिष्टमुद्राधिविभाग चतुर्धा च विधाय द्वाभ्यामन्तर्गतान्भ्यामशाब्जा पायो-
बलय जन्मार्गाकार बलयमाधाय एकेनाशेनोदकधार्त्रा शिष्टेन तद्वेष्टेन चावा-
याथ तद्दुर्भागे त्र्यशविभारदंष्ट्रं पीठस्य त्रिभागेन विस्तारद्वैर्ध्वयुक्तमाशाश-
कृतजलकुच्य दशाशेन कृतजलकुच्यमष्टाश्र क्रमात् कृशाश्र प्रनाक कुर्वाण ।
तथाचाहु —

“लिङ्गावट त्रियशेन शिष्ट कृवाष्टवा क्रमात् ।

बल्य वारिमार्गस्य वेदे ग्यात तदर्थत ॥

स्नानस्य पार्श्वेण कुर्याद् द्वाभ्या इभ्या तु गेखलाम् ।

प्रनालमुत्तर कुर्याद् विस्तारगयामर्तं नमन् ॥

त्रिभगेन तु पीठस्य कृवाष्टाश्र समन्तत* ।

तदशाशेन स्वाव ग्यात् किञ्चिन्म्रे तनूकृतम् ॥

तरङ्गमूलपार्श्वे तु नगन्या चो वेतोऽर्पयेत् ।

षोडशाशेन गमन पीठमभ्यादभैशगम् ॥”

इति ॥ १३४ ॥

बिम्बे नपुंसकशिला निजनालमूल-

विस्तारतोऽधिचरणाशदलाशतानाम् ।

द्विभ्रप्रथा च विदधीत निजप्रथार्ध-

पादोनतन्मममुच्छ्रयमश्रपन्नाम् ॥ १३५ ॥

विमर्शितं

बिम्बविषये नपुंसकशिलाश्रणमाह—बिम्ब इति । बिम्बे बिम्बविषये
निजनालमूलविस्तारत निजबिम्बनालस्य मूलभागाविस्तारद् अधिचरणाशदला-
शताना पादाधिक्येन वार्धाधिश्येन वा विस्तारेण युक्ता, द्विभ्रप्रथा नालमूल-
विस्ताराद् द्विगुणितविस्तारयुक्ता वा, तथा निजप्रथार्धपादोनतन्मममुच्छ्रय-
मश्रपन्ना निजविस्तार्गर्धेन वा पादोनेन वा तन्ममेन वा ममुच्छ्रयेण युक्ता नपु-
ंसकशिला विदधीत । तथाचाहु —

“पादशेलेप्रमाणत ।

पादाधिकमभाध्वर्थं द्विगुणं वा मबिस्तरम् ॥
विस्ताराधोच्छ्रयं कुर्यात् पादोनं वा विभीषते ।
विस्तारतः समं चापि त्रिविधं च तदुच्छ्रयम् ॥”

इति ॥ १३५ ॥

भङ्क्त्वा त्रिधाद्द्विदृषदुच्छ्रयमेकमंशं
पीठे द्विभागमुपवेशयत्पूर्वगयाम् ।
श्लेकार्धिताङ्गुलिमितं म्वनतूत्तमादि
ब्रह्माश्ममूच्युचितनालनिवेशनाय ॥ १३६ ॥

निर्माशनी

पुनः अद्द्विदृषदुच्छ्रयं नपुंसकशिलोत्प्रेव त्रिधा भङ्क्त्वा एकमंशं
पीठे द्विभागमुर्वगयां भूमौ च उपवेशयतु । ब्रह्माश्ममूर्ध्नि नपुंसकशिलोपरि-
भागे उत्तमादिक्रमेण श्लेकार्धिताङ्गुलिमितं द्वाभ्यामंकेन अर्धाङ्गुलेन वा
मितम् अचिननालनिवेशनाय तत्र योम्यस्य नालस्य निवेशनाय म्वनतु
च ॥ १३६ ॥

लिङ्गायामसमो नपुंसकशिलाच्यायो वरिष्ठोऽवरः
पूजांशद्विगुणस्तदन्तरमितावष्टांशितायां क्रमात् ।
अंशद्वयाधममध्यमादिकत्रिविधव्यासार्धतोऽङ्गुलचन्तिम-
शोन्मेधश्च तथात्र लिङ्गविनिवेशार्हश्च कार्योऽवटः ॥ १३७ ॥

निर्माशनी

अथ लिङ्गविषये नपुंसकशिलालक्षणमाह—लिङ्गायामेति । लिङ्गा-
यामसमः निम्नस्य दैव्येण समो नपुंसकशिलान्यासः । नपुंसकशिलाया विन्तारो
वरिष्ठ उत्तमः, पूजांशद्विगुणः अवरः अधमः, तदन्तरमितौ तदोऽन्तरगताय
मितौ अष्टांशितायां क्रमादंशद्वयां अंशद्वयवर्धनेन अधममध्यमादिकत्रिविधः अध-
माधमाश्रुत्तमोत्तमपर्यन्तस्य विधिः । तथाच (मः स्त) व्यासार्धतो व्यामार्धमागम्य
अङ्गुलचन्तिमः पादांशपयेन्त उन्नेयश्च । तस्मिन्नपि तथाष्टाशिते तथा उत्तमो-
त्तमाधमाधमपर्वन्तविधिश्च । तथात्र लिङ्गविनिवेशार्हः लिङ्गविनिवेशनायां
बोम्योऽवटश्च कार्यः । स्नात्त गुस्देवः—

आयामेन शिवांशकस्य रजयेन्नाटेन वा मम्मितं
 व्यासेनापि च मन्त्रलिङ्गविषयं तन् कर्मविम्बं त्रिवे ।
 भङ्क्त्वा षोडशधा पुनस्त्रयमिदं रुद्राङ्गशैलाशुगा-
 न्यंशैर्वाधिकमूनितं च कुहचित् कुर्यात् तदौचित्यतः ॥ १३९ ॥

विमर्शना

लिङ्गविषयं कर्मविम्बमानमाह — आयामेनेति । मन्त्रलिङ्गविषये
 शिवांशकस्य वृत्तांशकस्यायामेन वा तस्य नाहेन वा तस्य व्यामेन वापि सम्भितं
 कर्मविम्बं भवेत् । कुहचित् पुनस्त्रिं त्रयं षोडशधा भङ्क्त्वा रुद्राङ्गशैलाशु-
 गान्यंशै एकादशानसप्तपञ्चशैरधिकं कुहचित्कृतं वा तदौचित्यतः कु-
 र्यात् ॥ १३९ ॥

शिखिविशिखमुपिरभक्ते मूलगृहे मूललिङ्गे च ।
 नेत्राग्निभूतभागैर्वालगृहं बाललिङ्गं च ॥ १४० ॥

प्रमाणम् ।

निष्क्रमणार्थमरूपोहाल्पविम्बयोः प्रमाणमाह — शिखीति । मूलप्रा-
 सादे मूललिङ्गे च त्रिभिः पञ्चभिर्नवभिर्वा भक्ते क्रमेण द्वाभ्यां त्रिभिः पञ्चभिर्वा
 बालालयमल्पविम्बं च कुर्यात् ॥ १४० ॥

इति तन्त्रसमुच्चये द्वितीयः
 पटलो दर्शितदेवधिष्यलक्ष्मा ।
 परिमण्डपविम्बलिङ्गपीठा-
 दिककल्पत्युक्तिसमन्वितः समाप्तः ॥ १४१ ॥

विमर्शना

पटलसुपसंहरति — इति द्वितीयः पटलः समाप्तः । दर्शितदेवधिष्य-
 लक्ष्मा प्रतिपादितप्रासादलक्षणेन युक्तः । परिमण्डपविम्बलिङ्गपीठादिककल्प-
 त्युक्तिसमन्वितः अन्तद्वारादिविम्बलिङ्गादिककल्पितवचनेन युक्तश्च ॥ १४१ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्या

द्वितीयः पटलः ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

कुर्यात् प्रागधिवासकर्मदिवसान्मित्राङ्गसङ्घे दिने
 शैलपुत्रमितेऽधवाधिगतयामायां शुभायां निशि ।
 प्रत्यग्द्वारि मुरालयोदगुपकल्पे मंत्रते मण्डपे
 मन्त्री तन्तुकुशसगादिकृतमंस्कारेऽङ्कुरारोपणम् ॥ १ ॥

गर्भगर्भ

अनीनपटलेन प्रायादप्रतिनादिसम्पादनमभिधाय मन्त्रति प्रतिष्ठाकर्मणः
 प्राक्.सैन्धवीजावापादिक्रुते — कुर्यादिति । अधिवासकर्मदिवसात् प्राक् ।
 नक्षत्रे प्रतिष्ठाकर्मणः प्रागिति वक्तव्यम् ,

“अष्टमेऽङ्के प्रणिष्ठाया प्राक् कुर्यादङ्कुरारोपणम्”

इत्यात्मगमेपुक्तत्वात् । तथापि रीजाङ्कुरगणामधिवासकर्मण्येव विनियोग इत्य-
 मिष्टेन्य तथोक्तम् । अधिवासकर्मदिवस प्रतिष्ठाया दिवसात् पूर्वेषु रेव ।
 तस्मात् प्राक् । मित्राङ्गसङ्घे मित्रा द्वादश अङ्का नत्र तत्सङ्घे वा । शैलपु-
 त्रमिते शैलः नक्षत्रं एव । पञ्च तन्मङ्गले वा दिने अधिगतयामाया प्रातैक-
 वामाया शुभाया निर्दोषाया निशि मुरालयोदगुपकल्पे देवालयस्योदग्भाग-
 कल्पिते प्रत्यग्द्वारि पाङ्कमगमैतद्वारे सवृते सम्यगाच्छ्रुदिते तन्तुकुशसगादि-
 कृतसंस्कारे तन्तुकुशसगादिभिः कुनसम्कारे । स्थादिशब्देन गुण्यादिभिः स्था-
 श्रुदिर्विवक्षिता । मण्डपे अङ्कुरारोपणं कुर्यात् । मन्त्रति, स्थलशुद्ध्यादौ मन्त्र-
 कर्म च जानन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

गर्भगर्भ

अथाधिवासदिनपूर्वदिनेषु कर्तव्यं सर्वं वदन् प्रथममधिवासरोपतया मङ्ग-
 लङ्कुरारोपणमाह — कुर्यात् प्रागिति । अधिवासकर्मदिवसान् प्राग्मित्रा-
 ङ्गसङ्घे दिने निशि मुरालयोदगुपकल्पे मण्डपेऽङ्कुरारोपणं कुर्यादित्यन्वयः ।
 उत्तममध्यमावधिप्रायेण मित्राङ्गादिदिवसमहलानिरूपणं । कर्तुरङ्कुरारोपणपरिमा-
 षयो वा । अतिगतयामाया निशीति । तद्वान्वावपि प्रथमगमेऽर्जति इत्यर्थः ।

१. 'धि' . क' न पाठ ३. 'न्या' ४. 'पठ'.

* 'स्ववातिगतक'मादाय' इति विवरणरीत्या पाठ

शुभायागिति विष्ट्यादिराहित्यमुक्तम् । प्रत्यन्तारीत्यनेनैव देवात्म्योद्गमगोप्येति
प्राग्गाग ध्वेति लभ्यते । तदुक्तम् 'मध्यसूत्रात् पुरो भवेदि'ति, 'ईशानतोमयो-
र्मध्य' इति च । संवृत इति । समन्तादाच्छादिते । मन्त्रीति स्नानतन्मन्त्र-
सकलीकरणादिकमुक्तम् । तन्नुकुशसगादिश्रुतसंस्कार इति । परिमण्डप एव
संवृते स्थले सति मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धिमात्रं स्यात् । पृथङ्मण्डपे तु ययोक्त-
रूपे सति भाविमण्डपसंस्काररीत्या त्रिगुणितसूत्रदर्भमालापरिकल्पने द्वारदेश
एवैकतोरणध्यजस्थापनं मुष्ट्यादिभिः स्थलशोधनं च कार्यम् ॥ १ ॥

क्षेत्रे वारिधिवर्गकोष्ठसुविचित्रे शालिदर्भाग्रकैः

पीठानि प्रतिधाय तेषु विनिदध्यात् पालिकाः षोडश ।

अस्त्राप्शालित्वमसूत्रकलिता दूर्वादिदीप्ता लस-

त्कृत्वा मृत्सिकताकरीपरजसा पूर्णा हुताशादितः ॥ २ ॥

विमर्शिनी

तद्विधानमाह— क्षेत्र इत्यादिभिः । वारिधिवर्गकोष्ठसुविचित्रे वारिष्य-
वत्वारः तेषां वर्गाः षोडश तत्सङ्घैः पदैर्विचित्रिते क्षेत्रे शालिदर्भाग्रकैः
शालिभिः दर्भाग्रैश्च पीठानि प्रतिधाय तेषु पीठेषु अस्त्राप्शालित्वमसूत्रकलिता
अन्नमन्त्रेण अग्निः शालिताः क्वचमन्त्रेण त्रिगुणमन्त्रेण बद्धाः दूर्वादिदीप्ताः
दूर्वादंभपङ्कजैः शोभिताः मृत्सिकताकरीपरजसा मृद्विर्वालुकाभिः करीपरजोभि-
श्चात्तरोत्तरं पूर्णाः लसत्कृत्वाः शोभनकूर्चैश्च युक्ताः षोडश पालिकाः हुताशा-
दितः अग्निफाणमारभ्य निदध्यात् । अथ भावः — दक्षिणपङ्क्तौ पूर्वादि-
पश्चिमान्तं तदुत्तरपङ्क्तौ पश्चिमादिपूर्वान्तं तस्या अप्युत्तरपङ्क्तौ पूर्वादिपश्चि-
मान्तं सर्वोत्तरपङ्क्तौ पश्चिमादिपूर्वान्तमिति ॥ २ ॥

निश्चयम्

क्षेत्रे वारिधिवर्गकोष्ठसुविचित्रे इति । वर्गो नाम समद्विधितः
वारिधीनां चतुर्णां वर्ग परुचतुरश्रतया षोडशकोष्ठानि यत्र तद्वारिधिवर्गकोष्ठं क्षेत्रं
यद्वा वारिधिवर्गं यत्र कोष्ठेष्विति ममास । प्राग्ग्रैरुदग्रैश्च पदपद्सूत्रैः
पञ्चवर्गात्मकं क्षेत्रं विधाय तत्र मध्यमपुष्टेन प्राग्ग्रामुदग्रमा च धीर्षी विमृश्या-
दिति भावः । प्रतिकोष्ठं शुक्लरक्तजोविकिरणेन स्वस्तिकादिकरणेन वा सुवि-
चित्रितं भवति । पीठानीति प्रतिकोष्ठं पीठविचनमुक्तम् । हुताशादितो विनि-

भायेति । स्वपुरतः स्थण्डिले दर्भान् विकीर्य नानापात्रेष्वेकपात्रे वा यथायोगं नि-
धानमुक्तम् । मन्त्रीति । नान्दीमुखपुण्याहयोर्मन्त्रविशेषविदित्यर्थः । इष्टाम्बि-
न्धेयः कृतनान्धभिधानकर्मा चेति समासः । गणपतिमिष्ट्वा नान्दीमुखं च
हृत्वेत्यर्थः । प्रायश्चित्तपूर्वकं नान्दीमुखमिष्यते । मन्त्रस्तु तत्र प्रसिद्ध एव ।
ओं बीजाङ्कुरदेवताः प्रीयन्तामित्येवं पुण्याहे मन्त्रः ब्रह्माद्याश्च बक्ष्यमाणास्ता
देवताः ॥ ३ ॥

पाठं प्रपूज्य परिकल्पितसंस्क्रियासु
विष्णुं स्वनाममनुनाहंतु पालिकासु ।
बीजेषु तत्तदाधिपांथ पृथक्स्थितेषु
सम्मिश्रितेषु यजतामथर्वापधौशम् ॥ ४ ॥

विमर्शिनी

पाठं प्रपूज्य परिकल्पितसंस्क्रियासु कृतशोपणादिभिः प्रायश्चित्तसु पालिकासु
विष्णुं स्वनाममनुना 'ओं विष्णवे नमः' इति मन्त्रेण अर्हंतु अर्चयतु । पृथक्-
स्थितेषु बीजेषु तत्तदाधिपांथर्हंतु । अथवा सम्मिश्रितेषु युक्तेषु बीजेषु ओपधीशं
सोमं 'सोमं सोमाय नमः' इति मन्त्रेण यजताम् ॥ ४ ॥

विवरणम्

परिकल्पितसंस्क्रियास्त्विति शोपणादि सर्वमुक्तम् । पारिकल्पितसु
विष्णुं स्वनाममनुनाहंतित्विति । मन्त्रीत्येतादिहापि योजनीयम् । स्वनाममनुर्वे-
ष्णवः षडङ्गरो निजनाममन्त्र एव वा । पालिकासु पृथक्त्वा समुद्रायतो वा
पूजनम् । पृथक्स्थितेषु बीजेषु तत्तदाधिपांथेति । तत्तदाधिदेवता स्वनाममन्त्रै-
रर्चयेदित्यर्थः । शोपणादि तु बीजेष्वपि समानम् । सम्मिश्रितेष्विति । यद्येक-
पात्र एव सम्मिश्रितानि स्युस्तदा तस्मिन् बीजांघ्रे सोमं स्वनाममनुना पूजयेदि-
त्यर्थः । यद्वा पूर्वं पृथक् ब्रह्मादीन् पूजयित्वा पुनर्मिश्रयित्वा सोमपूजाप्यनेनेक्ता ।
यदुक्तम् — 'द्रव्याण्येतानि पात्रेषु कृत्वे'त्यादि, 'एकस्मिन्नेव पात्रेऽथ सर्वाण्ये-
तानि निक्षिपेदि'त्यादि चेति ॥ ४ ॥

ब्रह्माचार्योऽधियवं मुरारिरधिमुहं सर्पपेन्वीश्वरो
निष्पावेषु मरुत् प्रियक्षुषु गुहो भापेष्मत्याषिपः ।

खल्वेष्वग्निरिनोऽधिशाख्यधितिलं प्रेताधिभू राजमा-

पाख्येष्वप्पतिराढकीपु च रमा श्यामेषु सोमः क्रमात् ॥ ५ ॥

विमर्दिनी

पृथक्स्थितेषु बीजेष्वर्चनार्थं तद्देवतामाह — ब्रह्मार्च्य इति । अधियवं
श्वेषु ब्रह्मार्च्यः, अधिसुद्रे सुद्रेषु मुरारिः विष्णुः, सर्पेष्वीश्वरो रुद्रः, निष्पा-
वेषु मरुद् वायुः, ग्रिष्णुगुषु गुह. रुद्र, भाषेषु अमर्त्याधिप. इन्द्र., खल्वे-
ष्वग्निः, अधिशालि शालिषु इन सूर्यः, अधितिल तिलेषु प्रेताधिभूः यमः,
राजमाषेष्वप्पतिर्वरण, आढकीपु रमा श्रीः, श्यामेषु सोमश्च । तेषा क्रमाच्चतु-
र्थान्गोन्तानि स्वम्भ्रनामान्येव मन्त्राः । बीजाना पृथग्गर्चनेऽपि सम्मिश्रितेषु
बीजेषु सोमार्चन कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

विवरणम्

बीजाना पृथग्गधिदेवतास्तदा च तेषा क्रममपि दर्शयति — ब्रह्मार्च्यो-
ऽधियवमिति । सप्तग्वर्थेऽयमीभाव इति बोद्धव्यम् । मुरारिर्विष्णु । ईश्वरो
रुद्र । मरुद्वायु । अमर्त्याधिप इन्द्र । इनस्सूर्य । प्रेताधिभूर्यमः ।
अप्पतिर्वरण । रमा श्री । क्रमादिति । मूलतन्त्रेषु नानाक्रमदर्शनादय क्रम
इहाश्रित इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

एतानि बीजानि समाहितात्मा क्रमेण पात्रेषु पवित्रपाणिः ।

नदत्सु वाद्येषु वपेत् तदुक्तमन्त्रेण वह्न्यादिशिवावसानम् ॥ ६ ॥

विमर्दिनी

अर्चिताना बीजाना वापमाह — एतानीति । गुरुः पवित्रपाणिः
समाहितात्मा च भूत्वा वाद्येषु नदत्सु सत्सु एतानि बीजानि पात्रेषु स्थापि-
तासु पालिकासु तदुक्तमन्त्रेण तत्र वापस्योक्तमन्त्रेण वह्न्यादिशिवावसान पूर्वप्रो-
क्तेन क्रमेण वपेत् ॥ ६ ॥

विवरणम्

एतानि बीजानीति । पृथक्स्थितानि वा सम्मिश्रितानि वेति भावः ।
समाहितात्मेति । क्रमेण पात्रेषु वपेदित्यन्वयः । पृथक्-
स्थितपक्षे तेषामेकेकपालिकास्वपि वह्न्यादिशिवान्ततयावस्थान यथा स्यात् तथा
वपन कार्यमिति ज्ञेयम् । यथा यवान्तावन् तत्तत्पालिकास्वम्युद्देशे वपन्नग्न्या-

दिशिवान्तं क्रमेण पालिकासूप्त्वा ततो मुद्गांस्तंसत्पालिकासूक्ष्मवानन्तरपश्चिमो-
द्देशे वपनन्यादिशिवान्तं पालिकासु वपेदित्यादि । सम्मिश्रितपक्षे तु बीजाष-
स्यैवान्यादीशान्तं पालिकासु वाप इति । पवित्रपाणिरिति । प्रादेशमात्रदर्भयु-
गलरूपमेतत् पवित्रम् । कराञ्जलिना च वपनं कार्यम् ॥ ६ ॥

तानि प्रोक्षतु तत्तदागमसमुक्तेनाशुभा सादरं

पायोभिः कुशकूर्चचर्चितकरो गन्धक्षपामेदुरैः ।

देवं तत्र वृत्तोऽभिवाह्य सकलीकृत्योपहारान् क्रमाद्

दत्त्वा स्नानविधौ समुक्षतु तथापोह्यादितन्मन्त्रतः ॥ ७ ॥

विमर्दिनी

वापानन्तरं प्रोक्षणादिकमाह— तानीति । कुशकूर्चचर्चितकरः दर्भमयेन
कूर्चेनालङ्कृतकरो गुरुः तानि बीजानि गन्धक्षपामेदुरैः अष्टगन्धरजनीचूर्णमि-
लितैः पायोभिः जलैः तत्तदागमसमुक्तेन तेषु तेष्वगमेषु प्रोक्षणार्थमुक्तेन (अ-
शुभा) मन्त्रेण सादरं प्रोक्षतु । ततस्तत्र देवमभिवाह्य सकलीकृत्योपहारान्
क्रमाद् दत्त्वा स्नानविधौ स्नानकाले आपोह्यादितन्मन्त्रतः आपोहिष्ठादिप्रोक्षण-
मन्त्रैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रोक्षतु च ॥ ७ ॥

स्नानम्

तत्तदागमसमुक्तेनेति । शिवे गायत्र्या मूलेन वेत्यादि सूचितम् । साद-
रमित्युत्तरीजानामशोभः प्ररोहानुगुणतेत्यादि यथा स्यात् तथा प्रोक्षणार्थमुक्तम् ।
कुशकूर्चचर्चितकरो दर्भकूर्चान्वितकरः । गन्धक्षपामेदुरैः पायोभिरिति । चन्दन-
रजनीरजोयोगतः सिद्धैर्जलैः । पात्रान्तरे जलमेवं कृत्वास्त्रप्रोक्षणशोषणादि कृत्वा
प्रणवेन सम्पूज्य प्रोक्षणं कार्यम् । वपनं प्रोक्षणं च सकृन् त्रिर्वा स्यात् ।
सादरमित्यनेन प्रोक्षणे प्रतिपत्तिर्वा सूचिता । यदुक्तं — 'राजताद्रिशिखराभ-
यस्याष्टं शीतलासमुपरि पवित्रिन्त्ये'त्यादि । स्नानविधौ समुक्षतिरिति । शक्यदत्त्वा-
देसद्विधानम् ॥ ७ ॥

दत्त्वा वस्त्रादिभूषावाधि तदनु यजेत् तं च पञ्चोपहारै-

र्नैवेद्यान्ते प्रसाद्यामलवसनवृतान्यस्त्रतस्तानि रक्षेत् ।

प्रागाद्याद्यपलिप्तास्त्वत्कुशरुचिरास्वष्टदिश्चर्चयित्वा

दद्यात् तद्गतत्रिपेभ्यो बलिमपि परिपत्संहितेभ्यो ग्रहेभ्यः ॥ ८ ॥

१. 'सभाचिन्तनमुदिनमभिवाय रथा च कुर्यात् ।', २. 'स्वद्वययुक्तं बलिमपि
परितो शत्रिपेभ्यो प्र' च. पाठा.

अन्ते बलिदानानन्तरं स्वयं गुरुः स्नातु च, बलिदानानन्तरं स्नानस्य विहितत्वात् ॥ ९ ॥

विवरणम्

उक्षेद् ध्वजेदिनेष्विति । द्वितीयादिदिनेषु । सवनेष्विति । प्रातर्मध्याह्ने सायं चेत्यर्थः । पीठयजनान्त उक्षेदित्यन्वयः । पीठं सम्पूज्य यथोक्तं सेचनं कृत्वा पात्रबीजदेवतेज्या स्यात् । पीठयजनान्ते पात्रबीजाधिदेवतेज्याकृदुक्षेदिति वा योजना । पृथग्व्यापे तच्छिदैवताः पूज्याः । सम्मिश्रितवापे सोमः ससुच्चये तूभयपूजा स्यादिति । इह बलिः शुद्धेनेति । केवलेन हविषा वेत्यर्थः । दौग्धे-
नेति वा पाठः । भूतान्भसेति । वक्ष्यमाणेन भूतकूरहविषा वेत्यर्थः । अन्ते स्वयं स्नातु चेति । मण्डपबहिर्गलिदानोपपत्तावेतदित्यबवोद्व्यम् । पुनः स्ना-
स्वैव मोजनं देवपूजादि वा चार्भमित्यभिप्राय इति ॥ ९ ॥

शालीमापयवप्रियङ्गुतिलमृन्माखल्वमुद्गासुरी-
शिम्बश्यामकराजमापक्रमयः शार्ङ्गीशदुर्गाजिते ।
बीजाधः शिवविघ्नयोरपयवान्त्योऽन्तद्विहीनो गुहे
निर्मुद्गादिरथार्यके ससुमनो वेणूत्थनीवारवान् ॥ १० ॥

विर्मर्शिनो

बीजवापकर्माभिधाय बीजादीनाह—शालीति । शार्ङ्गीशदुर्गाजिते श-
ङ्करनारायणदुर्गाविष्णुषु शालीमापयवप्रियङ्गुतिलमृत्साखल्वमुद्गासुरीशिम्बश्याम-
कराजमापक्रमयः शाल्यादिराजमापान्तम्बुरूपो बीजाधः बीजानां समूहः स्यात् ।
(७०० गी=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी.) शिवविघ्नयोरपयवान्त्यः अपगतो यवोऽन्त्यो राज-
मापश्च यस्मिन् बीजाधे । गुहे अन्तद्विहीनः अन्ते प्रासाभ्यां श्याम(क)राज-
मापाभ्यां हीनः । अथार्यके निर्मुद्गादिः निर्गतो हीनो मुद्गादिः यथा स तथा
ससुमनः सुमनेन सहितः । इह सुमनशब्दोऽकारान्त एव, “गोधूमः सुमनः
समौ” इत्युक्तत्वात् । वेणूत्थनीवारवाश्च वेणूत्थनीवारैश्च सहितः । (७००
गी=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी. ७००=७०० गी.)

१. 'इक्षेरानिद्रा', वा. पाठः. २. 'न्त्य' मूलाक्षेपपाठः.

विवरणम्

शालीमापेति । बीजौघो वपनीयबीजनिचयः । शिवविघ्नघोरपयवान्त्यः
यवेनान्त्येन राजमापेण च विरहितः । दशैवैवमनयोर्वीजानीत्यर्थः । अथार्थके
निर्घृत्तादिरित्यन्वयः । मुद्रादिपञ्चरहितो गोधूमादियुतश्च बीजौघः । एवमपि
दशबीजानीति भावः ॥ १० ॥

बीजानि वह्निभुवि वा शिववत् स्वमूलं

प्रक्षालनेऽणुरखिलेषु हराविनार्णम् ।

तत्रेश्वरे भवति तत्पुरुषः प्रवापे

स्यात् त्र्यम्बकाणुरधिशूलि परेषु मूलम् ॥ ११ ॥

निर्माणिनी

वह्निभुवि स्कन्दे शिववद्वा बीजानि । अन्विलेषु देवेषु बीजस्य प्रक्षा-
लने स्वमूलं स्वस्वमूलमेव अणुर्मन्त्रः । हरौ इनार्णं द्वादशाक्षरमन्त्रः । ईश्वरे
तत्र प्रक्षालने तत्पुरुषोऽणुः । अधिशूलि शिवे प्रवापे त्र्यम्बकाणुः त्र्यम्बकाये-
त्यादिमन्त्रः । परेषु प्रवापे मूलमन्त्रः ॥ ११ ॥

विनयणम्

बीजानि वह्निभुवि वा शिववदिति । वह्निभूः स्कन्दः । हराविनार्ण-
मिति । द्वादशाक्षरं प्रक्षालने मन्त्रः । तत्रेति । प्रक्षालने । परेषु मूलमिति । प्रवाप
इत्यनुपदः ॥ ११ ॥

त्रियम्बकाय शर्वाय शङ्कराय शिवाय च ।

सर्वलोकप्रधानाय श्लाघताय नमो नमः ॥ १२ ॥

श्रुति ॥

निर्माणिनी

त्र्यम्बकाणुं पठति—त्रियम्बकायेति ॥ १२ ॥

गायत्र्या निजयात्र सेचनविधिर्विघ्नार्थपाण्मातुरे

शाङ्गीशाजितयोस्त्रितारकनमोमूर्ध्ना जितन्ताणुना ।

कार्यः पण्डुरसविद्ययंपुभुवि वा शक्त्या भुवाद्यन्तयां

दुर्गायां भुवना मनोभवरिपौ वापोदितेन स्वयम् ॥ १३ ॥

विमर्शिनी

विमार्गपाप्मातुरे गणपतिशास्त्रस्कन्देषु अत्र निजया स्वस्वगायत्र्या
सेचनविधिः कार्यः । शार्ङ्गीशाजितयोः त्रितारकनमोमूर्ध्ना प्रणवत्रयं नमश्श-
ब्दशोर्ध्वस्थितेन जितन्ताणुना 'जितन्त' इत्यादिमन्त्रेण, इपुमुवि स्कन्दे पण्णुख-
विषया 'ओं नमः पण्णुखाये'ति मन्त्रेण वा, दुर्गायां ध्रुवाद्यन्तया प्रणवपुटि-
तया शक्त्या भुवनेश्वर्या, मनोभवरीपौ शिवे वापोदितेन स्वयं 'त्रियम्बकाये'-
स्येनेव ॥ १३ ॥

विवरणम्

त्रितारकनमोमूर्ध्नि सर्वेष्वपि सेचनमन्त्रेषूचितमेतत् । पण्णुखविषा
तदुपचारमन्त्रः । मनुनेति सर्वत्र योज्यम् । वापोदितेन स्वयमिति । तेनेव-
स्यैः ॥ १३ ॥

बलेर्ब्रह्मभूतेन्द्रगन्धर्वयक्षाः

सरक्षःपिशाचाः स्मृता विष्णुविघ्नाः ।

ततः स्कन्दरुद्राः शिवाः शर्वविघ्ने

द्विपद् देवता रात्रिकल्प्यात्र योज्याः ॥ १४ ॥

विमर्शिनी

बलिदेवता आह—बलेरिति । शर्वविघ्ने शिरगणेशयोः बलेः बलिविघ्नेः
ब्रह्मभूतेन्द्रगन्धर्वयक्षाः इति पञ्च, सरक्ष पिशाचाः राक्षसपिशाचयुक्ता इति द्वे,
विष्णुविघ्ना इति च द्वे, ततः स्कन्दरुद्रा इति च द्वे, शिवाश्च इत्येका । अत्र
सर्वबहुवचनं मन्त्रे च बहुवचनप्रयोगार्थम् । इति द्विपद् द्वादश देवताः स्मृताः ।
अत्रासु देवतासु मध्ये रात्रीणां कल्प्या योज्या । अर्थं भावः—पञ्चरात्रि-
कल्प्यैव बीजावापः क्रियते चेत् पञ्चसु रात्रिपदां भवाः पञ्चैव देवताः
स्युः, सप्तरात्रिकल्प्या चेत् सप्तैव, नवरात्रिकल्प्या चेन्नव, द्वादशरात्रिकल्प्या
चेदसिला योज्या इति ॥ १४ ॥

विवरणम्

रात्रिकल्प्यात्र योज्या इति । दिवसविकल्पास्तावदुक्ता 'मित्राहसहस्रये
दिन' इत्यादि । तत्र द्वादशरात्रमुत्तमं, तद्विषये चैता द्वादशदेवता गणिताः ।

तुर्यं वैश्वपायसेन जलपुष्पाज्यान्धसा पञ्चमं
दोषाकम्बुतुपैः सरक्तकुसुमान्धोगन्धकै राक्षसम् ॥ १८ ॥

माषान्धान्वितमत्स्यमांसकृसरक्षौद्रैः सतैलक्षपा-
लाजैः सप्तममष्टमं गुलभुवा वैभ्रं त्रिमध्वोदनैः ।

दध्याज्यान्वितकेरदुग्धचरुणा स्कान्दं शिवेऽन्यत्रिशा-
दधुघृत्कृसरेण साद्विपमुखेऽन्त्यं साज्यदुग्धान्धसां ॥ १९ ॥

[युग्मकम्]

विमर्शिनो

साद्विपमुखे सगणपतौ शिवे पुष्पकुशाक्षताम्बुचरुणा पुष्पकुशाक्षतजल-
युक्तेन हविषा ब्राह्मं ब्रह्मदेवस्य बलिं हरेत् । अन्यं भौतिकं भूतकूरान्धसा
भूतकूरयुक्तेन हविषा । भूतकू(रोरं) वक्ष्यति । ऐन्द्रं सर्पिःसक्तुपयोदधीन्द्र-
लतिक्रागौलान्धसा । (१०३७=१०३७ १०३७ १०३७ १०३७ १०३७)
गौलान्धो गुलेन सह पक्वं हविः । तुर्यं गान्धवं वैश्वपायसेन । पञ्चमं याक्षं
जलपुष्पाज्यान्धसा जलपुष्पाज्यसहितेन हविषा । राक्षसं दोषाकम्बुतुपैः ।
(१०३७=१०३७ १०३७ १०३७ १०३७ १०३७) सरक्तकुसुमान्धो-
गन्धकैः । रक्तकुसुमं (१०३७=१०३७) सप्तमं पैशाचं मत्तैलक्षपालाजैः
माषान्धान्वितमत्स्यमांसकृसरक्षौद्रैः । माषानं माषेण सह पक्वमजं, मत्स्यमांसं
मोदकादिप्रतिनिधिना कश्चित्, कृसरं तिलेन सह पक्वमजं, क्षौद्रं मधु ।
अष्टमं वैष्णवं गुलभुवा गुलाजेन । वैभ्रं त्रिमध्वोदनैः त्रिमधुरहविर्भिः ।
स्कान्दं दध्याज्यान्वितकेरदुग्धचरुणा । केरदुग्धं नालिकेरक्षीरम् । अन्यद्
रौद्रं निशादधुघृत्कृसरेण निशादधिभ्यां सहितेन कृसरेण (१०३७=१०३७
१०३७ १०३७) कृसरमुक्तम् । अन्त्यं शैवं साज्यदुग्धान्धसा आज्यक्षीरसहितह-
विषा ॥ १८, १९ ॥

विमरणम्

अन्यं भूतकूरान्धसेति । भूतवलिमित्यर्थः । भूतकूरोदनं वक्ष्यति—
'हरिद्रं दुधिलाजसक्तुपलद्वाद्यमिति' । दोषा हरिद्रा ॥ १८ ॥

१ 'न्धसा तु' स. पाठः २. 'चिः यामिनीदे', ३. 'शर्मय चान्धं' ४. 'सा'।
इति द्वादश ब्रह्मसूत्रमहागां यस्मिन्व्यक्तानि कर्मोदितानि । द्वितीयं तृतीयं च तदेवतावद्
'विषयस्य कार्यं गृहेऽव्यक्तं च ॥ हा' स. पाठः।

विवरणम्

अष्टमं गुलभुवेति । गौलान्धसा । त्रिमध्वोर्देनरिति । त्रिमधुरान्धसा । शिवे सद्दिपमुक्त इति । शर्वविभ्र इत्येतदनुवादः । अन्यत्रिशादधुघत्कृसरणेति रुद्रबलिः । कृसरस्ति लौदनम् । अन्त्यं साज्यदुग्धान्धसेति शिवबलिः ॥ १९ ॥

गुहेऽत्र निःश्यामकराजमापे बीजे विपर्यस्तमुपाद्ययुग्मम् ।
स्कन्दग्रहेभ्यो बलिरष्टमेऽह्नि गौलेन दौग्धेन ततः परस्तात् ॥

विमर्शिनी

गुहे अत्र बलिविधौ निःश्यामकराजमापे श्यामकराजमापाभ्यां रहिते बीजे उपाद्ययुग्म द्वितीयतृतीये देवते विपर्यस्तमिन्द्रभूतक्रमेण । तथा तद्बलिद्रव्ययुग्ममपीत्यर्थः । तत्राष्टमेऽह्नि स्कन्दग्रहेभ्यो गौलेन बलिर्भवति । ततः परस्तात् स्कन्दग्रहेभ्य एव दौग्धेन च ॥ २० ॥

विवरणम्

विपर्यस्तमुपाद्ययुग्ममिति । ब्रह्मेन्द्रभूतेत्यमुना क्रमेणेत्यर्थः । दौग्धेन ततः परम्नादिति । यदुक्तम्—‘अष्टमं नवमं तथा । गुलान्नं पायसं स्कन्दमिति ॥ २० ॥

हारिद्रं दधिसस्तुलाजपललाढ्यं भूतकूराह्वयं
प्राचीनं तिल्लतण्डुलं परमुडुम्बं लाजघानान्वितम् ।
याधं नागमुशन्ति केसरसशालीपिष्टैस्सक्तूत्तर
पाथोजाक्षतमद्वपूपमपरं गौलोदनं नप्तमम् ॥ २१ ॥

द्विष्टमेऽष्टमे पयोन्नं कृमरं नयमं पयोन्नमत ऊर्ध्वम् ।
द्रव्याणि त्रिष्णुदुर्गाहरीशपाप्मातुरेष्वाहुः ॥ २२ ॥

हवियोज्यम् । याज्ञं तृतीयं लाजधानान्वितम् लडुम्भम् । (५०००-१००००
१००००. २५००००-२७०००) नागं चतुर्थं केरसशालीपिष्टसक्तु नालि-
केरक्षीरं शालीपिष्टं सक्तु च । उत्तरं पञ्चमं पाथोजाक्षतम् । पाथोजं पञ्चम् ।
अपरं षष्ठम् अन्नपूपम्; अन्नमपूपं च । सप्तमं गौर्लादनम् । अष्टमे दिवसे पयो-
क्षम् । नवमे कृसरम् । अत ऊर्ध्वं सर्वेष्वहस्तु पयोन्नमेवेति द्रव्याप्याहुः ।
शुधा इति शेषः ॥ २१, २२ ॥

विवरणम्

हारिद्रमिति । विष्णुदुर्गाहरीशपाप्मातुरेष्वाहुरित्युपर्यन्वयः । प्राचीनै-
मिति मूत्रालिम् । परमिति पितृबलिम् । उत्तरं पाथोजाक्षतमित्यन्वयः ।
पाथोजं पञ्चम् । अन्नपूपमपरमिति । पूषोऽप्यपूप एव ॥ २१, २२ ॥

भूतान्नैस्नैलमांसौदनरजनिरजःसक्तुभिर्लाजधाना-
दध्यौडुम्बैस्तथा तण्डुलविमलरजःसक्तुकेरीपयोन्नैः ।
स्यात् पद्मव्रीहिदूर्वाक्षतयवतिलसिद्धार्थगन्धैर्गुलान्नै-
र्दाग्धान्नैर्दाधिकान्नैर्षलिरेह कुसुमान्नैः क्रमाद् भूतनाथे ॥

विमर्दिनी

भूतनाथे क्रमात् पूर्वं भूतान्नैः मूत्रकृरैः । पुनः तैलमांसौदनरजनिरजः-
सक्तुभिः । तैलमम्यङ्गम् । मांसं मोदकेन कल्पितम् । अन्यानि स्पष्टानि । पुनः
लाजधानादध्यौडुम्बैः । एतान्युक्तानि । तथा पुनः तण्डुलविमलरजःसक्तुकेरी-
पयोन्नैः तण्डुलचूर्णं सक्तु नालिकैरक्षीरमन्नं च, एतैः । पुनः पद्मव्रीहिदूर्वाक्ष-
तयवतिलसिद्धार्थगन्धैः, एते प्रसिद्धाः । पुनः गुलान्नैः । पुनर्दाधिकान्नैः दध्ना
सह पक्वहविभिः कुसुमान्नैः । इह बलिविधौ एतैर्बलिः स्यात् ॥ २३ ॥

विवरणम्

भूतान्नैरिति भूतकृराभिप्रायम् । यत्रौदनो नोक्तो यथा तिलतण्डुलं
परं लाजधानादध्यौडुम्बैरिति, तत्राप्यौदनयोग इष्यते । मांसस्थाने मोदको
भवति ॥ २३ ॥

पौर्वाहिके प्रत्तवलीन् सुरूपान्
स्वारूढपीठादिचितीनथैतान् ।
धीजाङ्कुरान् मन्त्रिवरोऽधिवास-
कर्मण्यमुष्मिन् विनियोजयेच्च ॥ २४ ॥

विमर्शिनी

अथाधिवासकर्मणि तद्विनियोगविधानमाह—पौर्वाहिक इति । अथ मन्त्रिवरः मन्त्रदेवतयोरैक्यं विद्वान् । अधिवासकर्मदिने पौर्वाहिके प्रातःकाल-पूजानन्तरं प्रत्तवलीन् प्रकर्षेण दत्तवलीन् । सुरूपान् शोभनवर्णान् । स्वारूढ-पीठादिचितीन् स्वस्मिन् योजितपीठादिगतचैतन्ययुक्तान् धीजाङ्कुरान् । अमुष्मिन्नधिवासकर्मणि विनियोजयेच्च । प्रतिमायाः परितः संस्थाप्य तद्विमूर्तित्वेन कल्पयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

विवरणम्

अधिवासदिने विशेषं वदन् विनियोगमप्याह—पौर्वाहिक इति । प्रातस्सवन एव प्रत्तवलीन् दत्तवलीन् । सुरूपानिति । यदुक्तम्—‘शुभं पीतेषु शुद्धेषु समेषु ध्वेषु ज्युष्वपी’ति । स्वारूढपीठादिचितीनिति पीठाद्वासनं, तोरण-ध्वजादिसम्भवे तदुद्दामनमप्युक्तम् । अमुष्मिति । भाविनि अधिवासकर्मणि मन्त्रिवरो विनियोजयेदिति ॥ २४ ॥

संस्थाप्य केतुं बलिपीठबाह्ये
घण्टापताकानिजवाहनाढ्यम् ।
त्रिमन्ध्यमभ्यर्च्य किरेह् बलिं च
तत्प्रक्रियां वच्मि महोत्सवोक्तौ ॥ २५ ॥

विमर्शिनी

ध्वजस्थापनस्यापि कर्तव्यतामाह—संस्थाप्येति । (बलिपीठबाह्ये) बलिपीठस्थानस्य बाह्ये घण्टापताकानिजवाहनाढ्यं घण्टया पताकया निजनिज-वाहनेन च युक्तं केतुं मन्थाप्य । त्रिसन्ध्यं मन्थ्यात्रयेऽप्यभ्यर्च्य बलिं किरेह् । महोत्सवोक्तौ महानुत्सवो महोत्सवस्तदभिधाने । (तत्प्रक्रियां) तत्प्रकारं वच्मि घक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

विवरणम्

तत्प्रक्रियां वच्मीति वदन् प्रणिष्ठायामनियनोऽयं ध्वज इत्यपि सूचि-
तयानिति ॥ २५ ॥

अधिवासविधानवासरात् प्रा-

गथ तुर्येऽहनि साधकः सुकलप्ताम् ।

प्रतिमां परिगृह्य कारुर्वर्या-

दपराङ्गेऽप्स्वधिवासयेत् शैलीम् ॥ २६ ॥

विमर्शिनी

अथ प्रतिमापरिग्रहादिक विधत्ते — अधिवासेति । अथ साधकः
अधिवासविधानवासरात् । प्रतिष्ठाकर्मणः पूर्वदिवसोऽधिवासकर्मवासर इति पूर्व-
मेवोक्तम् । तस्मात् प्राक् तुर्ये चतुर्येऽहनि । अपगङ्गे मध्यकालातीते । शैलीं
शिखासम्बन्धिनीम् । सुकलप्ता लक्षणकौशलेन च शुभावयवसंस्थानकल्पितां प्रति-
माम् । कारुर्वर्यात् शिल्पिप्रवरात् परिगृह्य अप्सु अधिवासयेत् ॥ २६ ॥

विवरणम्

अथ प्रतिमापरिग्रहं प्रसौति — अधिवासविधानवासरादिति । शैलीं
शिलामयीं प्रतिमाम् ॥ २६ ॥

स्नात्वा समाचम्य समश्चितात्मा

मन्त्री समभ्यर्च्य गणाधिनाथम् ।

सन्तर्प्य विप्राञ्छिद्यदिकप्रकलप्ते

तन्मण्डपे नेत्रत्रिधिं प्रिदध्यात् ॥ २७ ॥

विमर्शिनी

तत्क्रियाक्रममाह — स्नात्वेत्यादिभिः । मन्त्री स्नात्वा तर्ग्य मन्त्रस्थानं
हृत्वा । समाचम्य तथा मन्त्राचमनमपि त्रिधाय । समश्चितात्मा क्वचिच्छुद्धे
प्रदेशे उपविश्य सकलीकरणशङ्खपूरणात्माराधनरुद् भूत्वा गणाधिनाथं मन्-
भ्यर्च्य अप्रतः स्वस्तिकैः शालिद्रुमादिभिः पल्लवे पीठे यथाविधि शोधित-
सुवर्णमयं चपकं संस्थाप्य कूर्चविन्यासानन्तरं मधु च सममासिच्य मूलेनार्च-

१ 'रव' क पाठः. २. 'लीम् ॥ सिवहात्माग्दमधू' घ. पाठः. ३. 'वे' क.

साज्यमधुना सूच्यभ्रेण विलिख्येति योजनीयम् । शयनं शय्या स्वस्त्रिकादौ
मीहिवस्त्रादिकल्पिता । तस्याः पूर्वदिक्किटरम्कतया समास्तरणे स्वालयसम्मुखी-
नत्वं स्यात् । शय्याया शुद्धिश्च नानाम्बरकृतत्वमखप्रोक्षणादि च । शयने
सवेशन शिल्पिप्रदरेण तदुचिततया शायनम् । हरिहरेऽक्षिप्रयविलेखन भवति ।
बिम्बमन्त्रेण प्रोक्ष्य तेन सूच्यग्रप्रदेशेन तदाज्यमधू समाढाय तेन दक्षिणवामने-
त्रयोः, व्यक्षसम्भवे पुनर्ललाटनेत्रे चोल्लेखन कार्यम् । तद्गणा समुत्कीर्य ते इति ।
ततः शिल्प्याचार्येण ते नेत्रे समुत्कीर्णे स्वगस्तेण समुन्नेपिते कारयिवेत्यर्थः
प्रोक्ष्येति पुनर्नेत्रयो प्रोक्षणमुक्तम् । साज्यमधुना तथेनापूर्येति सूच्यग्रपूर्वक-
मापूरणमुक्तम् । शय्यादि तद्गणेऽर्पयेदिति । शयन(श'च)पक्षादि तदुपयुक्त सर्व
यजमानेन तस्मै शिल्पिने प्रदापयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

शय्यायां शयितस्य शर्वगुहयोर्विम्बस्य दद्याद् बलिं
राज्याज्योज्ज्वलपायसेन परितः प्राग् देवताभ्योणुना ।
मूर्धन्यक्षतसर्पपाच्छडुसुमं न्यस्येत् त्रिनेत्रे ततः
स्रां चन्दनचर्चितं च मणिरेखायामनेन क्षिपेत् ॥ २९ ॥

विमर्शनी

शिवस्कन्दयोर्विशेषमाह— शय्यायामिति । प्राग् नेत्रोल्लेखनात् प्राक् ।
शय्यायां शयितस्य शर्वगुहयोर्विम्बस्य परितो राज्याज्योज्ज्वलपायसेन सर्पपाज्य-
युक्तेन पायसेन । देवताभ्योणुना 'देवताभ्य पितृभ्योऽथे'त्यादिमन्त्रेण बलिं
दद्यात् । तत्र त्रिनेत्रे मूर्धनि शिरसि । अक्षतसर्पपाच्छडुसुमम् अक्षतसर्पपुष्प
श्वेतपुष्प न्यस्येत् । ततश्चन्दनचर्चितं चन्दनपद्मरूपित (सूत्रम्) अनेन 'ओं नमो
भगवत' इत्यादिमन्त्रेण मणिरेखाया क्षिपेत् ॥ २९ ॥

विवरणम्

शिवाद्वा त्रिनेत्रेणमाह—शय्यायामिति । शयितस्य प्रागुक्तवत् सवेशित-
विम्बस्य मूर्धनीति सम्बन्ध । प्राग् तद्बिम्ब परितः प्रागाद्यष्टदिशु रात्रिभिराज्येन
च व्यामिश्रितेन पायसेन देवताभ्य पितृभ्योऽथेति पुणेत्मन्त्रेण बलिं दद्यात्
वाद्यपोषणमिह सामान्यसिद्धिम् । शिने भेदमाह— त्रिनेत्रे तत इति । लक्षण
मणिरेखा पार्श्वरेते चेत्येन सर्वं गतपन्त्रे लक्षितम् । त्रिनेत्रित्वात्तान्नाभिप्रायम् ।

हस्तद्वयेनाङ्गुष्ठोपरुनिष्ठिकाभ्यां गन्धाप्लुतं सूत्रमग्रयोर्गृहीत्वा मणिरेखास्थाने
समास्फालनरूपेण विन्यसेदिति । अनेनेति वक्ष्यमाणमन्त्रमहणम् ॥ २९ ॥

“ओं नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे महात्मने शिवाय शिव-
रूपाय उमाप्रियाय नमो नमः” इति ।

विमर्शनी

तत्तस्तन्मंत्रं लिखति— ‘ओं नम’ इत्यादि ।

सम्प्रोक्तक्रमतो विलोचनविधिं कुर्याद् गुहेऽधेश्वरे-
ऽधोरेणाज्यमधु सुयोज्य मधुमन्मन्त्रं प्रजप्यामुन ॥

सूच्यग्रेण विलिख्य लक्ष्म मणिरेखापार्श्वरेखान्वितं
तक्षणा तद् विरचय्य सर्वमथ मध्वाज्येन सम्पूरयेत् ॥ ३० ॥

विमर्शना ।

अथ गुहे सम्प्रोक्तक्रमतो विलोचनविधिं नेत्रोल्लेखनं कुर्यात् । ईश्वरे
अधोरेणाज्यमधु सुयोज्य । मधुमन्मन्त्रं ‘मधु वाते’ति तृचं प्रजप्य । ‘अमुना
मधु वाते’ति तृचेन साज्यमधुना सूच्यग्रेण मणिरेखापार्श्वरेखान्वितं लक्ष्म
विलिख्य । तक्षणा तत् लक्षणादिकं विरचय्य । अथ सर्वं लक्ष्मादिकं रेखासमूहं
मध्वाज्येन सम्पूरयेत् ॥ ३० ॥

विवरणम्

स्कन्देऽपि भेदमाह — सम्प्रोक्तक्रमतो विलोचनविधिं कुर्याद्
गुह इति । संवेदिताचांद्दशौ सूच्यग्रेणेति नेत्रविलेखनं तत्समुत्कीरणं पुनस्तत्-
पूरणं चोक्तम् । शिवे पुनर्भेदमाह — अधेश्वर इति । सुयोज्येति । प्राग्बदल-
प्रोक्षणादिपूर्वकं मुवर्णा(श्च ? च)पक इति प्रकरणादवसेयम् । लक्ष्मेति लिङ्गगतं
लक्षणम् । मणिरेखया पार्श्वरेखाभ्यां चान्वितमिति समासः । तत्सर्वमिति । लक्ष-
णादिव्रयम् । सम्पूरयेदिति । तत्सर्वमित्यनुषङ्गः । शय्यादि तक्षणेऽर्पयेदिति सर्वत्र
समानम् ॥ ३० ॥

सन्तुष्टेन ततो निजायतनवद् भद्रासने स्थापितं

तक्षणा तत्करतः प्रगृह्य यजमानेनाथ तत् प्रापितम् ।

तारेण प्रविलोक्य तच्चरणयोस्तारं प्लुतं प्रोक्षन् ।

गृहीयान्मनुविम्बमुद्रतकुशाग्राभ्यां कराभ्यां गुरुः ॥ ३१ ॥

विनाशिनी

तत्पारिग्रहप्रकारमाह—सन्तुष्टेनेति । अथ गुरु सन्तुष्टेन हिरण्यवस्त्रा-
दिदानतस्तृप्तेन तक्षणा । तत् उद्गृह्य निजायतनवद् निजभारादो यदिद्गुम्ब-
स्तदिद्गुम्बं भद्राग्नेने स्थापितम् । यजमानेन तत्करत कारुकरत मगृह्य प्रापि-
तम् । तद् मनुविम्ब तारेण प्रविलोक्य तारं प्लुतं प्रोक्षन् । उद्रतकुशाग्राभ्याम्
ऊर्ध्वगतदर्भाभ्यां कराभ्याम् । तच्चरणयोरभिवासरूपेण गृहीयात् ॥ ३१ ॥

विवरणम्

सन्तुष्टेन तक्षणेति । दक्षिणादिभिरिति शेष । यद्वा विम्बं क्रीतं स्यात्
तवाप्येतत् सर्वं कार्यम् । निजायतनवदिति । माह्वारे प्राभादे प्राद्गुम्ब, प्रत्य-
ह्वारे प्रत्यद्गुम्बमिति भाव । ततो भद्रासन इति । तत्र शर्यातल्लदुद्गृह्य
भद्रासने तेनैव तक्षणा स्थापितम् । अथ तत्करतः प्रगृह्य यजमानेन प्रापितं
तदिति । यथोक्तं स्थपतिप्रतस्तिष्ठन् पृष्ठतं स्थितस्य कर्तुर्हस्ते दद्यात् ।
कर्त्ता प्रतिमा स्पृशन् तिष्ठेत् । अथ आचार्यस्तस्मिन्पमागत्वाचम्य सकर्त्त-
कृतात्मेत्यादि । तारेण प्रविलोक्येति । पुरतस्तिष्ठन्निति भावः । मनुविम्ब
तच्चरणयोः कराभ्यां गृहीयादित्यन्वय । तारेण प्रविलोक्येतदुचितम् । शिबेऽ-
प्येतत् सर्वमनुसरणीयम् । *बुध इति । दक्षिणपादे दक्षिणहरेण सन्यपादे सन्य-
करणे च दीर्घदर्भाग्रेण युगपत् सङ्ग्रहणमुक्तम् । यद्वा पीठप्रणशिलाकर्मादि-
ग्नानां चलिपीठवाहनादीनां च सहाधिरामोपपत्तां तेषामपि शिबोपयुक्तशेषेण
यथास्य नेत्रोच्छेदनादि पुत्रशोभनादि च सर्वमुक्तम् । वक्ष्यति च—‘पीठं प्रश्न-
शिलायुतं कृतजलावासान्तयुक्तकमाद्’ इति । तथा — “कुर्मात् तुर्यदिना-
त्यये यदि महापीठप्रतिष्ठापनम्” इत्यादि ॥ ३१ ॥

पाथोदर्भकभेनुवालगृत्तमाम्गम्बुभिः श्रापतां

साज्यक्षौद्रकजलरुग्मृद्भसितचूर्णगन्धतौर्यैः शिबे ।

१ 'बुध' क २ 'गना' क पाठ ३ 'श्रीर्दं' उचितम् । ४ पाठः ।

* 'गुरु' इत्यस्य स्थाने 'बुध' इति विवरणरहिता पाठः ।

जलदर्भगोवालमध्वाज्यमासूरिपिष्टजैलरित्यर्थः । दर्भादिपदेन दर्भमृतत्वग्रहणम् ।
लसशब्दो वाचपर्यायः । विघ्न इत्यर्थः सम्बन्धनीयम् ॥ ३२, ३३ ॥

मुद्गनिशायवशालीगोधूमसुवर्णजानि चूर्णानि ।

स्थाणौ स्वविम्बकलशाद्यवगन्तव्यं मृदादि सर्वेषु ॥ ३४ ॥

विनार्थिनी

चूर्णान्याह — मुद्गैति । स्थाणौ मुद्गनिशायवशालीगोधूमसुवर्णजानि
चूर्णानि । (००००००००=००००००००) सर्वेषु मृदादि मृत्त्वगादि स्वविम्बकल-
शाद्यवगन्तव्यं स्वविम्बशुद्धिकलशादितो ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

विवरणम्

स्वविम्बकलशाद्यवगन्तव्यमिति । आदिशब्देनाभिप्रेकग्रहणम् ।
शिवेऽभिप्रेके माधुक्रमशैरीपकपनसरसालाः , अजितगिरिशयोः प्लक्षहीनाः
क्षीर्याख्या इति त्वचः । विम्बकलशे स्थाणौ नाकूक्षतीर्थद्विपशिखरिनदीवेदिका-
चत्वरोत्था इति मृदः । कथितकथितवृक्षत्वक्करीपं सुदग्धं भसितमिति सामा-
न्यसिद्धं भस्मेति हरिहरे । क्षीरिद्रुमाद्रिजशमीखदिरं कुमार्या, हरिशे खदिरोनिर्त
तदिति त्वचः । सरिदुभयतटक्षेत्रनाकूक्षजाता मृत्वाः शार्ङ्गीश इति मृदः ।
स्कन्दे वेदीक्षेत्रगजोक्षशृङ्गगिरिवल्मीकोद्भवाः सरिदुब्धिजे शरभव इति मृदः ।
न्यग्रोधदुस्तुम्बरश्चलदलप्लक्षौ रसालद्विजौ शैरीपस्समपूकदास्त्रपि सेनान्यामिति
त्वचः । गणपतौ शैवोक्ता एव मृदः । किंतु क्षेत्राखुर्जाश्च्युतचरमसरिज्जा
इति विशेषः । विघ्ने पयोद्रुमरूपित्थमधूकविल्वमिति त्वचः । शास्त्रे करिकिरि-
शूषवल्मीकवेद्युद्भवाश्चेति मृदः । प्रभेशे क्षीर्याख्या इति त्वचः । इति ॥ ३४ ॥

अंथालङ्कृत्य गन्धाद्यैः कुर्यान्नीराजनं शिवे ।

विष्ण्वादौ निजहोमान्ते विघ्नादौ कौतुकान्ततः ॥ ३५ ॥

विमर्शिनी

अथ शिवे गन्धाद्यैरलङ्कृत्य नीराजनं कुर्यात् । विष्ण्वादौ विष्णुदु-
र्गास्कन्देषु । निजहोमान्ते निजाक्षतहोमावसाने । विघ्नादौ विघ्नशर्वश्रीशयोः ।
कौतुकान्ततः कौतुकबन्धनान्तरम् । अत्र शिवशब्दः शास्त्ररप्युपलक्ष-
णार्थः ॥ ३५ ॥

१. 'जाभ्याश्च्यु' क. पाठः. २. 'एवं विशोधितं विम्बं गन्धेषुप्यालङ्कृतम् ।
त्रेणाय तत्र दर्भादि त्यक्त्वा भूमिं विद्योपयेत् ॥ अ' घ. पाठः.

विवरणम्

अथालङ्कृत्य गन्धाद्यैरिति । निजनिजोक्तशोधनानन्तरमित्यर्थः ।
गन्धाद्यैरिति गन्धपुष्पाक्षतसगादिग्रहणम् । विष्णवादाविति दुर्गास्कन्दग्रह-
णम् । विष्णादाविति हरिहरशास्त्रग्रहणम् ॥ ३५ ॥

अग्रेऽग्निं विनिधाय तत्र विधिवद् विष्णौ सदुर्गागुहे
प्रत्येकं शतशः शमीदलमिलद्भिः साज्यकैरक्षतैः ।
सप्तव्याहृतिभिर्जुहोतु जिनवर्णेनात्र पूर्णा हरौ
सम्पातं प्रतिमाङ्गपूर्तिविधये पादादिषु प्रार्थयेत् ॥ ३६ ॥

विमर्शिनी

अक्षतहोममाह—अग्र इति । सदुर्गागुहे विष्णौ अग्रे प्रतिमाया
अग्रभागे । विधिवद् उल्लेखनादिपूर्वकम् अग्निं विनिधाय । तत्रामौ । शमीदल-
मिलद्भिः शमीपत्रमिश्रैः । साज्यकैरक्षतैः सप्तव्याहृतिभिः 'ओं भूः स्वाहा'
इत्यादिभिः 'ओं सत्यं स्वाहा' इत्यन्तैर्मन्त्रैः प्रत्येकं शतं जुहोतु । हरौ
अत्र अक्षतहोमे । जिनवर्णेन गायत्र्या । पूर्णा पूर्णाहुतिः स्यात् । तेषु देवेषु
सपातं प्रतिमाङ्गपूर्तिविधये प्रतिमाया अङ्गपरिपूरणार्थम् । पादादिषु मूर्धान्तेषु
अर्पयेत् ॥ ३६ ॥

विवरणम्

तत्राग्रेऽग्निमित्यन्वयः । विधिवदित्युल्लेखनादिकममौ पूजादिकं प्रणव-
व्याहृतिपीठमन्त्राज्यहोमादिकं चोक्तम् । सप्तव्याहृतिभिः प्रत्येकं शतश इत्य-
न्वयः । शत सर्वत्राष्टोत्तर प्रथितम् । शमीदलमिलद्भिरिति । शमीपत्रमिश्रितैः ।
आज्यसंस्कृतावक्षतानामपि पर्यामिकरणं भवति । अत्र हरौ जिनवर्णेन
पूर्णेति । विष्णौ स्वगायत्र्या पूजा मन्त्रान्ते शतशतान्ते च पूर्णाहुतिः ।
दुर्गायां गुहे च निजमूलेनान्यदेवेष्वपीति भाविरीत्या तत्तन्मूलेनैवेत्यर्थः । प्रति-
माङ्गपूर्तिविधय इति । सुपूर्णलक्षणमपि विम्बं परमसूक्ष्मोनातिरेकेसम्भवा-
दपूर्णमिव स्यात् । तदीयादृष्टक्षपणेन पूर्णतासम्पादनार्थमेतदिति भावः ।
शैवादिषु त्वेतदधिवासे कार्यम् । यद् वदति हि — 'प्रागष्टोर्ध्वसहस्रम्'
इत्यादि । पादादिष्विति । पादजानुगुहनाभिहन्मुखमूर्धास्विति । प्रार्थयेदिति ।
पुष्पाङ्गलिः सामान्यतो लभ्यते ॥ ३६ ॥

इष्ट्वा गन्धादिभिः कौतुकमथं कलयेन्मूलतो विघ्नशर्व-
भीशे ताराभिरुद्धोपचरणमनुनोक्ताहुतेः प्राक् कुमारे ।
चण्ड्यां चक्रेण बोध्वं मुरजिति जलवासोद्घृतौ सोपचारे-
णाष्टार्णेनार्यके प्राङ् निजकलशविधेर्वीजमन्त्रेण मन्त्री ॥

विमशिनी

कौतुकबन्धनमाह—इष्ट्वेति । मन्त्री मन्त्रत्रिपेशो गुरु । विघ्नशर्व-
श्रीशे च अथ शोधनानन्तरं गन्धादिभिरिष्ट्वा मूलतः कौतुकं कलयेत् ।
कुमारे उक्ताहुतेः अक्षतहोमात् प्राक् । ताराभिरुद्धोपचरणमनुना प्रणवपुटितो-
पचारमन्त्रेण । चण्ड्या दुर्गायाम् । उक्ताहुतेरुर्ध्वं वा पूर्वं वा चक्रेण सुदर्शन-
मन्त्रेण । मुरजिति जलवासोद्घृतौ जलाधिवासादुद्घृते सति । सोपचारेणा-
ष्टार्णेन । आर्यके निजकलशविधेः विम्बशुद्धिकलशाभिषेकात् प्राग् द्वादशपटले
वक्ष्यमाणेन बीजमन्त्रेण च ॥ ३७ ॥

विवरणम्

मूलतो विघ्नशर्वभीश इति । कौतुकमिदानीमेव वर्धय्यात् । बोध्व-
मिति । उक्ताहुतेरुर्ध्वं वा प्रागेव वेत्यर्थः । मुरभिदि जलवासोद्घृताविति ।
वक्ष्यति च—‘प्रतिसर तत् साम्प्रतिकम्’ इति । सोपचारेणेति । जितन्तान्वितेन ।
मन्त्रीति कौतुकोक्तमन्त्रस्य प्रणवरुद्धत्वं नमोन्तत्वं चोक्तम् । अयमिह क्रमः
सम्पद्यते । शिवे शोधितेऽलङ्करणं नीराजनं च, कौतुकं नास्ति । विष्णौ अल-
ङ्करणाक्षतहोमौ नीराजनं च । हरिहरे गणपतौ चालङ्करणम् । गन्धादिभिरिष्ट्वा
कौतुकं नीराजनं च । स्कन्दे तु तथा कौतुकानन्तरमक्षतहोमो नीराजनं च ।
दुर्गाया स्कन्दवत् । अथवालङ्करणाक्षतहोमौ गन्धादिभिरिष्ट्वा कौतुकं नीरा-
जनं च । शास्त्रेण शिववदिति ॥ ३७ ॥

स्थित्वा प्रार्थ्यं नमस्त इत्यणुयुजा दर्भाप्रगर्भाञ्जलिः

क्षौमक्षिप्तसमुक्तसर्पसुनणोर्जस्यलं कौतुकम् ।

१. ‘वि’ अ पाठः. २. ‘र्वे’ क. पाठ ३. ‘वां’ अणुकार्ये भुवपरिपुटितेनोपचा-
रणनाय । स्कन्दे उक्ताहुतेः प्राक् महिपजिति परं वा रयात्रेण तोषाबाभोदारे
जितन्तोपरिकृतनिष्कलेन शार्ङ्गशुधे च ॥ विघ्न, अ पाठः ४. ‘भिदि ज’ मूककोशपाठः.

विमर्शिनी

शिवनारायणादौ विशेषमाह — त्वयीति । अत्र कौतुकबन्धने । तत्त-
त्कल्पोक्तभिदया तत्तदंगमोक्तभेदेन सह मनुं पठेद् उच्येत् ॥ ४१ ॥

विवरणम्

तत्तत्कल्पोक्तेति । यथा कार्तिकेयमनामयमित्यादि ॥ ४१ ॥

नमस्तेऽर्चे ! सुरेद्यानि ! विश्वानासे ! सुरारिणि ! ।

प्रभाविताश्रेयजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमो नमः ॥ ४२ ॥

त्वयि सम्पूजयामीश्रे ! देवीं नारायणीं सदा ।

रहितेत्यादिरूपोऽत्र दुर्गोपस्थानमन्त्रकः ॥ ४३ ॥

विमर्शिनी

दुर्गोपार्थनमन्त्रे विशेषमाह पुनः — नमस्त इति । इत्यादिरूप इत्या-
दिस्वरूपः । दुर्गोपस्थानमन्त्रकः दुर्गाया उपस्थानमन्त्रः ॥ ४२, ४३ ॥

विवरणम्

रहितेत्यादिरूप इति । 'रहिता मोनिदोयैस्त्वमि'त्यादि । शेष उक्तः
॥ ४३ ॥

अर्चामथावेष्टय सदर्भवसैरारोप्य मन्त्री निपुणं रथादौ ।

छत्रध्वजाद्यैर्बहुवाद्यहृद्यं जलाधिवासाय नयेच्च तीर्थम् ॥ ४४ ॥

विमर्शिनी

अथार्चा सदर्भवसैरावेष्टय रथादौ याने । निपुणम् अप्रमादयुक्तमा-
रोप्य । छत्रध्वजाद्यैः सह बहुवाद्यहृद्यं बहुभिर्वाद्यवादनैः हृद्यं मनोहरं यथा
भवति तथा मन्त्री कनिकदादिमन्त्रं जपन् जलाधिवासाय तीर्थं नयेच्च ॥ ४४ ॥

विवरणम्

सदर्भवसैरावेष्टयेति । वस्त्रेण विम्बं सर्वतः मनाच्छाद्य तद्बहिर्द्वैरा-
च्छाद्य बन्धनं कार्यम् । मन्त्रीति कवचेनाच्छादनमुक्तम् । यद्वा स्वाम्नेण
सारुत्रयादिकमुक्तम् । तथा शाकुन्वन्मिमूक्तादिजपश्च । रथादाविति सदुचि-
तयानाद्यभिप्रायम् । तीर्थमिति नदीतट्यद्वात्रिविक्रुषोपमक्षणम् ॥ ४४ ॥

१. 'कः ॥ नेत्रं तत्र तदीयनेप्रगतुषुषोऽप्येगोऽतारा'निष्कल्पनशोक्तकीर्तुकरिषे
श्रागार्यके प्रोक्षिते । ज्योतिर्विभ्रमिर्दं यदीदं परिभूयमानमास्त्रदिग्गतापण्यकविम्बके
मदि तथा सर्वे तयोश्चाचरेत् ॥ अथांशुषाद्यैः परिभूय विम्बं नीत्वा कृत्वा नि' ११. पाठः.

इति । त्रिपञ्चसप्तवारं पुनर्मूलं चासहज्जपेदित्यर्थः । ह्रन्वात्र बोधिकफलकमिति ।
अत्र जहोऽथत्यकृतं फलकं निघायेत्यर्थः । तन्निष्ठतत्प्रोक्षिते कूर्चं न्यस्य तत्त-
त्पीठं पूजयेत् ॥ ४५ ॥

हामादिस्वस्वजीजोर्ध्वगतनतिपरायाक्षरोद्यत्पृथिव्या-
द्याख्योद्भिन्नात्मने हुंफडिति मनुमुदीर्यामुमुद्वातवृत्त्या ।
द्यापम्यानेन हुंफदपदकृतनमस्तोभ्याप्य ह्रत्वा धराद्यं
ज्योतीरूपां ध्रुवेण प्रतिष्ठितिमुदके वासयेत् प्राक्शिरस्काम् ॥

विमर्दिनी

अत्र पूर्ववेष्टितानि वसादीन्वपाभ्याभिपिच्यालकृत्य हामादि-
स्वस्वजीजोर्ध्वगतनतिपरायाक्षरोद्यत्पृथिव्याद्याख्योद्भिन्नात्मने हुंफडिति हामित्या-
दिस्वस्वजीजानाम् ऊर्ध्वगतैर्नतिर्नम इति परायेत्यक्षरैश्चोद्भूच्छब्दभिः पृथिव्याद्याख्या-
शुद्धैश्च आत्मने हुं फडित्यक्षरैर्मनुमुदीर्य । 'हा नम पराय पृथिव्यात्मने हुं फद',
'ही नमः पराय अवात्मने हुं फद', 'हृत् नम पराय तेजभात्मने हुं फद'
'हँ नमः पराय वावात्मने हुं फद', 'ह्रीं नमः परायाकाशात्मने हुं फद'
इति मन्त्रानुदीर्येत्यर्थः । उद्वातवृत्त्या भूतानां स्वम्बगुणानुरूपिणी सहस्रयोद्धाणा
वृत्तिः, तयासुं प्राप्नोमाम्मुद्दुफदपदकृतनमसा हु फडिति पदे स्नापितेन नमः-
भवेन । 'हां नमः पराय पृथिव्यात्मने नम' इत्यादिनातेन उद्याप्य पादाप्रादिना-
भ्यन्तं तदादिह्रद्वयान्तं तदादिकण्ठान्तं तदादिताल्बन्तं तदादिमूर्धान्तं चोर्ध्व-
वृत्ते तदा तदा व्याप्य पराद्य पृथिव्याद्य च ह्रत्वा सहस्र शोपगदाहने च स्व-
स्वजीजाभ्यां कृत्वा ज्योतीरूपामभिमर्षी प्रतिष्ठति प्रतिमा क्वादिभिराच्छद्य
ध्रुवेण प्राक्शिरस्कामुदके वासयेत् ॥ ४६ ॥

विबरणम्

हामित्यादि पृथिव्यादीनां स्वस्वजीजानि हा ही ह्रं हँ ह्रीं इत्ये-
हानि तदूर्ध्वगतानि नतिमुक्तानि परायेत्यक्षराणि तत्र उच्यन्तः पृथिव्यापा-
भ्याः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशपदानि ताभिरुद्भिन्नात्मने हुंफडिनीह्रद्वयम् ।
मनुमुदीर्येति । यथा — ओं हां नमः पराय पृथिव्यात्मने हुं फडित्यादि ।
धिषे, हां नमश्शिवायेत्यादि पठनीयम् । वक्ष्यति च — "योग्य येतेषां पराये

शिवार्णमिति । उद्धातवृत्त्या अमुभागम्येति मनोक्तिसमये व्यापारोऽयमुक्तः ।
 असुः प्राणः । उद्धातवृत्त्या तत्तद्गुणसङ्घट्टयेत्यर्थः । यद्वक्ष्यति—“तत्त्वावृत्ति-
 प्रजप्तस्वमनुः” इत्यादि । तत्सर्वमिहापि समानम् । हुफट्पदकृतनमसा अनेनो-
 द्वाप्येति । हां नमः पराय प्रथिचात्मने नमः इत्यादि उद्धवापनें संहारव्याप-
 क्रम् । धराद्यं हृत्वेति । धग प्रथिर्ना तदादीनि गूतानि संदृत्येत्यर्थः । ज्योतीरूपां
 प्रतिकृतिमिति । तेजोरूपता नीना नां प्रतिमाम् । तिधा चैतद् सम्भवति ।
 अप्यु संहारे कृते तेजोभावनया, शोषणे कृते दाहेन, वायुसर्गानन्तरं तेजोभाव-
 नयेति । तेषामिह विद्वरूपम् । प्राक् पूजितफलके शाययित्वा नाभिदमे तस्मिन्ने
 प्रज्वेनाभिवामयेत् । प्राक्क्षिरस्कामिति । नान्योऽत्र नियम इति भावः ।
 यथोक्तम्—

“वेष्टित वसनेर्दग्धैः प्राक्क्षीरं चोर्ध्वमूत्रकम्” इति । फल्कोपर्यधोमुसं
 सर्वत्र शाययेत्तान वेति ॥ ४६ ॥

रक्षां कृत्वा पञ्चमन्त्रैः समन्तात्
 सार्वैर्दिक्पांस्तद्वहिः संविभाव्य ।

दीपानग्निं जागरूकान्श्च पुंस-

स्तन्नारक्षेत् स्थापयित्वा त्रिरात्रम् ॥ ४७ ॥

दिमासनी

पुनः स्वस्वपदे पञ्चमन्त्रैः समन्ताद् दिक्कर्षान्तं साक्षैरखेण च रक्षां
 कृत्वा तद्वह्निर्विक्रान् सविभाव्य कल्पयित्वा दीपानग्निं जागरूकान् उक्तिद्वान्
 पुंस. पुरुषान्श्च तत्र स्थापयित्वा त्रिरात्रारक्षेत् ॥ ४७ ॥

धिरणाम्

रक्षां कृत्वा पञ्चमन्त्रैः समन्तादिति निजनिजपञ्चतत्त्वग्रहणम् । मध्ये
 परमेष्ठितत्त्वम् । प्रागादिषु पुरुषादितत्त्वानि । यद्वा, विम्बस्य समन्ततः सर्व-
 तत्त्वम् । तद्बहिस्समन्तानां निवृत्तितत्त्वमित्यादि । शिवे पञ्च ब्रह्माणि प्राणाणि,
 न्यासपूजाध्विदानान्येषां कार्याणि । सार्वैरिति । तद्बहिस्समन्तादसं पञ्ज-

१ 'दिक्कर्षान्तं पञ्चमन्त्रार दधार्हं दित्पगल्लार्थिध विष्णुं वि' रा. पाठ.
 २ 'रक्षा', ३ 'सीर जा' व पाठ ४ 'रयपञ्च' रा. पाठ. ५ 'रे म' क. पाठ.

राकारेण विभावनीयम् । न्यासपूजार्थदानैत्रया द्वाहापि तुस्या एव । विकृ-
पांस्तद्वहस्संविभाव्येति दशसु दिक्षु तेषां सन्निपापनपूजार्थदानान्युक्तानि ।
तत्र स्थापयित्वा आरक्षेदित्यन्वय इति ॥ ४७ ॥

प्रासादं परिगृह्य कारुकरतः कर्त्रा गुरुः प्रार्पितं

पर्येत्य प्रयतोऽथ रात्रिसमये मरुगृह संशोष्य च ।

एतद्दक्षिणतो निषद्य सकलीकृत्यार्चितात्माग्रतो

विमोक्षं प्रसमर्च्य बीजमनुना निर्विघ्नतां प्रार्थयेत् ॥ ४८ ॥

विमोक्षनी

एवं विन्ध्यं परिगृह्य जलाधिवासं कृत्वा ततः प्रासादमपि परिगृह्य शो-
षयेदित्याह—प्रासादमिति । अथ जलाधिवासानन्तरं गुरुः प्रयतः शुद्धो
भूत्वा कर्त्रा यजमानेन कारुकरतः परिगृह्य प्रार्पितं दत्तं प्रासादं रात्रिसमये
पर्येत्य परितः स्वयं गत्वा ऊनातिरेकं निरीक्ष्य मरुगृहं मशोभ्य तदन्तर्बहिष्य
मार्जनालेपनाभ्यां शोधयित्वा एतद्दक्षिणतः प्रासादस्य दक्षिणभागे निषधोपविश्य
सकलीकृत्य शङ्खपूरणपूर्वमर्चितात्मा कृत्वाभ्युपगम्य मूलाग्रतो बीजमनुना गण-
पतिबीजेन विमोक्षं प्रसमर्च्य तं प्रति निर्विघ्नतां प्रार्थयेत् ॥ ४८ ॥

विशरणम्

इदानीं प्रासादशुद्धिं प्रस्तौति—प्रासादं परिगृह्येति । कतमदिन एतत्

कर्तव्यमिति । विन्धाधिवासतः पूर्वदिने । वक्ष्यति च—‘तत्सपनतः पूर्वेऽपि’
ति । किं च विन्धाधिवामदिने प्रासादम्याप्यधिवामं वक्ष्यति ‘पीठाधिवास-
समये विहिताधिवासमिति । अतन्मततोऽपि प्रागेव तच्छोधनोपपत्तिः । अथ
प्रासादं कारुकरतः परिगृह्य कर्त्रा प्रार्पितं गुरुः पर्येत्य मरुगृहेति योजना ।
कारुकरतः । विन्ध्यपरिमर्हणं प्रासादपरिमर्हणम् । प्रयतः शुद्धः । स्नानादि-
कृदिति यावत् । गुरुस्तदिनेऽपरादे गानादि कृत्वा सभायामन्यत्र वा उपविश्य
सकलीकरणमात्रं धियाय गणपतिं संपूज्य कर्त्रा परिगृह्येति प्रासादे तन्मुम-
दिगादितदन्तं प्रदक्षिणं परीत्य तदग्रतन्तिष्ठन् तं प्रासादं कर्तृसंज्ञायात् प्रणवेन
आलोक्य दर्शेण मृष्टौन् प्लुतप्रणवेन परिगृहीयादिति । कारुकरतः इति तेन
सन्ताप्य शुक्लभागे कर्त्रा परिग्रह उक्तः । मशो य चेति । दशपि साधु मार्जनादि-
परिशोधितस्यैवायं परिग्रहः, किन्तु परिगृह्येति पुनस्तन्मार्जनादि सर्वमन्त्रेण

कार्यमिति भावः । एतद्दक्षिणतो निषद्येति । प्राग्द्वारे प्रामादेऽन्तर्मेण्डहान्तरे वा
 याम्यबलिपीठपुरतः प्रत्यग्द्वारे तत्पश्चिमत इति ज्ञेयम् । मण्डप एव वा ।
 यथोक्तं गुरुराचम्य मण्डप उपविश्येत्यादि । निषदनमुपवेशनम् । सकलीकृत्येति ।
 आत्मानमिति शेषः । अग्रतो वीजमनुना विघ्नेशं प्रसप्तर्च्येति । स्वस्तिकेऽष्टदरुपधे
 वा विधिषट् गणपतेः स्ववीजमन्त्रेण पूजोक्ता । निर्विघ्नतां प्रार्थयेदिति । प्रतिष्ठा-
 पनपर्यन्तमियं निर्विघ्नताभिप्रेयते ॥ ४८ ॥

ततः समास्तीर्णकुशेषु सादितं

त्रिसूत्रद्वाघक्षतसूत्रपश्चिमम् ।

विशोषितं धारणया ध्रुवार्चितं

परामृशेत् स्वैर्मनुभिर्यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥

विमर्शिनी

ततः समास्तीर्णकुशेषु सादितं त्रिसूत्रद्वाघक्षतसूत्रपश्चिमं त्रितन्त्राघक्ष-
 तपुष्पान्तिम द्रव्यजातं धारणया शोषणादिभिर्विशोषितं ध्रुवार्चितं तत् स्वैर्वक्ष्य-
 माणैर्मनुभिर्यथाक्रमं परामृशेत् सन्मृश्य जपेत् ॥ ४९ ॥

कुर्यात् संपालयेत् । अन्ततः अवसाने विकिरनापे पक्षे तु तत्सादनं चान्ते
कुर्यात् ॥ ५० ॥

विवरणम्

प्राक् त्रिवृतं सूत्रमित्यन्वयः । कुर्यादिति च सम्बध्यते । त्रिवृतं त्रिगुणि-
तम् । कुशासजमिति । दर्भमालाम् । मुष्ट्या शकृद्द्वारि वेति । सहार्थे तृतीया ।
मुष्टिगोमयजले कुर्याद्वा नपेत्यर्थः । तत्परं कुर्याद्वा विकिरं समुष्टिकमिति ।
विकिरमुष्टयोस्सहविकल्पः । पुण्याक्षतं दर्भाप्रान्वितमित्येकं सन्धानमुक्तम् ।
अन्ततो विकिरवाप इति । यदा गव्यान्तरं विकिरमुष्टी न सासदा धूपदीपकमपि
मकरम् परित इत्येतदन्त एव विकिरकर्म कार्यम् । तदा चाक्षतान्ते विकिर-
सादनमपि कार्यम् । नत्विह मुष्टिरर्थात्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

व्यस्ताव्यस्तानिरञ्जनं त्रिगुणदाज्ञोप्यं त्रिमुष्ट्यां शकृ-
त्तोये वं सितसर्पपे रमथवा सैहं हरौ मन्त्रधित् ।
गव्ये'पश्च जपेन्मनून् विकिरकाद्येषु स्वमूलं हरा-
वर्कान् विकिरे त्रितन्तुषु तनुत्रं गव्यमन्त्रसूत्रम् ॥ ५१ ॥

विमर्शिनो

तन्मन्त्रानाह — व्यस्ताव्यस्तेति । मन्त्रविद् मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः
त्रिगुणदाज्ञोः त्रिसूत्रदर्भसजोः व्यस्ताव्यस्तानिरञ्जन पृथग्भूतमपृथग्भूतं प्रणत्र जपेत् ।
त्रिमुष्ट्यां मुष्टित्रये यमिति बीजं, शकृत्तोये व बीज, सितसर्पपे सिता सर्पपा
मुख्या इति सितसर्पप इत्युक्तं, तत्र र बीज, हरौ अथवा सैहं क्षौमिति नर-
सिंहबीजं, गव्ये निजान् पञ्च मन्त्रान् . विकिरकाद्येषु स्वमूलं, हरौ विकिरेऽर्कान्
द्वादशाक्षरं, त्रितन्तुषु तनुत्रं कवचं वा, गव्यमनु गव्येऽस्त्रकं च जपेत् ॥ ५१ ॥

विमर्शम्

व्यस्ताव्यस्तानिरञ्जनं त्रिगुणदाज्ञोरिति । निरञ्जनं प्रणत्रः, त्रिगुणं
त्रिगुणितसूत्रं, तस्मिन् व्यस्तप्रणवं जपेत् । दाम दर्भमाला, तत्र ताम्ब्रप्रणवं
जपेत् । यं त्रिमुष्ट्यामिति । मुष्टित्रये वायुबीजम् । शकृत्तोये यमिति ।
गोमयजलद्रुमेऽपि वज्जनीजम् । सितसर्पपे रमिति । सितागर्गाया मुख्याः ।
सर्पपे षामिबीजमित्यर्थः । अथवा सैहं हराविति । सर्पे नरसिंहबीजं वेत्यर्थः ।

मन्त्रविदिति विक्रिणे फडन्तत्वमुक्तम् । यद्वा, सर्वेष्वप्यस्त्रविकरूप उक्तः ।
यदुक्तं — हरौ "सर्पपानस्त्रमन्त्रितानि"ति, शिवादिष्वपि "सर्पपानस्त्रमन्त्रतः",
"सर्पपानस्त्रसञ्जज्ञानि"त्यादि । गव्ये पञ्च जपेन्मनूनि । विष्णौ वामुदेवादि-
नारायणान्तं मनवः ते च कर्मदोषपटलभाविनः । शिवे तु ईशानादि पञ्च ब्रह्माणि ।
हरिहरे द्वयान्यपि । पञ्चतत्त्वानि उत्तरेषु स्युः । पञ्चगव्यानां योजनकल्याप्तिस्तु
निष्कृतिपटले धक्ष्यते — 'गोमूत्रं निजयान्छया परिमितमि'त्यादि । विकिरकाद्येषु
स्वमूलमिति । विक्रिणगन्योदकाक्षतेषु धूपदीपयोरपि सादने तयोरपि मूलम् ।
मुष्टौ तु त्रायुर्बाजं, यं त्रिमुष्टयामिति लुक्तम् । हरावर्कणं विकिर इति । द्वा-
दशाक्षरं मन्त्रलाइदुरोक्तबीजैस्तसर्वेषु विकिरसादनम् । स्कन्दे तु "विकिरमिह मीहि-
चव"मित्यादि निष्कृतिवध्यमाणं श्राव्यम् । *त्रितन्तुषु तनुत्रं वेति । शिवादौ
त्रिगुणितसूत्रे कवच वेत्यर्थः । गव्येऽस्यकमिति । वेत्यनुपपन्नः । शिवादिष्वेव पञ्च-
गव्येऽस्य वा जपेदित्यर्थः । वापि गव्य इति । दुर्गास्कन्दयोर्दूर्भामालादि, सर्वेष्व-
प्यस्त्रविकरूपोऽपि सूचिन । विकिरे तु मूलमेवेप्यते । यदुक्तम् — 'विकिरान्
जपेदष्टोत्तरं शतं मूलमन्त्रमि'ति ॥ ५१ ॥

दत्त्वा धेनुर्द्विजैभ्यो द्विरदवदनमुद्रास्य तदेवतात्मा

स्थित्वा द्वारोपकण्ठे विभुसदनमदः प्रेक्ष्य दृष्टपारमय्या ।

पाद्कागन्तेन तारेण च चुलुकभृतरष्टतागभिर्जप्तः

पाधाभिः प्रेक्ष्य रक्षःप्रकरमिह कृतावासमत्सारयेत् ॥ ५२ ॥

मूलमन्त्रप्राणायामाज्ञादिन्यासमानसपूजाजैरिति शेषः । सित्वा द्वारोपकण्ठ इति । प्रासादद्वारसन्निधौ बहिरेव तदभिमुख स्थित्वेत्यर्थः । अदो विभुसदन-
मरुमद्या दृष्ट्या प्रोक्ष्येत्यन्वयः । दृष्टयोरस्वभावनास्तोधारणमपि कार्यम् ।
प्रासादशरीरे तदन्तर्गमगृहे चैतदीक्षण भवति । चुलुकमृतैरष्टतारामिजधैः पाथोभिः
फल्कारान्तेन तारेण च प्रोक्ष्येत्यन्वयः । दक्षिणरूपे शङ्खाज्जलं सप्ताघ वाम-
हस्तेन स्पृशन् प्रणवेनाष्टवारमभिगन्त्र्य तेन फडन्तष्णवेन प्रासादशरीरं प्रोक्ष्ये-
त्यर्थः । रक्षःप्रकरं रक्षमा समूहम् । उत्सारणमपनयन् । भावनेयेयं भवति ॥ ५२ ॥

ईशादीशदिगन्तिमं गुणदुःशस्रग्भ्यां कपोतोपरि

प्रासादं परिवेष्ट्य दिष्टमनुना मुष्ट्याद्ययान्तर्बहिः ।

सम्पृज्य प्रसमुक्ष्य गोमयजलेनोत्कीर्य सिद्धार्थकान्

मार्जन्या परिमृज्य सिञ्चतु शकृत्तोयेन गव्येन च ॥ ५३ ॥

विनशिनी

ततः प्रासादं कपोतोपरिभागे गुणदुःशस्रग्भ्यामीशादीशदिगन्तिमं
दिष्टमनुना निर्दिष्टमन्त्रेण परिवेष्ट्य परितो वेष्टयित्वा । दिष्टमनुनेति सर्वत्र
भोज्यम् । आघया मुष्ट्यान्तर्बहिश्च सम्पृज्य गोमयजलेन समुक्ष्य सिद्धार्थ-
कानुत्कीर्य मार्जन्या मुष्ट्या परिमृज्य शकृत्तोयेन गव्येन च सिञ्चतु ॥ ५३ ॥

विवरणम्

दिष्टमनुनेति सर्वक्रियाभिः सम्प्रधयते । कपोपदिष्टेन मन्त्रेणेत्यर्थः ।
प्रासादस्य कपोतपङ्क्त्युपरिभागे त्रिगुणसूत्रदर्भमालाभ्यामीशादिगादितदवसानं
व्यस्तसमस्तप्रणवजपेन परिवेष्टयेत् । मुष्ट्याद्ययान्तर्बहिः सम्पृज्येति । प्रथममुष्ट्या
वायुर्बीजेन गर्भगृहेऽन्यादीशान्त पुनर्नार्डीगृहे बहिरधिष्ठानेऽपि द्वारादितदन्तं
परिमृज्यम् । फल्कारान्तमन्तरान्तरा कार्यमिति ज्ञेयम् । समुक्ष्य गोमयजलेनेति ।
क्वचिच्छुद्धजलमपीप्सते । यदुक्तम् —

“ततो गोमयनारिभ्यां गायत्र्या चोपरेपयेत् ।”

इति । उत्कीर्य सिद्धार्थकानिति । विष्णौ फटन्नेन नर्गसिंहबीजेन । अन्येषु रं-
बीजेन स्वासेण यान्तर्बहिर्विक्रिये कार्यम् । उत्कीर्येति वीपणि किरणमप्युक्तम् ।
तेन प्रागादिदशदिक्षु समन्तन्सर्षपविक्रियामपि सूचिनम् । यदुक्तम् —

“नृसिंहेन फडन्तेन विक्रियेद्दशदिक्षुषि ।”

इति । मार्जन्या परिमृज्येति द्वितीयमुष्टया । सिद्धतु शकृत्तोयेन गच्येन चेति ।
पूर्वं गोमयजलेन पुनः पत्रगच्येन च जपोक्तमनुजापी प्रोक्षेत् । प्राग्वत् ऋचि-
च्छुद्धजलयोगः ॥ ५३ ॥

त्रेधा च प्रविकीर्य तत्र विकिरान् संमृज्य वापोष्णना

वोक्षेद् गन्धजनैः क्विरेत् पुनरिपेत्वेत्यादिना वाधतैः ।

धूपं दीपमपि प्रकल्प्य परितो मूलेन गर्भालये-

ऽध्वेऽप्रावनिलेऽधवात्प्रमुदमुग्धेऽधोऽग्रकूर्चेऽर्चयेत् ॥ ५४ ॥

विमर्शिनी

तत्र विकिरानकृत्स्निग त्रिधा च विकीर्य पुनर्मुष्टया संमृज्य वा गन्ध-
जहैरापोष्णना 'आप. पुनन्वि'त्यदिमन्त्रेण वा मूलेन वोक्षेत् । पुनः 'इपे त्वे'-
स्यादिना वा मूलेन वाधतैः क्विरेत् । परितो धूपं दीपमपि मूलेन प्रकल्प्याथ
गर्भालये ईशे अग्रे अथवानिले कोणे अपोर्भृत्कूर्चे उदरुग्धे उदरुपूर्णं बुग्धे भस्मं
स्वस्वाग्नावाद्यार्चयेत् ॥ ५४ ॥

विवरणम्

त्रेधा च प्रविकीर्य तत्र विकिरानिति । प्रासादान्तरेषु पुनर्दक्षिण
विकिरान् विकिरेदित्यर्थः । विकिरणकृत्स्निन्तु मण्डपसम्भारे द्रष्टव्याम् । 'प्रागा-
न्वोऽन्वलिना त्रिधात्र विकिरान्कृत्स्न्यात्मनि प्रोत्किरेदि'ति । शिवे प्रासादेन
इतरेषु मूलेन च प्रासादगार्भं विभायनार् कार्यम् । इह विकिरणकल्पनभि-
धानादिह तदनियमोऽपि लभ्यते । समृज्य चेति । तृतीयमुष्टयेति भावः ।
आपोष्णना वोक्षा गन्धजनैरिति । शिवशास्त्रादावयम् 'आप. पुनन्वि'ति मन्त्र-
विकल्पः । गन्धजनैर्प्रोक्षेति वा चशब्दो योज्यते । पूर्वं गन्धजहैरापेनमनेन
सूचितम् । तदुक्तं — गन्धोदोर्गन्धवाथाप पुनन्विति भूयोऽपि ताभिः समो-
क्ष्ये'ति । क्विरेत् । पुनरिपेत्वेत्यादिना वाधतैरिति शिवशास्त्रादावेवाय मन्त्रविकल्पः ।
दूर्ध्वप्रपु'पमिध्याणामेवाभनानामेतद् ग्रहणम् । धूपं दीपमपि प्रकल्प्य परितो
मूलेनेति । तदुक्तं — 'धूपद्रापो च विन्ध्यमेदि'ति ।

'नारायणविनिश्चितमुष्णुल्लवगरनामितम् ।

धूपं दत्त्वाऽभिनो दीपमपि प्रज्जात्य विन्यसेत् ॥'

इति । अथ गर्भालये ईशेऽग्रात्रनिरेऽथवा अघोमूर्त्तं उदकुम्भेऽर्चयेदिति ।
 क्षालितस्थले स्वस्तिनामालिस्त्य ऋद्धिदर्भपीठे तत्तर्पीठपूजापूर्वकं संस्कृते
 कुम्भेऽधोमं कूर्चं निक्षिप्य शुद्धाम्बुपूर्णं स्नानमावाप विधिवत् पूजयेत् । प्रतिष्ठा-
 वसितावस्य देवस्य उद्गासनं भवतीति बोद्धव्यं रक्षार्थत्वादस्येति ॥ ५४ ॥

ईशेशाजितविघ्नशास्त्रेषु सदर्भत्रयशास्त्राहृता

मुष्टिः सैव गुहे सपिप्पलशिखाशास्त्राद्याहृता ।

दुर्गाशार्ङ्गभृतोः सहाश्रितशलाकादर्भसन्दर्भिता

शार्ङ्गेशे द्विजशास्त्रया प्रकल्पिता विष्णुदिता वा भवेत् ॥ ५५ ॥

विमर्शिनी

मुष्टिलक्षणमाह — ईशेशेति । ईशेशाजितविघ्नशास्त्रेषु सदर्भत्रयशास्त्रा-
 हृता दर्भैः सह पलाशशास्त्रया कृता मुष्टिर्भवेत् । गुहे सपिप्पलशिखाशास्त्रा-
 द्याहृता अथवाप्रशास्त्राभिः शलाकाभिश्च सह कृता सैव शेषादिभूक्त्वेव ।
 दुर्गाशार्ङ्गभृतोः सहाश्रितशलाकादर्भसन्दर्भिता महायुक्ताभिः शलाकाभिश्च सह
 कृता दर्भैश्च यद्वा । (MS 200-2-2 010.0.0000000, 0000000-6 0000000000.)
 शार्ङ्गेशे द्विजशास्त्रया पलाशशास्त्रया सह प्रकल्पिता विष्णुदिता वा ॥ ५५ ॥

विदग्धम्

इदानीमुक्तशोभनसाधनेषु मुष्टिरलौकिकीति संक्षेपेण कथयति — ईशे-
 शाजितविघ्नशास्त्रेषु । सदर्भत्रयशास्त्राहृतेति । दर्भैः पलाशशास्त्रया
 निबद्धा । सैव गुहे सपिप्पलशिखाशास्त्राद्याहृतेति । यदुक्तं—

“पलाशाश्चत्त्रशास्त्राभिश्चलाकादर्भैर्मिश्रितैः ।

मुष्टिं कृत्वा”

इति । दुर्गाशार्ङ्गभृतोरिति । शलाकाकादर्भैर्निबद्धा मुष्टिरित्यर्थः । शार्ङ्ग-
 श इति । पलाशशास्त्रान्विततया कृता । विष्णुशास्त्रेषु । पूर्वोक्तेषु वा मुष्टि-
 रित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथ चक्रनिमुम्भजिद्धरिहरेऽघोरं गणेशेश्वरे

स्याद् वा पाशुपतं तदन्वितरथाङ्गं बाह्यमीशाच्यते ।

येदेवाथैरिति । पथभिः दुर्गामनुभिरिति । पत्रदुर्गामिः । प्राग् भूरादेरिति । पञ्च-
दुर्गानन्तरं स्वल्पपञ्चतत्परैपीत्यर्थः । मार्गजैत्यपामार्गमभिधः । सर्वत इति ।
सर्वेषु । सत्त्वपूर्णमिति । व्याहृतिहोमान्ते समिदादिचतुर्णां प्रत्येकमन्ते च
व्योमव्याप्यादिनिजमन्त्रेण पूर्णाहुतिरपि कर्तव्येत्यर्थः ॥ ६० ॥

होमान्ते खरमञ्जरीरसलमद्भस्मप्रणीताम्भसा
सम्पातेन शतास्रजापमहितेनोक्षेद् गृहं सर्वतः ।

दर्भत्रक्षमयूरपिप्पलाशिखाभिर्होममन्त्रैरमुं
निक्षिप्यानलमेव वास्तुहवनं कुर्वीत शार्ङ्ग्यां दिशि ॥ ६१ ॥

विमात्रनी

होमान्ते स्विष्टकृदादिहोमावसाने । खरमञ्जरीरसलमद्भस्मप्रणीताम्भसा,
खरमञ्जरीरसोऽपामार्गरसः, तेन मिलितेन भस्मना प्रणीताम्भसा च युक्तेन
शतास्रजापमहितेन शतास्रस्याम्भजापात् सञ्जातमहितत्वेन सम्पातेन दर्भत्रक्ष-
मयूरपिप्पलाशिखाभिः दर्भपत्रशापामार्गाश्चत्थशाखाभिर्होममन्त्रैः वृणुन्वायैः
गृहं सर्वतः सर्वप्रदेशेषु श्रेत् । अमुमेवानल शार्ङ्ग्यां दिशि निक्षिप्य वास्तुहवनं
वास्तुहोमं कुर्वीत ॥ ६१ ॥

विमरणम्

होमान्त इति । अग्निमुखादिषु प्रत्येयुक्तं यान् स्विष्टकृदादिहोमशेषे कृत
इति लभ्यते । खरमञ्जर्यपामार्ग, मन्त्रोऽनेन यामिश्रितवमुक्तम् । खर-
मञ्जरीरसेन लसद्यत्र भस्मप्रणीताम्भसां नभसावविशेषतया यदुमीहिः ।
पात्रसम्भृते सम्पातेऽपामार्गस्य रसं हुतभस्म प्रणीताम्भसा च सथोजय अस्तेषु अष्टौ-
घरशतवारमभिमन्त्र्य तेन सम्पातेन प्राणादमन्त्रादिश्च सर्वतः प्रोक्षेत् । दर्भ-
त्रक्षमयूरपिप्पलाशिखाभिरिति । दर्भान् पत्रशापामार्गाश्चत्थानां शिखाश्च सम्यक्
सेन प्रोक्षेदिति । होममन्त्रैरिति । कृणुन्वाय-मन्त्ररुक्तरित्यर्थः । वास्तुहोमं
प्रस्तौति— अमुमिति । अमुमेवानल शार्ङ्ग्यां दिशि निक्षिप्य वास्तुहवनं
कुर्वीतित्यन्वयः ॥ ६१ ॥

पूर्वेण तं हुतगृहं निरुच्य पीठं
शालीनरीनयमनामलतण्डुलाद्यैः ।

विधिरिति गावः । शान्तेरेवन्द्रवज्रादिभिर्गव्यपूजा । विद्वानिति पीठपूजादि-
॥ कमुक्तम् । यद्वा, कलशद्वयेऽपि शान्तेरेव पूजेत्यादिपश्चान्तरं सूचितम् । पुनरु-
भयोः निवेद्यादि सर्वं विधाय स्वं स्वं मन्त्रमभिजप्य ब्रह्मेणाच्छाद्य तालत्रयादि
कार्यमिति ॥ ६२ ॥

पक्वं वास्तोष्पतेन्ते प्रतिमनुयुगलेनाथ सर्पिर्ध्रुवास्थू-

णाद्यैर्जातादिभिः शान्त्वृगणुभिरपि भृगुदिभिर्वाखिलेषु ।

भर्गे दुर्गापुत्रे पञ्चभिरिह जुहुयाद् ब्रह्मभिर्गुणमन्त्रैः

शाङ्गिंशे तत्पुरस्तात् तदुपरि निजपण्णन्त्रकैः पञ्चमुक्ते च ॥ ६३ ॥

विमर्शिनो

अथाखिलेषु परिधिस्थापनाद्याज्यभागहोमान्ते वास्तोष्पतेन्ते प्रतिमनु-
युगलेन वास्तोष्पत इत्यन्ते 'प्रतिजानीही'त्यादिना 'वास्तोष्पते संमया' इत्या-
दिना च मन्त्रद्वयेन पक्वं जुहुयात् । अथ वास्तोष्पतेन्ते ध्रुवास्थूणाद्यैः पद्भिः,
जातादिभिः 'जातवेदस' इत्यादिपञ्चभिर्दुर्गाभिः, शान्त्वृगणुभिः, शान्तिदेव-
त्याभिः 'शत इन्द्राग्नी'त्यादिभिः पञ्चदशभिः ऋग्भिः, भृगुदिभिर्वाह्वितिभिश्चपि
सर्पिर्जुहुयात् । इह भर्गे शिषे दुर्गापुत्रे पञ्चदुर्गास्थाने पञ्चभिर्ब्रह्माभिश्च, शाङ्गिंशे
तत्पुरस्तात् पञ्चदुर्गाभ्यः पुरस्ताद् गुह्यमन्त्र, पञ्चमुक्ते तत्पुरस्तात् (दुपरि) पञ्च-
दुर्गाणामुपरि निजपण्णन्त्रकैश्च जुहुयात् ॥ ६३ ॥

पञ्चपण्णम्

पञ्चमिति । आध्वर्यवाहार्हाग्निमुर्गादि स्तप्येत्पेनदिहापि ममानम् । पुनः
परिधिनिधानादि कृत्वा पक्वं जुहुयात् । वास्तोष्पतेन्ते प्रतिमनुयुगलेनेति ।
वास्तोष्पतेपदावसाने प्रतीत्यादिना मनुयुगेन वास्तोष्पते प्रतिजानीहीति द्वय-
मयमनुनेत्यर्थः । प्राप्तवत् पूर्वा पुरोनुवाचयामुक्त्वोत्तरया होमः । अथ सर्पि-
ध्रुवास्थूणाद्यैरिति । वास्तोष्पतेन्ते इत्यनुवर्तते । वास्तोष्पतेध्रुवास्थूणाद्यैः
पद्भिः । यदुक्तं —

“वास्तोष्पते ध्रुवास्थूणा ततो गृह्यभयादिना ।

अक्षिस्पन्देत्यादिना च सुःस्वप्नेत्यादिना ततः ॥

वास्तोष्पते प्रतरणोऽर्धवरेत्यादिना(पि) च ।”

इति । जातादिभिरिति । पञ्चदुर्गाभिः । शान्त्वृगणुभिरिति । शत इन्द्राग्नी
इत्यादिपञ्चदशभिः । शतःपञ्चोना शान्तिरिति युक्तम् । भर्गे इति ।

एकाशीतिपदान्मपत्राविहितं षड्वेददीच्यामुत्त

प्राच्यां वास्तुब्रह्मि महेशदिशि वा कुर्यान्निजोक्तप्रमाणम् ।

सम्पातेन सभस्मशान्तिजलगव्येनाथ शम्भ्यादिकै-

रुक्षेच्छान्त्याभिमन्त्रितेन भवनं त्वंविग्रमन्त्रं जपन् ॥ ६७ ॥

विमर्शनी

षड्वेददीच्यामुत्त प्राच्यां वा महेशदिशि वा एकाशीतिपदान्मपत्रा-
विहितम् एकाशीतिपदस्वरूपे पत्रे निर्दिष्टं वास्तुब्रह्मि निजोक्तप्रमाणम् निज-
निजोक्तरीत्या कुर्यात् । अथ वास्तुबलेनन्तरं सभस्मशान्तिजलगव्येन भस्म-
मर्पितजलगव्यशेषैर्युक्तेन शान्त्याभिमन्त्रितेन 'शक्तो देवति'ति जप्तेन सम्पातेन
शम्भ्यादिकैः शमीपलाशाधत्पशाखादभैः 'त्वन्निम'मन्त्रं जपन् भवनमुत्तरेत् ॥ ६७ ॥

विमरणम्

एकाशीतिपदान्मपत्राविहितं वास्तुब्रह्मिनि । क्षेत्रे स्मभपुट इत्या-
दिनैकाशीतिपदान्मके पत्रे विहितमित्यर्थः । निजोक्तप्रमादिति । म्यम्बोक्त-
प्रकारेण । सभस्मशान्तिजलगव्येनेति । यदुक्तं—

*शुद्धोदग्भवने चं सप्तदशकद्रव्यक्रमात् क्षेत्रकं
कृत्वान्तर्नवकं प्रकल्प्य कलशानां बाह्यतो युक्तितः ।
श्रीशेऽन्तर्नवकेऽङ्कुरादिनवकं गन्धोदकं दिग्विदिक्-
खण्डान्तःस्थघटेषु शुद्धसलिलं शेषेषु चापूरयेत् ॥ ६९ ॥

विमर्शनी

अधिवासदिवसात् पूर्वेषुः कर्तव्यं विम्बशुद्धिकलशपूजनमाह —
शुद्धोदग्भवन इति । अथ शुद्धोदग्भवने प्रासादस्योदग्भागवत्से मार्जनादि-
स्वलशुद्धिभिः शुद्धे भवने सप्तदशकद्रव्यक्रमात् कलशपटले सप्तदशद्रव्ये वक्ष्य-
माणक्रमात् क्षेत्रं कृत्वान्त कलशानां नवकं बाह्यतो युक्तितश्च प्रकल्प्य श्रीशेऽन्त-
र्नवकेऽङ्कुरादिनवकमापूरयेत् । दिग्विदिक्खण्डान्त स्थघटेषु दिग्विदिक्खण्डा-
नामन्तःस्थितेषु घटेषु गन्धोदक, शेषेषु घटेषु शुद्धसलिल चापूरयेत् ॥ ६९ ॥

विवरणम्

अथ तद्वागवेव विम्बशुद्धिकलशपूत्रेति तां प्रनोति — शुद्धोदग्भवने-
ऽथेति । प्रासादस्यैश्यां दिशि स्नपनमण्डपः । तदुक्तम् —

“स्नानमण्डपमैशान्यां भूपयित्वा विशोधयेत् ।”

इति । यद्वा अधिवासमण्डपापेक्षया ऐश्या दिशि स्यात् । यद्योक्तम् —

“प्रागुदीच्यां तु वोदीच्यामधिवासनमण्डपात् ।”

इत्यादि । तदसम्भवे ततोऽपि पश्चादित्युदग्भवन इत्युक्तम् । यद्वा ओदग्भवन
इति पदम् ईषदुदग्भवन इति । शुद्धपदेन तत्र मुष्ट्यादित्स्वलशुद्धिरुक्ता ।
सप्तदशकद्रव्यक्रमादिति । क्रमशब्देन ‘शरशेलनन्दवर्गा नवोत्तरशतद्विशते
चे’त्यादि वक्ष्यमाणक्रमग्रहणम् । अन्तर्नवकमिति । वक्ष्यति च —

“मध्ये पङ्कजकणिकादलमता कुम्भा नव स्यु सदा ।”

इति । बाह्यतो युक्तित इति*। सप्तोति शेषः । युक्तिशब्देन तदीयपुष्टोपपत्ति-
रभिप्रेयते । यथा सप्तपुटे त्र्येकेति नप्तपुटेऽन्वधीत्यादि । इह विष्णो हरिहरे च
सप्तदशद्रव्यं शिवादिषु नवद्रव्यम् । सर्वेष्वप्येष एव क्षेत्रविवर्जनविधिरिति
भावः । दिग्विदिक्खण्डान्त स्थघटेऽप्यिति । दैविकावरणे दिव्योणखण्डानां प्रस-
कलशेषु । शेषेष्विति । तदीयपरिक्लशेषु ॥ ६९ ॥

१. ‘शिवादिषु पुष्टोऽङ्कुरादिषु स्यु कुम्भा इह मध्यतो नवकमेतद् वा’ अ. पा. ३.

* ‘शुद्धोदग्भवनेऽथ सप्त’ इति विवरणमाहः ।

मध्यान्तर्नाखण्डकेषु शिवशास्त्रादिग्विदिककल्पितौ
दुर्गेभाननयोः प्रदक्षिणतया द्रव्याणि विन्यस्यतु ।

॥ दिक्कोणक्रमतोऽन्तरादि शरजेऽंशाच्युते मध्यतो
मध्याशाविदिशाक्रमात् नवः बहिःखण्डेषु हेमाम्बु च ॥ ७० ॥

विमर्शनी

शिवशास्त्रांगद्वयखण्डेषु दिग्ग्विदिककल्पितौ मध्यान्तर्द्रव्याणि विन्य-
स्यतु । दुर्गेभाननयोः प्रदक्षिणतया मध्यान्तश्च । शरजेऽन्तरादि दिक्कोणक्रमतश्च
धर्मेशाच्युते मध्यतो मध्यखण्डे मध्याशाविदिशाक्रमाद् मध्ये दिग्ग्विदिकक्रमात्
नव द्रव्याणि बहिःखण्डेषु बहिःखण्डानामन्तःस्थपटेषु हेमाम्बु च विन्यस्यतु ॥

विबरयम्

मध्यान्तमिति । द्रव्याणि विन्यस्यत्विति सर्वत्र सम्बध्यते । प्रदक्षिण-
तयेति । प्रागादिरात्रेषु प्रदक्षिण्येन मध्यान्तमित्यर्थः । अन्तरादि दिक्कोणक्रमत
इति दैविके दिक्विदिकखण्डे प्रथम उक्तः । मध्यतो मध्याशाविदिशाक्रमा-
त्तयेति । द्रव्याणि विन्यस्यतु । ब्रह्मकर्मणे तद्वर्तमानेषु दिग्ग्विदिकगतपरिकल्पितेषु
चेत्यर्थः । बहिःखण्डेषु हेमाम्बु चेति । दिग्ग्विदिकक्रमादिति भावः ॥ ७० ॥

क्षीरिश्रीबहुव्याम्रचम्पकमलाशाशोवानीपार्लुन-

प्रोत्थान्यग तु पङ्क्तानि कलशे कार्शानवाशादले ।

ग्लोदिकस्थदले सपन्नरुपटीरद्वन्द्वजात्यातनं

दर्भममभनकुन्दनद्याभिषदूर्ध्वरात्रिनासर्पपम् ॥ ७१ ॥

यवमीलिन्यर्ण रजततिलतुल्यद्विनयसु-

च्छृङ्खलं न्यस्येत् मनतगतिदिक्पत्रकलशे ।

महाविष्णुक्रान्तीमधुकरगुह्यन्यात्रैकशमीः

पुतापर्या श्यामाफमपि शिवदिग्पत्रकलशे ॥ ७२ ॥

प्रायस् कर्तव्यं न्यस्येत् गायमवाह कणयं

प्रागुपरे च शतमूल्यमृतामृताः ।

व्याघ्री वचां रङ्गमूलां च मूलां च मूर्तिं

बलीकान्तान्मदः कलशेष्व मध्ये ॥ ७३ ॥

ओं सोमाय वनस्पत्यन्तर्गतये नमो मृदन्तमनुः ।
गन्धोदेऽष्टाणं स्याच्छुद्धोदे द्वादशाक्षरं च हरौ ॥ ७४ ॥ -

विमर्शिनी

हरावित्यूर्ध्वतो ग्राह्यम् । अत्र हरौ तु कार्शानवाशादले मध्यस्थपत्रस्या-
मेयकोणदलस्थे कलशे क्षीरिशीबकुलाप्रचम्पकपलाशाशोकनीपार्जुनप्रोत्थानि क्षीरि-
वृक्षाद्यर्जुनवृक्षान्तेभ्यो गृहीतानि पल्लवानि न्यसेत् । क्षीरिणोः क्षीरवृक्षास्तोरणे
वक्ष्यमाणाः । (श्रीः = कुवण्डं वकण्डं = खण्डं, शृणुण्डं = मण्डं.)
चम्पकः स्वयमेव । (पलाशं = प्लाशं) अशोकः स्वयमेव । (नीपं =
कण्डम्. शोभण्डं = मण्डं.) रक्षोदिवस्थदले निर्ऋतिकोणस्थदल-
कलशे सपत्रकपटीरद्वन्द्वजात्यार्तवम् । सपत्रकं पत्रकसहितम् । (पत्रकं =
पत्रकं.) पटीरद्वन्द्वं चन्दनं रक्तचन्दनं च । (शृणुण्डं = श्रीशुक्र
शुक्रं) दर्भस्तम्बसकुन्दन्यभिर्दूर्वारोचनासर्पपत्रम् । (शुक्रण्डं = शुक्रण्डं
कण्डं = कण्डं. नली = नलीवृक्षं. शोभण्डं = शोभण्डं.) सप्त-
गतिदिवसत्रकलशे वायव्यकोणगतकलशे यवव्रीहिस्वयं यवाः व्रीहयः स्वयं च
रजततिलकूलद्वितयमृच्छकृद्युक्तं, कूलद्वयमृदु नदीतीरद्वयस्था मृत्, शकृद् गोमयं,
तैर्युक्तं न्यसेत् । शिवदिवसत्रकलशे ईशानकोणदलकलशे सहाविष्णुकान्ती-
मधुकरगुल्लव्यार्द्रकशमीः । (शुक्रण्डं = शुक्रण्डं. मण्डकण्डं = मण्डकण्डं
शुक्रण्डं = श्रीशुक्रण्डं. शृणुण्डं = शृणुण्डं. शोभण्डं = शोभण्डं) शतावर्या
सह । (शोभण्डं = शोभण्डं. शृणुण्डं = शृणुण्डं) प्रत्यक् पश्चिमे
फलं फलोदकं न्यसतु । अवाक् दक्षिणे गन्धं, प्राक् प्राग्भागे कपायम् ।
उत्तरे शतमूल्यमृताकुमारीः । (शुक्रण्डं = शुक्रण्डं.) अमृता स्वयम्
(कण्डो = कण्डो. शृणुण्डं = शृणुण्डं. मण्डकण्डं = मण्डकण्डं)
बहुसुता शतावरी । सहा लक्षा (श्रीशुक्रण्डं = श्रीशुक्रण्डं) एताः
न्यसतु । अथ मध्ये मध्यस्थे कलशे बल्मीकसप्तकमृदः बल्मीकानां सप्तकादाहता
मृदः । 'ओं सोमाय वनस्पत्यन्तर्गतये नमः' इति मृदन्तमनुः पल्लवादिमृदन्तेषु
पूरणे मन्त्रः स्यात् । गन्धोदे गन्धोदकेषु अष्टाणं, शुद्धोदे द्वादशाक्षरं
च ॥ ७१, ७२, ७३, ७४ ॥

विररणम्

विष्णावङ्गुरादिनवकं तावदाचष्टे — क्षीरिभीति । श्रीवृक्षो विल्वः ।

१ १ १ विवरणम्

पल्लवमङ्कुर एव । कार्शानवाशादले । कृशानुरभिः । तटीयं कार्शानवम् ।
आशादले दिग्दल इति यावत् । पटीसद्वय चन्दनद्वयम् ॥ ७१ ॥

१ १ १ कूलद्वितयेति नदीतटद्वयग्रहणम् । सततगतिर्बायुः ॥ ७२ ॥

गव्यमत्रागिति । दक्षिणत पञ्चगव्यम् । कषायं प्रागिति पृथग्वा-
पयम् । वल्मीकसप्तकमृद कलशेऽथ मध्ये इति । प्रभाजले सप्तम्यो वल्मीकेभ्य
आहता मृद इत्यर्थः । द्रव्यन्यासोऽयमन्यादिकोणेपुक्तः, प्रदक्षिणः सतोऽप्रदक्षिणः
पश्चिमादिदिक्ष्वन्तरन्तत इति ॥ ७३ ॥

मृदन्तमनुरिति । पल्लादिमृदन्तद्रव्याणा न्यासे मन्त्र ॥ ७४ ॥

द्वाधोदगव्यभरितानि शिवे मृदम्भो-

गोमूत्रदुग्धदधिकं कुशगन्धवारि ।

मृत्साजलं कथितवार्यथ पञ्चगव्यं

व्यस्तं समस्तमपि गन्धजलं प्रभेशे ॥ ७५ ॥

विमर्शनी

शिवे द्वाधोदगव्यभरितानि कषाय पञ्चगव्य भस्मोदकं च, मृदम्भो-
गोमूत्रदुग्धदधिकं गोमूत्रं क्षीरं दधि च, कुशगन्धवारि कुशोदकं गन्धोदकं च ।
क्रमः प्रागुक्तः । न्यसतिरिति पूर्वसादायाति । प्रभेशे मृत्साजलं कथितवारि,
एव व्यस्तं पृथक्स्थितं पञ्चगव्यं पञ्चसु घटेषु, पुनः समस्तं पञ्चगव्यमप्ये-
कसिद्धं घटे, गन्धजलं च ॥ ७५ ॥

व्यस्तं प्रभेण महिपट्टिपि पञ्चगव्यं

मृत्कवाथरत्नसलिलान्यपि गन्धतोयम् ।

पाद्यार्घ्यगव्यवपयासि दधि द्विपास्ये

कवाथाम्नुमृत्कुञ्जलान्यपि गन्धवारि ॥ ७६ ॥

विमर्शनी

महिपट्टिपि व्यस्तं पञ्चगव्यं प्रभेण गोमूत्रगोलीरत्नार्घ्यागव्यप्रभेण, मृत्का-
थरत्नसलिलानि मृज्जलं कषायं रत्नजलं च, गन्धतोयमपि । द्विपास्ये पाद्या-

ध्वगन्धकपायसि पाद्यमध्वं गय च क्षीरं च दधि, काथाम्बुमुक्तुराजलानि
कपाय मृज्जलं कुशजलं च, गन्धवार्यपि ॥ ७६ ॥

कौशोदगन्धकपायकदौर्न्यराजी-
मृदत्नशुद्धजलगन्धजलं कुमारे ।
मृत्कवायकं हरिहरे पृथगास्थितानि
गन्धानि पञ्च फलवार्यखिलौषधं च ॥ ७७ ॥

रामशिनी

कुमारे कौशोदगन्धकपायकदौर्न्यराजीमृदत्नशुद्धजलगन्धजलं कौ-
शोद गन्ध कपाय दूर्वाद सर्पपोद मृज्जल रत्नजल शुद्धजल गन्धजल च ।
हरिहरे मृत्कवायक पृथगास्थितानि पञ्चगन्धानि फलवारि अमिलौषध च ग्य-
सत् ॥ ७७ ॥

स्वस्वदिक्संस्थितप्रज्ञतदङ्गैरिह पूरयेत् ।
मदनद्रुहि तद्द्रव्याण्यपरेषु समूलतः ॥ ७८ ॥

विमारी

मदनद्रुहि शिमे इह विन्धुशुद्धिः कशपूरणं म्बन्धुशुद्धिः समिधनक्रादङ्गै-
दिक्षु तत्पुत्रादिभिः अग्न्यादिकोणेषु तदयशिशुवाकवचशिरोभिः पञ्चनक्षत्रै-
र्मध्यकन्ध इशानेन च (तद्)द्रव्याणि पूरयेद् अपरेषु देवेषु स्वस्वगूलतश्च
॥ ७८ ॥

विमारी

स्वस्वदिक्संस्थितेति ।
पुद्गोरसयवामा स्युर्विधु कोणेषु इच्छिमे ।
वर्गशीर्षे च मध्ये स्यादीशान पूणे मत्तु ॥

इति । शिमेऽपि सप्तदशद्रव्यं वा स्यात् । तथोक्तम् —

‘हेमरत्नाङ्गन्धादिः पूर्येन्मध्यमं पत्रम् ।
कपाय पञ्चगव्यं च मूष्णेन नाघेन जलम् ॥
दिक्षु कोणेषु गोमूत्रं भीरं दधि कुशोदकम् ।
अन्तः पञ्चदशैश्च जलैर्भीरुं पुरोऽथ वामम् ॥

॥ अस्तेर्गन्धैश्च सम्पूज्य शुद्धोदैरपरान् पटान् ॥”

इति । समुद्रजलानामष्टगन्धाना चास्य विकल्प इति बोद्धव्यम् । वल्गव्य तेषां देवतेति पूरणमन्त्रोऽपि रुभ्यत इति ॥ ७८ ॥

स्थाणौ नाकूक्षतीर्थेद्विपशिस्वरिनदीवेदिकाचत्वरोन्धा

विन्ने क्षेत्राखुजाढ्याश्च्युतचरमसरिज्जाश्च्युताद्यन्तिपाः स्युः ।

सक्रोडोत्थाः कुमायां सरिदुभयतटक्षेत्रनाकूक्षजाता

मृत्सा शार्ङ्गीश आर्ये करिकिरिवृषवल्मीकनद्युद्धवाश्च ॥ ७९ ॥

विमर्शनं

शुद्धादीनि कथयति — स्थाणांमिति । स्थाणौ नाकूक्षतीर्थेद्विपशिस्वरि-
नदीवेदिकाचत्वरोन्धा वल्मीकटुषमृद्गस्थतीर्थस्थगजशृङ्गस्थपर्णतस्थनदीगतवेदि-
फास्थचत्वरस्था मृद म्यु । विन्ने क्षेत्राखुजाढ्याः क्षेत्राखुजाभ्या युक्ता च्युत-
चरमसरिज्जा हीनचत्वरस्थनदीगताश्च । कुमायां च्युताद्यन्तिनाः रहितवल्मी-
कचत्वरस्थाः सक्रोडोत्था मूकरदारितमृत्सरिताश्च । शार्ङ्गीशे सरिदुभयतटक्षेत्र-
नाकूक्षजाताः नद्या उभयतटाद् क्षेत्राद् वल्मीकादुक्षशृङ्गाश्च जाता मृत्साः
मृद । आर्ये करिकिरिवृषवल्मीकनद्युद्धवा गजवगहृषपदन्तेभ्यो वल्मीकन-
दीभ्यां चोद्धवाश्च ॥ ७९ ॥

विवरणम्

भार्गुवल्मीकम् । द्विर्पादपदंस्तच्छृङ्गमहणम् । विन्ने क्षेत्राखुजाढ्याश्च्युत
चरमसरिज्जा इति । शिवोक्ता एव राणपत्नी मृद । किन्तु क्षेत्रमूषिवमृदो
गोज्ये, चरमा चत्वरजा नदीजा च हेये इत्यर्थः । च्युताद्यन्तिना स्यु सक्रो-
डोत्थाः कुमायांमिति । वल्मीकचत्वरमृदो हेये । शार्ङ्गमृदोज्येत्यर्थः । करी
गजः । किरिर्वराहः ॥ ७९ ॥

क्षीरिद्विजहुमशमीसिदिरं कुमायां

फ्याथाङ्गक हरिहरे रादिसोनिं तन् ।

विंशं धयोद्भुमरूपित्यमधूकराधिन्य

शेषैर्प्रासार्त्तरूपीग रूपनाभिधानं ॥ ८० ॥

विमर्शिनी

कुमारायां क्षीरिद्विजद्रुमशमीग्वदिरं क्वाथाङ्गकं कपायाङ्गम् । हरिहरे सदि-
रोनितं सदिहरहितं तदेवै । विभे पयोद्रुमकपित्थमधूरुबिल्वम् । (कपीयारु-
वङ्गुण्ठी मयुक्क=इलीष्ट) शेषप्रसिद्धिः शेषद्रव्याणां प्रकर्षेण सिद्धिः
प्राप्तिः उपरि रूपनाभिघाने कलशपटले ॥ ८० ॥

विवरणम्

द्विजः पलाशः । शेषप्रसिद्धिरिति । विष्णौ फलकपायगन्धानां, शिवे
कपायभस्मगन्धानां, शास्त्रि कपायगन्धयोर्दुर्गोयां रत्नगन्धयोः, विभे पाघार्घ्य-
गन्धानां, स्कन्दे कपायमृदत्नगन्धानां, हरिहरे फलस्य च प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥८०॥

सर्वौषधानि तिलमापयवप्रियङ्गु-

गोधूमशाल्यणुसमाह्वयकान्यथ स्युः ।

नीवारगार्मुकगवीधुकजर्तिलाख्य-

श्यामाकवेषुफलवास्तुकसंयुतानि ॥ ८१ ॥

विमर्शिनी

अथ हरिहरे तिलमापयवप्रियङ्गुगोधूमशाल्यणुसमाह्वयकानि (शाशा =
मन्मन्मन्) इति ग्राम्याणि सप्त । नीवारगार्मुकगवीधुकजर्तिलाख्यश्यामाक-
वेषुफलवास्तुकसंयुतानि । नीवारु = बलीकैल्यं. मन्मन्मन्मन् = काकु
पयस. मन्मन्मन्मन् = मन्मन्मन्मन्. मन्मन्मन्मन् = काकुतस्तु. मन्मन्मन्मन् =
कविस्त. मन्मन्मन्मन् = मन्मन्मन्मन्. मन्मन्मन्मन् = मन्मन्मन्मन्) इत्यारण्यैः
सप्तभिः सहितानि सर्वौषधानि स्युः । तथाचारुः —

“तिलमापनीहियवाः प्रियङ्गवश्चाणवश्च गोधूमाः ।

पता ग्रामौषध्यो नीवाराद्यास्तथैव चारण्याः ॥

नीवारश्यामाका गवीधुक्का जर्तिलाख्य वेषुफलाः ।

गार्मुकवास्तुसमेता चारण्याः सप्त च स्युरौषध्यः ॥”

इति ॥ ८१ ॥

विवरणम्

सर्वौषधानीति । तिलानीनि सप्त ग्राम्याणि, नीवारादीनि सप्तारण्या-
नीति विभागः । यद्वा —

“तिलमापयवत्रीहिगोधूमाणुप्रियद्रवः ।

तथा श्यामाकर्नीवारसर्जितिलाश्च गवेथुकाः ॥

गार्भुकाण्यवा वास्तुनिष्पावाश्च कुलस्थकाः ।

स्मृता सप्तदशौषध्य आढकीभिस्समन्विताः ॥”

इति ॥ ८१ ॥

मूलाष्टोर्ध्वशताज्यहुत्युदितसंपातं समर्प्यात्मभू-
खण्डस्थेषु हिरण्यवर्णमनुमन्येषु स्वमूलं हरौ ।

सर्वत्र स्वकमूलमेव परिजप्यान्येषु नवैर्नवै-

राच्छाद्येत्यधिवास्य तत्स्नपनतः पूर्वैऽहि रक्षेद् घटान् ॥ ८२ ॥

विमार्शनी

क्रियाशेषमाह — मूलेति । एवं कलशान् सम्पूर्य सम्पूज्य मूलाष्टोर्ध्व-
शताज्यहुत्युदितसम्पातं मूलेनाष्टोर्ध्वं शतमाज्यं हुत्वा तत्सम्पातं कलशेषु समर्प्य-
हरौ आत्मभूखण्डस्थेषु मध्यखण्डस्थकलशेषु हिरण्यवर्णमनुं ‘हिरण्यवर्णा हरि-
णीमि’ति मन्त्रम्, अन्येषु खण्डगतकलशेषु स्वमूलम् अन्यत्र देवेषु सर्वत्र अन्त-
र्बहिश्च स्वकमूलं स्वस्वमूलमेव परिजप्य नवैर्वैस्तराच्छाद्य इति उक्तप्रकारेणा-
धिवास्य तत्स्नपनतः पूर्वैऽहि घटानधिवास्य रक्षेत् ॥ ८२ ॥

विवरणम्

मूलाष्टोर्ध्वशतेति । कलशक्षेत्रोदम्भागेऽग्निमाधायाम्निमुखं विधाय
तच्चमूलेनाष्टोत्तरशतवारम् आज्यं हुत्वा पूर्णामपि हुत्वा होमशेषं समाप्य तदुत्थं
सम्पातं द्रव्यकलशेषु सिक्त्वा मूलं जपेत् । आत्मभूर्त्रेह्या । विष्णौ ब्राह्मखण्डगत-
नवकलशेषु हिरण्यवर्णामिति प्रागाद्यन्यखण्डेषु स्वमूलमपि जपेत् । अन्येषु
सर्वत्र स्वकमूलमेव परिजप्येत्यन्वयः । सर्वत्रेति । वाद्यखण्डेषु ब्राह्मखण्डे चेत्यर्थः ।
इत्यधिवास्येति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्नपनतः पूर्वैऽर्हति । विम्बाधिवासदिन-
पूर्वदिने । रात्राविति भौवः । रक्षेदिति तालत्रयादिभिरिति शेषः ॥ ८२ ॥

इति तन्त्रसमुच्चये तृतीयः पटलो मङ्गलवीजरोपणाख्यः ।

जलवासनवास्तुयागविम्बापुवकुम्भार्चनचर्चितः प्रणीतः ॥ ८३ ॥

विमर्शिनः।

पटलमुपसंहरति — इतीति । तन्त्रसमुच्चये ग्रन्थे तृतीयः वदन्ः प्रणीतः कृतः । कथंभूतः, मङ्गलबीजरोपणाद्यः मङ्गलबीजरोपणाभिधानेन परिपूर्णः, जलवासनवास्तुयागत्रिम्याह्ववकुम्भार्चनचर्चितः जलधिवासनस्य प्रसादशुद्ध्यादिवास्तुपूजायाः त्रिम्बशुद्धिकलशार्चनस्य चोक्तिभिः पूजितः ॥ ८३ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्या

तृतीयः पटलः ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अधिवासनमण्डपं तदहोऽह्वयं सङ्गृह्य गुरुर्विशोधयेत् ।

रुचिरैः परिशुषितं वितानप्रमुखैर्मृष्टसुलिप्तभूमिभागम् ॥ १ ॥

विमर्शिनः।

अथाधिवासदिवसे प्रातरेव मण्डपसंस्कारादिकं कर्तव्यमिति विवदान् पटलमारभते — आधिवासनमण्डपमिति । अथ गुरुः स्वयं तदहो तद्योग्ये अहि रुचिरैः सुन्दरैः वितानप्रमुखैः वितानाच्छादनाद्यैः परिशुषितं परितोऽलङ्कृतं मृष्टसुलिप्तभूमिभागं मार्जनालेपनाभ्यां शोभितभूप्रदेशम् अधिवासनमण्डपं देवस्याधिवासनार्थं सपादित मण्डपं सङ्गृह्य परिगृह्य विशोधयेत् विशेषेण शोधयेत् ॥ १ ॥

विपरणम्

अथाधिवासदिवसे दिवाकार्यं सर्वं वदन् अधिवासमण्डपसंस्कारमारभते — आधिवासनमण्डपमिति । तदहोऽह्वयं । तदुचिते दिवसे । दिव्यैवेत्यर्थः । सङ्गृह्येति । प्रासादपरिग्रहवन्मण्डपपरिग्रहो द्रष्टव्यः । विशेषयेतेति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति भावः । वितानप्रमुखैरिति । वितानस्तम्भपरिवेष्टनादिभिः ।

“षष्ठाचामरमालाभिर्धूपदीपाष्टमङ्गलैः ।

पङ्कजैश्शालिकृष्णैर्मुक्तादामफलादिभिः ॥” अपि चेति ।

मृष्टसुलिप्तभूमिभागमिति शौकिरुगार्जनलेपनमुच्यते । मृदुकं —

“वेदिकां च तयालिन्दं प्राङ्गणं परिशोच्य च ।”

इति ॥ १ ॥

स्नात्वा शुद्धनवीनवस्त्रपरिधाद्यचम्य तन्मण्डपं
 स्वास्त्रेक्षादिनिरस्तभूतनिवहं प्राविश्य पर्येत्य च ।
 नैर्ऋत्यामुपविश्य शोधितसमिष्टात्माथ विघ्नेश्वरं
 संपूज्याभिहितक्रमात् त्रिगुणसूत्रादीनि संसादयेत् ॥ २ ॥

विनर्शनी

तच्छोधनविधानमाह — स्नात्वेति । गुरुर्विशेषतः स्नात्वा शुद्धनवीन-
 वस्त्रपरिधायी शुद्धेन नवेन वस्त्रेण परिहितो भूत्वा आचम्य स्वास्त्रेक्षादिनिरस्त
 भूतनिवहं स्वस्वास्त्रेक्षणादिना निरस्तोऽपसारितो भूतसमूहो यत्र तन्मण्डपं
 प्राविश्यान्तर्गत्वा पर्येत्य चालिन्दमार्गेण परितश्च गत्वा नैर्ऋत्यां निर्ऋतिकोणे
 उपविश्य शोधितसमिष्टात्मा आत्मनः शोधनं मन्त्रभावनं शङ्खपूरणमात्माराधनं
 च कृत्वा अथ विघ्नेश्वरं संपूज्य त्रिगुणसूत्रादीनि अभिहितक्रमात् प्रासादशोधने
 षाभिहितेन क्रमेण संसादयेत् ॥ २ ॥

विवरणम्

स्वास्त्रेक्षादिनिरस्तभूतनिवहमिति । स्वास्त्रनिरीक्षणादिभिर्मण्डपे स-
 म्भाव्यमानभूतनिरासः प्रथमतः कार्य इति । तदुक्तम् —

“ततस्तालत्रयच्छोटीपार्थिण्याघातनिरीक्षणैः ।

दिव्यान्तरिक्षभूमिष्ठान् विधान् द्वारगतान् हरेत् ॥

प्रधानद्वारमासाद्य नाराचास्रं प्रयोजयेत् ।”

इति । पुनस्तालत्रयाद्यभिप्राकारान्तं विधायधिवासमण्डपस्यान्तर्नाराचास्रं शि-
 प्येत्यत्र तालत्रयादिकमिदानीं वास्तवतः प्रोक्ष्य चेत्येतदनन्तरं वा कार्यम् ।
 स्वास्त्रेण निरीक्षणादीनि कार्याणि । तेषां क्रमानियमः । यद्वा निरीक्षणं नारा-
 चास्रक्षेपणं च प्रधानमित्येवमभिधानम् । प्राविश्येति । प्रधानद्वारेणेति शेषः ।
 पर्येत्य चेति । अलिन्दमार्गेणेति भावः । शोधितसमिष्टात्मेति देहशुद्ध्याद्यात्मार-
 धनान्तमुक्तम् । अभिहितक्रमादिति । प्रासादशुद्धिविधाविति भावः ॥ २ ॥

विप्राननुज्ञाप्य निरेत्य मुख्यद्वारास्ततः प्रोक्ष्य च मण्डपं तत् ।

ईशादि नीप्रोपरि तन्तुदर्भस्रग्भ्यां यद्योक्तं परियेष्टयेच्च ॥ ३ ॥

१. 'त ॥ निर्गलेयाद्यन्तंमनन् समन्नाद् व्यस्ताम्यस्तेनोदितेन ध्रुवेण ।

वर्मात्राभ्या देष्टयेद् वा त्रितन्तुदर्भस्रग्भ्यां मण्डपं नीप्रदेशं ॥' एत. पाठः.

विमर्शिनी

विप्रान् दानैरनुशाप्य मुख्यद्वारा प्रधानद्वारेण निरेत्य निर्गत्य अरुतः
तन्मण्डपं च प्रोक्ष्य तालत्रयादि कृत्या तन्नुकृशसम्भ्यां नीप्रोपरि नीप्रस्योपरिभागे
यथोक्तमीशादीशपर्यन्तं परिवेष्टयेच्च ॥ ३ ॥

विवरणम्

विप्राननुज्ञाप्येति । 'दत्त्वा धेनुर्द्विभेभ्य' इत्याद्युक्तं सर्वमभिप्रेतम् ।
यथोक्तमिति । ईशान्तं व्यस्तसमस्तताराभ्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वत्राप्यथ तोरणांश्चतसृषु प्रागादिदिक्षु क्रमात्
केतुंश्चाष्टसु दर्भपल्लवपटीसंभूपितान् स्थापयेत् ।
द्वौ द्वौ द्वार्यथवा हरीशमहिषार्योस्तोरणाभ्यन्तरे
विन्यस्येद् वृषवाहने नवसु दिक्षूर्ध्वावसानं पुनः ॥ ४ ॥

विमर्शिनी

अथ सर्वत्र सर्वदेवेष्वपि पूर्वद्वारप्राधान्ये पश्चिमद्वारप्राधान्येऽपि प्रागा-
दिष्वेव चतसृषु दिक्षु क्रमात् तोरणान् स्थापयेत्, दर्भपल्लवपटीसंभूपितान् दर्भः
पल्लवैः पताक्या च समलङ्कृतान् केतून् ध्वजांश्च अष्टसु प्रागादिदिक्षु ।
हरीशमहिषार्योः अथवा द्वारि तोरणाभ्यन्तरे तोरणस्थान्तर्भागे द्वौ द्वौ केतून्
विन्यस्येत् । वृषवाहने पुनर्नवसु विक्षूर्ध्वावसानम् ऊर्ध्वगतमन्त्यमीशानकोण
एव विन्यस्येत् ॥ ४ ॥

विवरणम्

केतुंश्चाष्टसु इति । प्रागादिदिक्ष्वित्यनुपङ्गः । दर्भपल्लवपटीसंभूपितानि-
त्युभयेषां विशेषणम् । पटी तोरणेष्वेष्टनपटः । ध्वजेषु तत्पटिकेति भेदः ।
तोरणेषु समलङ्करणमर्थाप्यते । द्वौ द्वौ इति । केतुशब्दोऽनुवर्तते । तोरणाभ्यन्तर
इति । पूर्वत्र दिग्ध्वजानामपि ममानम् । ऊर्ध्वावसानमिति । नवमं ध्वज-
मैशवाद्य उपरिबुद्ध्या विन्यसेत् । यदुक्तम् — 'नवमदिशवसतिधावि'ति
॥ ४ ॥

१. 'प्राशाद् पूर्वदितः', २. 'दिक्षु ९', ३. 'तागादभेधभूपितान् । द्वौ'

प्राक्षौदुम्बररौहिणाश्चलदलोत्थश्चेश्वरे तोरणाः

सार्ये ते गुहविघ्नयोर्वटभवान्त्यास्ते हरीशाच्युते ।

प्रोक्ताः प्राक्षचतुर्थपैप्पलपुरोगास्तेऽपि मध्यस्थयुग्-

व्यत्यासान्महिपद्विपि स्युरखिलेऽपीष्टा व्रजा वणवाः ॥ ५ ॥

विमर्शनी

तोरणादीनाह — प्राक्षेति । सार्ये शास्त्रसहिते ईश्वरे प्राक्षौदुम्बर-
रौहिणाश्चलदलोत्थश्च । रोहिणो वटः । चलदलोऽश्चत्थः । तोरणाः तोरणवृक्षाः
प्रोक्ताः स्युः । गुहविघ्नयोः वटभवान्त्याः ते प्रक्षौदुम्बराश्चत्थवटाः । हरीशाच्युते
शिवनारायणविष्णोः प्राक्षचतुर्थपैप्पलपुरोगाः ते अश्वत्थोदुम्बरवटप्रक्षाः ।
महिपद्विपि तेऽपि मध्यस्थयुग्म्यत्यासाद् अश्वत्थवटोदुम्बरप्रक्षाः । अखिलेऽपि
वैणवाः ध्वजाश्चेष्टाः स्युः ॥ ५ ॥

विवरणम्

ते गुहविघ्नयोर्वटभवान्त्या इति । प्रक्षौदुम्बराश्चत्थवटजाः । हरीशाच्युत
इति । पिप्पलोदुम्बरवटप्रक्षजाः । तेऽपि मध्यस्थयुग्म्यत्यासादिति । प्रक्षवटोदुम्ब-
राश्चत्थजाः ॥ ५ ॥

द्वारां पार्श्वयुगे कृतास्त्रखननादिक्षिप्तदर्भाक्षता

दीष्टाब्जासनकेऽवटेऽस्त्रविहितोक्षादीन् क्रमात् तोरणान् ।

योगेयोगक्रचाद्घ्रियुग्भिरपि देवम्येति शूलैः सुयो-

ज्योत्तिष्ठेत्यधिदेवनाम*भिरपि न्यस्येच्छिवे मन्त्रवित् ॥ ६ ॥

विमर्शनी

स्थापनक्रियामाह — द्वारामिति । मन्त्रविद् मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः
शिवे द्वारां द्वाराणां पार्श्वयुगे पार्श्वद्वये कृतास्त्रखननादिक्षिप्तदर्भाक्षतादीष्टाब्जा-
सनके कृतमस्त्रेण खननादि खननहरणगोमयजलोक्षणानि यत्र, शिप्तं दर्भा-
क्षतादि दर्भाक्षतगन्धपुष्पाणि च यत्र, इष्टं पूजित 'गद्गाय नमः' इति पीठं च
यत्र, तस्मिन्नवटे गत्तं अस्त्रविहितोक्षादीन् अस्त्रेण कृतोक्षणार्दान् । आदिशब्देन
शोषणादिकं, स्वस्वनाममन्त्रेण प्राणायामः पूजनं चोच्यते । तोरणान् क्रमाद्
योगेयोगक्रचा 'योगे योगे तवस्तरमि'ति मन्त्रेण अद्घ्रियुग्भिः पादद्वयैः,
'देवस्य त्वे'ति मन्त्रेण शूलैरपि सुयोज्य 'उत्तिष्ठे'त्युच्चा अधिदेवनामभिः 'प्रमो-
दाय नमः' इत्यादिनाममन्त्रैरपि न्यस्येत् स्थापयेत् ॥ ६ ॥

* नाममनुभिर्न्यस्येच्छिवे' इति विवरणरीत्या पाठः.

विरणम्

कृतास्त्रखननादिक्षिप्तदर्भाक्षतादीष्टाब्जासनक इत्येकं पदम् । पूर्वमस्त्रेण
द्वादक्षिणवामपार्श्वबहिर्भागे तोरणपादोचिततया खननं पांशुनिर्हरणं गोमयजल-
लेपनं प्रोक्षणं च कृत्वा प्रणवेन गन्धपुष्पाक्षतोपेतान् ह्रस्वदर्भान् निक्षिप्य पद्म-
मात्रं पीठमर्चयेदित्यभिप्रायः । अस्त्रविहितोक्षादीनिति । अस्त्रप्रोक्षणं प्रागुक्त-
दर्भाद्यलङ्करणं शोपणादिकं तत्तन्मन्त्रप्राणायामपूजनमित्येतत्सर्वमुक्तम् । स्थापना-
नन्तरमेव बलस्त्रगलङ्करणमुचितमिति । क्रमात्तोरणानिति । शिवे 'उच्छिष्टे'त्याधिदैव-
नाममनुभिर्न्यस्येदित्यन्ययः । पादेश्शूटैश्च योजनमस्त्रप्रोक्षणानन्तरं कार्यमिति
ज्ञेयम् । मन्त्रविदिति प्रणवपुटितत्वं नमोन्तत्वमप्युक्तम् ॥ ६ ॥

तैरेवेषुभवेऽथ तैर्गुरुरिषौ स्योनाष्टथिव्या युतै-

वेदाद्यैर्महिपारिशास्तृगणपेष्वीशाच्युते तारतः ।

- प्राग्द्वादक्षिणपार्श्वपूर्वविहितस्थानेषु संस्थापयेत्

केतुंश्च क्रमविद् द्वयेषु यजतामावाह्य तद्देवताः ॥ ७ ॥

विमर्शिनी

इषुभवे तैरेव अधिदैवनामभिरेव, अथ गुरुरिषौ स्योनाष्टथिव्या ऋचा
युतैस्तैरधिदैवनामभिः, महिपारिशास्तृगणेषु वेदाद्ये 'अग्निमन्त्रे' 'इषे एवा'
'अग्न आयाहि' शक्तो देवी' इति चतुर्भिर्मन्त्रै ईशान्युते तारतश्च न्यस्येत् ।
पुनः क्रमवित् स्थानक्रमं मन्त्रक्रमं च वेत्ता गुरु प्राग्द्वादक्षिणपार्श्वपूर्वविहित-
स्थानेषु प्राग्द्दारस्य दक्षिणं पार्श्वं, दक्षिणद्वारस्य पश्चिमं पार्श्वमित्यादिविहितेषु
स्थानेषु केतुंश्च तथा संस्थापयेत् । द्वयेषु तोरणेषु ध्वजेषु च तद्देवता आवाह्य
मथोक्तरीत्या यजताम् ॥ ७ ॥

विरणम्

तैरेवेषुभव इति । अधिदैवनाममनुभिरेवेत्यर्थः । अस्त्रविहितोक्षादीन्
क्रमात् तोरणानिति सर्वेष्वपि सम्बन्धनायम् । वेदाद्यैर्महिपारिशास्तृगणेष्विति ।
'अग्निमन्त्रे' इषेत्येते त्वा' 'अग्न आयाहि रीतये' 'शक्तो देवगुरुरिष्येभिर्वेदादि-
भवेर्मन्त्रैः क्रमात्तोरणान् स्थापयेत् । नैषु तत्तद्देवनामन्त्रयोग इति भावः ।
ईशान्युते तारत इति । यदुक्तम् —

"प्रणवेन तु संस्थाप्य पूजयेत् स्वंश्च नामभिः ।"

इति । प्राग्द्वारदक्षिणेति । प्राग्द्वारस्य दक्षिणपार्श्वपूर्वकेषु केतुंश्चाष्टसु द्वौ द्वौ द्वारीत्येवं विहितेषु स्थानेष्विति । प्राग्द्वारदक्षिणपार्श्वे तोरणाभ्यन्तरे पुनरग्निकोणे ततो दक्षिणद्वारस्य पश्चिमपार्श्वे तोरणाभ्यन्तरे पुनर्निर्ऋतिकोणे इत्यादि । तथा प्राग्द्वारदक्षिणपार्श्वे उत्तरपार्श्वे च तोरणाभ्यन्तरे ततो दक्षिणद्वारपश्चिमपार्श्वे पूर्वपार्श्वे चेत्यादि इति । एतदेव सर्वं क्रमविदित्युक्तम् । द्वयेषु यजतां आवाह्यं तद्देवता इति । द्वयेषु तोरणेषु ध्वजेषु च तत्तत्तोरणस्थापनानन्तरं तत्तद्देवतामपि तस्मिंस्तस्मिन्नावाह्यं पूजयेत् ! पुनस्तत्तद् ध्वजस्थापनानन्तरं तत्तद्देवताः तस्मिंस्तस्मिन्नप्यावाह्यं पूजयेत् । अङ्गाभावे व्यापकमात्रं सकलीकरणम् । यद्वा प्रणवेन षडङ्गविधिः । अथवा अं, सुशोभनाय नमः । मां हृदयाय नमः । इं सुशोभनाय नमः । ई शिरसे स्वाहेत्यादीनि षडङ्गानि स्युः ॥ ७ ॥

सुशोभनः शार्ङ्गधरे सुभद्रः सुकर्मनामा च तथा सुहोत्रः ।
शिवे प्रमोदाभयशान्तसंज्ञा महांश्च चत्वार इति प्रदिष्टाः ॥ ८ ॥

विमर्शिनी

देवताः पठति — सुशोभन इत्यादिभिः । शार्ङ्गधरे सुशोभनः सुभद्रः सुकर्मनामा सुहोत्रश्च प्रदिष्टाः उक्ताः । अत्रत्या नामसंज्ञाभिधाह्वयादिकाः क प्रत्ययश्च स्वतोऽर्थविशेषाभावात् पद्याविरोधार्थमेव कल्पिताः । शिवे प्रमोदाभयशान्तसंज्ञा महांश्च इति चत्वारः ॥ ८ ॥

विवरणम्

इदानीं तद्देवता उपदिशति — सुशोभन इति ॥ ८ ॥

सुमङ्गलः स्थाणुहरौ सुहोत्रस्तथैव कल्याणकभद्रकौ च ।
यज्ञेशनामा महिषाभिमातौ प्रभाकरो मङ्गलसुप्रभौ च ॥ ९ ॥

विमर्शिनी

स्थाणुहरौ सुमङ्गलः सुहोत्रः तथा कल्याणकभद्रकौ च । महिषाभिमातौ महिषेशत्रौ यज्ञेशनामा प्रभाकरो मङ्गलसुप्रभौ च ॥ ९ ॥

पाण्मातुरे स्पुर्वरदो यशोदो द्वौ पुष्टिदश्रीप्रदसंज्ञितौ च ।
विष्णे सुपूर्णाह्वयपूर्णभद्रौ प्रशान्तनामा विजयाभिधश्च ॥ १० ॥

विमर्शिनी ।

पाण्मातुरे वरदो यशोदः पुष्टिदश्रीप्रदसंज्ञितौ द्वौ च । विभे सुपूर्णा-
द्वयपूर्णभद्रौ प्रशान्तेनामा विजयाभिधश्च ॥ १० ॥

आर्यः शास्ता गुहासन्नः सेनानीश्च प्रभापतौ ।

इति सप्तसु संप्रोक्ताः क्रमात् तोरणदेवताः ॥ ११ ॥

विमर्शिनी

प्रभापतौ आर्यः शास्ता गुहासन्नः सेनानीश्च । इति सप्तसु देवेषु
क्रमात् तोरणदेवताः संप्रोक्ताः ॥ ११ ॥

कुमुदकुमुदाक्षसंज्ञौ लक्ष्मीशे पुण्डरीकवामनकौ ।

अथ शङ्खकर्णसर्पादिकनेत्रौ सुमुखसुप्रतिष्ठितकौ ॥ १२ ॥

विमर्शिनी

लक्ष्मीशे कुमुदकुमुदाक्षाद्या ध्वजेशः । सर्वादिकनेत्रः सर्वनेत्रः ॥ १२ ॥

विवरणम्

वामनकसुप्रतिष्ठितकवीरभद्रकेषु फकारो वृत्तानुरोधार्थ एवेति ज्ञेयम्
॥ १२ ॥

भृङ्गीशकार्तिकेयौ वृषनन्दीशौ शिवे महाकालः ।

कुम्भोदरो महोदरनामाथो वीरभद्रको ब्रह्मा ॥ १३ ॥

विमर्शिनी

शिवे भृङ्गीशाद्या नव ॥ १३ ॥

शिवशार्ङ्गिणि गिरिशोत्सवविधास्यमानाः स्युरष्ट नन्द्याद्याः ।

भृङ्गीशाद्या नव वा कुमुदात्माद्यैस्तथाष्टभिः सहिताः ॥ १४ ॥

विमर्शिनी

शिवशार्ङ्गिणि कुमुदात्माद्यैरष्टभिः सहिताः गिरिशोत्सवविधास्यमानाः
शिवस्योत्सवे वक्ष्यमाणा नन्द्याद्या अष्ट स्युः 'नन्दिने कुमुदात्मने नम' इत्या-
दयः । तथा कुमुदात्माद्यैरष्टभिः सहिताः भृङ्गीशाद्या नव वा । 'भृङ्गीशाया
कुमुदात्मने नम' इत्याद्यष्ट । नवमे 'ब्रह्मणे नम' इत्येव ॥ १४ ॥

। विवरणम्

॥ कुमुदात्माद्यैरिति । यथा 'नन्दिने कुमुदात्मने नमः' इत्यादि, 'मृङ्गीशाय कुमुदात्मने नमः' इत्यादि । नव वेति । मृङ्गीशादिपक्षे नवमु दिक्षूर्ध्वावसान-मित्येतादिप्यते । तत्र नवमे ध्वजे केवल एव ब्रह्मा पूज्य इत्यपि प्रतिपादितं भवति ॥ १४ ॥

काली कराली विरजा मन्दरा विन्ध्यवासिनी ।

सुप्रभा सिंहवक्त्रान्त्या दुर्गायां दैत्यमर्दिनी ॥ १५ ॥

विमर्दिनी

दुर्गायां कालीकरालाद्याः । अन्त्या दैत्यमर्दिनी च ॥ १५ ॥

गोप्ता च पिङ्गलाक्षश्च वीरसेनश्च शाम्भवः ।

त्रिणेत्रशूलिनौ दक्षभीमरूपौ च शास्तरि ॥ १६ ॥

विमर्दिनी

शास्तरि गोप्त्रादयः ॥ १६ ॥

स्कन्ददन्तीन्द्रमुख्योरिन्द्राद्या दिगधीश्वराः ।

इति सप्तसु संप्रोक्ताः क्रमेण ध्वजदेवताः ॥ १७ ॥

विमर्दिनी

स्कन्ददन्तीन्द्रमुख्योः, दन्तीन्द्रमुखो गणपतिः, इन्द्राद्या दिगधीश्वराः लोकपाल एव । इति सप्तसु देवेषु क्रमेण ध्वजदेवताः संप्रोक्ताः ॥ १७ ॥

इष्ट्वा बलिं तोरणदेवताभ्यो ध्वजाधिपेभ्योऽपि च वाद्यहृद्यम् ।

दत्त्वा समाचम्य समेत्य चान्तः समाचरेद् द्वारघटार्चनाद्यम् ॥ १८ ॥

विमर्दिनी

एवमिष्ट्वा तोरणदेवताभ्यो ध्वजाधिपेभ्योऽपि च वाद्यहृद्य वाद्यधोषै-र्मनोहरं यथा भवति तथा बलिं दत्त्वा समाचम्य अन्तः समेत्य द्वारघटार्चनाद्यं समाचरेच्च ॥ १८ ॥

विवरणम्

इष्ट्वेति । बलिदानाङ्गतया पूजोक्ता । बलिं दत्त्वेत्यन्वयः । शुद्धाग्नेन भूतकूरहविषा वायं बलिः । 'सर्वधान्येन सम्पन्नं पल्लेन विमिश्रितम्' । इति चोक्तम् ॥ १८ ॥

प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्या चतुर्दक्षिणपि ।

द्वाःस्थान् पूर्णघटेषु विष्णुगुहविनायेश्वरेषु द्विदशः ।

द्वाःशाखासु यजेत वा शिवहरौ द्वाःस्थानिहायसु दि-

श्वाशेशान् कलशेषु केवलममून्त्रै तेषु सुम्भद्विषि ॥ १९ ॥

निर्मदिनो

'विष्णुगुहविनायेश्वरेषु पञ्चसु चतुर्दक्षिणपि द्विदशः द्वौ द्वौ पूर्णघटेषु पूरितकलशेषु प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्या पूर्वद्वारस्य दक्षिणोत्तरपार्श्व-
क्रमेण तथा दक्षिणस्य पश्चिमपूर्वक्रमेण तथान्ययोरपि तत्क्रमेणारभ्येत्यर्थः,
द्वाःस्थान् यजेत । शिवहरौ द्वाःशाखासु द्वाःस्थान् यजेत वा न वा । इह
शिवहरौ अष्टासु दिक्षु कलशेषु आशेशान् लोकरूपालान् यजेत । सुम्भद्विषि तेषु
कलशेषु केवलममून्त्र आशेशान् चै यजेत ॥ १९ ॥

विवरणम्

प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्येति । यथा प्राग्द्वारस्य दक्षिण-
पार्श्वे सौम्यपार्श्वे च दक्षिणद्वारस्य पश्चिमपार्श्वे पूर्वपार्श्वे चेत्यादि । द्वाःशाखासु
यजेत वा शिवहराविति । प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्येति सम्बध्यते ।
द्वाराणां द्विद्विशाखयोः द्वौ द्वौ द्वाःस्थावुक्तक्रमेण पूजयेत्, नवा पूजयेदित्यर्थः ।
अष्टासु दिक्ष्विति । द्वाःस्थपूजने तदपूजनेऽपि प्रागाद्यदिक्षु कलशेषु इन्द्राद्यष्ट
दिक्पालाः पूज्या इत्यर्थः । यदुक्तम् —

“द्वाःस्थौ सम्पूजयेद् द्वारशाखयोर्मेघ्यतोऽधिपान् ।

इन्द्रादीन् पूर्णकुम्भेषु ॥”

इत्यादि । केवलममून्त्रै तेषु सुम्भद्विषाति । प्रागाद्यदिग्गतपूर्णकुम्भेषु केवलमिन्द्रा-
दिदिक्पालानेव वा पूजयेत् । यद्वा, तोरणकलशैस्सहैव दिक्कलशेष्विन्द्रादि-
पूजा । यद्वा-तोरणकलशैस्सह द्वारकलशपूजेति विरुद्धाभिप्रायः । यदुक्तम्—

“तोरणध्वजमूलेषु षटेव्यर्च्याः स्वदेवताः ।

दिवक्रमादष्टकुम्भेषु दिगीशान् वा समर्चयेत् ॥”

इति । यज्ञेशादयन्तोरणकलशदेवताः कास्तीकराख्यायाश्च ध्वजमूलगतद्वार- ।
कलशदेवता इति ॥ १९ ॥

पद्मरागं प्रवालं विद्मरोद्भवं ।

। पुष्यनीलाश्मगर्भाणि मुक्ताफलम् ।

स्फाटिकं च न्यसेद् विष्णुविष्ण्वीशयो-

। द्वारकुम्भेषु हेमापि वा सर्वतः ॥ २० ॥

विमर्शिनी

विष्णुविष्ण्वीशयोद्वारकुम्भेषु पद्मरागं प्रवालं विद्मरोद्भवं वैडूर्यं पुष्य-
नीलाश्मगर्भाणि, अश्मगर्भं मरतकं, मुक्ताफलं स्फाटिकं च न्यसेत्, सर्वतः
सर्वत्र हेम स्वर्णमपि वा ॥ २० ॥

विवरणम्

हेमापि वा सर्वत इति । चैष्णवापेक्ष एव विकल्पः । सर्वतः सर्वेष्वपि
कलशेषु तोरणकलशेषु दिक्कलशेष्वपीत्यर्थः । यदुक्तम् —

“साधारेष्वथ कुम्भेषु जलपूर्णेपु देशिकः ।

सहिरण्येषु सर्वेषु मण्डितेष्वथ लोकपान् ॥”

इति ॥ २० ॥

द्वारपाला हरौ पूर्णपुष्करानन्दनन्दनाः ।

वीरसेनसुपेणौ च सम्भवप्रभवौ क्रमात् ॥ २१ ॥

विमर्शिनी

हरौ पूर्णपुष्कराद्याः द्वारपालाः क्रमात् स्युः ॥ २१ ॥

स्थाणौ महोदरमहाकायमहाकण्ठका महोरस्कः ।

अग्न्यादिजिह्वनेत्रौ तदनु विरूपाक्षको विशालाक्षः ॥ २२ ॥

विमर्शिनी

स्थाणौ महोदराद्याः । अग्न्यादिजिह्वनेत्रौ अग्निजिह्वोऽग्निनेत्रश्च ॥ २२ ॥

विवरणम्

महाकण्ठकविरूपाक्षकगजास्यकमेघनादकेषु ककारो वृत्तानुरोधार्थ एव
॥ २२ ॥

वीरमहाद्यौ स्वाद्यो भद्राद्यश्चारुपूर्वकः सेनाः ।
पष्ठो गुहे सुपेणः सेनावथ पूर्णाचित्रपूर्वौ च ॥ २३ ॥

विमर्शिनी

गुहे वीराद्याः सेनाः । वीरमहाद्यौ वीरसेनो महासेनश्च । स्वाद्यः
सुसेनः । भद्राद्यो भद्रसेनः । चारुपूर्वकश्चारुसेनः । पष्ठः सुपेणश्च । अथ पूर्ण-
चित्रपूर्वौ सेनौ पूर्णसेनाश्चित्रसेनश्च ॥ २३ ॥

विवरणम्

वीरमहाद्याविति । यथा वीरसेनो महासेन इत्यादि ॥ २३ ॥

गणराजि वज्रदन्तो गजास्यको भीमनाममहिपास्या ।
अथ मेघनादकाविरूपाक्षौ वरदश्च सर्वभक्षश्च ॥ २४ ॥

विमर्शिनी

गणराजि वज्रदन्ताद्याः ॥ २४ ॥

विवरणम्

भीमनामा भीम एव ॥ २४ ॥

वीरबाहुमहावीरविद्युद्दन्तविलासिनः ।
आर्ये तीक्ष्णस्तीक्ष्णदन्तस्ताराक्षश्च भवोद्भवः ॥ २५ ॥

विमर्शिनी

आर्ये वीरबाहादयः ॥ २५ ॥

महोदरादयस्तेऽष्टौ पूर्णात्मादिभिरष्टभिः ।
सम्भेदिता हरिहरे द्वारपाला इतीरिताः ॥ २६ ॥

विमर्शिनी

हरिहरे पूर्णात्मादिभिरष्टभिः सम्भेदिता युक्तास्ते महोदरादयोऽष्टौ ।
'महोदरामे पूर्णात्मने नमः' इत्यादयः । इति द्वारपाला ईरिताः ॥ २६ ॥

विवरणम्

महोदरादयस्तेऽष्टाविति । यथा 'महोदरामे पूर्णात्मने नमः' 'महाकायाय
पुष्करात्मने नमः' इत्यादि ॥ २६ ॥

सहस्रवीची विमला शतादि-

धारा प्रमोदिन्यपि धूर्जटौ स्युः ।

अर्च्याश्चतुस्तोरणकुम्भकेषु

दिवपा हरौ मन्त्रविदा स्वमन्त्रैः ॥ २७ ॥

विमर्शिनी

धूर्जटौ चतुस्तोरणकुम्भकेषु चतुर्षु तोरणमूलस्थकलशेषु सहस्रवीची विमला शतादिधारा गतधारा प्रमोदिन्यपि स्युः । हरौ तु तेषु मन्त्रविदा इन्द्रादीनां मन्त्रज्ञेन दिवपा अर्च्याः स्युः ॥ २७ ॥

दिवकल्पम्

दिवपा हराविति । इन्द्रियमवरुणसोमाः । मन्त्रविदेति । सर्वत्रावहनादिप्रयोगाभिज्ञत्वम् । प्रणवेन द्विद्विस्वरमध्यगस्वमन्त्रेण वाङ्माभिज्ञत्वं चोक्तम् । यद्वायमाशयः — ओं इन्द्राय सुराधिपतये सायुधवाहनाय सपरिवाराय नमः इत्यादयो मन्त्रा इति । दिवकलशेष्वपि समानमेतत् । तथान्येऽपि तोरणध्वजाधिपा द्वारतोरणकलशवासिनश्च सपरिवारा विभावनीयाः । तदुक्तम् —

“एता स्वगणयुक्ता वै पूज्या देव्यस्तु सर्वदा ।

सुरारिपिगितागा वै सर्वदुष्टभयङ्कराः ।” इति ॥

कार्लकाराख्याधमिषायेण एता इति निर्देशः । इति ॥ २७ ॥

कुम्भभद्रादिकौ कर्णौ श्वेतगोपूर्वकावपि ।

शिवशार्ङ्गीशयोर्द्वारमध्येऽर्च्या द्वारदेवताः ॥ २८ ॥

विमर्शिनी

शिवशार्ङ्गीशयोर्द्वारमध्ये कुम्भभद्रादिकौ कर्णौ कुम्भकर्णौ भद्रकर्णश्च, श्वेतगोपूर्वकावपि कर्णौ श्वेतकर्णौ गोकर्णश्च द्वारदेवता अर्च्याः ॥ २८ ॥

अग्न्यादीशदिगन्तमुक्तविधिना मुष्ट्यादिभिः शोधयेत्

सिद्धार्थादिभिरेव वा सजिस्त्रिकुण्डं मण्डपान्तःस्थलम् ।

प्रागासोऽञ्जलिना त्रिधात्र विकिराञ्छक्त्यात्मनि प्रोत्किरेत्

सिद्धार्थान् विकिरांश्च रक्षतु सगेपान् मार्जनोपाजितान् ॥२९॥

विमर्शिनी

क्रियाशेषमाह— अग्न्यादीति । मुष्ट्यादिभिः सिद्धार्थादिभिरेव वा, पक्षद्वयेऽपि सशित्तिकुण्डम् अमित्तिकुण्डसहितं मण्डपान्तःस्थलं प्रासादशुद्धावुक्त-
विधिना अग्न्यादीदादिगन्तं शोधयेत् अग्निकोणादीदाकोणान्तं प्रदक्षिणमत्या
शोधयित्वा पुनरग्न्यादीदान्तमपि पूर्वभागं शोधयेदित्यर्थः । शक्त्यात्मनि भुव-
नेश्वर्या पूर्णपुष्याञ्जलिं विधाय मण्डपं शक्तिमयं ध्यात्वा अत्र मण्डपे प्रागास्यो
मूत्वा अञ्जलिना विकिरान् त्रिधा प्रोत्किरेत् पूर्वं मध्ये पुनर्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोश्च ।
मार्जनेनोपार्जितान् मार्जनेन स्वीकृतान् सन्नेपान् पात्रेऽवरोपितांश्च सिद्धार्थान्
विकिरांश्च रक्षतु ॥ २९ ॥

विवरणम्

वेद्यादशुद्धिमभिधत्ते — अग्न्यादीदादिगन्तमिति । उक्तविधिनेति ।
पुरा प्रासादशुद्धौ 'दिष्टमनुना मुष्ट्याद्ययान्तर्बहिरि'त्याद्युक्तविधानेनेत्यर्थः । सिद्धा-
र्थादिभिरेव वेति । 'मुष्ट्या शकृद्धारि वा पश्चात् सर्पपमुष्टी'ति मुष्ट्यादिपक्ष-
स्तिद्धार्थादिपक्षश्चोक्तः । सशित्तिकुण्डमिति । यथासन्निधानं पूर्वादिदुण्ड-
शोधनमुक्तम् । कुम्भेश्वरधर्मास्थलमपि औचित्याच्छोधनीयम् । मण्डपस्यान्तः-
स्थलं वेदी भवति । धूपदीपान्ता शुद्धिस्सर्वापीहोक्ता । तत्र विकिरविकिरणं
गन्धानन्तरमक्षतविकिरणानन्तरं वोक्तम् । तत्प्रकारमुपदिशति — प्रागास्य
इति । प्राग्द्वारेऽपि मण्डपे वेदिपश्चिमदिशि प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नञ्जलौ पूर्णं
विकिरं गृहीत्वा तेनाञ्जलिनैव तद्विकिरं वेद्यां पश्चिमादिप्रागन्तपातबुद्ध्या
विकिरेत् । पुनस्ततो दक्षिणतः प्राङ्मुखस्तिष्ठत्तप्येवं विचार्य, उत्तरतस्तथा
तिष्ठत्तप्येवं विकिरेदिति ।

“विकिरान्विकिरेत्तिष्ठत्तिथा चोत्तानपाणिना ।” इति ।

सर्वत्र विकिरणनपीष्यत एष । तथा चोक्तम् — प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नुत्तानपा-
णिना विकिरान् मण्डपमध्ये दक्षिणवामयोर्विकीर्य पुनस्सर्वत्र विकीर्येति ।
तदा च कुण्डेष्वपि त्रेधा विकिरणम् । पुनस्तत्र सर्वत्र विकिरणं च कार्य-
मिति ॥

“शक्त्यात्मनीति सङ्कल्प्य शक्तिरूपं च मण्डपम्”

इति चोक्तम् । विष्णौ श्रीर्वाजेन । इतरेषु शक्तिबीजेन । मण्डपं शक्तिरूपं ध्यात्वा, तेनैव जलगन्धादिभिरभिपूज्य विकिरप्रयोग इति भावः । सिद्धार्थोनि-
ति । सिद्धार्थविकिरणकाले तावदैशपर्यन्तं विकीर्य सिद्धार्थशेषान्वितं तत् पात्रं
तत्र निदध्यात् । पुनर्मार्जनकाले मार्जनेनापि विकीर्णसिद्धार्थनैशदेशे सञ्चित्य
पूर्वनिहिततत्पात्रे सङ्गृह्णीयात् । तच्च पुनर्बर्धनीपीठे तत्परिभ्रमणानन्तरं विनि-
योक्तुं कुत्रचित् सङ्गृह्य रक्षेद्, एवं विकिरमपि कुम्भेशपीठे विनियोक्तुं
सङ्गृह्य रक्षेदिति । वक्ष्यति च ‘अथ पुरार्जितान् सर्पपानि’त्यादि ॥ २९ ॥

मध्येवेदि समिष्टपीठनिजशक्त्यास्थापितं मूलतो

देवेशं दिगधीश्वरानपि दिशास्त्रभ्यर्च्य कृत्वा ततः ।

पुष्पास्त्रप्रविमोचनं च परितो धूपं प्रदीपं तथा

न्यस्वारक्षतु मण्डपात्मकममुं चास्त्रत्रितालादिना ॥ ३० ॥

विमर्शिनी

मध्येवेदि वेदिमध्ये समिष्टपीठनिजशक्त्यास्थापितं समिष्टे पीठे निजायां
शक्तावावाहितं देव मूलतो दिशासु दिगधीश्वरानप्यभ्यर्च्य ततः पुष्पास्त्रप्रवि-
मोचनं परितः पुष्पेणास्त्रमन्त्रेण क्षेपणं च कृत्वा तथा धूपं प्रदीपं च न्यस्य
मण्डपात्मकममुं देवम् अस्त्रत्रितालादिना अस्त्रेण तालत्रयादिना आरक्षतु ॥ ३० ॥

विकरणम्

मध्येवेदीति । ‘पारे मध्ये पठ्या वे’ति समासः । समिष्टपीठनिजशक्त्या
स्थापितमिति । समिष्टे पीठे निजशक्तिः समिष्टपीठनिजशक्तिः तस्यां आस्था-
पितं मूलत एवावाह्य सकलितम् । मूलतोऽभ्यर्च्येति सम्बन्धः । वेदिमध्ये स्वस्ति-
कमालिख्य तत्र स्वं पीठ सम्पूज्य तस्मिन् मण्डपशक्तेः शक्त्यात्मनि प्रौत्तिके-
दिति भावनामात्रसिद्धां निजशक्तिमेव तन्मन्त्रेणावाहनसकलीकरणपूजनैः
सम्यग् विभाव्य तस्यां मण्डपात्मिकायां देवमपि तन्मन्त्रेण समावाह्य पूजयेत् ।
मध्ये विकिरपक्षे विधानमेतत् । अन्तर्विकिरपक्षे त्वयं विशेषः । शक्तिविभाव-
नायां कृतायां विकिरविकिरणं पुनर्मध्ये देवोऽपि पूजनीयः । यद्वा, शक्तिपूजा-
यामेव तस्यां देवोऽप्यावाह्य पूजनीय इति । पक्षद्वयेऽपि देवपूजायां प्रागादि-
दिक्षु इन्द्रादिलोकपालानपि सह पूजयेत् । यद्वा, तेषां तण्डिक्षु स्वस्तिकेषु पूजा ।

“तदुक्तं—

“.....परितो दिक्षु यजेद्दिङ्नायकानपि ।

तारनामस्वाधिपत्यहेतिवाहनपार्षदैः ॥”

इति । मण्डपात्मिकायाः शक्तेर्माजिनालेपनादिस्थूलशोधनवत् भूतसंहारादि-
शोधनमप्युचितम् । तदुक्तम् — “धूपदीपानन्तरं तच्छक्तिमात्मनि संहृत्य
भूतसंहारधारणानन्तरं तच्छक्तिप्रतिशङ्कमणं कृत्वा भूतसर्गानन्तरं तन्मन्त्रप्रणा-
यामव्यापकाह्नानि कृत्वा पीठपूजापूर्वकमावाह्य मण्डपशक्तिं पूजयेत्” इति ।
केचिद् वेदिमध्ये तच्छक्तिपूजामेव यदन्ति —

“पूजयेद्भन्वपुष्पैश्च शक्तिं मण्डपभूगताम् ॥”

इति । श्रीबीजेनावाह्य साङ्गं सम्पूज्य विक्षिब्ध्राद्रीन् यजेदिति च । वैष्णव-
त्वात् श्रीबीजेनेत्युक्तम् । इति ।

“शक्तौ मण्डपरूपिण्यां शान्त्यतीता तु मध्यतः ।

प्रागाविद्वारवेशेषु शान्त्यायाः क्रमतः कलः ॥

बेचाभाधारशक्त्याया धर्मायाः स्तम्भगोचराः ।

चतुर्वशेष्वधर्मायाः सत्त्वाद्यास्तद्गुणास्पदाः ॥

मायाविताने विद्या च कल्पनीया विधानतः ॥”

इति । शक्तेः सकलक्रियायामेतद् भवति । पुनः पुण्यासमोचनादि सर्वं कार्यमिति ।
मण्डपात्मकममुं देवमिति । शक्तिभयमण्डपस्यान्तरात्मतयावीस्थितमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ शिवदिशि पार्जन्यांशके वा लिखित्वा

वसुदलकमलं तद्दक्षिणे स्वस्तिकं च ।

सैरसिरुहि सशालीवत्सदर्भादिपीठे

न्यसतु कलशनाथं स्वस्तिके कर्करिं च ॥ ३१ ॥

विमर्शिनी

कुम्भेशपूजामाह — अथेति । अथ तदनन्तरं शिवदिशि पार्जन्यांशके
वास्तुगतपार्जन्यस्यांशे वा वसुदलकमलम् अष्टदलं पञ्च तद्दक्षिणे स्वस्तिकं च
लिखित्वा सशालीवत्सदर्भादिपीठे शालीसहितवत्सदर्भतण्डुलादिभिः कृते पीठे सर-
सिरुहि पद्मे कलशनाथं कुम्भेशं स्वस्तिके कर्करिं सनातं कुम्भं च न्यसतु ॥ ३१ ॥

१. 'शत शिवकोणे दोषिकः कल्पदिना' क. पाठः २. 'न्येअपि वा कल्प-
देवा' ३. 'रात्रं स्व' स. पाठ.

विरणम्

इदानीं कुम्भेशपूजां वक्तुमागते— अथ शिवदिशीति । वास्तुपदामि-
प्रायमेतत् । तत्रालिन्दोद्देश ईशानपदे पर्जन्यपदे वेति । वसुदत्तकमलमिति ।
अष्टदलं पद्मम् । तच्च पीठपर्यन्तं स्यात् । सरसिरुहाति । तस्मिन् कमले । कलश-
राजमिति । कुम्भेशन्यग्निलतया सादनमेतदुक्तम् । स्वस्तिके कर्करा चेति ।
न्यसत्त्वित्यनुपज्यते । शालिद्रर्भवन्यादिभिः पीठरचनमिहाप्युचितं कार्यम् ॥ ३१ ॥

आराध्य योगासनमत्र तोयैः सिक्तं प्रसक्तं गुणगन्धधूपैः ।
मुसंस्कृतं न्यस्तकुशाद्यमिष्टं घटं समुत्तानितमात्तकूर्चम् ॥ ३२ ॥
सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पं मुधीः समापूर्य जलैश्च पूतैः ।
तत्रैष्टवर्णाम्बुरुहोपविष्टमूर्त्यन्तरुद्यत्संकलात्मतत्त्वे ॥ ३३ ॥
व्याधारपद्मेष्वभिवाह्य चात्मविद्यापराख्यान्यपि तत्त्वकानि ।
सर्वेषु सम्पूजयतु त्रिणेत्रे परांशसम्पन्नशिवानि मन्त्री ॥ ३४ ॥

विनिर्दिनी

तत्पूजाविधानं सूत्रयति— आराध्येत्यादिभिः । अत्र अष्टदलपद्मे
पीठे योगासनमाराध्य तोयैः सिक्तं क्षालितं, गुणगन्धधूपैः प्रसक्तं गुणेन
वेष्टितं गन्धेन लिप्तं धूपेन धूपितं च, मुसंस्कृतं धारणादिभिः शोधितं, न्यस्त-
कुशाद्यं कृतदर्भविन्यासगन्धजलोक्षणादिकम्, इष्टं पूजितं, समुत्तानितं यथा-
विधि स्थापितम्, आत्तकूर्चं, सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पं हेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पैर्यो-
जितं घटं मुधीः मानसपूरणकृद् गुरुः पूतैर्गालितपूजितैर्जलैश्च समापूर्य इष्ट-
वर्णाम्बुरुहोपविष्टमूर्त्यन्तरुद्यत्संकलात्मतत्त्वे इष्टे लिपिपङ्कजे उपविष्टाया मूर्त्तोरन्तः
प्रकाश्यमानैः कलासहितैरात्मनस्तत्त्वैश्च युक्ते तत्र कलशे व्याधारपद्मेषु मूला-
धारकलशगतमन्त्रमूर्त्तैर्मूलाधारहृदयभूमध्येषु सर्वेषु देवेषु आत्मविद्यापराख्यानि
तत्त्वानि 'ओं अं नमः परायात्मतत्त्वात्मने नमः' 'ओं उं नमः पराय विद्या-
तत्त्वात्मने नमः' 'ओं मं पराय परतत्त्वात्मने नमः' इति मन्त्रैस्तान्यावाह्य
सम्पूजयतु च । त्रिणेत्रे परांशसम्पन्नशिवानि परांशे परतत्त्वस्थाने योजित-
शिवतत्त्वानि 'ओं मं नमः शिवाय शिवतत्त्वात्मने नमः' इति मन्त्रेण च ।
मन्त्रीत्यनेन वक्ष्यमाणाद् ब्रह्मकलशपूजनात् पूजाविधानं स्वीकर्तव्यमिति सूचितम्-
॥ ३२, ३३, ३४ ॥

विवरणम्

तोयैः सिक्तमिति । 'अग्नेणासिच्य तोयै रित्येतदुक्तम् । प्रसक्तं गुणगन्ध-
धूपैरिति । गुणः सूत्रम् । 'कलयतु क्वचनेन धिसूत्रेणै'त्यादिकमुक्तम् । सुसं-
स्कृतमिति शोपणादिसंस्कारपञ्चकम् । न्यस्तकुशाद्यमिति वक्ष्यमाणरीत्या
दर्भन्यासगन्धोदकप्रोक्षणाक्षतविकिरणानि । इष्टमिति । मूलेन जलगन्धादिभिः
पूजितम् । सद्युत्तानितमित्युत्तानीकरणं स्वपीठमध्ये विन्यसनं चोक्तम् । आत्-
कूर्चमिति । आत्तः परिगृहीतो निक्षिप्ततया कूर्चो यनेति समासः । प्रणवप्रोक्षण-
पूर्वकमक्षप्रोक्षितयमादिसंस्कृतकूर्चन्यसनमनेनोक्तम् ॥ ३२ ॥

सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पमिति । अक्षप्रोक्षणादिसंस्कृतद्रव्यन्यासः ।।
सुधीरिति मानसपूरणाभिगयम् । पूतैरिति । ऐशभारो फटाहादौ नवपटगौरितैः ।
वरुणापूजाद्युपलक्षणमेतत् । तत्रेति । तस्मिन् कलशे । इष्टवर्णांशुरुहेति । पूजिते वर्णां
शुरुहे लिपिपङ्कज उपविष्टायाः आवाहितपूजिततया आसीनाया मूर्तेः अन्तरुहः
भवति राकलात्मतत्त्वं यत्रेति, तत्रेत्येतद्विशेषणतया बहुव्रीहिः । इष्टवर्णांशु-
रुहायाः उपविष्टायाम् मूर्तेरिति वा स्यात् । तदा मूर्तेः लिपिपङ्कजपूजा लभ्यते ।
सकलात्मतत्त्वं इति विद्यादेहावाहनाभिप्रायमेतत् । सकलं हि सदात्मतत्त्वं हि
विद्यादेहः । यद्वा सकलानि सर्वाण्यात्मतत्त्वानि स्वस्वदेवस्य तत्त्वानि यत्र तत्
सकलात्मतत्त्वम् । विद्यादेहान्तस्तद्वयवशक्तितया तत्त्वावाहनमप्यनेनोक्तम् ।
अथवा सह कलाभिरस्त्रीयत्स्त्वैश्च वर्तत इति सकलात्मतत्त्वम् । मूर्तेः मूलाधा-
राधारत्रयेऽस्मिसूर्यसोमकलानां विधिवदावाहनम् । विद्यादेहे तत्त्वावाहनं च ।
एवमुक्तं न्यासपूजान्वितं सर्वमावाहनमिति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

ऋषाधारपत्रेष्विति । मूलाधारे हृदये पुनर्धूमध्ये मूर्धनि द्वादशान्ते वा ।
पद्मपदेनैतद् दर्शितं— पूर्वमन्यादिकलावाहना न कृत्वा चेदिदानीं सासां न्यास-
मात्रमवश्यं कर्तव्यमिति । त्रिनेत्र इति । परतत्त्वस्थाने शिवतत्त्वं स्यादित्यर्थः ।
मन्त्रीति । मन्त्रप्रयोगाभिज्ञः । यथा 'ओं अं नमः परायात्मतत्त्वात्मने नम'
इत्यादि । शैवे तु 'ओं अं नमः शिवायात्मतत्त्वात्मने नम' इत्यादि । एतदपि परा-
शास्त्रिगन्तशिवानीत्यनेनैव लभ्यते । प्रणवादिपद्यपदैरेषां पद्यान्न्यासः । प्रणव-
प्रयतत्त्वमन्त्रामन्त्रितपद्यादियोगोऽप्यावाहनयोर् मन्त्रीत्येषोक्तः । 'ओं सं सां ह्रीं
हं सः' इत्यादियोगोऽपीत्यत इति ॥ ३४ ॥

१. 'प्रोक्षण' प. पाठः.

२. 'न' ग. पाठः.

तस्मिन् पल्लवचक्रिकादिघटिते तारोपचारादिना

देवेशं कलशेऽभिवाह्य निजमूलेनार्णतत्त्वादिभिः ।

साकल्यं परिकल्प्य कल्पविधिना दत्त्वोपहारान् क्रमात्

सम्पूज्याथ निवेद्य तोपणसपर्यां च प्रकुर्याद् गुरुः ॥ ३५ ॥

विमर्शिनी

अथ गुरुः पल्लवचक्रिकादिघटिते पल्लवचक्रिकातण्डुलदर्भाक्षतफलगन्धां
पुष्पैर्युक्ते तस्मिन् कलशे तारोपचारादिना निजमूलेन देवेशमभिवाह्य अर्णतत्त्वा-
दिभिः लिपितत्वमूलाक्षराङ्गादिभिः साकल्यं सकलत्वं परिकल्प्य कल्पविधिना
पूजापटले वक्ष्यमाणविधानेनोपहारान् क्रमाद् दत्त्वा सम्पूज्य निवेद्य तोपसपर्यां
पसन्नपूजां च प्रकुर्यात् ॥ ३५ ॥

विवरणम्

पल्लवचक्रिकादिघटिते इति । पल्लवाधलङ्करणं कलशापटलवक्ष्यमाण-
रीत्या कार्यम् । तारोपचारादिना निजमूलेनेत्यन्वयः । अर्णतत्त्वादिभिरिति मूला-
क्षराङ्गादिग्रहणम् । कल्पविधिनेति । स्वागमोक्तीत्या पूर्वं कलशापूजाक्रमकथन-
मेदानीं कल्पविधिनेत्यभिधानं च पूजासङ्कोचाकरणार्थमिति बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

प्रकल्पयोगासनपूजनादिकां

गलन्तिकां गालितवारिपूरिताम् ।

ततो निजास्त्रेण कृताभिवाहनां

प्रकल्पिताङ्गामनुना प्रपूजयेत् ॥ ३६ ॥

पुत्रासनो

ततः प्रकल्पयोगासनपूजनादिकां कृतपीठपूजादिकां, गालितवारिपूरित-
गालितैर्जैलैः पूरितां, निजास्त्रेण कृताभिवाहनां स्वस्वास्त्रेण कृतावाहनां
प्रकल्पिताङ्गाम् अस्त्रमन्त्रस्याङ्गैः कृताङ्गां गलन्तिकां कर्करीम् अनुनास्त्रेण
प्रपूजयेत् ॥ ३६ ॥

विवरणम्

प्रकल्पयोगासनपूजनादिकामिति कुम्भसंस्कारकूर्चन्यासग्रहणम् ।
गलन्तिकां वर्धनीम् । प्रकल्पिताङ्गामिति । लिपितत्त्वास्त्रियाङ्गन्यासकथनम् ।

अमुना प्रपूजयेदिति । अस्त्रेण साङ्गेन सावरणं परिपूज्य निवेद्य प्रसन्नपूजामपि ।
कुर्यादिति भावः । पूजान्ते कुम्भेशे मूलत्रितत्त्वजपो वर्धन्यामन्त्राद्योत्तरशत-
जपश्च कार्यः । तदुक्तम्—

“अस्त्रेण शतवारं तु मन्त्रयित्वा तु वर्धनीम् ।
इति ॥ ३६ ॥

ततः करकधारया विहितकुब्जमूलोक्षया
प्रदक्षिणपरिभ्रमं वितनुयादलिन्देऽस्ततः ।
घटं नयतु पृष्ठतोऽप्यथ पुरार्जितान् सर्पपान्
विकीर्य करकं घटीं विकिरकांश्च पीठे न्यसेत् ॥ ३७ ॥

विमर्दिनी

ततोऽलिन्दे विहितकुब्जमूलोक्षया विहितं विधीयमानं कुब्जमूलोक्षयां
यया तथा करकधारयास्ततोऽस्त्रमन्त्रं जपन् प्रदक्षिणपरिभ्रमम् ईशादीशार्पणं प्रद-
क्षिणक्रमेण परितो भ्रमणं वितनुयात् । पृष्ठतः तत्पृष्ठमार्गेण घटं कुम्भेशं नयतु ।
अथ पुरार्जितान् प्राङ् मण्डपशोधने गृहीतान् सर्पपान् विकीर्य करकं कर्फी
न्यसेत् । पीठे विकिरकांश्च विकीर्य घटीं कुम्भेशं न्यसेत् ॥ ३७ ॥

विवरणम्

विहितकुब्जमूलोक्षयेति करकधाराया विशेषणम् । विहिता कृता अलि-
न्दस्यैव कुब्जमूले उक्षा उक्षणं सेको यया सा तथोक्ता । ततः प्रदक्षिणपरि-
भ्रममिति । ईशादारभ्य तदन्तमिति भावः । तदुक्तम्—

“ईशानान्तं परिभ्रम्य तत आरभ्य साधकः ।”

इति । घटं नयतु पृष्ठत इति । तदप्युक्तम्— ‘घटं तेनैव मार्गेणे’ति । रक्षार्थं
वर्धन्याः परिभ्रमणं भूपरिग्रहार्थं कुम्भेशस्येति ज्ञेयम् । गुरुवर्धनीं नयतु
मूर्तिपः कुम्भेशमपि, विपर्ययेण वेति । पुरार्जितानिति । सिद्धार्थान् विकिरांश्च ।
रक्षित्वादि पुरोक्तम् । करकं स्वे पीठे सर्पपान् विकीर्य न्यसेत् । कुम्भेशं च
स्वे पीठे विकिरान् क्षिप्वेति विवेकः ॥ ३७ ॥

आधारत्रितये यथापुरमदः सम्पूज्य तत्त्रयं
मूलेनात्र विभाव्य देवमणुना साङ्गं समम्पर्चयेत् ।

पूर्णाकृत्य गलन्तिकामपि यजेत् स्वास्त्रेण कृत्वा द्वयो-
नैवेद्यं परितोप्य रक्षतु घटौ द्वेकांशुकावेष्टितौ ॥ ३८ ॥

निर्माणिना

आधारत्रितये अदः एतत् तत्त्वत्रयं यथापुरं पूर्ववत् सम्पूज्य अत्र
मूलेनाणुना देवं (परि ? यि)भाव्य आवाह्य साङ्गं सकलीकृतं तं समम्यर्चयेत् ।
गलन्तिनां कर्करामपि पूर्णाकृत्य स्वास्त्रेण यजेत् । द्वयोरपि नैवेद्यं कृत्वा
परितोप्य प्रसन्नपूजां कृत्वा द्वेकांशुकावेष्टितौ वरुद्वयेन वस्त्रेण च वेष्टितौ
कुम्भेशकर्कराघटौ रक्षतु ॥ ३८ ॥

विवरणम्

अत्र अदस्तत्त्वत्रयं यथापुरं सम्पूजयेति । अत्रेति कुम्भेऽत्रे । यथा-
पुरमित्यावाहनादिपूर्वकम् । मूलेनाणुना देवं च विभाव्येति पुनः स्वमूलेनावाह-
नादिकमुक्तम् । पूर्णाकृत्य गलन्तिकामर्षाति । वर्धनां पूर्वोत्तरेव गालितोदकैः
सुपूर्णां कृत्वेत्यर्थः । यजेत् स्वास्त्रेणेत्यावाहनादिकमुक्तम् । घटाविति । कुम्भेशं
वर्धनां च । 'पुमान् स्त्रिये'त्येकशेषः । द्वेकांशुकावेष्टिताविति । कुम्भेशेऽशुकद्वयं
वर्धन्यामेकमिति विभागः ॥ ३८ ॥

स्विष्टात्मा परिमार्जनादिपरिशुद्धेऽस्त्रान्ततारोक्षिते

चार्यग्न्यभ्युमहीवियद्दहनबीजैस्तत्त्वसंख्योदितैः ।

सन्ध्यासुमसां विधाय परिशोषादिप्रदाहान्तिमं

तद्विशेषिकशोधनं परिलिखेत् कुण्डे स्वके स्वोक्तवत् ॥ ३९ ॥

विमर्शिनी

अग्निजननमाह — स्विष्टात्मेति । असौ गुरुः स्विष्टात्मा सकलीकरण-
शङ्खपूरणानन्तरं कृतात्मारोधनो भूत्वा गणेशमभ्यर्च्य परिमार्जनादिपरिशुद्धे ।
अत्र मण्डपशोधनेन सह बुरडानामपि परिशोधनं क्रियते । अपरत्राप्यग्निजनने
मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धिः कार्येत्यभिप्रायः । अस्त्रान्ततारोक्षिते 'ओं हुं फटि'ति
मन्त्रेण प्रोक्षिते स्वके (कुण्डे) आचार्यकुण्डे तत्त्वसंख्योदितैः प्रत्येकं पञ्चवि-

० १. 'नव्यसर्वनरावेष्टय रक्षेद् घटौ ॥', १ 'कुण्डे स्वे कृतामार्जनादिपरिशोधे
वायुवहणम्भुव्योमिरानलबीजमन्त्रसारकृत्याकृतमात्रं क्रमात् । आपच्छन्नितं विधा',
३. 'गुह्यरिति प्रोत्पादयेत् पावकम् ॥' ख पाठः, 'प्रयत्नयेत् कुण्डे 'स्वकेऽपानलम्' ॥
क. पाठ . समनन्तरपदव्याख्यारित्या विवरणवारत्त्याप्येव एव पाठ इति प्रतीयते ।

शतिसंख्यया जतैः वाय्वन्यम्बुमहोवियद्हनवीजैः यं रं वं लं हं रं इति वीजैः असुं प्राणं सन्धार्य संयम्य परिशोषादिप्रदाहान्तिमं शोषणदहनश्रावण-
काठिन्यसुपिरीकरणदहनात्मकं तद्वैशेषिकशोधनं तस्य कुण्डस्य विशेषशोधनं
विधाय स्वोक्तवत् स्वोक्तप्रकारेण परिलिखेत् ॥ ३९ ॥

विवरणम्

अथाधिजननं प्रस्तौति — स्विष्टात्मेति । देहशुद्ध्याच्चात्पाराधनान्तमु-
क्तम् । गणपतिपूजादि सर्वं सामान्यसिद्धम् । परिमार्जनादिपरिशुद्ध इति
कुण्डे स्वक इत्यत्रान्ययः । परिमार्जनादिमिस्तशिक्षिकुण्डं मण्डपान्तःस्थलमित्यु-
दिष्टाभिः शुद्धिभिः परिशोधिते । पूर्वं परिशोधनासम्भवे पुनरिदानीं तत्कार्यमिति
चाभिप्रायः । अस्मान्ततारः फडन्तप्रणवः । वाय्वादिपञ्चवीजैः शोषणादिपञ्चकं
कुण्डशरीरस्यैव । पुनर्वह्निवीजेन प्रदाह आयतनोद्देशस्येत्यवबोद्धव्यम् । तत्त्व-
सङ्घोदितैस्तन्यार्येति । पञ्चविंशतिसङ्घाजतैः कुम्भप्राणायामा उक्ताः । अ-
साविति गुरुः । तद्वैशेषिकशोधनमिति । परिमार्जनादिशोधनं सामान्यं, शोषणा-
दि त्विदं विशेषशोधनमिति भावः । यद्वा वैशेषिकं सामान्यमूतविकृतित्वात् ।
कुण्डशक्तेः शरीरं कुण्डरूपमुच्यते । यदुक्तम् —

“प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाहू दक्षिणसौम्ययोः ।

उदरं कुण्डमित्युक्तं योनि पादौ च पश्चिमे ॥”

इति । तस्य शोधनं भूतसंहारादिलक्षणम् । तदुक्तम् —

“कुण्डाभिमानिनीं शक्तिं संहृत्योत्पादयेत् पुनः ।

उद्धातावृत्तियोगेन प्राणायामपुरस्सरम् ॥ ”

इति । तत्त्वसङ्घोदितैरिति । तत्त्वाय तद्वावाय वाय्वन्यदिभावापत्तये सद्गताः
पोडश तद्द्विगुणतद्द्विगुणरूपा रेचकादिलक्षणाः तानिरदितैरिति व्याख्येयम् ।
कुण्डजीवशक्तिमात्मन्याहृत्य भूतसंहारशोषणादिपञ्चकृतजीवप्रतिमं प्रमणसूतसर्गा-
यतनोद्देशप्रदाहप्राणायामं कृत्वा लिपिन्यासं कुर्यात् । स्वके कुण्डे इति । यद्वा
तावत् कुण्डं तद्वन्त्रात्मके कुण्डे मन्त्रे अग्निं प्रजनयेदिति । यत् उक्तम् —

“कुण्डस्था वैष्णवी शक्तिः प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिना”

इत्यादि । तत्र प्रथमं प्रणवन्यासः ।

“व्यापय्य तारतः कुण्डं तदंशान्मोखलात्रये ।
 गर्तेऽन्तर्विन्दुनादादीन् व्यापकत्वेन विन्यसेत् ॥
 सप्तवर्गपदे गर्ते पर्जन्याद्यञ्जजावधि ।
 पदेषु विन्यसेद् विद्वानादिहान्तां च मातृकाम् ॥”

अञ्जजो ब्रह्मा मध्यपद एव हलशाक्ष(र)न्यासः । वक्ष्यति च — ‘हलशाक्षरं मध्यभाग’ इति ।

“न्यसेत् स्वस्वजिनार्णान् प्रागादिषु पदेषु तु ।
 तान् सुपश्चिमान्तेषु तारेण व्यापयेत् पुनः ॥”

गर्तेर्देशं प्रागादिपश्चिमान्तं चतुर्विंशतिधा विभज्य तेषु पदेषु गायत्र्या वर्ण-
 न्यासः ।

“गर्तवप्रेऽपि पूर्वादिचतुर्भेपु विन्यसेत् ।
 पद् पद् पदानि सङ्कल्प्य गायत्र्यर्णान् विभागवित् ॥
 व्यापय्य जीवतत्त्वेन शेषतत्त्वान्यथ क्रपात् ।
 प्रागादिपश्चिमान्तेषु पदेषु त्र्यष्टसु न्यसेत् ॥
 शैवे शिवादितत्त्वानि द्वादश व्यापकत्वेना ।
 विन्यस्य शेषतत्त्वानि प्रागादिषु पदेषुऽपि ॥
 पश्चिमादिपुरोन्तेषु योनौ पञ्चदश स्वरान् ।
 पदेषु विन्यसेत् गर्ते विसर्गं होमदेशतः ॥
 शक्त्या व्यापय्य तस्यांशांस्त्रीन्यसेन्मेषलास्यथ ॥
 विन्द्वादीन् व्यापयेद्गर्ते तदङ्गान्यपि विन्यसेत् ॥”

इति । तत्तन्त्यासानन्तरं तत्तत्पूजापि कार्येति । प्रागुक्ताधिकसंस्कारेण कुण्डश-
 क्तेः संहारसामर्थ्यं वा साधनीयम् । तदुक्तम् —

“लीयते विधमत्रेति कुण्डं तद्विश्वकुण्डनात् ।

इति । यद्वा, होमोद्देशे विन्दुलक्षणायाः संहारशक्तेः स्फूर्त्यर्थमेतन् । तदा स्व-
 मृतबीजेन सर्गशक्तेः स्फूर्तिर्गपि भावनीया । यदप्युक्तम्—

“अग्निरूपेण संहारं सोमरूपेण चोदयन् ।

करोति विन्दुयुग्मस्था’ इति ॥ ३९ ॥

तारेणाजितसुम्भजिद्धरिहरे रेखासुदग्गामिनीं

प्रागग्रे च तदन्तयोर्विलिखतु द्वे ते च तिस्रोऽन्तरा ।

तच्छेषेष्वथ तिस्र एव विलिखेत् पाश्चात्यरेखोर्ध्वतो

याम्यादिक्रमतो महेशगुहयोस्ताः स्वास्त्रतः कल्पविद् ॥ ४० ॥

विमर्दिनी

कल्पविद् अजितसुम्भजिद्धरिहरे विष्णुदुर्गाशिवनारायणेषु तारेण उद्-
गामिनीं पश्चिमभागे दक्षिणत आरभ्योदगप्रां रेखां विलिखतु, तदन्तयोस्तस्या
रेखायाः पार्श्वयोः (प्रागग्रे) द्वे रेखे च, ते अन्तरा तयोःन्तराले दक्षिणत
आरभ्य तिस्रश्च । अथ तच्छेषेषु शिवस्कन्दगणपतिशास्त्रेषु प्राश्चात्यरेखोर्ध्वतः
पश्चिमरेखावसाने याम्यादिक्रमतस्तिस्र एव विलिखेत् । कल्पविदित्यनेन स्व-
चरणोक्ता रेखा लिखेद्वेति च सूचितम् । महेशगुहयोस्ता रेखाः स्वास्त्रतो
विलिखेत् ॥ ४० ॥

विरणम्

अथानलं प्रजनयेदित्ययमुद्देशः कथमित्याह— तारेणेति । प्रादेशमात्रा
इह रेखाः स्युः । तदन्तयोः प्रागग्रे च द्वे इति । रेखे इति शेषः । याम्या-
दिक्रमत इत्येतदिहापि योजनायम् । ते चान्तरा तिस्र इति । तयोर्मध्ये
इत्यर्थः । पाश्चात्यरेखोर्ध्वत इति । रेखासुदग्गामिनीमित्यस्याः प्राग्भाग इत्यर्थः ।
महेशगुहव्यतिरिक्तेषु तारत एव । कल्पविदिति... ॥ ४० ॥

स्कन्देशयोः कवचतो ध्रुवतः परेषु

भूयः समुक्ष्य सलिलैः शकलं निरस्य ।

न्यसेत् सगन्धकुसुमाक्षतवारिकूर्चै-

स्तारेण विष्टरमिहार्हतु योगपीठम् ॥ ४१ ॥

विमर्दिनी

भूयः स्कन्देशयोः कवचतः, परेषु ध्रुवतश्च सलिलैः समुक्ष्य शकलं
निरस्य सगन्धकुसुमाक्षतवारिकूर्चैः गन्धसहितपुन्पासतजलहूर्चैस्तारेण विष्टर-
मणोरुपवेशनयोग्यं पीठं न्यसेत् । इह विष्टरे योगपीठमर्हतु च ॥ ४१ ॥

१. 'अश्रुणा विधिवदावतर्नं तित्ति... भूयः समुक्ष्य सलिलैः शकलं निरस्य ।
इत्ता सगन्धकुसुमाक्षतवारिकूर्चैस्तारेण' प. पाठ. २. '५ तारे' क. पाठः.

विवरणम्

शकलं निरस्येति । नैर्ऋतदिश्यल्लेणेति सामान्यावसेयम् । १. कूर्चपदेन कलशपटलभाविर्कूर्चग्रहणम् । विष्टरमित्यौचित्याच्छयनीयरूपमित्यवसीयते ॥ ४१ ॥

श्रीबीजेन प्रकृतिमभिवाद्याजितेऽन्येषु शक्त्या
चेष्ट्वा दीर्घस्वरभिदुरबीजाङ्गसाङ्गीकृतां ताम् ।
पुत्रीयन्तीं शुचिमृतुमतीं प्राक्छिरस्कां रतोत्का-
मुत्तानाङ्गीमुदरकुहरीभूतकुण्डां स्मरेत् ॥ ४२ ॥

विमर्शिनी

अजिते श्रीबीजेन, अन्येषु शक्त्या भुवनेश्वर्या च प्रकृतिं जगत्कारण-
भूतां शक्तिमभिवाद्य दीर्घस्वरभिदुरबीजाङ्गसाङ्गीकृतां दीर्घस्वरभेदितेन श्रीबी-
जेन शक्तिबीजेन वा कृतेरङ्गैः सकलीकृतामिष्ट्वा तां प्रकृतिम् ऋतुमतीं
सजातर्तुकाला, शुचिं शुद्धाम् । शुचिशब्द उभयथा योज्यः । शुचिमर्शि
पुत्रीयन्तीम् अग्निमात्मनः पुत्रमिच्छन्तीं च, प्राक्छिरस्का कुण्डस्य प्राग्भागगत-
शिरोभागयुक्तां पश्चिमगतपादा च, रतोत्कां सुरत उन्मनस्काम्, उत्तानाङ्गीम्
उत्तानावयवाम्, उदरकुहरीभूतकुण्डाम् उदरकुहरत्वेन कल्पितकुण्डां च
स्मरेत् ॥ ४२ ॥

विवरणम्

शक्त्या चेति । आवाद्येत्यनुकर्ष । दीर्घैः स्वरैर्भिदुरं तद्बीजं श्रां श्रीमित्या-
दि हां हीमित्याद्यपि लिपितत्त्वन्यासावपीह युक्तौ । तामिष्ट्वेति जलगन्धादिभिस्स-
पयोक्ता पुत्रीयन्तीं शुचिमिति । अग्निमात्मनः पुत्रमिच्छन्तीं, शुचिमिति
स्नातालङ्कृतामिति चार्थः । ऋतुमतीमिति । गर्भाधानकालयोगिनीम् । प्राक्छिर-
स्कामिति । यदुक्तम् — प्राच्यां शिरस्समाख्यातम् । इत्यादि । रतोत्कामिति ।
वागीश्वरीशक्तिरियम् । वागीश्वरेण सह सम्प्रयोगोन्मना भवतीति । भावः ।
तदा ध्यानार्थमेतावदुक्तम् । स्वात्मनश्च वागीश्वरभावधिया मूलप्राणायामाङ्ग-
न्यासाद्यपि कार्यमिति ज्ञेयम् । स्मरेच्चेत्यनेनैतदपि सूचितम् । वक्ष्यति च —
'विभुवीर्यमयमि'ति । तत्रोक्तम् — 'ध्यात्वात्मानं शिवं देवमि'त्यादि । पाद्यादि
दत्त्वा परिपूज्यार्घ्यदानमपि कार्यम् ॥ ४२ ॥

विप्रावसध्यं निभृतोपनीतमर्काश्मजं वारणिसम्भवं वा ।

हव्यादमादाय निषाय नामौ ऋव्यादभागं निर्ऋती निरस्येत् ॥ ४३ ॥ -

विमर्शिनो

विप्रावसध्यं ब्राह्मणस्य महानसमवम्, अर्काश्मजं सूर्यकान्तात्पयोगा-
ज्जितं वा, अरणिसम्भवं अरणिभ्यां गघनात् सम्भूतं वा निभृतोपनीतं गूढो-
पनीतं हव्यादमाग्निमादाय नामौ निषाय ऋव्यादभागं राक्षसांश्च निर्ऋती वहि-
निर्ऋतिभागे निरस्येत् त्यजेत् ॥ ४३ ॥

विवरणम्

विप्रावसध्यमिति । ब्राह्मणगृहसम्भवं । निभृतोपनीतमिति । शरा-
धादिपात्रे सुनृतनलुब्धतया प्रशान्ततया कृत्वा भूर्धिपेनोपाहृतमित्यर्थः । पात्रा-
न्तरेण उपर्याच्छ्रदनमपि कार्यम् । अर्काश्मा सूर्यकान्तम् । हव्यादमादायेति ।
आग्निं प्रणवेन परिगृह्येत्यर्थः । निषाय नामाविति । दर्भसंस्तरे कुचं वा न्यस-
नम् । ऋव्यादभागमिति । रक्षसां भागम् । स चाङ्गारमात्रं दर्भोद्योतो वा अक्षेण
षां तूष्णीं वा निरासः ॥ ४३ ॥

उभ्रीय वह्निचितिमात्मनि संविलाप्य

कृत्वा प्रदाहचरमां परिशुद्धिभयौ ।

प्रत्यर्प्य तत्र चितिमात्मगतां निजेन

जीजेन तारपुटितेन यजेद्य किञ्चित् ॥ ४४ ॥

विमर्शिनो

वह्निचितिमाग्निचित्यम् उनीयोर्ध्वं नीत्वा स्वात्मनि स्वस्य गुरोरात्मनि
योऽप्यित्वा प्राणायामेन संविलाप्यामी प्रदाहचरमां परिशुद्धिं शोषणदहने स्व-
स्वर्वाजेन कृत्वा 'ओं पश्चाय नमः' इति पूजितपीठे तत्रामी वा आत्मगतां पूर्वं
योजितां चितिं चैतन्मन्त्रं प्रत्यर्प्य आवास तारपुटितेन निजेन नीजेन 'ओं
रं ओं नमः' इत्यनेन किञ्चिद् यजेच्च ॥ ४४ ॥

विवरणम्

उभ्रीय-वह्निचितिमिति । फडन्तयणवभोक्षणमन्त्रेण, तातत्रयाद्यपि
सामान्यसिद्धम् । प्रणवेनैतदुत्तममात्मनि संविलापनं च भवति । प्रदाहचरमा-

मिति । शोषणं दहनं च । प्रत्यप्येति प्रणवेनैव प्रतिसङ्क्रमणमुक्तम् । निजेन
 बीजेनेति । यजेचेति सम्बन्धः । किञ्चिदिति । अग्रेरुद्भासनं मा भूदिति भावः ।
 विद्वानिति वा पाठः । तारपुटितेन रवीजेन अग्निशक्त्यावाहनं रां रीमित्याद्यङ्ग-
 न्यासोऽपि कार्ये इति तदाशयः । यद्वा सोऽप्यग्निः स्वात्मनो वागीश्वरभूतस्य
 मूलाधारे चिन्तनीय इति । यत उक्तम्—

“ध्यात्वात्मानं शिवं देवं चिद्रूपं कुण्डमध्यगाम् ।
 रत्यर्थिनीं ऋतुस्नातां ध्यायन्नादाय पावकम् ॥”

इत्यादि ॥ ४४ ॥

उद्बुद्धमुद्धृतपिधानमुदर्चिपं त्रि-
 रास्थाय जानुयुगलेन परिभ्रमय्य ।
 योन्यां ध्रुवेण विभुर्वीर्यमयं निदध्याद्
 गर्भाशयं समुपनीय समेधयेच्च ॥ ४५ ॥

विमशिनी

ततः स्वयं जानुयुगलेनास्थाय जानुर्युगलं भुवि स्पृष्टं यथा भवति तथोपविश्य
 पात्रघट्टनेन उद्बुद्धमुद्धृतपिधानं त्यक्त्वाच्छादनम् उदर्चिपम् अग्निमायतनोप-
 रिभागे त्रिः परिभ्रमय्य विभुर्वीर्यमयं देवस्य बीजात्मकं ध्रुवेण प्रकृतैर्योन्यां
 निदध्यात् । पुनर्गर्भाशयं गर्भपात्रमिन्धनशकलेन समुपनीय समेधयेत् ज्वा-
 लयेच्च ॥ ४५ ॥

विवरणम्

उद्बुद्धमिति । कुण्डगतवागीश्वरीशक्तिसम्प्रयोगमाहात्म्याद् उद्बुद्धं
 तद्बुद्ध्या पात्रताडनेन उद्बोधितम् । उदर्चिपमिति । अग्निं जानुयुगलेना-
 स्थाय त्रिः परिभ्रमय्येत्यन्वयः । वीर्यमयनधियैतत् परिभ्रमणम् । ध्रुवे-
 णेत्युद्बोधने परिभ्रमणे च सम्बन्धनीयम् । विभुर्वीर्यमयमिति । विभोर्यतः सा
 शक्तिः पुत्रीयन्ती तस्य शुक्लं वीर्यमयमित्यर्थः । अत एवोद्बोधपरिभ्रमणयोरुक्तप्र-
 तिपत्तिलाभः । विभुर्वीर्यमयमित्यभिधानेन वागीश्वरस्य पृथग्भावनापक्षोऽपि
 सूचितः । गर्भाशयमित्यन्वयायतनमध्यमित्यर्थः । समेधनं ध्रुवेणैव प्रज्वलनम् ।
 तदा च वागीश्वरभावोपसंहारेण प्रकृतभावभावनया मन्त्रप्राणायामाद्यपि कार्यमिति
 ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

स्वस्वोक्तवत् परिसमूहपरिस्तराद्यं
 सर्पिःस्रुवप्रभृतिसंस्करणं च कृत्वा ।
 फल्याणरेतसममुं परिभूष्य गर्भा-
 धानादिसंस्कृतिमथ क्रमशोऽस्यं कुर्यात् ॥ ४६ ॥

विमर्शिनी

स्वस्वोक्तवत् स्वस्वगृहोक्तक्रमेण परिसमूहपरिस्तराद्यं परिसमूहनपरिस्तराद्यं पर्युक्षणाद्यं सर्पिःस्रुवप्रभृतिसंस्करणमाज्यसंस्कारादिकं कृत्वा फल्याणरेतसममिं परिभूष्य गन्धपुण्यादिभिरलङ्कृत्य अथास्याग्नेः गर्भाधानादिसंस्कृतिं क्रमशः कुर्यात् ॥ ४६ ॥

विवरणम्

स्वस्वोक्तवदिति । स्वस्वकल्पोक्तमेव स्वस्वोक्तं भवतीत्येवमभिधानम् । परिसमूहपरिस्तराद्यमिति पर्युक्षणादिग्रहणम् । सर्पिं स्रुवप्रभृतिसंस्करणं चेति स्रुगादिग्रहणम् । महासृचा हि पूर्णाहुतिरिष्यते; तदसम्भवे तु जुहोति । फल्याणरेतसममुं परिभूष्येति । गन्धपुण्याभ्यामिमगमिमलङ्कृत्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तारेण प्रसमर्च्यं कर्म करणीयं कल्पयित्वा धिया
 हुत्वेक्यं समिधं घृतं प्रजुहुयात् स्वोक्ताणुनात्राष्टशः ।
 तिष्ठन् सस्रुवया स्रुचा चतुरवत्ताज्याढ्यया होमयेत्
 पूर्णां कर्म कृतं स्मरेत् तदधुना वा स्यात् स्रुवेणार्चनम् ॥

विमर्शिनी

तत्परिपाटीमाह — तारेणेति । पूर्वं तारेण प्रसमर्च्यं करणीयं कर्म धिया कल्पयित्वा 'गर्भाधानं करिष्ये' इत्यादिकस्रुपांशूल्चार्थं एकां समिधमन्त्रकं कृत्वा अत्र अग्नौ स्वोक्ताणुना स्वस्वोक्तमन्त्रेणाष्टशो घृतं प्रजुहुयात् । चतुरवत्ताज्याढ्यया स्रुचि स्रुवेण चतुष्कृत्यः ध्याप्यमवदाय पूर्णं कृत्वा सस्रुवया स्रुवसहितया तया स्रुचा स्वयं तिष्ठन् पूर्णां होमयेत् । ततस्तत्कर्म कृतं स्मरेत् 'गर्भाधानं कृतमि'त्याद्युपांशूल्चरेत् । तत् स्रुवेणार्चनमधुना वा स्यात्, कर्मणः पूर्वमर्चनमिति केचित्, कर्मण उपरीति केचिदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

गर्भाधानादिसंस्कृतिं विवृणोति — तारेणं प्रसेमर्चयेति । करणीयं कर्म धिया कल्पयित्वेति । 'ओं गर्भाधानं करिष्ये' इति मनसोच्चारणमेतत् । चतुरवताज्याव्यया सस्रुवया स्रुचा तिष्ठन् पूर्णा स्वोक्ताणुना होमयोदित्यनुषङ्गेण योज्यम् । स्रुवेण चतुर्वारं महास्रुचि घृतमवदाय तिष्ठन् पूरयेत् । अत एवाव्यग्रहणम् । पुन स्रुवं तदुपरि मम्पुटं निधाय नाभिसंलग्नतया कृत्वा बौषडन्तेन तन्मन्त्रेण पूर्णाहुतिमच्छिन्नधारया विदध्याद् इत्येवं तत्प्रकारोऽप्यनेन सूचितः । कर्म कृतं स्मरेत्तदिति । 'ओं गर्भाधानं कृतमिति' एवं पुंसवनादिष्वपि बोद्धव्यम् । अधुना वा स्याद् ध्रुवेणार्चनमिति । तारेण पूर्जां प्रक्रमे तावदुक्ता, सेदानीं परिसमाप्तौ वा स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ईशे षोडश सेकपुंसवनसीमन्तोन्नया जातक-

र्माख्या निष्क्रमभुक्तिचौलमुपनीतिश्च व्रतानि क्रियाः ।

स्नानोद्वाहवितानवह्निकरणं शेषेष्वनिष्क्रान्तयः

सन्त्वष्टोपनयान्तिमा महिषहन्त्यां सप्त चौलान्तिमाः ॥ ४८ ॥

विमर्शिनी

कर्माण्याह — ईश इति । ईशे सेकपुंसवनसीमन्तोन्नयाः सेको गर्भाधानं, पुसवनं, सीमन्तोन्नयश्च, जातकर्म, आख्या नामकरणं, निष्क्रमभुक्तिचौलं निष्क्रामणमन्नप्राशनं चौलं च, उपनीतिरूपनयनं, व्रतानि माहानामन्यमहाव्रतौपनिषद्गोदानानि । चरणवशादन्यथात्वेऽपि सर्वेषां चत्वार्येव व्रतानि प्राद्याणि । स्नानोद्वाहवितानवह्निकरणं स्नानं समावर्तनं, उद्वाहो विवाहः, वितानवह्निकरणमन्याधानम् इति षोडश क्रियाः सन्तु, शेषेषु देवेष्वनिष्क्रान्तयः निष्क्रामहीनाः उपनयान्तिमा अष्टौ । महिषहन्त्यामनिष्क्रान्तयश्चौलान्तिमाः सप्त ॥ ४८ ॥

विवरणम्

ईशे षोडशेति । क्रियाः सन्तिवति सम्बन्धः । सेको गर्भाधानम् । सीमन्तोन्नयः सीमन्तोन्नयनम् । आख्या नामकरणम् । निष्क्रम उपनिष्क्रामणम् । भुक्तिरन्नप्राशनम् । चौलं चौलकर्म । उपनीतिरूपनयनम् । व्रतानीति । सर्वचर-

पेष्वपि चत्वार्येव ब्राह्मणि । यथा माहानासिकं माहाव्रतमौपनिषदं गोदान-
मित्यादि । स्नानं सनापतेन, उद्वाहो विवाहकर्म, वितानवहिकरणं अन्याधा-
नम् ॥ ४८ ॥

कुर्यात् सद्यादिपञ्चाननशिवनृशिवब्रह्मपङ्कत्यर्णनादै-

रीशे श्रीशार्यदुर्गास्वपि मनुलिपिभिः स्वाङ्गबीजैर्गणेशे ।

संस्कारानन्व्यतस्त्रीन् स्मरमुरभिदि भूरादिभिः सत्यतो द्वौ

श्रीशे वाङ्मैः षडास्ये षडणुमनुपुजायैऽपि षम्भूलतारैः ॥४९॥

विमर्शिनी

५ क्रियाणां होममन्त्रानाह — कुर्यादिति । ईशे सद्यादिपञ्चाननशिवनृ-
शिवब्रह्मपङ्कत्यर्णनादैः सद्यादिपञ्च 'सद्योजातं प्रपद्यामी'त्यादिपञ्चब्रह्मणि,
-ञ्चाननं-तत्पुरुषः, शिव ईशान', नृशब्देन तत्पुरुष उक्तः, पुनरपि शिव ईशान
एव, ब्रह्मेति, सद्योजातादीशानान्तानि पञ्च ब्रह्मणि, पङ्कत्यर्णं व्योमव्यापि
दशाक्षरं, नादः प्रासादः, पतैः संस्कारान् कुर्यात् । श्रीशार्यदुर्गास्वपि मनु-
लिपिभिर्मूलमन्त्राक्षरैः, गणेशे स्वाङ्गबीजैरन्व्यत' अक्षेण श्रीमपि, स्मरमुरभिदि
शिवनारायणे, भूरादिभिः ससत्याहृदिभिः, तत्र सत्यतो द्वावपि, श्रीशे अङ्गैः
'अष्टाङ्गैर्वा, षडास्ये षडणुमनुपुजा षम्भुमैर्मूलमन्त्राभ्यां च । आर्येऽपीत्यपिशब्दो
विकल्पार्थः, पूर्वं मूलार्थैरुक्तत्वात् । तत्र षम्भूलतारैः षम्भुमूलमन्त्रप्रणवैः
संस्कारान् कुर्यात् । सर्वत्र होमे मन्त्राणां स्वाहान्तत्वमवगन्तव्यं, मन्त्राणां
बीजानां व्याहृतीनां विभक्तिरहितत्व च, शिठपरिवारादीनाममन्त्राणां स्वाहान्त-
विभक्तिसहितत्वं च ॥ ४९ ॥

विरणम्

'आननं तत्पुरुषः, शिव ईशान', नृशब्देन तत्पुरुष उक्तः, ब्रह्मणि
सद्योजातादीनि, पङ्कत्यर्णो व्योमव्यापि दशाक्षरम्, नादः प्रासादः । मनुलिपिभि-
रिति । स्वस्वाष्टाक्षरमनोरथभिरक्षरैः । तानि च प्रणवरुद्धानि स्तु । गणेशे
स्वाङ्गबीजैरन्व्यतस्त्रीनिति । ॥ प्रणवरुद्दैः गागीमित्यादिपङ्कमिरङ्गबीजैरन्व्यत-
चान्तानि पुनरन्वयेनैव । चैल्लसुपनयनं चेत्यर्थः । भूरादिभिरिति प्रणवादित्व-
मिष्यते । श्रीशे वाङ्मैरित्यष्टाङ्गविकल्पः । षडास्ये षडणुमनुपुजा चेति । 'ओं

१. 'तत्रै त', २. 'दर्ये, षम्भूलतारैश्च षडणुमूलवैर्बाहुलेषु । भूरायैः सत्यतो
द्वौ-स्मरमुरदमने स्वाङ्गबीजैर्गणेशे संस्कारानन्व्यतस्त्रीर हरिमहिषजितोर्मूलवर्षेण षडे ।'
क, पाठः.

सनत्कुमाराय स्वाहा' इत्यादिषण्मन्त्रैर्मूलेनोपचारमनुना चेत्यर्थः । षण्मूलतैरिति ।
रेवन्तादिषण्मन्त्रैर्मूलेन च प्रणवेन च । अयमपि विकल्प एव ॥ ४९ ॥

पूर्णेणु कर्मसु समर्चितयोगपीठे-

ऽत्रावाह्य मूलमनुना लिपितत्त्वमन्त्रान् ।

विन्यस्य तं सकलितं परिदीप्तसप्त-

जिह्वादिकं प्रयजतामनुसन्दधानः ॥ ५० ॥

विमथिनी

क्रियाशेषमाह—पूर्णेणुत्विति । एवं पूर्णेणु कर्मसु सत्सु समर्चितयो-
गपीठेऽत्रामौ मूलमनुनावाह्य लिपितत्त्वमन्त्रान् विन्यस्य सकलीकृतं तं परिदी-
प्तसप्तजिह्वादिकं परितो दीप्ताः सप्त जिह्वा ज्वालाभेदा यस्य तम् । एतेन पक्षा-
न्तरे जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासादिकं सूचितम् । एवंभूतं च तमनुसन्दधानः ध्यायन्
प्रयजताम् ॥ ५० ॥

विवरणम्

पूर्णेणु कर्मस्त्विति । परिसमापिनेषु संस्कारेषु प्राग्जिह्वादिन्याससम्भवे
तैरपि कार्यो होम । समर्चितयोगपीठ इति । 'प्राग् इहार्हतु योगपीठमि'ति यदुक्तं
तदनुवादः । यद्वाधुनापि पीठपूजा कार्येति विधानं प्रागुक्तपीठं शक्तेरेव तद्गता-
म्भावेवेदं देवस्य पीठमिति च भेद । जातकर्मणि कृते सा शक्तिः कुण्डशक्ति-
रूपेणैव विभावनीयेति । त सकलितमिति । एवं सकलितम् । यद्वाङ्गायुषा-
दिन्यासाभिप्रायमेतत् । परिदीप्तसप्तजिह्वादिकमिति । तं अनुसन्दधान इति
सम्बध्यते । जिह्वादीनामनुसन्धानमात्रमेव । यद्वा, अग्न्याधानानन्तरं न्यासोऽपि
कार्यः । तत्र प्रथम लिपिन्यासं तत्त्वन्यासं च कृत्वा पुनर्जिह्वादीनां न्यासः ।
तदुक्तम् —

“सलिङ्गगुदमूर्धास्यनासानेत्रेषु च क्रमात् ।

सर्वाङ्गेषु च विन्यस्येत् सप्तजिह्वा हविर्भुजः ॥

हिरण्म्या गगना रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ।

बहुरूपातिरक्ता च जिह्वाः सप्तैति सात्त्विकाः ॥” इति ।

१. 'कन्य देवं संजयेत् सुपरिवारवृत्तं जगद्यैः ॥ ता' ४. पाठ . २. 'विं' ;

स्वपीठमनुभिरिति । सर्वत्र नतिस्थाने स्वाहाकारः । तारोपचारस्व-
मूलाङ्गैरिति । सर्वैरपि न्यस्तमन्त्रैर्होमः सम्भववशादिष्यते । अङ्गग्रहणमायुधोप-
लक्षणम् । अत्र मूलाक्षराणां तारपुटितत्वम् । अङ्गानां नमोवपडाधनन्तरं
स्वाहाकारस्त्वसौ शिरस एवेति ज्ञेयम् । आवरणाणुभिश्चेति । नेह पूजाया-
मिवावरणसङ्कोचनमित्यर्थाद् गम्यते । सकृदिति । प्रणवव्याहृत्यादिनिर्मास्यधारि-
पर्यन्तमसैस्सकृत् सकृदित्यर्थः । आवृत्त्या मूलत इति । 'सर्वत्राष्टावष्टाविंशतिरा-
वृत्तिरष्टशतमथवे'ति । पूर्णान्ते प्रजुहोत्विति । मूलत आवृत्त्येत्यत्रापि सम्बध्यते ।
मू प्रभृतितारास्त्वैरिति । सकृदित्यनुपङ्गः । ब्रह्मर्षिणापि हुतमिष्यते । समाप्तेति
सप्तावाभिप्रायम् । आर्च्येति प्रसनपूजोक्ता । निष्कळितं रक्षेदिति ल्याङ्-
न्यासतात्रयादिकमुक्तम् । पर्युक्षणान्तं विधिमिति । परिसमूहपर्युक्षणगन्ध-
पुष्पाराधनपर्युक्षणान्युक्तानि । ततः म्यात्मन्यपि ध्याङ्गन्यासादि कुर्यादिति ।

"मण्डपाङ्गतया मुष्टिं जनिते जातवेदसि ।

कुम्भेशभ्रमण कुर्यादिति केचित् प्रचक्षते ॥

शक्त्या मूत्रेण वा हुत्वा जनितामौ विशेषवित् ।

सम्पात मण्डपे वेद्यामर्पयेदिति केचन ॥"

॥ ५१ ॥

अथ सम्मृष्टलिप्तायां वेद्यां दक्षिणतो गुरुः ।

अग्न्याक्षेत्रं प्रकुर्वीत मूलप्रासादसम्मुखम् ॥ ५२ ॥

विमर्शिनी

शय्याकरुणनादियमाह — अथेति । अथ कुम्भेशपरिभ्रमणाभिजन-
नयोरनन्तरं गुरुं स्वयं समृष्टलिप्ताया विशेषतश्च शृणुमार्जनानुष्ठेपाया वेद्यां
दक्षिणतो दक्षिणार्धे शय्याक्षेत्रे शय्यायाः स्थानरूपेण मूलप्रासादसंमुखं यथा
भवति तथा प्रकुर्वीत ॥ ५२ ॥

विराणम्

अथ प्राग्जनेऽधियासिनस्य निम्नमेह ध्यानाधिरागट्टने शय्यापूजा-
माह — अथ समृष्टलिप्तायामिति । माग्निर्नार्पणक्षणादिषु विविरादिकं वा
मुष्ट्या सम्प्राज्यं गन्धनोद्येन सम्रोक्ष्य वेदितन्मालिष्य तत्रेत्यर्थः । लीङ्किङ्मेवै-
तदुभयं मन्तव्यम् । दक्षिणत इति । मध्यसूत्रादिति भावः । तत्रापि प्राग्द्वारे

भासादे किञ्चित् प्राङ्नीत्वा प्रत्यङ्कारे किञ्चित् प्रत्यङ्नीत्वा शय्या कल्पनीया ।
मूलप्रासादसम्मुखमिति । प्राङ्कारे प्राविशरस्कं प्रत्यङ्कारे प्रत्यङ्किरस्कम् इत्यभि-
प्रायः । स्कन्दे त्वन्यथा वक्ष्यति 'तत्पूर्वतः शय्यामि'ति ॥ ५२ ॥

कृत्वा स्वस्तिकमत्र धान्यनिचयं द्रोणाष्टकाद्युन्मितं

मूलेनामलतण्डुलादिसहितं क्षिप्त्वा कुशाग्रोत्तरम् ।

तत्रौर्णैयकतूलसंभृतपट्टीपट्टादिभिः कल्पितां

शय्यां शार्ङ्गिणि संस्तृणातु मिहिरार्णेनान्यतो मूलतः ॥ ५३ ॥

विमर्शिनी

महत् स्वस्तिकं कृत्वात्र द्रोणाष्टकाद्युन्मितं धान्यनिचयं व्रीहिपुञ्जम्
अमलतण्डुलादिसहितम् । आदिशब्देन सिद्धार्थो गृह्यते । कुशाग्रोत्तरं यथा
भवति तथा मूलेन क्षिप्त्वा तत्र और्णैयकतूलसंभृतपट्टीपट्टादिभिः और्णैयकः
कम्बलः तूलसंभृतपट्टी तुलैरन्तर्गृहीता पट्टी (ॐ३६६) । पट्टादीत्यादिशब्देन
इन्द्रगोपादयः पट्टविशेषा गृह्यन्ते । तैः कल्पितां शय्यां शार्ङ्गिणि मिहिरा-
र्णेन द्वादशाक्षरेण, अन्यतोऽन्यदेवेषु मूलेन च संस्तृणातु कल्पयेत् ॥ ५३ ॥

विवरणम्

कृत्वा स्वस्तिकमिति वीथीस्वस्तिकमभिप्रेतम् । यथोक्तम् —

“प्रागप्रसूत्राण्युदगप्रसूत्राण्यपि क्रमादत्र पडष्टं कृत्वा ।

प्येकैः पदैः स्वस्तिकमादधीत् चतुर्दिशास्वन्यपदैश्च धीधीषु ॥” इति ॥

अत्र मूलेन धान्यनिचयं क्षिप्वेति व्रीह्यभिप्रायम् । द्रोणाष्टकाद्युन्मितमिति ।
द्रोणे मानमुक्तम् ।

“भापः क्षाणस्तलं मुष्टिरञ्जलिः प्रत्य आदकः ।

द्रोणो गोणी च खारी च क्रमादेतच्चतुर्गुणम् ॥” इति ॥

अमलतण्डुलादिसहितमिति ।

“भान्येषु वा क्षालिषु वा सतश्चुले-

च्येतेषु वा सार्धतिलेषु वैषु ।

ससर्पेष्वेषु करोतु शय्यां

तिलोत्तरेष्वेष्वथवा मनस्वी ॥”

इति ॥

तत्र शय्यां संस्तृणात्विति सम्बन्धः । और्णेयकं कम्बलं, तूलैः कार्पा-
सादिभिः सम्भृतान्तःपूरिता पटी वस्त्रं, पट्टं क्षौमादिकम् । आदिशब्देन वर्णवि-
चित्रपट्टादिग्रहणम् । एतैः । कल्पितामिति । खट्वायामायतफलके आयतपीठ-
मात्रेऽपि समानमेतत् । शार्ङ्गिणि मिहिरार्णेनेति । द्वादशाक्षरेण ॥ ५३ ॥

पराध्यवासोविहितोत्तरच्छदे

शिरोपधानादिमतीष्टविष्टरे ।

यजेत *तत्पीठदृढाभिमानिनीं

स्वकीयशक्तिं निजबीजविद्यया ॥ ५४ ॥

विमर्शिनी

पराध्यवासोविहितोत्तरच्छदे परार्थैः श्रेष्ठैर्वासोभिर्विहितमुत्तरच्छदमु-
परिगतवन्ने यस्मिन्नास्मिन् । शिरोपधानादिमतीत्यादिशब्देन पादोपधानरूपो-
लम्बलादिकं गृह्यते । इष्टविष्टरे कृतर्पाठार्चने तत्र तत्पीठदृढाभिमानिनीं
तत्पीठरूपिण्यां शय्याया स्थिराधिष्ठात्री रमोमाद्यां निजबीजविद्यया विष्णौ
श्रीबीजेन अन्यत्र भुवनेभ्यो चावाह्यं यजेत ॥ ५४ ॥

प्रभा शास्त्रि हेरम्बे विभूतिभुवनेश्वरी ।

थीहृल्लेखापि बीजं स्वं स्वा वा विद्या प्रभादिपु'

इति । प्रभाविभूतिदेवयानीपु तासामेव विद्या वेत्यर्थ इति ॥ ५४ ॥

आपोहीत्यणुभिः स्मरद्विपि शिरोदेशे कुमारे तथा-

पोदेवीरिति मूलतस्तदितरेष्वार्येऽथवैश्यां दिशि ।

निद्राकुम्भमथाभिपूर्य विधिवद् गन्धाम्भसा पूजये-

च्छय्यान्ते परितोऽष्टदिक्षु मनुविद् विधेशकुम्भानपि ॥५५॥

विवर्शिनी

अथ मनुवित् मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः सर्वदेवेषु शय्यायाः शिरोदेशे आर्ये-
ऽथवैश्या दिशि स्मरद्विपि आपोहीत्यणुभिः आपोहिष्ठादिमन्त्रैः, तथा कुमारे
'आपो देवीः' इति मन्त्रेण, तदितरेषु मूलतश्च (निद्राकुम्भं) गन्धाम्भसाभिपूर्य
विधिवत् कलातत्त्वावाहनादिसंयुतं पूजयेत् । शय्यान्ते शय्यासमीपे परितोऽ-
ष्टदिक्षु विधेशकुम्भानप्यभिपूर्य पूजयेत् ॥ ५५ ॥

विवरणम्

शिरोदेश इति । शय्यायामेव । न बहिरिति भावः । निद्रा-
कुम्भमथाभिपूर्येति । पूजयेदित्युपरि सम्बन्धः । आर्येऽथवैश्यां दिशीति ।
शास्त्रि शिरोदेशे वेशादिशि वा तत्र प्राक्छिरस्के विम्बे शिरसो दक्षिणाभ्यांशे
भवति । प्रत्यक्छिरस्के उत्तराभ्यांशे तु गन्धाम्भसा विधिवदभिपूर्य पूजये-
दित्यन्वयः । विधिवदिति । कुम्भसंस्कारतद्वाहनकूर्चन्यासहेमरताक्षत-
द्रव्यन्यासमानसपूरणाद्युक्तानि । लिपिपञ्जपूजास्मृतिद्वयतत्त्वावाहनादिकमपि
कार्यम् । वक्ष्यति च—

“निद्राघटेन च तथासिद्धतत्त्वमूलेः” ।

इति । शय्यान्त इति । शय्याया वहिर्भाग एवेत्यर्थः । स्वस्तिकेषु व्रीहिभिः पीठं
विधाय तेषु विधेश्वरकलशपूजा कार्या । मनुविदिति । विधेश्वरमन्त्रतद्वाभिज्ञत्व-
मुक्तम् ॥ ५५ ॥

विष्णौ विष्णुमृषाः समूललिपयो दिव्यौगफास्त्रीक्षणे-

ऽनन्ताया अपि ते द्वये शिवहरी गोप्याद्वयः शास्त्रि ।

पूज्यास्तेषु घटेषु भाविपरिवारा मूर्तयः शक्तय-

भान्येषु त्रिषु मूलमेव चतसृन्वाशासु वा षण्मुखे ॥ ५६ ॥

विमर्शनी

विष्णौ तेषु घटेषु समूललिपवः मूलमन्त्राक्षरैः क्रमाद् युक्ता विष्णुमुक्ता विष्णुमधुसूदनाद्याश्चक्रपूजायां वक्ष्यमाणाः पूर्वादिदिक्कोणगाः पूज्याः । श्रीक्षणे अनन्ताद्याः अनन्तसूक्ष्माद्याः पूजायां वक्ष्यमाणाः । शिवहरौ ते द्वयेऽपि 'अनन्ताय विष्ण्वात्मने नमः' इत्याद्याः । शास्त्रि गोप्त्रादयः गोप्त्रपिङ्गलाक्षादयो मण्डपसंस्कार उक्ताः । अन्येषु त्रिषु दुर्गास्कन्दगणेशेषु मूर्तयः शक्तयश्च भाविपरिवाराः पूजापटले वक्ष्यमाणाः । तत्र दुर्गायां जयाद्याः शक्तयः, स्कन्दे सनत्कुमाराद्या मूर्तयः, गणेशे गणज्ञायाद्या मूर्तयः पूज्याः । षण्मुखे चतसृन्वाशासु मूलमेव वा मन्त्रः ॥ ५६ ॥

विवरणम्

विष्णौ विष्णुमुख्या इति । चक्राब्जपूजायां वक्ष्यमाणा इति भावः । समूललिपय इति । अष्टाक्षरवर्णैः भणवपुटितैः आदौ युताः स्वस्वपदैरिह पद्याः ज्ञानि । दिक्कोणगा इति । श्रीक्षणेऽनन्ताद्या इति । एषैः भ्रमरादः योगः । हांहीनादियुतैः स्वनामभिर्दि पटञ्जानि । मासाद्ययोगे भणवेन वा अ ध्या इत्यादिस्वरद्वन्द्वगतेन म्बन्नाम् वाञ्छानि । यदा समूललिपय इति..... मूललिपिरिह प्रामाद एव । द्वितयेऽपि ते शिवदगविति । भिजासंभिता या स्युरिति भावः । भाविपरिवारा इति । स्कन्दे सनत्कुमारादयः । गणपती गणज्ञायादयः । ते चांजम्बरजनाः । एता मूर्तयः । दुर्गायां जयाद्या शक्तयः । सर्वेषां भणवेन वा प्रागुक्तार्द् द्विस्वरयोगेन वा पटञ्जानि । एतन् सर्वमपि मनुविदित्वेव सूचिनन् । षण्मुखे चतसृन्वाशासु मूलमेव चेति पशु-भेद उक्तः । स्वात्मनो व्यूहरूपमेतदिति च पौलन्दम् ॥ ५६ ॥

मण्डपेवेदि विनिर्मिते रसदले कौमारं मण्डले

कौमारं कन्दर्पं प्रपूर्य विधिन्त् मंगुज्य नन्दुर्वेनः ।

शर्यां दक्षिणामोन्वदिकृत्ननमायायां गुणे कल्पयेन्

स्वोद्यत्त्वापघटादिनामिन्धे कौमारं म्भार्षनम् ॥ ५७ ॥

विमर्शिनी

कुमारे विशेषमाह—मध्येवेदीति । गुहे मध्येवेदि वेदिमध्ये स-
दले पद्दले विनिर्मिते द्वादशपटले वक्ष्यमाणविधिना संपादिते कौमारके मण्डले
कौमारं कुमारेदेवत्वं कलशं विधिवत् प्रपूर्य संपूज्य च तत्पूर्वतः तस्य पूर्वभागे
दक्षिणसौम्यदिककृतसमायामां दक्षिणोत्तरदीर्घां स्वोद्यत्स्वापघटादिकां स्वस्व-
स्थानस्थितनिद्राकलशविद्येश्वरकलशयुक्तां शय्यां कल्पयेत् । कौमारकुम्भार्चन-
मभिदधे वच्मि ॥ ५७ ॥

विवरणम्

अथ स्कन्द एवापरं भेदमभिधत्ते — मध्येवे दीति । 'पारे मध्ये पृथया
वे'ति समासः । प्रपूर्य विधिवदिति पीठपूजाकुम्भसंस्कारादिकमुक्तम् । सम्पूज्य
तत्पूर्वत इति स्कन्दे मण्डलपूजापूर्वमेव शय्यापूजेत्युक्तम् । स्वोद्यत्स्वापघटादि-
कामिति । शय्यायामेव शिरोदेशे निद्राकलशं बहिःस्वस्तिकेषु विद्येश्वरकलशांश्च
पूजयेदिति भावः ॥ ५७ ॥

पीठान्ते ब्रह्माणं समद्रकालीगणेशविष्णुं च ।

ईश्वरशास्तारावपि दलपटके हरिदिगादि समभियजेत् ॥ ५८ ॥

विमर्शिनी

तत्पूजाविधिमाह—पीठान्त इति । सामान्यस्कन्दपीठपूजानन्तरं
दलपटके हरिदिगादि पूर्वदिन्द्रलमारभ्य ब्रह्माणं समद्रकालीगणेशविष्णुं मद्रकालीं
गणेशं विष्णुं च ईश्वरशास्तारावपि स्वस्वनाममन्त्रैः 'ब्रह्मणे नम' इत्यादिभिरभि-
यजेत् ॥ ५८ ॥

विवरणम्

पीठान्त इति । समष्टिपूजानन्तरम् । हरिदिगादीति । हरि-
रिन्द्रः ॥ ५८ ॥

पूर्णे हिरण्मयाम्बुजगजशिखिशक्तिस्वरून् निधायात्र ।

कलशे सार्णसरोजे गुहमावाह्यार्चयेत् सहावरणैः ॥ ५९ ॥

विमर्शिनी

हिरण्मयाम्बुजगजशिखिशक्तिस्वरून् सुवर्णमयपद्मगजमयूरशक्तिवज्रान्
निधाय पूर्णे कलशे सार्णसरोजे पूजितलिपिपङ्कजेऽत्र गुहमावाह्य आवरणैः परि-
वारैः सहार्चयेत् ॥ ५९ ॥

विवरणम्

पूर्ण इति । अत्र कलश इत्यन्वयः । हिरण्यमेति । हिरण्यकृतान् पद्मगजमयूरशक्तिवज्रानित्यर्थः । हेमरलाक्षतं निक्षिप्य पूर्णं सामान्यसिद्धम् । सार्णसरोज इति लिपिपङ्कजपूजोक्ता । मूर्तिद्वयमप्यावाह्य पूजनीयम् ॥ ५९ ॥

प्राग्वज्रादेः प्रयजेदादित्यानश्विनौ पितृन् गणपम् ।

मात्रप्सरोवसूनिह रुद्रांश्चाभ्यन्तरे जयन्ताद्ये ॥ ६० ॥

विमर्शिनी

तत्र वज्रादेः प्राक् लोकपालपूजानन्तरं तदायुधपूजायाः प्राक् जयन्ताद्येऽभ्यन्तरे ईशेन्द्रयोर्मध्याद्यन्तरालेषु 'ओं आदित्येभ्यो नमः' 'ओं अश्विभ्यां नमः' इत्यादिमन्त्रैः आदित्यानश्विनौ पितृन् गणपं गणपतिं मात्रप्सरोवसून् मातृ-रप्सरसो वसून् रुद्रांश्च प्रयजेत् ॥ ६० ॥

विवरणम्

जयन्ताद्य इति । ईशानेन्द्रान्तरालमारम्येत्यर्थः ॥ ६० ॥

गाङ्गेयरूप्यमयताम्रजकांस्यमृत्सा-

पात्राणि मौलिपदपार्श्वयुगाग्रभाञ्जि ।

विष्णौ क्रमेण घृतमाक्षिकदुग्धशान्ति-

वार्गव्यवन्त्यभिमृशेन्निजपञ्चतत्त्वैः ॥ ६१ ॥

विमर्शिनी

उपहारस्थापनमाह — गाङ्गेयेति । विष्णौ मौलिपदपार्श्वयुगाग्रभाञ्जि शिरोभागे पादयोः समीपे पार्श्वयोरग्रभागे च स्थितानि घृतमाक्षिकदुग्धशान्तिवार्गव्यवन्ति क्रमेण आज्यमधुक्षिरशान्तिजलपञ्चगव्यपूरितानि गाङ्गेयरूप्यमयताम्रजकांस्यमृत्सापात्राणि क्रमात् सुवर्णरजतताम्रजकांस्यगन्धपात्राणि निजपञ्चतत्त्वैः क्रमेणाभिमृशेत् संस्थाप्य स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ ६१ ॥

विवरणम्

गाङ्गेयरूप्यमयेति । सुवर्णकृतं रजतकृतं च पात्रं, मृत्सापात्रं प्रशस्तया मृदा कृतं पात्रं, मौलिः शिरोप्रदेशः, पद पादाग्रदेशः । अग्र पुरोभागः माक्षिकं मधु, शान्तिवारिति हेमरलाक्षतयुतं जलं गृह्यते । निजपञ्चतत्त्वैः क्रमेणाभिमृशेदित्यन्वयः । फडन्तप्रणवप्रोक्षणं शोषणादिकं क्रमेण पञ्चतत्त्वैरिज्या चेप्यते ॥ ६१ ॥

न्यस्येत् तद्वत् पदपरिसरे पात्रयोरर्घ्यपाद्ये

क्षीरक्षौद्रे मदनदमने पार्श्वयोर्मूलतश्च ।

मूलेनार्ये घृतमधु शिरोद्ग्रयोः कुमारेऽर्घ्यपाद्ये

पात्रद्वन्द्वे रजतरचिते स्वोपचाराणुनाद्ग्रयोः ॥ ६२ ॥

विमर्शिनी

मदनदमने शिवे तद्वत् पदपरिसरे पादसमीपे पात्रयोरर्घ्यपाद्ये अर्घ्यपाद्यं च, पार्श्वयोः पात्रयोः क्षीरक्षौद्रे क्षीरं मधु च मूलतो न्यस्येत् । आर्ये शिरोद्ग्रयोः शिरस्समीपे पादसमीपे च मूलेन घृतमधु घृतं मधु च, कुमारे अद्ग्रयोः पादयोः समीपे रजतरचिते पात्रद्वन्द्वे स्वोपचाराणुना 'ओं नमः पण्मुखाये'ति मन्त्रेणार्घ्यपाद्ये च न्यस्येत् । अत्रार्घ्यपाद्ययोर्द्वयं स्वस्वकलशादवगन्तव्यम् ॥ ६२ ॥

विवरणम्

पदपरिसर इति । पदोद्देशसन्निकथौ । पात्रयोरिति । पात्रं हेमादिप्राणम् । मूलतश्चेत्येतदर्थपाद्ययोरपि सम्बध्यते । क्षौद्रं मधु । मूलेनार्ये घृतमधु शिरोद्ग्रयोरिति । शिरःसन्निकथौ हेमादिपात्रे घृतं पादाग्रसन्निकथौ च मध्विति विवेकः । अद्ग्रयोरिति दक्षिणवामपादाग्रयोस्सन्निकथाविति भावः ॥ ६२ ॥

हेमे न्यसेच्छिरसि सुम्भरिपाविपेत्वे-

त्याज्यं पदे मधु च मध्विति रौप्यपात्रे ।

मूलेन पार्श्वयुजि कांस्यजताम्रजेऽर्घ्य-

पाद्ये हरीशगणपेऽन्नं हरीशवच ॥ ६३ ॥

विमर्शिनी

अन्नं शिवनारायणदुर्गेयोर्वेष्णवोक्तं ब्राह्मं गणपतेः शिवोक्तं च । स्वस्वस्थाने स्वस्तिकानि विलिख्य धान्यानि दर्भाश्च निक्षिप्यैतानि स्थाप्यादि च ॥ ६३ ॥

विवरणम्

हेम इति पात्रे । शिरसीति । शिरोद्देशे । मध्वतीति । मधुवातः इत्यादिमनुभिः । पार्श्वयुजिति । दक्षिणपार्श्वे कांस्यपात्रेऽर्घ्यं वामपार्श्वे ताम्रपात्रे पाद्यं मूलेन न्यसेदित्यर्थः । हरीशगणपे तु हरीशवचेति । हरिशे हरिवद् गणपतौ शिववदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

मङ्गलान्यष्ट परितस्तथा मङ्गलपालिकाः ।
प्रदीपार्दीश्व विन्यस्य मण्डयेन्मण्डपोदरम् ॥ ६४ ॥

—विमर्शिनी

तथाष्टमङ्गलानि मङ्गलपालिकाः प्रदीपार्दीश्व परितो विन्यस्य मण्डपोदरं
मण्डपान्तर्भागं मण्डयेत् अलङ्कुर्यात् ॥ ६४ ॥

विवरणम्

मङ्गलान्यष्ट परित इति । घृतमध्वाद्युक्तपात्रावरणबाधे स्वस्तिकानि
विरचय्य तेषु प्रागाद्यष्टदिक्षु अष्टमङ्गलानि विन्यसेत् । यदुक्तम्—

“शय्याकुम्भान्तरे दिक्षु विन्यसेदष्टमङ्गलम् ।”

इति । पुनः फडन्तप्रणवप्रोक्षणानि कृत्वा हृदयेषु श्रीबीजेन वा पूजयेत् । तथा
मङ्गलपालिका इति । विद्येश्वरकलशबाधे परितो त्रीहिपीठेषु प्रादक्षिण्येनेति
भावः । ‘पौर्वाहिके प्रत्नलीनि’त्यादि श्रुक्तम् । प्रदीपार्दीश्वेति धान्यपूर्ण-
पात्रादिग्रहणम् ॥ ६४ ॥

न्यस्येच्छङ्कारिकेतून् मुकुरवृषसृणींश्चामरं मत्स्ययुग्मं
दिक्ष्वीशे व्याघवत्सं मुकुरवृषपद्मकुम्भांस्त्रिधासि ।
श्रीशेशे स्वस्तिकाञ्जं दरघटमुकुरं सोत्पलावर्तवत्सं
वत्सं कुम्भं सभेरीमुकुरपसृणीच्छङ्हनन्द्यौ च चण्ड्याम् ॥

विमर्शिनी

अष्टमङ्गलानि विविच्याह—न्यस्येदिति । ईशे दिक्षु शङ्कारिकेतून्
शङ्खं चक्रं ध्वजं च, मुकुरवृषसृणीन् आदर्शं वृषभम् अङ्कुरं च, चामरं
मत्स्ययुग्मं, याज्ञिकवृक्षैः कृतानेतान् शय्याया अष्टमु दिक्षु स्वस्तिकस्थेषु
तण्डुलपूर्णेषु पात्रेषु न्यस्येत् । त्रिधासि व्याघवत्सम् उत्तरेषु व्याघ्रं शङ्कारि-
केतून् श्रीवत्सं च, मुकुरवृषपद्मकुम्भान् आदर्शं वृषभं मत्स्यद्वन्द्वं पूर्ण-
कुम्भं च । श्रीशेशे स्वस्तिकाञ्जं स्वस्तिकं पत्रं च, दरघटमुकुरं शङ्खं पूर्ण-
कुम्भमादर्शं च, सोत्पलावर्तवत्सम् उत्पलं नन्द्यावर्तं श्रीवत्सं च । चण्ड्यां
दुर्गायां वत्सं श्रीवत्सं, कुम्भं, सभेरीमुकुरपसृणीन् भेरीमादर्शं मत्स्यद्वयम-
ङ्कुरं च; शङ्खं नन्द्यावर्तं च न्यस्येत् ॥ ६५ ॥

विवरणम्

अष्टमङ्गलान्याच्चे—न्यस्येच्छङ्कारिकेतूनिति । अरिः चक्रं, केतुः
वृषाङ्कितो ध्वजः । मुकुरं दर्पणम् । सृणिरङ्कुरः । व्याघ्रेति । शङ्खं चक्रं गर्ह-

बाह्वितध्वजश्च, वत्सः श्रीवत्सः । जपद्रव्यं मत्स्यमिधुनम् । स्वस्तिकेति । ...
घट पूर्णकुम्भम् । आवर्तं नन्द्यावर्तं, वत्सं पूर्ववच्छ्रीवत्सम् । शङ्खनन्दौ चेति ।
नन्दी नन्द्यावर्तः ॥ ६५ ॥

पूर्णघटध्वजवज्रं स्वस्तिकशक्ती च चामरद्वितयम् ।

नागं मयूरमथौ स्कन्देऽपि करोतु मङ्गलान्यत्र ॥ ६६ ॥

विमर्शिनी

अत्र स्कन्दे पूर्णघटध्वजवज्रं पूर्णकुम्भं केलुं वज्रं च, स्वस्तिकशक्ती
च स्वस्तिकं शक्तिं च, चामरद्वितयं, नागं गजं, मयूरमथौ मङ्गलानि
करोतु ॥ ६६ ॥

विवरणम्

नागमिति गजम् ॥ ६६ ॥

दर्पणं पूर्णकुम्भं च वृषभं चामरद्वयम् ।

श्रीवत्सं स्वस्तिकं शङ्खं दीपं विभे च शास्तरि ॥ ६७ ॥

विमर्शिनी

गणपतिशास्त्रोरपि शिवोक्तवदेवाष्टमङ्गलानि योज्यानि ॥ ६७ ॥

विवरणम्

गणपतौ शिवोक्तानि शास्तरि विष्णुक्तानि । यद्वा दर्पणं पूर्णकुम्भं
चेति । दीपमिति भौमदीपमहणम् ॥ ६७ ॥

इति संस्कृतमण्डपोऽस्य बाह्वे

शिवदिग्भासि निधाय भद्रपीठम् ।

परिपूज्य कुशादिमान् प्रयायात्

प्रति तीर्थं प्रतिमामिह प्रणेतुम् ॥ ६८ ॥

विमर्शिनी

एवं मण्डपाश्रित कर्माभिधाय प्रतिमाश्रित कर्म प्रसीति—इतीति ।
एवं संस्कृतमण्डपः संपादितमण्डपाश्रितकर्मा गुरुः अस्य बाह्वे शिवदिग्भासि
तस्येवभागन्यापरमण्डपे भद्रपीठ निधाय परिपूज्य पीठयूजां कृत्वा कुशादिमान्
दर्भपुष्पवस्त्रान्यादिसहितः इह अल्पमण्डपस्यभद्रपीठे प्रतिमां प्रणेतुमानेतुं प्रति-
तीर्थं तीर्थाभिमुखं प्रयायाद् गच्छेत् ॥ ६८ ॥

विवरणम्

इति संस्कृतमण्डप इत्युपसंहारः । अस्य बाह्य इति । अस्य मण्डपस्य बाह्ये । शिवदिशि यो बिम्बशुद्धिमण्डपो यत्र बिम्बशुद्धिकलत्रपूजनमुक्तं तस्मिन् भद्रपीठं निधाय गुरुगणपतिपूजापूर्वकं स्वं स्वं पीठं सम्पूज्य तालत्रयादि कुर्यात् । अत्र विष्णौ प्राङ्मुखतया 'बिम्बं निधित्सितम्, इतरेषु' प्रासादसम्मुखतयेति तदुचितयोगेन पीठपूजा स्यादिति बोद्धव्यम् । कुशादिमानिति दर्भांशुकगन्धपुष्पादिग्रहणम् । इहेति । अस्मिन्नेव स्तूपनमण्डपे ॥ ६८ ॥

तद्रक्षणाय परितः कृतसन्निवेशं

संहृत्य दैवतगणं सलिलस्थविम्बे ।

उद्धृत्य वारिण इदं प्रविसृज्य वासो :

दर्भैर्विधृष्य सलिलेन विशोधयेच्च ॥ ६९ ॥

विमर्शनी

तद्रक्षणाय तद्विम्बरक्षणाय परितः कृतसन्निवेशं कृतावस्थानं दैवतगणं सलिलस्थविम्बे संहृत्योद्वास्य इदं बिम्बं वारिण उद्धृत्य पूर्ववेष्टितं वासो विसृज्य दर्भैर्विधृष्य सलिलेन विशोधयेच्च ॥ ६९ ॥

विवरणम्

तद्रक्षणायेति । पञ्चतत्त्वदेवतानाम् अस्रदेवताया दिक्पालानां च विम्बात्मनि विलापनमुक्तम् । तत्र तीरे विम्बाभिमुखोऽवस्थाय गुरुगणपतिवन्दनतालत्रयादिपूर्वकं मन्त्रप्राणायामादि सर्वं विधाय पञ्चतत्त्वदेवतादिषु पुष्पमाराध्य विम्बे प्रणवेनोद्वासनं कार्यम् । जलतटे भद्रपीठं निधाय तत्र पीठपूजापिप्यते । वारिण इदमुद्धृत्येति । बिम्बं तर्पणोद्वासनपूर्वकं प्रणवेनोद्धृत्य तीरे कुर्यात् । प्रविसृज्य वास इत्याच्छादनरक्षादिहानमुक्तम् । यदुक्तम्— 'अर्चामथावेष्ट्य सदर्भैरक्षैरिति ॥ ६९ ॥

कृत्वा तद्गतभूतसर्जनमिदं तन्मन्त्रसाङ्गीकृतं

गन्धाद्याहितचर्चनं प्रतिसरं तत्साम्प्रतिक्ये तथा ।

यद्भ्या वस्रसुवेष्टितं द्विजस्थेऽधारोप्य वाद्यादिभिः

साकं शाकुनजापकः स्तूपनगोहं मन्त्रविम्बं नयेत् ॥ ७० ॥

विमर्शनी

तद्गतभूतसर्जनं श्रावणादिकं भूतशुष्टिं च यथोक्तक्रमेण कृत्वा तन्मन्त्रसाङ्गीकृतं तत्तन्मन्त्रेण सफलीकृतं गन्धाद्याहितचर्चनं गन्धादिभिरलङ्कृतं कृत-

पूजनं च इदं मन्त्रविषयं तथा तत्साम्प्रतिक्रिये तत्साम्प्रतिभवे तदानीं कौतुकबन्ध-
योम्ने देवे प्रतिसारं कौतुकं बद्ध्वा अथ यत्सुवेष्टितं द्विजरथे द्विजैः कल्पिते
रथे आरोह्य वाद्यादिनिर्वाणघोषादिमद्गलध्वनिभिः साकं शाकुन्जापकः द्विजैः
सह 'कनिक्रददि'त्यादि जपन् जपनगोहं जानार्थं पूर्वं कल्पितं मण्डपं मन्त्र-
विषयं नयेत् प्रापयेत् ॥ ७० ॥

विवरणम्

कृत्वा तद्गतभूतसर्जनमिति । पुनर्गद्यपीठे प्राग्निधाय तद्विम्बगत-
भूतसर्गं विदध्यात् ॥ जलाधिवासविधौ यत्पर्यन्तं कृतं तच्छेषकरणमेतदुक्तम् ।
अत्र ह्यामादिस्वस्त्रीजोर्ध्वगतेत्याद्युक्तैः परीत्येन मन्त्रप्रयोगौ भवतः । यथा —
ओं हौं नमः परायाकाशात्मने नम इति विम्बमूर्ध्नि स्पृशन् पञ्चविंशतिवारं
संस्कृतं कुम्भकं विधाय तेनैव तदादितास्वन्तं व्यापयेदित्यादि । उद्घातावृत्त्येव
प्राणायामाः स्युरिति । इदमिति । विम्बम् । तन्मन्त्रसाक्षीकृतमिति सकृद्विपि-
न्यासपूर्वकं मन्त्रप्राणायामव्यापकवर्णाङ्गन्यासाभिप्रायम् । गन्धाद्याहितचर्चनमिति
गन्धमात्र्याद्यलङ्कारणं गन्धपुष्पादिपूजनं चोक्तम् । प्रतिसरं तत्साम्प्रतिक्रिये तथा
बद्ध्वेति । प्रतिसारं कौतुकं तस्य साम्प्रतिक्रिये साम्प्रतिक्रिये सम्प्रतिक्रिये ।
यदुक्तम् — 'पुराभिदि जलयासोद्घृतावि'ति । 'बद्ध्वा सोपचारेणाष्टाण्ये'ति ।
स्थित्वा प्राग्घ्येत्याद्युक्तविधया कौतुकबन्धनं विष्णौ विधायेति भावः । तीर्थोद्घासन-
मपि कार्यम् । शाकुन्जापक इति कनिक्रदत्स्वस्तिसूक्तजपाभिप्रायम् ॥ ७० ॥

प्रासादसम्मुखतया विनिधाय भद्रं

कर्णेत्यृचं जपतु सर्वसुपर्षविम्बम् ।

न्यस्येत् त्रिधासि हरिदिद्मुखमिष्टपीठे

श्रीणीत्यृचा जपतु भद्रमुचं तदग्रे ॥ ७१ ॥

विमर्शिनो

तत्र सर्वसुपर्ष(णां) देवानां विम्बम् इष्टपीठे पूर्वं पूजिते पीठे प्रासाद-
सम्मुखतया मुखप्रासादाभिमुख्येन विनिधाय 'भद्रं कर्णेभिः' इत्यृचं जपतु ।
त्रिधासिष्टपीठे हरिदिद्मुखं पूर्वाभिमुखं 'श्रीणि पदा विचक्रमे' इत्यृचा न्यस्येत् ।
तदग्रे स्थित्वा 'भद्रं कर्णेभिः' इत्यृचं जपतु च ॥ ७१ ॥

लेपनमासुरोद्धर्तनपूर्वकं क्षालनं च । आर्ये मूलतो धृतमध्वक्तिकृच्छरीषैशोधय-
त्विति योजना । शोधनमिह लौकिकमेव ॥

दर्भाद्यैः परिघृष्य शोधयतु दुर्गायां जलैस्त्वक्कृ-
न्मृत्सामस्मभिर्शिश्वरे प्रमथये मृत्त्वक्कृद्धिः क्रमात् ।

मृत्त्वग्भ्यां गणपे गुहे स्वकलशोक्तद्रव्यकैः स्वाणुभि-
र्मृद्धिः श्रीशहरीशयोः स्वविहिताभिर्वक्ष्यमाणक्रमात् ॥ ७३ ॥

विवर्तिनी

ततो दुर्गायां दर्भाद्यैः दर्भमृत्त्वग्भिः क्रमात् परिघृष्य जलैः शोधयतु ।
ईश्वरे त्वक्कृन्मृत्सामस्मभिः परिघृष्य शोधयतु । प्रमथये मृत्त्वक्कृद्धिः,
गणपे मृत्त्वग्भ्यां, गुहे स्वकलशोक्तद्रव्यकैः संः सर्वैः स्वाणुभिश्च श्रीश-
हरीशयोः स्वविहिताभिर्मृद्धिर्वक्ष्यमाणक्रमात् ॥ ७३ ॥

विवरणम्

दर्भाद्यैरिति । दर्भमृत्त्वग्भिः । त्वक्कृन्मृत्सामस्मभिरीश्वर इति
वाक्यम् । गुहे स्वकलशोक्तद्रव्यकैः स्वाणुभिरिति । अत्रायमाशयः —

“मूलेन कुशकूर्चेन कौश्या गल्यसुदिग्धया ।

मुष्ट्या दाभ्यैव वास्त्रेण काथचूर्णेन वर्मणा ॥

दूर्वापिष्टेन मूलेन हृदा सर्पपिष्टतः ।

मृदा मूलेन चोद्घृष्य तत्तत्कुम्भाभिपेचनम् ॥

इति । सर्वत्रात्रमेव वा मन्त्रः स्यादिति । वक्ष्यमाणक्रमादिति । यथा—‘लक्ष्मीशे
विहितसप्तमृत्तिकागिरि’त्यादि । ‘शार्ङ्गीश्वरे वृषविषाणे’त्यादि ॥ ७३ ॥

दुर्गागणेशशरजन्मसु विम्बशुद्धि-

स्नानात् पुरो हरिहरेश्वरयोः करोतु ।

स्नानान्तरे नयनमोक्षणमार्यकै तत्

प्राक् स्नानतः सलिलवासानकर्मणो वा ॥ ७४ ॥

‘गौरीयां गणपे च विम्बकलशासौकारं पुरः प्रावरेजेतोहैस्मगर्गारिके निगदितं
ततोभवा/धत्त पुरः । दुर्गावद् विदधीत पावनभवे भूतेशाद् वाच तच्छुद्धेशाजितमोस्तु
विम्बकलशास्नाननकारान्तरे ॥ ६’ ख. पाठः.

विमर्दिनी

नेत्रोन्मीलनकालमाह — दुर्येति । दुर्गागणेशशरजन्मसु विम्बशुद्धि-
स्नानात् पुरः पूर्वं नयनमोक्षणं करोतु । हरिहरीधरयोः स्नानान्तरे स्नानमध्ये
आर्ये स्नपनतः प्राक् तद् नयनमोक्षणं, संलिलवासनकर्मतो जलाधिवासात्,
प्राग् वा ॥ ७४ ॥

विवरणम्

विम्बशुद्धिस्नानात् पुर इति । यदेतच्छोधनमुक्तं तत्कृत्वा नेत्रोन्मीलनं
पुनरावाह साङ्गीकरणादि कृत्वेत्येतदादि कार्यमिति भावः । स्नानान्तरे इति ।
विम्बशुद्धिस्नपनमध्ये । वक्ष्यति च — “इत्यग्निपिच्याक्षिणी विद्विखेदि”ति ।

“सिद्धेदच्छजलैस्ततो वितनुयान्नेत्रत्रयोन्मीलनम् ।”

इति । संलिलवासनकर्मतो वेति । प्रागित्यनुपपन्नः ॥ ७४ ॥

हैमे निपिच्यं चपके मधुमन्त्रजप्तं

सूच्या प्रगृह्य घृतमाक्षिकमक्षिमोक्षम् ।

नेत्रेण शास्त्रगणपेषुभवेषु मन्त्री

त्रिष्टुम्भयेन मनुना तनुयात् कुमार्याम् ॥ ७५ ॥

विमर्दिनी

नेत्रोल्लेखनक्रियाविधानमाह — हैम इति । मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः
शास्त्रगणपेषुभवेषु हैमे चपके घृतमाक्षिकं घृतं मधु च निपिच्य मधुमन्त्रजप्तं
'मधु बाता' इत्यादिवृत्तेन जप्तं तत् सूच्या सुवर्णसूच्या प्रगृह्य नेत्रेण नेत्रमन्त्रेण
अक्षिमोक्षं नयनोन्मीलनं सतारकार्चिः तारकार्चिभ्यां सह तारकं मूलेन तत्रस्थं
तेजः प्रणवेन च तनुयात् । तारकार्चिल्लेखनं सर्वत्र समागम् । कुमार्यां त्रिष्टुम्भ-
येन 'जातवेदस' इत्युक्त्वा ॥ ७५ ॥

विवरणम्

हैमे निपिच्यं चपक इति । घृतमाक्षिकमिति लभ्यते । अस्त्रमोक्षण-
शोपणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् । अक्षिमोक्षमिति । नेत्रोन्मीलनम् । मन्त्री
इति ॥ ७५ ॥

हिरण्यगर्भः समिति प्रगृह्य मध्वाज्यकं चित्रमिति त्रिधाभिः ।

नेत्रं लिखेद् दक्षिणमन्यदेत्राप्यायस्त्वमन्त्रेण सतारकार्चिः ॥ ७६ ॥

विमर्शिनी

त्रिधाभिः 'हिरण्यगर्भः समवर्तत' इति मध्वाज्यकं प्रगृह्य दक्षिणं नेत्रं 'चित्रं देवानाम्' इत्यृचा, अत्रान्यत्रेण 'आप्यायस्त्व' मन्त्रेण च लिखेत् ॥ ७६ ॥

विवरणम्

प्रगृह्येति । 'हैमे निषिच्य चपके मधुमन्त्रजप्तं सूच्या' इत्येतदनुपज्यते ॥ ७६ ॥

माध्वीदुग्धघृतं हिरण्यमनुना संगृह्य शार्ङ्गीश्वरे

धामं चित्रमृचोऽल्लिखेन्नयनमन्यद् विश्वतश्चक्षुषा ।

लालाटाक्षि हिरण्यगर्भमनुनाधार्य गामप्रगां

हत्वा नेत्रपटं प्रदर्शयतु तां कर्ताथ तस्मै दिशेत् ॥ ७७ ॥

विमर्शिनी

शार्ङ्गीश्वरे हैमे चपके निषिक्तं माध्वीदुग्धघृतं 'हिरण्यगर्भः सम्' इति मनुना संगृह्य पूर्वं धामं नयनं 'चित्रं देवानाम्' इत्यृचोऽल्लिखेत् । अन्यद् दक्षिणं 'विश्वतश्चक्षुषा' इत्यृचा । लालाटाक्षि रज्ज्वत्नेत्रं हिरण्यगर्भमनुना चोऽल्लिखेत् । अथानन्तरवक्ष्यमाणं सर्वत्र समानम् । नेत्रमाधार्य नेत्रपटं हत्वा नयननोक्षणात् पूर्वं पुरोभागे क्लृप्तं प्रसार्य तत्कर्म कृत्वा नेत्रपटं हत्वा अग्रगां गां अग्रे गामानीय तां प्रदर्शयतु । अथ कर्ता मज्जमानः तां गां तस्मै सुरवे दिशेत् ॥ ७७ ॥

विवरणम्

माध्वीदुग्धघृतमिति । अत्राप्येतदनुपजः । माध्वी मधु । अथा-
पूर्वत्यादि सर्वशेषत्वेन योज्यम् । नेत्रपटं हत्वा अग्रगां गां प्रदर्शयतु
इत्यन्वयः । प्रागोवाग्रे गां सन्निधाप्य तां विभं चान्तरा नेत्रपटं विततं हत्वा
नेत्रोन्मीलनं कार्यम् । तस्मै इति । आचार्याय ॥ ७७ ॥

१. 'म्न'. २. 'म' छ. पाठः, 'दस्याप्या' क. ख. ग. घ. पाठः. ३.
'वम्' छ. पाठः. ४. 'पटलं ह' छ. पाठः.

आंवाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वा दत्त्वोपहारान् स्नपनं करोतु ।
विघ्नार्यदुर्गाशरजेषु शेषेष्वावाहनाद्यं स्नपने कृते तु ॥ ७८ ॥

विमर्शिनी

विघ्नार्यदुर्गाशरजेषु मूलेनावाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वा उपहारान् क्रमात्
दत्त्वा स्नपनं विम्बशुद्धिस्नपनं करोतु । शेषेषु स्नपने कृते त्वावाहनाद्यं करोतु
॥ ७८ ॥

विवरणम्

विघ्नादिषु स्नानवेलायां विम्बशुद्धिरित्याह — आवाह्येति । हरिहरादिषु
क्षालनमेतदित्याह — शेषेष्विति ॥ ७८ ॥

लक्ष्मीशे स्वविहितसप्तमृत्तिकाभि-
र्भूर्धानं दिव इति मन्त्रतो विलिप्य ।
तन्मृत्सांसुभृतघटाम्भसा समुद्र-
ज्येष्ठा इत्यणुपरिजापकोऽभिषिञ्चेत् ॥ ७९ ॥

विमर्शिनी

अथ विम्बशुद्धिस्नपनकलशोपहारदानादिकं पृथक् पृथगेवाह — ल-
क्ष्मीश इत्यादिभिः । लक्ष्मीशे स्वविहितसप्तमृत्तिकाभिः स्वकलशपूरण उक्ताभिः
सप्तमृत्तिकाभिर्वल्मीकमृद्भिः 'भूर्धानं दिवः' इति मन्त्रतो विलिप्य तन्मृत्सांसुभृत-
घटाम्भसा तन्मृद्भिः पूर्णेन ब्रह्मकलशेन 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यणुपरिजापको गुरुभि-
षिञ्चेत् ॥ ७९ ॥

विवरणम्

अथ पृथगेव तच्चद्विम्बशुद्धिरभिधीयते — स्वविहितसप्तमृत्तिकाभि-
रिति । सप्तवल्मीकमृद्भिरित्यर्थः । तन्मृत्सांसुभृतघटाम्भसेति । 'वल्मीकसप्तक-
मृदः कलशेऽथ मध्ये' इत्यमुनेत्यर्थ ॥ ७९ ॥

प्रागादिदिग्दलस्यैर्पञ्चा यज्ञा पयः पृथिव्यां च ।

याः फालिनीर्या दिव्या इत्यभिषिच्य्याक्षिणी विलिखेत् ॥ ८० ॥

१. अस्य स्थाने

'विस्पष्टतायै पृथगेव वच्मि विष्वादिविम्बस्नपनं समासान् ।

मूलाणुसाङ्गीकरणोपहारादनुत्तरं पैतदिह प्रयोज्यम् ॥' इति रु. पाठः.

२. 'त्स्ना' क. पाठः. ३. 'सत्र' क. पाठः.

विमर्शिनी

इति विम्बकलशाभिपेकं कृत्वा 'एहोहि' इति पूर्वमन्त्रेण मन्त्री आवाहने मन्त्रविशेषयोजनं कुर्वन् एनं विष्णुमावाह्य मूलाङ्गन्यासं मूलाङ्गन्यासव्यापकाङ्गन्यासादिकमाचरेत् ॥ ८३ ॥

विवरणम्

मन्त्रीति । 'एहोहि' इत्यादिमन्त्रान्ते मूलमुक्त्वा नारायणमावाहयामीत्येवमावाहनमुक्तम् ॥ ८३ ॥

एहोहि भगवन् ! विष्णो ! लोकानुग्रहकारक ! ।

यज्ञभागं गृहाणेमं वासुदेव ! नमोऽस्तु ते ॥

इति ॥ ८४ ॥

विमर्शिनी

आवाहनमन्त्रं पठति — एहोहीति ॥ ८४ ॥

अर्घ्यं रातु हिरण्मयादिमनुना तस्मै सपाद्योदकं

गायत्र्याचमनीयकं समधुपर्कं च स्वया मन्त्रवित् ।

मन्त्रेणाथ बृहस्पते अतियदित्याद्येन पीताम्बरं

वेदाहंमनुनोत्तरीयमुपवीतं हैममोङ्कारतः ॥ ८५ ॥

विमर्शिनी

तस्मै विष्णवे हिरण्मयादिमनुनार्घ्यं सपाद्योदकं रातु दद्यात् । मन्त्रविदिति तत्तदुपहारदाने 'अर्घ्यम्' इत्यादिमन्त्रयोगः सूचितः । स्वगायत्र्याचमनीयं समधुपर्कं च, 'बृहस्पते अति यत्' इत्याद्येन मन्त्रेण पीताम्बरं पीतवस्त्रं च, 'वेदाहं' मनुनोत्तरीयम्, ओङ्कारतः प्रणवेन हैममुपवीतं च ॥ ८५ ॥

विवरणम्

रात्विति । 'रा दाने' दद्यादित्यर्थः । सपाद्योदकमिति । तेनैव मन्त्रेण पाद्यमिति भावः । तदुक्तम् — 'पाद्यं तेनैव दापयेत्' इति । स्वया गायत्र्येति योज्यम् । समधुपर्कं चेति । तेनैव मन्त्रेणेति भावः । अत्रार्घ्याद्युपहारास्तेतद्द्रव्यभाजः फडन्तप्रणवप्रोक्षणशोपणादिसंस्कृताः स्युः । पीताम्बरादिष्वपि यथाहं समानमेतत् । मन्त्रविदिति । तत्तन्मन्त्रान्ते तत्तदुक्त्वा समर्पयामीत्येवं मन्त्रप्रयोग उक्तः । पीताम्बरमिति । रात्वित्यनुवर्तते । वस्त्रादिषु परिधापनादि कार्यम् । तदुक्तम् — 'वासस्तु परिधापयेत्' इत्यादि ॥ ८५ ॥

गन्धं च पुष्पं च पवित्रकं च
 दद्यादिदं विष्णुक्त्वा क्रमेण ।
 विश्वाशुनार्चिर्मयमादधीत
 व्यापय्य तं सर्गविसर्गरीत्या ॥ ८६ ॥

विमर्शिनो

‘इदं विष्णुः’ इत्युक्त्वा गन्धं च पुष्पं च हैमं पवित्रकं च क्रमेण दद्यात् ।
 विश्वाशुना ‘विश्वतश्चक्षुः’ इत्युक्त्वा तं सर्गविसर्गरीत्या सृष्टिसंहारक्रमेण व्यापय्य
 अर्चिर्मयं तेजोमयमादधीत ॥ ८६ ॥ *

विवरणम्

विश्वाशुनेति । तं सर्गसंहारप्रकारेण ‘विश्वतश्चक्षुः’ इति व्यापय्य तेजो-
 मयं सकलनिष्कलात्मकं विमादयेदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

पुष्पैरोपधयः समित्यवकिरेत् सन्धूपयेद् धूरसी-
 त्येतेनोपहरेत् प्रदीपकमथो तेजोसिमन्त्रेण च ।
 नेत्रे चाञ्जनरञ्जिते वितनुयाद् भूयः समिद्धोशुना
 येनाकस्म्यमनु जपन् वितनुयाद् गौरोचनाचित्रकम् ॥ ८७ ॥

विमर्शिनो

‘ओपधयः संबन्धे’ इति पुष्पैरवकिरेत् । ‘धूरसि’ इत्यनेन सन्धूपयेत् ।
 अथो ‘तेजोऽसि’ मन्त्रेण प्रदीपकमुपहरेत् । अथो इत्यनेनान्तरान्तरा जलदानं
 सूचितम् । भूयः समिद्धोशुना “समिद्धो अञ्जन” इति मन्त्रेण नेत्रे द्वे अञ्ज-
 नरञ्जिते वितनुयात् । ‘ये नाकस्य’ मनुं जपन् गौरोचनाचित्रकं गौरोचनाया
 तिलकं वितनुयात् ॥ ८७ ॥

विवरणम्

समिद्धोशुनेति । ‘समिद्धो अञ्जन’ इत्यनेन ॥ ८७ ॥

वनस्पतेः पुष्प इति प्रजापी
 माल्यं च मातां च समर्प्य तस्मै ।
 दक्षोपहारान् पुनरर्घ्यधारां
 मूलेन दक्षा विकिरेत् प्रब्रह्मैः ॥ ८८ ॥

विमर्शिनी

‘वनस्पतेः पुष्प’ इति प्रजापी माल्यं पुष्पं मालां च तस्मै समर्घ्यं
पुनरुपहारान् अर्घ्यपाद्याचमनीयानि दत्त्वा अर्घ्यधारां मूलेन दत्त्वा प्रसूनैर्विकि-
रेत् ॥ ८८ ॥

विवरणम्

दत्त्वोपहारानिति जलगन्धादिभिः सपर्योक्ता ॥ ८८ ॥

रथन्तरेण वैराजगायत्राभ्यां च सामभिः ।

स्वयोनिजैः पुरः स्थित्वा स्तुवन् सम्प्रीणयेद्भरिम् ॥ ८९ ॥

विमर्शिनी

रथन्तरेण, वैराजगायत्राभ्यां च, स्वयोनिजैः रथन्तरस्य ‘अभि त्वा
शूर’ इत्याद्येन वैराजस्य ‘पिवा सोममिन्द्र’ इत्याद्येन, गायत्रस्य ‘अग्न आयूंषि’
इत्याद्येन सामभिः स्तुवन् हरिं सम्प्रीणयेत् ॥ ८९ ॥

विवरणम्

स्वयोनिजैरिति । ‘अभि त्वा शूर’ ‘पिवा सोममिन्द्र’ ‘अग्न आयूंषि’
इत्येताः स्वयोनयस्तद्वर्तिभिरित्यर्थः ॥ ८९ ॥

शुद्धे तैजसपात्रके सुविमलैरापूरिते तण्डुलै-

मध्ये सान्द्रघृतं शरावमुपधायाभ्युज्ज्वलद्दीपकम् ।

स्वोद्यद्गोमयक्लृप्तचित्रितादिगीशास्त्रैः सदूर्वाग्रकै-

र्दिश्वश्वत्थदलैर्विभूष्य रचयेन्नीराजनीयं शुभम् ॥ ९० ॥

विमर्शिनी

नीराजनीयसम्पादनमाह— शुद्ध इति । शुद्धे सुविमलैस्तण्डुलैरापूरिते
तैजसपात्रके लोहमयपात्रे मध्ये तन्मध्ये सान्द्रघृतं पूर्णघृतम् अभ्युज्ज्वलद्दीपकम्
अभितः परितः उज्ज्वलद्दिर्दीपैः उज्ज्वलद्वर्तिभिर्युतं शरावमुपधाय तस्य
दिक्षु स्वोद्यद्गोमयक्लृप्तचित्रितादिगीशास्त्रैः स्वस्मिन्दुगतानि गोमयेन क्लृप्ता-
नि श्वेतरक्तादिरजोभिश्चित्रितानि दिगीशास्त्राणि वज्रादीनि येषु तैः सदूर्वाग्रकैः
सदूर्वाग्रयुक्तैरश्वत्थदलैर्विभूष्य शुभं नीराजनीयं रचयेत् । तथा विष्णुसंहितायां —

“शुभे तु तैजसे पात्रे शालितण्डुलपूरिते ।

अक्षैरश्वत्थपत्रस्यैर्नवगोमयकल्पितैः ॥

वर्णोज्ज्वलैर्मयाशोभं वर्धमानाज्यवर्चिभिः ।

उज्ज्वलाभिर्युतं मध्ये कुर्यान्नीराजनं त्विदम् ॥”

इति ॥ ९० ॥

विवरणम्

नीराजनीयमाह — शुद्ध इति । मार्जनादिशुद्धिरियम् । यद्वा अक्ष-
रणादिशुद्धमभिप्रायम् । तैजसपात्रक इति । ताम्रकांस्यादिमये । सुविमलैरापूरित
इति । हृदयेनेति ज्ञेयम् । शरावमलधौतं हृदैव निधाय अष्टदिक्षु चतुर्दिक्षु
अप्रदिश्येव वा वर्चोर्हृदैव विन्यस्य सान्द्रेण धृतेन शिरसापूर्वाक्षेण ता वर्चोः
प्रज्वालयेत् । स्वोद्यदित्याद्यधत्यदलविशेषणम् । तेषामुदरभागे गोमयेन वज्र-
शक्त्याद्यायुधानि विरचय्य तेषु रजनीरजो विकिरेत् । तदुपरि प्रतिपत्रं दूर्वामा-
प्यपि बहिरभाणि विन्यसेत् । सर्वमेतदस्त्रेण कार्यम् । दूर्वाक्षतमपि पृथक्
सम्पाद्यम् ॥ ९० ॥

दूर्वाक्षतं मूर्धनि पादयोश्च

तारेण कृत्वास्त्रसमर्चितेन ।

नीराजयेत् तेन निजास्त्रजापी

कुर्वीत पुण्याहमिति त्रिधास्त्रि ॥ ९१ ॥

विमर्शिनी

नीराजनीयविनिर्भोजनादिकमाह — दूर्वाक्षतमिति । तारेण दूर्वाक्षतं
मूर्धनि पादयोश्च कृत्वा अस्त्रसमर्चितेन तेन नीराजनीयेन निजास्त्रजापी नीराज-
येत् । 'ओं विष्णुः प्रीयताम्' इत्यादिविशेषयुक्तं पुण्याहं च कुर्वीत । इति त्रि-
धास्त्रि विन्वविशुद्धिविधिः स्यात् ॥ ९१ ॥

विवरणम्

अस्त्रसमर्चितेनेति फडन्तप्रणवप्रोक्षणशोपणाद्यस्त्रपूजनवज्रादिषु तैत्तन्मनु-
पूजनास्त्रजापिभिप्रायम् । तेनेति उक्तनीराजनीयेनेत्यर्थः । तिष्ठस्त्रिवारं पञ्चवारं वा
नीराजयेत् । दूर्वाक्षतं मूर्धनि पादयोश्च तारेण कृत्वेत्येकत् पुनरपि कार्यम् ।
'मङ्गलानि च दर्शयेत्' इति चाहुः । इति त्रिधास्त्रीति प्रकरणोपसंहारः । विन्व-
शुद्धिरिति च शेषः ॥ ९१ ॥

शार्ङ्गीश्वरे वृषविषाणनदीद्वितीर-

मृद्धिर्विलिप्य शिरसि प्रणवेन सिञ्चेत् ।

तद्वत् तनौ समुपलिप्य मृदा सनाकु-

क्षेत्रोत्थयाच्छसलिलैरपि तेन सिञ्चेत् ॥ ९२ ॥

विमर्शिनी

शार्ङ्गीश्वरे शिरसि प्रणवेन वृषविषाणनदीद्वितीरमृद्धिः वृषशृङ्गाद् नदी-
तीरद्वयाद् गृहीताभिर्मृद्धिर्विलिप्याच्छसलिलैः शुद्धजलैः सिञ्चेत् । तनौ तद्वत्
सनाकुक्षेत्रोत्थया (मृदा) वल्मीकात् क्षेत्राच्च गृहीताभ्यां मृद्ध्यां तेन प्रणवेन
संमुपलिप्याच्छसलिलैः सिञ्चेत् ॥ ९२ ॥

विवरणम्

प्रणवेन सिञ्चेदिति । अच्छसलिलैरपि सिञ्चेदित्यर्थः । 'नाकुर्वन्मीकम्
॥ ९२ ॥

एवं साधु विशोध्य तं स्नपितयेन्मृत्पूर्णकुम्भाभ्रसा

मानस्तोकऋचा कपायपयसावोचाममन्त्रेण च ।

आज्यान्तैर्ध्रुवतः फलाद्भिरथ मूलेनान्तराब्जिलङ्कैः

सिञ्चेदच्छजलैस्ततो वितनुयानेत्रत्रयोन्मीलनम् ॥ ९३ ॥

विमर्शिनी

एवं साधु विशोध्य मृत्पूर्णकुम्भाभ्रसा मध्यकलशेन मा नस्तोक ऋचा
तं शार्ङ्गीश्वरं स्नपितयेत् स्नपितं कुर्यात् । कपायपयसा पूर्वदलस्थकलशेन 'अवो-
चाम नमः' इति मन्त्रेण च, आज्यान्तैः दक्षिणपश्चिमोत्तराग्नेयनिर्ऋतिदलस्थैः
गोमूत्रगोमयक्षीरदध्याज्यपूर्णकलशैः ध्रुवतश्च, अथ मूलेन वायव्यदलस्थफला-
द्भिरथ, अन्तरा मध्ये मध्ये अच्छजलैः अब्जिलङ्कैः आपो हि ष्टादिभिः सि-
ञ्चेत् । ततो नेत्रत्रयोन्मीलनं वितनुयात् ॥ ९३ ॥

विवरणम्

मृत्पूर्णकुम्भाभ्रसेति । 'मृत्कवाथकं हरिहरे' इत्यादि ह्युक्तम् । आज्या-
न्तैर्ध्रुवत इति । 'पृथगास्थितानि गव्यानि पञ्च' इत्युक्तेरिति भावः । फलाद्भिरथ
मूलेनेति वाक्यम् । अन्तरेति प्रतिद्रव्यमन्तरा स्नानशुक्तम् ॥ ९३ ॥

नमः शम्भव इत्याद्यमिषे त्वाद्यं च सिञ्चतु ।

नमो वः किरिकेत्युक्त्वा सर्वौषधिजलेन तम् ॥ ९४ ॥

विमर्शिनी

ततः ईशदलस्थितेन सर्वौषधिजलेन तं देवं 'नमः शम्भवे' इत्याद्यम्
'इषे त्वाद्यं' 'नमो वः किरिकेत्युक्त्वा' इत्याद्यं चोक्त्वा सिञ्चतु ॥ ९४ ॥

विवरणम्

नमश्शम्भव इत्याद्यमिति सर्वौषधिकलशे मन्त्रत्रयमुक्तम् ॥ ९४ ॥

तत् त्वा यामीत्याद्ययर्चा समुद्रं

गच्छेत्याषोहीत्यणुभ्यां च मन्त्री ।

गायत्र्या च स्नापयेद् दिक्स्थखण्डै-

र्गायत्र्या षोरुद्रया कोणखण्डैः ॥ ९५ ॥

विमर्शिनी

पुनः दिक्स्थखण्डैः, दिक्स्थखण्डस्थकलशैः 'तत् त्वा यामि' इत्याद्ययर्चा,
'समुद्रं गच्छ' इति, 'आपो हि' इत्यणुभ्यां गायत्र्या च स्नापयेत् । षोरुद्रया
तारपुत्रितया गायत्र्या कोणखण्डैः कोणखण्डस्थकलशैश्च । मन्त्रीति मन्त्राणामादि-
रेवान्नोच्यते, मन्त्रं समस्तं विद्वानित्यर्थः ॥ ९५ ॥

विवरणम्

अणुभ्यामिति खण्डद्वयापेक्षं द्विवचनम् ॥ ९५ ॥

तारेणावाद्याहिताज्ञाय तस्मै

सोमारुद्रा वीति दत्त्वार्य्ययाद्ये ।

गन्धं पुष्पं चापि तद्वत् पवित्रं

वस्त्रं सन्दद्यात् युवंवस्त्रजापी ॥ ९६ ॥

विमर्शिनी

तारेणावाद्याहिताज्ञाय तारेणैव कृताज्ञाय तस्मै 'सोमारुद्रा विवृहत्तं'
मन्त्रेणार्य्ययाद्ये द्वे गन्धं पुष्पं चापि तद्वत् पवित्रं दत्त्वा युवं वस्त्रजापी वस्त्रं
सन्दद्यात् ॥ ९६ ॥

पूजाक्रमेण पुरुषादिचतुष्टयाङ्ग-
 केदानसूक्तमनुभिः स्नपयेन्महेशैः ।

दिकोणमध्यगतखण्डघटैस्तु विम्ब-

शुद्धौ तदीयपरिकुम्भगणैः समेतम् ॥ १०० ॥

विमर्शिनी

महेशैः तु विम्बशुद्धौ दिकोणमध्यगतखण्डघटैः दिक्खण्डेषु कोणखण्डेषु
 मध्यखण्डे च ब्रह्मरुद्रैः तदीयपरिकुम्भगणैः समेतं यथा भवति तथा पूजाक-
 र्मेण स्वस्वदिक्पाप्तैः पुरुषादिचतुष्टयाङ्गकेदानसूक्तमनुभिः तत्पुरुषादिचतुष्टयेन
 पञ्चब्रह्मैः ईशानेन च मनुभिः तं स्नपयेत् ॥ १०० ॥

विबरणम्

पूजाक्रमेणेति । पुरुषाद्योरसद्यवामैर्दक्षिणं हृच्छिखाकनचशिरोभिर्विदि-
 क्षित्यर्थः ॥ १०० ॥

ध्यात्वा देवमधोरतो दिशतु गन्धं धामतथाम्बरं

धूपं चापि शिवेन तत्पुरुषतो धूपं सदीपार्घ्यकम् ।

आनम्याद्य सुगन्धार्घतकरो भागान् दिशास्वेकशो

वृत्तान्तान् विधिविष्णुरुद्रजिनवर्षीरालयेत् क्रमात् ॥ १०१ ॥

विमर्शिनी

अथ देवं यथोक्तं ध्यात्वा आवाद्य सकलीकृत्य पादमाचमनं च दत्त्वा
 अधोरतो गन्धं दिशतु । वामतोऽम्बरं च । शिवेन ईशानेन धूप्याणि च ।
 तत्पुरुषतो धूपं सदीपार्घ्यकं दीपमर्घ्यं च । अथानम्या नमस्कृत्य सुगन्धार्घतकरो
 भूत्वा वृत्तान्तान् भागान् चतुरथाष्टाश्रवृत्तभागानेकशः मल्येकं दिशासु विधि-
 विष्णुरुद्रजिनवर्षीः ब्रह्मविष्णुरुद्रनायत्रीभिः क्रमाद् आरुभेन संसृजेत् ॥ १०१ ॥

विबरणम्

ध्यात्वा देवमिति । 'शेषेष्वावाहनाद्यं स्नपने कृते तु' इत्येतदभिप्रायमे-
 तत् । पाद्यादिमूषणान्तमुपचारतः समर्प्याधोरतो गन्धमित्यादि सर्वे कार्यम् ।
 तदुक्तं—

"सकलीकृत्य देवेशं पीठं सद्येन स्नपयेत् ।

ततोऽपि लेपयेद्ब्रह्मैर्मन्त्रेण बहुरुपिणा ॥"

इत्यादि । शिवेनेति । ईशानेन । आनन्देति तदुचितमन्त्रप्रणामस्तुत्याद्यभिप्रायम् ।
वृत्तान्नाम् भागानिति । चतुरश्राष्टाश्रवृत्तक्रमेण त्रिमागं, हि लिङ्गं भवति ।
एकश इति । एकैकशो दिशास्वालभेत । सुगन्धाक्तकरतलस्तेन ब्रह्मगायत्र्या चतु-
रश्रभागमग्रादिदिक्पालभ्य करतलं क्षालयेत् । एवमितरद्वागद्वयमपीति ॥ १०१ ॥

“तत्पुरुषाय विद्महे पितामहाय धीमहे ।

तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात् ॥

तत्पुरुषाय विद्महे जनार्दनाय धीमहे ।

तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहे ।

तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥”

तद्गायत्र्य इति प्रोक्ताः सितमाल्यादिभिस्ततः ।

प्राच्यं नीराज्य पुण्याहमाचरेन्मूर्तिपैः सह ॥ १०२ ॥

विमर्शिनी ,

तद्गायत्रीराह— तत्पुरुषायेति ॥

इति तद्गायत्र्यः प्रोक्ताः । ततः सितमाल्यादिभिः श्वेतपुष्पगन्धादिभिः
प्राच्यं नीराज्य मूर्तिपैः सह पुण्याहमाचरेत् ॥ १०२ ॥

विमर्षणम्

सितमाल्यादिभिस्ततः प्राच्येति । यदुक्तं—

“ततः शुद्धानि पुण्याणि दत्त्वा लिङ्गस्य मूर्धनि ।

नीराजनविधिं कुर्याद् यथान्यदपि मङ्गलम् ॥”

इति । यद्वा, ‘सितमाल्यादिभिर्तुभः’ इति, पाठः । चतुष्टयत्वेन, ‘श्वेतपुष्पाद्यहनायम्’
इत्येतदिदानीमेव कार्यम् । “यात्वा देवम्” इत्येतत्तु गन्धालेपनाद्युचिततया तत्र-
पध्यानमात्रमिति सूचितम् । यदप्युक्तं— स्वस्तगायत्र्या स्पृशेत् ।

“आवाद्य सकलीकृत्य देवदेवमुमापातिम् ।

पाद्याद्यैः परिपूज्यास्मिन् पुण्याहं न समाचरेत् ॥”

इति । सितमाल्यादिभिरिति पाद्याद्यनन्तरं जन्मगन्धादिषु मध्ये पुष्पे विशेषः

१. ‘नः १’, २. ‘गिति त्रि’ घ. पाठ. ३. ‘नि वा पा’, ४. गन्धादि

प्रतिपादितः । जलमाग्नाद्यर्घ्यान्तानामादिभेदेन ग्रहणम् । नुभग्रहणेनैतदपि साधितमिति । नीराज्येति । तत्रक्रिया च प्रागुक्ता । पुरादिप्रसक्तिव्यपि वा नीराजनं बुधशब्देन सूचितम् । तदुक्तं—नीराज्याख्येण दिवक्रमाद् इति ॥ १०२ ॥

मूलेनावाह्य तस्मै सकलितमहसे *स्थाणवे सम्प्रदद्यात्

पाद्याद्यं भूषणान्तं नवकमथ मन्थ्योर्मिकाकर्णभूषाः ।

इष्ट्वा गन्धादिभिः पादुकापि सहयानातपत्रं प्रदद्यात्

सादर्शं चाथ पुण्याहमपि चरतु नीराजनं चेति वेज्या ॥ १०३ ॥

विमर्शिनी

पक्षान्तरमाह — मूलेनेति । मूलेनावाह्य सकलितमहसे सकलित-
तेजसे तस्मै स्थाणवे शिवाय पाद्याद्यं भूषणान्तं नवकं प्राधाप्यान्मनीयमधुप-
र्कपुनराचमनीययानवस्रोपर्वीतभूषणानि सम्प्रदद्यात् । अथ ऊर्गिकाकर्णभूषाः
अङ्गुलीयं कुण्डले च समर्थं गन्धादिभिरिष्ट्वा पादुकापि सहयानातपत्रं वाहनं
छत्रं च सादर्शं दर्पणं च दद्यात् । अथ पुण्याह नीराजनं चापि चरतु । इति
वा इज्या पूजा स्यात् ॥ १०३ ॥

विवरणम्

शिव एव यत्नान्तरमाह — मूलेनावाह्येति । ब्रह्मादिगण्यनीभिर्भाग-
त्रयस्पर्शान्ते कृत एतत् सर्वं कार्यम् । कल्पयित् सम्प्रदद्यादिति न कल्पयित्-
ग्रहणमेतरम् । यद्वा—सितमान्यादिभिरित्यन्नापि समानमावहनादि सर्वमिति ।
अथवोपचारेण तत्तद्द्रव्यशालिना फलन्तप्रणयप्रोक्षणादिसंस्कृतानां पाषादीनां
प्रदानार्थमेतदुक्तम् । ऊर्गिका अङ्गुलीयकम् । कर्णभूषे च द्वे भङ्गः । इष्ट्वा
गन्धादिभिरित्यर्घ्यादानात्तमुक्तम् । इति वेज्येति । मूलेनावाहनादि सर्वं समानम् ।
पाषादिपूजायामेव निकल्पोऽयमिति भावः ॥ १०३ ॥

दुर्गायाद्युभिः क्रमात् स्तूपितयेद् गव्यैर्मृदालिप्य मृ-

ह्वासा पारुषपञ्चकौन महिषारौ यावमानायुना ।

कार्योदित्य शालितण्डुलसुग चूर्णेन लिप्त्वा समा-

सिञ्चेदक्षितरत्नगन्धफलशार्ङ्गा पञ्चदुर्गायुभिः ॥ १०४ ॥

१. 'स्तयो' क. य. पाठः २. 'वा' च पाठः

* 'स्थणवे' इत्यस्य स्थाणवे, कल्पयित् इति विवरणस्यैवा भावः.

संस्नाप्य स्वजिनार्णतो बहुजलैर्दत्त्वांशुके द्वे युवं
 वस्त्राणीत्पुपवीतगन्धकुसुमस्रग्धूपदीपान् क्रमात् ।
 दद्याचामरमातपत्रमुपचारेणाञ्जनं दर्पणं
 तस्मै पादुकयुग्ममप्यथ चरेन्नीराज्य पुण्याहकम् ॥ १०७ ॥

विमर्शिनी

स्वजिनार्णतः स्वगायत्र्या बहुजलैः संस्नाप्य तस्मै स्कन्दाय 'युवं
 यस्त्राणि' इति मन्त्रेणांशुके द्वे दत्त्वा उपवीतगन्धकुसुमस्रग्धूपदीपान् चामरं
 चामरद्वयम् आतपत्रमञ्जनं दर्पणं पादुकयुग्ममपि क्रमादुपचारेण दद्यात् ।
 अथ नीराज्य 'स्कन्दः प्रीयताम' इति विशेषयुक्तं पुण्याहं चरेच्च ॥ १०७ ॥

विवरणम्

उपचारेणेति । उपवीतादिषु मन्त्रकथनम् ॥ १०७ ॥

स्वाष्टमूर्तिमनवः स्वकमूलं
 चापि विम्बकलशस्त्रपने स्युः ।
 विघ्नराजि निजमूलकमार्ये
 मध्यनिष्ठमुभयोः रूपनं स्यात् ॥ १०८ ॥

विमर्शिनी

विघ्नराजि विम्बकलशस्त्रपने स्वाष्टमूर्तिमनवः गणज्ञयाद्याः स्वक-
 मूलं चापि स्युः । आर्ये नवस्वपि निजमूलं च । अत्र विघ्ने बहिः प्रदक्षिण-
 क्रमेण आर्ये दिग्विदिकक्रमेणेति विशेषः । उभयोरपि मध्यनिष्ठं ब्रह्मकलशान्तं
 रूपनं स्यात् ॥ १०८ ॥

पञ्चोपहारान् प्रददातु विघ्ने
 मूलेन तान्छास्तरि दर्पणं च ।
 नीराज्य पुण्याहमपि प्रकुर्या-
 दितीरितात्राखिलविम्बशुद्धिः ॥ १०९ ॥

विमर्शिनी

विघ्ने पञ्चोपहारान् जलगन्धपुष्पधूपदीपान् मूलेन प्रददातु । शास्तरि
 तान् दर्पणं च । उभयोः नीराज्य पुण्याहमपि यथोक्तवत् कुर्यात् । अत्रा-
 खिलविम्बशुद्धिरिति ॥ १०९ ॥

विवरणम्

१ पञ्चोपहारानिति । मूलेनावाहनांदि कृत्वा पाषादि दत्त्वा स्नपनं कार्यम् । पुनरङ्गवस्त्रादिभूषणान्ते दत्ते जलगन्धादिपञ्चोपहारदानं कार्यम् । पुनरर्घ्यमपि देयम् । मूलेनेति । अध उपरि च योज्यम् । तानिति । पञ्चोपहारान् । भिन्वशुद्धिमकरणमुपसंहरति — इतीरितेति ॥ १०९ ॥

दत्त्वार्य्यमुत्तिष्ठमनुप्रजापी

प्रोत्थाप्य याने प्रविधाय विन्मम् ।

प्रदक्षिणप्रक्रमतो नयेत्

तन्मण्डपं शकुनकादिजापी ॥ ११० ॥

विमर्शिनी

अथ सर्वेष्वप्यर्घ्यं दत्त्वा उत्तिष्ठमनुप्रजापी 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति जपन् विन्मं प्रोत्थाप्य रथादियाने प्रविधाय शकुनकादिजापी 'कनिकदत्' 'स्वस्त्या'दिकं जपन् प्रदक्षिणप्रक्रमतस्तद् विन्मं मण्डपं नयेत् ॥ ११० ॥

विवरणम्

दत्त्वार्य्यमिति । स्वस्वोपचारेणेति ज्ञेयम् । यान इति । ब्रह्मयाने रथादौ वा । प्रदक्षिणेति । मण्डपस्वेति शेषः ॥ ११० ॥

रथारोपे रथे तिष्ठन्स्त्रिलेऽणुः प्रदक्षिणे ।

उदुत्यमिति शार्ङ्गशि पौरुषं च जपेद्दरौ ॥ १११ ॥

विमर्शिनी

अस्त्रिले सर्वेषु देवेषु रथारोपे 'रथे तिष्ठन्' इत्यणुः । शार्ङ्गशि प्रदक्षिणे 'उदु त्यं जाववेदसन्' इति, हरौ पौरुषं पुरुषसूक्तं च जपेत् ॥ १११ ॥

विवरणम्

पौरुषं च जपेद्दराविति । चकारः प्रदक्षिण इत्येतदनुकर्षणार्थः । शिवादिषु शकुनस्वस्तिसूक्तजपेनैव प्रदक्षिणं भवति । 'शकुनकादिजापी' इति चोक्तम् ॥ १११ ॥

दत्त्वा द्वार्य्युपचारतोऽर्घ्यमस्त्रिलेऽणुः पुरदुत्यमित्युत्तर-

त्राकृष्येन घृतं शिवे समवतार्यान्तर्नयेन्मन्त्रवित् ।

इति तन्त्रसमुच्चये तुरीयः

पटलो मण्डपसंस्क्रियाक्रमाद्यः ।

कथितः कलशेशवह्निशय्या-

विधिमान् विम्बविशुद्धिविध्युपेतः ॥ ११६ ॥

विमर्शिनी

पटलमुपसंहरति — इतीति । (इति) तन्त्रसमुच्चये अन्ये तुरीयः चतुर्थः
पटल. कथितः । कथम्भूतः, मण्डपसंस्क्रियाक्रमाद्यः मण्डपसंस्कारपरिपाठ्या
परिपूर्णः । कलशेशवह्निशय्याविधिमान् बुम्भेशपूजामिजननशय्यापूजादिभिश्च
युक्तः । विम्बविशुद्धिविध्युपेतः विम्बशुद्धिकलशाभिषेकेण उपहारदानेन चो-
पेतः ॥ ११६ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

चतुर्थः पटल. ॥

शुभं भूयात् ।

APPENDIX I.

श्लोकानुक्रमणी ।

श्लोकः.	पुटम्.	श्लोकः.	पुटम् .
अग्निर्षे	१६	आचार्यो मनु	३३
अग्न्यादीश	२५४	आच्छाद्य नीते	२६
अग्नेऽग्नि	११२	आधारत्रितये	१६१
अभ्यद्व'प्रतति	११७	आपो हीत्यणुभि	१७७
अभ्यद्धारभुवक्रम	११६	आभातऽप	१३०
अर्घ्यं रातु	२९२	आयाधिक्यं व्ययतः	६१
अत्रायैरुदयो	९२	आयामे दक्षिणे	१७९
अहृष्टके रघ	१६०	आयामेन	१८१
अहृष्टके वितति	१६३	आराध्य	१५८
अहृष्टतत्पुह	१६५	आरुडभिती	१३३
अहृष्टतर्जनिकयो	१६५	आर्य शान्ता	२१९
अहृष्टपंशकम	१७७	आर्यकमाविश्राख्यौ	४०
अत्रैवाहुल	१६८	आलिख्य माह	१६
अथ देवामुर	४२	आवाद्य	२००
अथ शिवदिशि	२५७	आवाप्य	५९
अथ सम्ग्रह	२७४	इति तन्त्रममुषये तुरीय	३०८
अथालङ्कृत्य	२११	इति तन्त्रममुषये तृतीय	२१२
अधिवासन	२४३	इति तन्त्रममुषये द्वितीय	१८९
अधिवामविधान	२०९	इति तन्त्रममुषयेऽवेकी	८४
अन्तर्मेगडलतो	१४७	इति शस्कृत	२८३
अकर्णोर्णोश्चतुर्षो	७१	इति हरिमद्रिय	४२
अर्चयेणु	२८	इतीरितानां	२००
अर्चामथानेष्टय	२१५	इनेकभूमौ	१३२
अथय भामनि	१३०	इष्टानान	१७
अष्टाशवादि	१७९	इष्टाग्निजोऽहृष्टं	९६
अष्टाहुलायन	१५८	इष्टा गन्धादिनि	२१३
अष्टाहुले	१६३	इष्टा बलि	२००
अष्टस्वमन्त्र	१९२	इष्टाश्चेति	८६
आचम्य देव	८९	इष्टादीना	१९३
आचम्य सम्यक्	२९	इष्टान परंन्तो	६३
आचार्योऽप	१८	इष्टोशक्ति	११५

श्लोकः.	पुटम्.	श्लोकः.	पुटम्.
ईशो योऽश	२४०	कुर्वीत त्रपुंभी	१८२
ईशऽऽग्नाभिः	५८	पुत्रानसूनाक्षत	४५
उक्षेदूर्ध्व	१९६	कृत्वा तद्रत	२८४
उत्कृत्वाधिभुजं	१७७	कृत्वा बलि	४५
वत्सेधे विशिखा	१२६	कृत्वा वसं	१४९
उदीप्यत्वेन्युष	२९८	कृत्वा स्वस्तिक्	२७१
उद्वुद्धमुद्धृत	२६८	कौशोदगव्य	२३९
उद्वर्यं ह्रुपदादिना	२९१	काथोदगव्य	२३८
उज्जीव वदि	२६३	क्षिनिर्व	१६
उपलिप्य	२४	क्षारिद्विज	२४०
ऊर्ध्वाधर	११५	क्षारिथ्रीवकुल	२३६
एकाक्षप्रयुगादि	१२६	क्षेत्रे चतुष्पद	५७
एकागीति	२३०	क्षेत्रे रन्ध्र	१७
एतानि बाजानि	१९४	क्षेत्रे वारिधि	१९१
एतेर्मन्त्रै	७१	खण्डोत्तर	१२५
एवं गुण	१०	खा वा क्षिति	१६
एव साधु	२०६	गणराणि	२०३
एषोहि भगवन्	२०२	गन्धं च पुष्प	९३
ॐ सोमाय	२३७	गन्धर्वमृग	४१
ओमा कुर्वीत	१०९	गने तत्र	४६
क६ त्दिमन्त्रवधि	१६२	गर्भन्याये	१७७
कर्मिण गुत	२१	गर्भागारप्रदाने	१११
कर्पूरमेघ	२६	गर्भागारे कल्प	२३१
गार्वा सुश्रवणा	१०८	गर्भालयेऽभ्यर्चित	२२६
धाली कराली	२५०	गात्रेयकल्पमय	२८०
कुक्ष्यश्लेष	६१	गायत्र्या निजया	१६८
कुक्षे पङ्कपादि	११२	गायत्र्या सक्त्रेषु	५४
कुमुदत्रमुदाक्ष	१४९	गायत्र्या स्मर	६९
कुम्भभद्रादिकौ	२५४	गुग्निवावर	६
कुर्वीत निरीडं	१८९	गुनी भीररवा	८०
कुर्वीत प्राणधिवाम	१९०	गुह्येऽग्र नि श्याम	२०२
कुर्वीत सदादि	१७१	गोहे त्रिदोर्वा	९१
कुर्वीत सर्वभूरेषु	११३	गोता च	२५०
कुर्वीतुत्तर	११८	गोमर्षे	११

श्लोकः.	पुटम्.	श्लोकः.	पुटम्.
श्रीवायकूपवसान	१७०	ताल्लिभिः	१६७
श्रीवायामुपरि	१३४	तीरं वारिनिषे	२७
चक्रं चक्रि	२२५	तीरिडवतार्थ	२१६
चक्रे संरक्ष्य	३५	तीर्थान्ते	१९
चित्पित्यधिष्ठान	१००	तुर्यध्रे सुमने	१८०
जद्योरवाहु	१६८	ते गर्भेऽन्ये	३१
जपेत् कृणुध्यायसहृत्	२२७	तेरेवेपुभवेऽथ	२४७
जलं वै	१७	प्रप्यन्त हरिवत्	६५
ततः परक	२६१	त्रिनेत्राय च	७८
ततः समभ्यर्चित	६०	त्रियम्बकाय	१९८
ततः समास्तूर्ण	२२०	त्रेधा च प्रविकीर्य	१२९
ततो बहि	११८	त्रयाद्याशावर	१३९
तत् त्वा यामीत्याययर्चा	२९७	त्रयाधारपदे	२५८
तत्पथिमेऽक्ष	८१	त्वमेव परमा	४८
तत्र यास्तु	३६	त्वयि सम्पूजयामीशं	३१४
तत्सन्नमः	२८	त्वयि सम्पूजयामीशे	२१५
तथा शालि	६४	त्वयि सम्पूजयामीशौ	२१४
तदूर्ध्वसो	४९	दण्ड स्य	१४८
तद्वायस्य इति	३००	दण्डाच्छत्र	११४
तदक्षिणे	४८	दण्डेऽपि	१४४
तद्दक्ष्यजात	७०	दण्डेऽद्वि	१२३
तद्वाधे	९७	दत्ता ङ्कार्युष	३०५
तद्दक्षिणाय	२८४	दत्ता येन	७७३
तद्वृक्षगु मादि	३१	दत्तायैर्मुनिभिः	३०५
तन्मस्तके	१८१	दत्ता यत्रादि	१९५
तन्मूलपार्श्व	१५९	दत्तायन.	१९
तर्जन्यसिगतयो	१७३	दत्तायन.	२०८
तले द्वितीये	१३६	दत्तोत्तराय	२८३
तस्मिन् पद्मे	२६०	दर्शन पूर्ण	२१०
तानि प्रोक्षतु	११७	दर्शनार्णव	२६७
तारम्याह्वारिभिः	२७३	दर्शयिः परि	९००
तारेण प्रसमन्व	२६९	दिव्येऽपि	७३
तारेणान्न	२६५	दुःखनेऽथ	२८७
तारेणवाय	२९७	दुर्गायनेऽथ	१०१

श्लोक	पुटम्	श्लोकः	पुटम्
पृष्ठे सपार्श्व	१४९	विम्बे विम्बोच्छ्रय	१८४
पौर्वाहिके	२०४	बीजानि लोहानि	६६
प्रकल्पयोगासन	२९०	बीजानि वहि	१९८
प्रज्वाल्य	२५	बीजे तानि	६५
प्रत्यवफलं	२३६	ब्रह्माचर्योऽधियय	१३३
प्रत्यन्ते वा	२०५	ब्राह्म पुष्प	२००
प्रत्युत्तरान्न	११९	भक्षीयामम	१४६
प्रत्युत्सेभेन	११	भजे प्रत्युत्तरा	९३
प्राक् पायक	२३३	भक्ष्त्वा त्रिधा	१८७
प्रागादिदिग्दल	२९०	भक्ष्त्वा त्रेधा	१८२
प्रागादीशान्त	४०	भक्ष्त्वा प्रत्युत्तरा	१४४
प्राग्द्वार्दक्षिण	३५१	भागद्वये	१४२
प्राग्वज्रादे	१८०	भित्तिव्यास	११०
प्राचि प्रतीचि	२०	भुक्त्वा चान्तेषु	१३
प्राज्ञाज्ञात	७४	भूतपितृयक्ष	२००
प्रत्यः स्ववाडिउत	१५६	भूतानि राक्षसा	३०
प्रासादं परिगृह्य	२१९	भूतलैस्सैल	२०३
प्रासादः सकलो	१२०	भूतेशे बलि	२००
प्रासादद्वारस्थ	५६	भृष्टतीर्थ	६२
प्रासादपूरपतया	७५	भूरायाः पृथगेव	५४
प्रासादमभ्याद्	१५०	भृङ्गीषावर्तिकेयौ	१४९
प्रासादसम्मुख	२८५	भक्तलान्यष्ट	२८२
प्रासादस्वोत्तर	१४५	मथ्यान्तर्नव	२३६
प्रासादाद्विस्तारदि	१३७	मध्येवेदि विनिर्मिते	२७८
प्लक्ष्म्यप्रोष	२७	मध्येवेदि सामिष्ट	१५६
प्राधीदुम्बर	२४६	मनुवरमदित	५९
फलक्षणांतर	१५९	मदा सम्पूजितैरत्र	१३
बलेनैद्य	१९९	महोदरादयस्ते	२५३
बालाबं बीमार	९०	माप्पीदुग्ध	२८९
बाह्या गृहस्थास	१०१	मायाभान्वित	२०१
बाधोत्तरेण	१३६	मासुरेऽपौ.	९८
बिम्बदलशानि	२९१	मासुरे मिहिर	९७
बिम्बे नपुंसक	१८६	मासुरेषु	९५
		गुणवो भद्राटक	९१

श्लोकः.	पुटम्.	श्लोकः.	पुटम्.
मुद्गनिशायव	२११	वारिजरागं	१७
मूलादिचेद	१६६	वास्तुसंप्रदम्	१७
मूलाद्याश्लिखरं	१४३	वासवाभार	१७
मूलान्तराम्न	१६६	विंशत्या प्रतिमा	१७५
मूलाद्योर्ध्व	२४२	विष्नेसं शार	१७३
मूलेनावाह्य	३०१	विष्नेशापचिति	५०
मृन्मूलधानु	६२	विप्रः कुलीनः	९
यज्ञो धारयते	१६	निप्रादिकमतः	३३
यथोचितातान	१८०	निप्राननुज्ञाप्य	२४४
यद्यर्धमिदं	३०	निप्रावसर्भ्यं	२६७
यत्रार्थादिस्वर्णं	२३६	विरिञ्चं द्विपद्याशला	४३
यावत् स्वायोञ्च	९९	विश्वत इति	३०६
यियक्षुणा	१९	विश्वेन्द्रायेषु	१३६
युवमेतानीति	२९८	विष्णौ माप	१२
येऽत्राशुभकरा.	३१	विष्णौ विष्णुमुखा	२७७
ये वसन्ति	३०	विस्तारं शिव	१८०
रक्षां कृत्वा	२१८	विस्तारः शिव	१७१
रक्षामङ्गल	७७	विस्तारेऽल्पगदे	१०२
रथन्तरेण वैराज	२९४	विस्तारोऽधम	१८३
रधारोपे रथं	३०५	वीरबाहु	२५३
रेखा लक्षण	१८३	वीरमहाथी	"
लक्ष्मीशे एव	२९०	वृत्ताभेन्दु	१२
लम्पायां शुभ	८३	व्यरतं क्रमेण	९१८
लिङ्ग युगाह्वल	१६५	व्यस्ताप्यरत	२११
लिङ्गं सर्वसमं	१७८	व्यासे गर्भे	११२
लिङ्गानि सायक	१७६	व्योम धारयते	१७
लिङ्गायामसमो	१८७	शक्तोदेव्यपुना	२३२
यत्रं मौक्तिक	६३	शब्दप्रहादि	१६१
वनस्पतेः पुष्प	२१३	शय्यायां शयितस्व	२०७
वर्णाश्रमाधिकृत	८	शर्वेस्कन्दार्यमर्णा	४२
वर्षातपादि	१३०	शर्वायक्षित्यादि	१५
बह्वपादितिभ्यवधि	१०१	शर्वो रतः	१६
वामाशुना	३०६	शाकापुत्रम्	३२९
वायुर्धारयते	१७	शास्त्रीश्वरे	२९६

श्लोकः,	पुटम्. श्लोकः	पुटम्.
शालाकूट	१३५ सिद्धायाकर	७८
शालीमाष	१९७ सीमास्वाप्त	१५७
शिशिविशिख	१८९ सुमत्रलः	२४८
शिशिराकिताम्र	६७ गुवर्ण	६४
शिशिराकिपवि	७३ सुसोभन	२४८
शिलापत्रं	४९ सूत्रं प्राक् त्रिवृत	२२०
शिवशास्त्रंभि	२४९ सूत्रो धारयते	१६
शोषोप्रायश्चित्त	१५६ सेनान्यां कलशैः	३०३
शुद्धे तैजस	२९४ सोमो धारयते	१७
शुद्धोदरभवने	२३५ स्कन्ददन्तान्द्र	२५०
शुंकाजम	२४६ स्कन्देशयाः	२६५
धामत् पद्गुण	१ स्तम्भान्तरे	१९४
धामदल	१७४ स्तम्भा काण	१०७
धोनेशसेश	७ स्तम्भाधीद	१३१
धोनेशाजित	१८६ स्तम्भे दध्नुन्द	११७
धाम्मानुरे	२४८ स्तम्भे प्राथमके	१३४
धोडा विभज्य	१४२ स्थानो नाकृश	२४०
संशो कक्रमतो	२०८ स्थानो महोदर	२५२
संयोजयाज्य	२०६ स्थित्वा प्रार्थ्य	२९३
संस्थाप्य केतुं	२०४ स्नात्वाचम्पाय	९
संस्नाप्य	३०४ स्नात्वा शुद्ध	२४४
सकले सति	१८८ स्नान्वा समान्चम्य	२०५
सङ्कोर्णरूपा	२४ स्वस्वादिकमरिषत	२३९
सद्यवाम	३६ स्वस्वदोस्सम	१४
सन्नुष्टेन ततो	२०८ स्वस्वनाम	१७
सर्वप्राप्यथ	२४५ स्वस्वाप्रपर्व	१६४
सर्वभूतधरे कान्ते इति	७४ स्वस्वोक्तवत्	२६९
सर्वभूतधरे कान्ते पर्वत	७४ स्वस्वोक्तवत्	१५५
सर्वभूतालये	७४ स्वस्वोक्तवत्	१५५
सर्वोपधानि	७४ स्वस्वोक्तवत्	१५५
सदसवीची	२४१ स्वाभीष्टं दशधोत्तमे	१४३
महेमरस्नाक्षत	२४४ स्वाभीष्टनाहे	१४०
सागरशैल	२५४ स्वाभीष्टमग्ने	१४१
सिद्धार्थच्छालि	२५८ स्वाभीष्टे	१५०
	६८ स्वाभीष्टे समम्	१५०
	६८ स्वायामाभ्यंशकादि	१०१
	११ स्वाद्यमूर्तिमन्त्र.	१०४

श्लोकः.	पुटम्	श्लोकः.	पुटम्
स्विष्टकृत्प्रयाते	५६	हिरण्यगर्भः सामिति	२८९
स्विष्टात्मा	२६२	हृत्वेष्टका	७३
स्वेष्टकोदित	७२	होमान्ते स्वर	२२९
हंस. झुचिषद्विष्णो	२९१	हैमे निषिष्य	२८६
हरीशोऽपि	३६	हैमे न्यसेच्छिरसि	२८१
हरिर्द्धं दधि	२०२	हामादिस्वस्व	२१७

APPENDIX II.

स्मृतवाक्यानुक्रमणी ।

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	वाकरः
२	यज्वा तु विधिनेष्टवान्	अमरः (काण्डं २, ब्राह्म० स्तो० ८)
११	भक्त्यैव परया तुष्टो... चतुर्भुजम्	विष्णुसंहिता (पटलः ४, श्लो०
११	ज्ञानसन्तोषनित्यत्व... नुग्रहादिद्वन्द्व	, (५० ५, श्लो० ३१ [५०)
४	पञ्चीकृतमहाभूतपञ्चकं... निर्दिष्टम्	...
११	व्याख्या चापि... रसस्तु त्रिविधो मतः	...
११	तत्राभिव्यक्तरूपाणाम्	...
११	स पुनस्त्रिविधो रसः	...
११	भूतानि पञ्च परमात्मनि	तन्त्रसमुच्चयः (५०५, श्लो० १५)
११	स्थूत्यात्मतोन्मेषविधायिका	, (५० १२, श्लो० १७४)
११	रसं ब्रह्माण्डसम्मितम्	...
५	विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकम्	तन्त्रसमुच्चयः (५०८, श्लो० १)
११	सकूर्चे गन्धपुष्पाद्वे... द्रव्यशोषनम्	...
१३	शक्त्या दत्त्वा च दक्षिणाम्	...
१४	सहहेण वरणक्रियाक्रमः	तन्त्रसमुच्चयः (५० १, श्लो०
११	इत्युक्त्वा दक्षिणे वरयेत् ततः	... १२ः
११	दत्त्वा कूर्चान्यधैतेषां ... क्षात्रमे-	
	दूधदयेन तु	...
१५	स्वहवनाशनुष्ठत्य	तन्त्रसमुच्चयः (५० १, श्लो०
		[२६]
१८	पाप्मातुरे पशु	, (५० ५, श्लो० १०१)
११	चतुर्भिर्मूर्धैः सार्धमष्टद्वारशानिस्तु वा	...
११	मार्थितस्त्वेवनाचार्यः... कुर्यात्	...
१९	व्याख्या (१) स्थानित... कारयेत्	...
२१	अन्तरालेषु ... भगरस्य च	...
११	अष्टदिक्षु च... पराङ्मुखम्	...
११	मानुषे तु पदे बाध कर्तव्यं शिवमन्दिरम्	...

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
२१	स्वयम्भुदैविकं . . . शुभार्थिभिः	...
२२	यत्र बीजानि त्रिरात्रेण प्ररोहन्ति सोत्तमा	...
"	हस्तमात्रं समं मध्यमा हि भूः	(ईशान० क्रि० प० २३. स्तो० ३८)
"	तत्सातं वा भूमिरुत्तमा	" (प० २३. स्तो० ३९)
"	समया मध्यमा हि भूः	" (प० २३. स्तो० ३८)
२५	श्वेतापाटलपीतमेचकरुचः	तन्त्रसमुच्चयः (प० १. स्तो० ३२)
२६	अथ सर्वा विद्यार्णिस्ताः सा नित्यम्	निबन्धनम् (प० ११. स्तो० ५५)
२९	हारिद्रं दधिलाजसक्तुपललाढ्यं	तन्त्रसमुच्चयः (प० ३. स्तो०
३०	इत्यनुज्ञाप्य भूतादीन् पुष्पमलेण स्वे क्षिपेत् २१)
३२	शतशः कर्षयित्वा शुद्धिमृच्छत्य- संशयम्	...
३३	अधोमूलोर्ध्वशाखास्तु चतुरश्राश्च वर्तुलाः	निबन्धनम् (प० ११. स्तो०
"	भूमिपरिग्रहार्थं कर्षणार्थं देव- प्रतिष्ठापनार्थम् १९)
३४	श्वेतौ रक्तौ च कपिलौ कृष्णौ जात्यनुद्ध- क्त्वात्	...
"	हलं युगं च पादाशं . . . विद्वद्भूयोर्भवेत्	...
३५	सर्वोपधानि	तन्त्रसमुच्चयः (प० ३. स्तो०
"	भूसरोजे च मां ध्यायेत् ८१)
"	त्रिपञ्चसप्तमार्गेण कर्षयेच्च प्रदक्षिणम्	...
"	पञ्चधा दशधा चापि कर्षयेद्वाहनेन तु	निबन्धनम् (प० ११. स्तो०
"	प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः कर्षयेत् त्वंभाषा साति कात्स्न्ये ६०, ६१)
		(अष्टा० ५. ४. ५२)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
३६	विभ्राणनं वितरणं स्पर्शनं	अमरः (काण्डं २. ब्रह्म० श्लो० २९)
३७	सात्वा पुरुषमात्रं जलाश्मान्त- मथापि वा	विष्णुसंहिता (प० १२. श्लो० ४५)
३८	प्रासादस्य तु विस्ताराद् द्विहस्ताधिक- विस्तृतम्	...
४१	ईशानेऽस्य शिरः शयितस्तथा	निचन्धनम् (प० १२. श्लो० १८.)
४२	मूर्ध्नीशो दितिपर्जन्यौ ... हृदये ब्रह्मा	३ (प० १२. श्लो० १९)
४३	ब्रह्मा चतुर्मुखो कमण्डलुम्	...
४४	सर्वे चतुर्भुजा स्कन्दादिकाश्च ते	...
४५	आज्याक्षतैर्यजेदीशं पापराक्षसीम्	...
४६	भक्ष्यान्नाज्यं चरक्यै कमाद् भवेत्	...
४७	विहितो वास्तुबलिः स्याद् रक्षोविघ्नोप- शान्तिसम्पद्भवः	...
४८	द्वारदिग्वीक्षमाणं तु मध्ये मन्त्रघटं न्यसेत्	...
४९	या शिला कलशाधारसंज्ञा पर- मेश्वरीम्	...
५०	संस्मरन् मन्त्रचक्रं तु ... स्मरन् यजेत्	तन्त्रसमुच्चयः (प० १. श्लो० ७५)
५१	त्वमेव परमा शक्तिः सर्वदा	...
५२	नमस्तेऽनन्तरूपाय विष्णवे विश्वभारिणे	...
५३	पूरयेद् बालुकाभिश्च जलैश्चोपरि पूरयेत्	अष्टाध्यायी (२-३-३१)
५४	एनपा द्वितीया	तन्त्रसमुच्चय (प० १. श्लो० ७२)
५५	ईशोष्ठाभिः	तन्त्रसमुच्चयः (प० ५. श्लो० १०६)
५६	प्रारब्धाभिमुक्ता स्वगूढाविहितेन	...

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
५४	प्रारभेत हवनं च मन्त्रवित्	...
"	गायत्र्या सकलेषु	तन्त्रसमुच्चयः (५० १. श्लो० ८५)
५५	स्कन्दो बाणः	" (५० १२ श्लो० १५२)
५६	रेवन्तश्च तथा गास्ता	" (५० १२. श्लो० १५८)
"	गोप्ता च पिङ्गलाक्षश्च	" (५० १२. श्लो०
"	श्वोभूते प्रासादद्वारदेशं च	... १५९)
५७	यद्वाकर्वाहि अङ्गुलैः	तन्त्रसमुच्चयः (५० १२. श्लो० ४)
५८	उपानद्धत् प्रयुञ्जीत वर्जयेन्निम्नमुज्जतम्	विष्णुसंहिता (५० १३. श्लो०
६०	त्रिरात्रं रक्षाविधानं कृत्वा ततः कर्म समारभेत	... १७)
"	त्रिरात्रं विष्णुभूतास्तत्र कीडन्ति	...
६१	भूमण्डलमनन्तस्थं सशैलान्भोधिदिग्- जम्	विष्णुसंहिता (५० १३. श्लो० २७)
६९	व्योमव्यापिदशार्णैस्तु स्तथेश- संज्ञाभिः	पाशुपतम्
७५	तदेतदण्डं प्रणवेन विन्मम्	तन्त्रसमुच्चयः (५० ५. श्लो० ४१)
"	प्रासादप्रारम्भकाले गर्माधानं कुर्यात्	...
७८	श्वेताब्जाभा मृगे प्रासादा ... शक्ति- स्यैवाग्निदेवता	विष्णुसंहिता० (५० १४. श्लो० ५-७)
७९	ध्वनिर्घण्टानिभो यत्र ... मयोमुस्तम्	" (५० १४. श्लो० २७)
८०	बाला शस्त्रसहा ... च ण्डालिका स्मृता	" (५० १४. श्लो० ११-१३)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
॥	वक्रधूलकृशा ... नेष्टा च सा शिला	विष्णुसंहिता (प० १४. श्लो० २२)
॥	सगर्भोत्पाद्यमाना तां त्यजेत्	॥ (प० १४. श्लो०
८२	इष्ट्वाहतवज्जेष दर्भैरप्याच्छाद्य २५)
८३	ज्वलन्ती वा शिलां पश्येत्
	सा शिला	...
८४	स्फुलिन्नवहलं तस्याः शिरः
॥	हेमसूच्यष्टीलाभ्यां तु छिन्नात् प्रथम-	...
	मञ्जतः	...
८५	आरम्य त्रिकराच्च वेश्मनां	प्रयोगमञ्जरी(प० ६. श्लो० ९४)
॥	त्रिचतुःपद्यहस्तं तु	भास्करीमम् (गृहशासादमानं श्लो० १.)
	विदुः	...
८६	ईशपूर्वाभियाम्यस्थं पुरोमुत्तम्	पाशुपतम्
८७	लिङ्गम्बजस्थं गृहम्य	मञ्जरी (प० ८. श्लो० ३३)
८८	विलारायामराशौ
	आदित्यपूर्वः	...
॥	व्यासायामसमूहे	योनिः
८९	तत्रैकाद्यष्टपर्यन्ता	चत्वारस्त्व-
	शुभाः स्मृताः	पाशुपतम्
९०	आयाधिकमय वसुदं न्ययाधिकं सर्व-	मममतम् (ब० ९. श्लो० २४)
	नाद्यः स्यात्	...
॥	सप्तशान्यभिः	सर्ववेश्मनाम्
	निगन्धनम् (प० १३. श्लो० २२)	...
९१	त्रिहस्तो द्विकराः गोहादापद्य-	॥ (प० १३. श्लो० ९९)
	दशहस्तकात्	...
९२	जन्मोत्तरान्तरगतं	सम्यगुक्तः
॥	सन्मार्थोच्यमधिष्ठानं	मममतम् (नि० प० १३. श्लो० २३)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	अकारः
९३	पादोच्चपाद्वि. शेषमग्रविशा लकम्	मयमतम् (अ० १५. श्लो० ६)
९४	स्तम्भाग्रविष्कम्भमुशन्ति दण्डम् आचाधिष्ठानतुलाद् श्लोकमत्रो- पपीठम्	मञ्जरी (प० ६. श्लो० ४१) मयमतम् (अ० १३. श्लो० [२२])
९५	स्वाधिष्ठानसमोच्चं वा पादनाद्यतः	काश्यपीयम् (० ६. श्लो०
९६	अधिष्ठानसमुत्सेधात् प्रशस्यते	... १-३
९७	अधिष्ठानोत्सेधमत्र विदुः	काश्यपीयम्(प० ६.श्लो० ८७)
९८	कुर्यादधिष्ठान क्रमेण	मञ्जरी (प० ६. श्लो० १०५)
९९	उत्सेधं विभजेत् पादबन्धे	„ (प० ६. श्लो० २४)
१००	यावत् स्वयोनिरूर्ध्वस्या भवेत् तावद्वि निष्कमः	...
१०१	तत्समं निष्कमं चैव अर्धं पादोनमेव च	...
१०२	यावज्जगति मसुरके	मयमतम् (अ० १४. श्लो० ४४)
१०३	व्याघ्रा. पद्मदशौजारो नवधा स्मृतम्	नियन्धनम् (प० १३. श्लो०) ६३)
१०४	आरूढभिर्चिर्विहिता स्यादध- वास्यगेहे	मञ्जरी (० ६. श्लो० ६१)
१०५	व्यासेऽभिकृतिकोष्ठे पद्महस्तो- ऽपि वा तथा	...
१०६	धातुः प्रतिग्रीव परिशोभित च	तन्त्रान्तरम्
१०७	भान्वभ्रुत् ... भिषेरवान्तरगत तु वा	काश्यपीयम् (प० ७. श्लो० ३,४)
१०८	वरप्रकृत सिंहाग्यबन्धितम्	„ (प० ७. श्लो० ५-७)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१०७	द्वादशैव ... वस्तुविनाशनम्	निबन्धनम् (प० १३. श्लो० १०१)
१०८	पधाश्रिजास्त्रयो इति स्मृतः	" (प० १३. श्लो० ... २८-३५)
१०९	स्वाम्भूलधनाः दण्डवितारां	काश्यपीयम् (प० ९. श्लो० २—४)
११०	विस्तारसदृशोत्सेधाः कन्यस- पोतिका	...
१११	योगं तु स्थापयेद् मध्यमम्	तन्त्रान्तरम्
"	मुहूर्ते स्थापयेद् विद्वान् मध्यान्मध्यं विमुच्य च ^१	गुरुदेवः (ईशान० क्रि० प० ३१. श्लो० १०१)
"	सर्वत्र प्रत्युपर्येय द्वार कुर्याद् विचक्षणः	...
"	स्वभ्यासमुच्छ्रा वा घनाः	भास्करः (गृ० श्लो० ६०)
११२	प्रतिमाद्वारमानं चतुर्विधारम्	" (गृ० श्लो० ५८)
"	अथ तद् द्वारमानं मानकम्	गुरुदेवः (ईशान० क्रि० प० ३१. श्लो० १०२, १०३)
११३	स्वभायामे भवेत्	काश्यपः
"	पादविष्कम्भ घनमुच्यते	गुरुदेवः (ईशान. क्रि० प. ३१. श्लो० १११, ११२)
११४	द्वारोच्छेषे चित्रिता	गुरुदेवः (ईशान० क्रि० प० ३१. श्लो० ११३)
११५	दण्डाद्यनुपलब्धांशं ... द्वियुगविस्तरः	गुरुदेवः (ईशान० क्रि० प० ३१. श्लो० ११३)
११६	श्रीमुखं वामदण्डं च कवाटयोः	...
"	समखण्डानि वा भवेत्	गुरुदेवः (ईशान० क्रि० प० ३२ श्लो० ८०)
११७	पुरे द्वारस्य शुभम्	...
११८	अथ दक्ष्ये विशेषेण चित्रतोरण- मेतत् स्यात्	काश्यपः (प० १२. श्लो० १—११)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	धाकरः
११९	प्रत्युत्तरान्तरे भित्तिर्जाठेष्टकशिलाभयमी	निबन्धनम् (प० १३. श्लो० ४९)
"	कुम्भेषु तोरणानि क्रमात्	गुरुदेवः (ईशान० क्रि० प० ३१ श्लो० ९, १०)
१२०	प्रतेरुपरि वेदिः स्यात् प्रत्युत्सेधेन सम्मिता	...
"	स्तम्भोदये क्रमाच्छ्रेष्ठान्तराधमम्	काश्यपीयम्
"	प्रतेरुपरि वेदिः स्यात् सार्धद्विन्यङ्गि- णोदिता	मयमतम् (अ० १६. श्लो० ५१)
"	मेखलात्रयसंयुक्ता वेदिकान्तरिभूषिता	मुरारिः (नि० १३. श्लो० ५१)
"	अष्टाशे प्रकरूपयेत्	काश्यपीयम्
१२१	त्रिहस्ते दण्ड..... विंशतिर्मण्डिता- स्तथा
१२२	कर्णमध्ये.... * कुर्यादवयवैर्युतम्	गुरुदेव (ईशान० क्रि० प० २८ श्लो० ३३, ३४)
१२३	कूटोऽष्टांशेन.... कोष्ठम्	,, (ईशान० क्रि० प० २८ श्लो० ३५, ३६)
"	द्वाभ्या त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पञ्जरं नाम तत्प्रोक्तम्	परादारः
"	द्विदण्डं कन्मसभ्यासं.... .. जालको- न्नतम्	काश्यपीयम्
१२४	स्तम्भमूले भवेत्	मञ्जरी (प० ६. श्लो० ४६)
"	प्रत्युत्तरान्तरसमां ... कुम्भलतामतोऽपि	...
१२५	उत्तरं विन्यसेदूर्ध्वं.... .. रूपोत्तरमिदं भवेत्	गुरुदेव (ईशान० क्रि० प० ३१. श्लो० ७१)
१२६	उत्तरोच्छ्रय चैवार्धवाजनम्	"
१२७	उत्तरोपरि पूर्वन्तु स्मृतम्	" (ईशान० क्रि० प० ३१. श्लो० ८१, ८२)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१२७	दण्डतीनाश्च समः	निबन्धनम् (प० १३. श्लो० ५१-५३)
"	वाजिनस्योपरिधातु कुर्याद् भारतुका- वलीः	गुरुदेवः (ईशान० कि० प० ३१. श्लो० ८२)
१२८	द्राक्षार्थात् पूर्णैष्टकं भवेत्	...
१२९	मध्यादारन्म मानमादिशेत्	निबन्धनम् (प० १३. श्लो० ७६)
"	पञ्च द्विभागमथ त्रिविधं लु- पान्तम्	मञ्जरी (प० ६. श्लो० ९६)
"	स्यादङ्गुलत्रयमितं लुपान्तम्	" "
१३०	उच्छ्रयेऽथाष्टधा समूहयेत्	गुरुदेव (ईशान० कि० प० ३०. श्लो० ६०-६२)
१३१	अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य..... लोकभागया	काश्यपीयम् (प० १०. श्लो० १-७)
१३२	भूमिलम्भमिति पञ्चमानकम्	...
१३३	प्रत्युत्ततामत्कणेषु मनेकशाले	मयमतम् (अ० १९. श्लो० ९)
१३४	त्रिचतुष्पञ्च विमानना	...
"	त्रिकायेकादशान्तांशा विधानतः	सुराणिः
१३६	ऊर्ध्वं कूटचतुष्कं च षोडश क- र्तव्याः	निबन्धनम् (प० १३. श्लो०) ११०)
"	द्वितीयपूर्णा स्कन्दोऽथवोत्तरे	" (प० १३. श्लो० १११, ११२)
१३७	हस्तसप्ततिविलारं त्रितलादीनि	
१३८	वे दश	पितामहः
१४०	छन्दमानमथो शृणु... .. छन्दमेवं समाख्यातम्	काश्यपीयम् (प० २४. श्लो० १३-१६)
"	विकल्पमधुना शृणु... .. सप्तयया	काश्यप (प० २४. श्लो० ०, १०)
"	एकादश तानि वै	पितामहः

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१४५	अन्तर्मण्डल . . . महती तथा	विष्णुसंहिता (पं० १९ श्लो०
"	सप्तसीमा महन्मर्यादभित्तिः	पाशुपतम् [२४, २५)
१४६	मुखायामरुपादेन पादेनार्धेन वा	
	स्मृतः	विष्णुसंहिता (पं० १९. श्लो०
"	अर्धेन पादहीनेन समस्तनोचरेण तु	पाशुपतम् [२५)
१४७	पूर्वास्त्वप्रतिचार्याः बुधैः	विष्णुसंहिता (पं० २३. श्लो०
"	अन्तर्मण्डल कुबेरस्य	मञ्जरी [६२)
१४८	समं त्रिपादमर्धं वा मण्डयेत्	...
१५१	पञ्चषट्सप्तदण्डाग्रे करुपयेद् बलिपी-	
	ठिकाम्	पाशुपतम्
"	पीठ प्रासादमध्ये मुक्त्वा	मञ्जरी (पं० ६. श्लो०
"	* बलिपीठसमुत्सेधो विस्तरः	विष्णुसंहिता (पं० १९ श्लो०
१५२	सप्तविंशतिधा लक्षणम्	" (" श्लो० २७
"	प्रासादभवनादीना सङ्ख्यया	... [३०)
१५३	क्षुद्राणामरूपहर्म्याणा भित्तिरि-	
	प्यते	मयः
"	क्षुद्रारूपभित्ति भित्तयः	(ईशान० कि० पं० ३५
"	गोपुराणामथो गोपुरम्	श्लो० ५०)
१५४	क्षुद्रारूपमध्यमुख्यानां द्वारायत-	...
	नतुभ्रता	मयमतम् (अ० २४. श्लो०
१५५	द्वारोच्चेऽष्टाशहीने तत्समा	१)
"		विष्णुसंहिता (पं० १४ श्लो०
		७३, ७४)

पुटम्	स्मृतयाकथानि	आकरः
१५५	अथ तु प्रतिमायामः... ..द्वाराया- मस्तथैव च	ब्रह्मरात्रम्
"	उत्तमा दशतालार्चा...येन गीयते	विष्णुसंहिता (पं० १४ श्लो० ७५-७७)
१५६	अष्टोत्तरशतांशो... ..परिकीर्तितः	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० ९१)
"	चतुरश्रायतां ब्रुवा शिमां पूर्वप्रमाणि- ताम्	निरन्धनम् (पं० १५. श्लो० ६७.)
"	भूमौ तु समे... ..विस्तृतिपूर्वम्	सात्त्वतम् (परि० २४ श्लो० ९२)
१५७	मीवाहनाभि... ..मानतः	विष्णुसंहिता (पटलः १४) श्लो० ७७, ७८)
"	तिर्यक् पोटशसूत्राणि सप्तोर्ध्वानि च कल्पमेव	वैष्णवम्
"	पदे सूत्रद्वयंसप्तोर्ध्वगानि च	सगन्दप्रदम्
१५८	तिर्यगूर्ध्वगतिः सूत्रैर्मुखे द्वादशपा कृते	वैष्णवम्
"	चतुष्केण चतुष्केण श्लोटं नासिका मुक्तम्	निरन्धनम् (पं० १५. श्लो० ७४)
"	आस्यनासातिलपुष्पच	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो- १००)
"	श्लोटकण्ठविस्तारो... ..सदर्पतः	वैष्णवम्
१५९	तन्मध्ये नासिका... ..समम्	सगन्दप्रदम्
"	आप्यम् नासिकासस्य... ..कलान्तरे	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १०३)
"	तारके तन्निभास्ये ज्योतिषी तन्निभा गतः	विष्णुसंहिता (पटलः १४. श्लो० ८३)
१६०	श्लोके द्विरुक्ते... ..समश्रुते	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १०८)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१६०	भ्रूमध्यं नेत्रमध्यवत्.....सम्मितौ	विष्णुसंहिता (पटलः १४. श्लो० ८४, ८५)
१६१	पुटौ निष्पाव... ..गोजिकामानमर्धतः	" "
"	अर्धाङ्गुलं . . घ्राणाग्रेणान्तरीकृतम्	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १०१, १०२)
"	चिबुकाकर्णकक्षयोः	विष्णुसंहिता (पटलः १४. श्लो० ८७)
१६२	कण्ठद्विगुणस्कन्धमुन्नतम्	" (, श्लो० ८८)
"	कटिवत् सन्धिकक्षान्त प्रकोष्ठ नासि- काधिकम्	" (, श्लो० ८९)
"	उपवाहोस्तु.....कोर्परे	मुरारिः
१६३	तत्र मध्यमयोर्मानं..... तथाङ्गुष्ठक- निष्ठिके	विष्णुसंहिता (पटलः १४. श्लो० ९०, ९१)
"	अङ्गुष्ठमूलविस्तार सपादांशमुदाहृतम्	काश्यपः (प० ४८. श्लो० ३४)
१६४	द्विपर्वस्तुतदर्धकम्	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १२१)
"	अष्टांशोनानि... ..चाङ्गुष्ठपर्वणी	विष्णुसंहिता (प० १४. श्लो० ९५)
"	सर्वाङ्गुलीषु..... ..स्फिजौ	" (प० १४. श्लो० ९६, ९७)
१६५	तत्राङ्गुष्ठ..... ..मणिबन्धयोः	" (प० १४. श्लो० ९२)
"	द्व्यङ्गुलौ घृणौ दैर्घ्यान्मूलान्तसम- विस्तृतौ	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १४२)
"	द्व्यङ्गुलौ घृणौ मेढू चतुरङ्गुलमायतम्	मुरारिः
"	स्फिजौ षडङ्गुले घृते	निबन्धनम् (प० १५. श्लो० ५७)

शुटम्.	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१६५	तथा कौपीनराजी च यद्गुल्य मूलतः स्मृता	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १४०)
१६६	ऊरू मुखवदक्ष्यूनं जानू जह्वा मुखार्धतः	विष्णुसंहिता (पटलः १४. श्लो० ९८)
”	पाष्णीं द्विगोलकतते तन्मध्ये साङ्कुले कले	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १४८)
”	मुस्तायततलौ.....तदर्धकौ	विष्णुसंहिता (पटलः १४. श्लो० ९८)
१६७	तत्राङ्गुष्ठौ.....रकार्धचन्द्रवत्	वैष्णवम्
”	नाहोऽङ्गुष्ठस्य.....कारयेदनुक्तपतः	विष्णुसंहिता (पटलः १४. श्लो० ९७)
१६८	शिरसः परिणार्हं.....स्मृतम्	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० ११६)
१६९	उष्णीषमङ्गुलं प्रोक्तं	ब्रह्मरात्रम्
”	जटाबन्धोऽधिकः कार्यः सोऽप्यष्टाङ्गु- लसम्मितः	निम्बनम् (प० १५. श्लो० ७०)
”	षोडशाङ्गुलमायामं सौवर्णमणिदीपितम्	पद्धतिः
”	मुखद्विगुणमध्यर्धं.....तत्	मुरारिः
”	त्रिपञ्चसप्त.....सुशोभनम्	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० ९८)
”	चतुर्विधं.....कुर्यादाकारमन्ततः	ब्रह्मरात्रम्
१७०	मध्येन दशतालेन.....प्रकल्पयेत्	...
१७१		
१७२	सर्वेदशब्दप्रमाणेन..... पादतलं दुग्म्	काश्यपः (प० ४९. श्लो० १०)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	भाकरः
१७२	ग्रीवा सप्ताङ्गुलम् ... रसाङ्गुलम्	काश्यपः
”	उत्कृत्यशैर्भुजायामः ... क्रमेण तु	...
१७३	तर्जन्यग्रिमयोर्दीर्घं ... तदुन्नतिः	...
१७४	विद्वेशः पञ्चतालः ... सर्वतो भवेत्	...
१७५	अथ पद्मस्य तूत्सेः ... विधीयते	भास्करः (प्रासाद० श्लो० ८७)
१७६	पद्मनालस्य ... त्वग्रहीनकम्	” (” श्लो० ९१)
”	तस्य नालं तु ... नालमिष्यते	मुरारिः
”	पञ्चहस्तादि ... अयम्	पाशुपतम्
१७७	द्विकरान्तं च पद्मादि ... प्रतिलो- मजमुच्यते	निबन्धनम् (प० १४. श्लो० ८२)
१७८	मूत्ररन्ध्राष्टभेदेन ... त्रिविधं विदुः	पाशुपतम्
”	त्रितयं विभजेत् ... नवोदितम्	क्रियासारः
”	षादाधिकं समस्तं च ... पद्मधा	पाशुपतम्
”	अग्रे मूले च ... शिवाधिकम्	निबन्धनम् (प० १४. श्लो० १०४)
१७९	चतुर्विंशतिभक्तस्य ... द्विकरादिकम्	...
”	गर्भत्रिभागं पीठं स्याद्विंशतित्रिभागकम्	...
१८०	आयामं तु त्रिधा ... भूर्पाठव्योम- गानि तु	निबन्धनम् (प० १४. श्लो० ९२).
”	निक्षिप्य कर्णेषु ... वृत्तमथैवमेवम्	मञ्जरी (प० ८. श्लो० ४५)
१८१	वसुरन्ध्रऋतुद्वन्द्वं ... क्रमात्	पाशुपतम्
१८१	विस्तारं नवधा ... विशोपयेत्	क्रियासारः
१८२		
१८२	लिङ्गस्य त्रपुषी ... सस्त्रिताः	मञ्जरी (प० ८. श्लो० ४६)
१८३	पूजाभागं ... सर्वमेव वा

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१८३	भङ्गत्वा सं च... निमोक्षताः	मञ्जरी
१८४	यवद्वयमथारभ्य... पक्षसूत्रयोः	...
"	दक्षिणायां... महेश्वरः	...
"	विष्णुस्थाणुपितामहाश्च विहिता भाग- त्रये देवताः	मञ्जरी (प० ८. श्लो० ३४)
"	विम्बोद्यार्थं तु पीठोद्योगायामो विम्ब- मानतः	संहिता (प० १४. श्लो० १०४)
"	लोहजस्त्यैक्योनिजम् । शैलमन्यत्र पि- त्रेयम्	" (प० १४ श्लो० १०६)
१८५	लिङ्गत्रिगुण... पीठिकायम्	पाशुपतम्
"	उत्सेधं विमजेत् पुस्तपट्टिकायम्	...
"	उत्सेधं वसुधुम्भकेन... पट्टिं सनेत्	मञ्जरी (प० ८. श्लो० ५४)
१८६	द्विज्ञावटं त्रिष्येतेन... पीठमध्या-	
१८७	वमैश्वर्यम्	...
१८८	पादशैलमभागतः... तदुच्यते	...
१८८	द्विज्ञायामसमव्यासा... ब्रह्मशैली	गुल्देवः (प० ३९. श्लो० ८८)
"	नव	
"	मङ्गलि प्रतिमामामे... वा भवेत्	...
"	विम्बदीर्घनृप... मितिरच्युतार्मयोः	...
"	अथ कर्माचारमात्रम् । ... मध्य-	रत्नावली
"	मम्	
१९०	अष्टमेऽङ्गि प्रतिष्ठायाः प्राक् कुर्यादङ्ग- सर्पणम्	आगमः
१९१	मध्यसूत्रात् पुरो भवेत्	...
"	ईशानसोमधोर्मध्ये	...
१९२	पीठं प्रपूज्य परिकल्पितसंस्कार्याणु	तन्त्रसमुच्चयः (प० ३. श्लो० ४)

पृष्ठ	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१९३	द्रव्याण्येतानि पात्रेषु कृत्वा	...
"	एकसिन्धेव पात्रेषु सर्वाण्येतानि निक्षिपेत्	...
१९५	राजताद्विदीश्वरामस्वणं	...
१९७	गोधूमः सुमनः समौ	अमरः (का० २. वैश्य स्तो० १८)
२०१	हारिद्रं दधि	तन्त्रसमुच्चयः (५० ३. स्तो० २१)
२०२	अष्टमं नवमं तथा	...
२०४	शुभं पीतेषु शुक्रेषु	...
२०९	पीठं ब्रह्मशिलायुतं	तन्त्रसमुच्चयः (५० ५. स्तो० ९३)
"	कुर्यात् तुर्यदिनाख्ये	" (५० ६. स्तो० ११५)
२१२	भगवद्वैश्वसहस्र	" (५० ५. स्तो० १००)
२१३	पविसरं तत्साम्प्रतिक्ये	" (५० ४. स्तो० ७०)
२१६	मुषा शुक्रदिनी ... मुशीकाप्यापिनी कृमात्	...
"	अश्विभिः सप्तभिः पशुभिः पुनस्तावद्भिः रक्षरैः	...
"	इमा आपः शिवाः... .. रश्मिभिः	संहिता (५० २६. स्तो० ११)
११७	गोज्यं चैतेषां परादो शिवार्णम्	तन्त्रसमुच्चयः (५० ५. स्तो० ३१)
२१८	सत्त्वावृत्तिप्रजसस्वमनुः	" (५० ५. स्तो० २८)
"	नेष्टितं दयनैर्दुर्मैः	...
२१९	तत्स्नपनतः पूर्वोऽङ्घ्रि	"
"	पिटापिवाससमये	तन्त्रसमुच्चयः (५० ६. स्तो० १)
२२२	सर्पदानकृमन्त्रितान्	...
"	सर्पदानकृमन्त्रतः	...
"	सर्पदानकृमन्त्रितान्	...
"	गोमूर्ध्नं निजवाञ्छया	(तन्त्र० ५० १०. स्तो० २४)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	ध्याकरः
२२२	विकिरमिह व्रीहियवम्	तन्त्रसमुच्चयः (प० १. श्लो० ३३)
"	विकिरान् जपेदष्टोत्तरं	...
२२३	ततो गोमयवारिभ्यां	...
"	नृसिंहेन फडन्तेन	...
२२४	प्रागास्योऽङ्गलिना... प्रोत्किरेत्	" (प० ४. श्लो. २९)
"	गन्धोर्दौर्लिप्त्वाथापः . संप्रोक्ष्य	"
"	धूपदीपौ च विन्यसेत्	...
"	साराङ्गारविनिक्षिप्त... विन्यसेत्	...
२२५	पलाशाश्वत्थशास्त्राभिः... मुष्टिं	...
	कृत्वा	...
२२७	अस्रमन्त्रेण पुष्पाणि दर्शयेत्	...
२२८	अग्निं निधाय घोराम्नि ध्यायन्नाग्निमुसं	...
	चरेत्	...
२३०	स्थण्डिलस्य भृशस्थाने कश्चित् स्थ-	...
	ण्डिलद्वये	...
२३१	वास्तोष्पते च	...
२३३	प्रणीतागव्यमस्माज्यशान्तितोयैश्च	...
	तद्गृहम्	..
"	शासयोदुम्यरस्य पुनः	...
२३४	आशिपो वाचयित्वाग्ने शिवं, वास्तिवति	...
	वाचयेत्	...
२३५	खानमण्डपमैशान्यां भूपयित्वा विशो-	...
	घयेत्
"	प्रागुदीच्यां वोदीच्यामधिवासनमण्डपम्	तन्त्रसमुच्चयः (प० ८. श्लो० ४.)
"	शरशैलनन्दवर्गा... द्विशते च	" (प० ८. श्लो० ५)
"	मध्ये पद्मजकर्णिकावस्त्रगताः... सदा	

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
२३९	पुष्टोरसद्यवामाः मनुः	...
२३९	,हेमरत्नाष्टगन्धाद्भिःशुद्धेद्वै-	
२४०	रपरान् घटान्	...
२४१	तिलमापत्रीहियवाः... ..सुरोपघ्न्यः	...
२४२	तिलमापयवत्रीहि... ..आढकीभिः समन्विताः	...
२४३	षण्डीचामरमालामि ... मुक्तावाम- फलादिभिः	...
॥	वेदिका च तथाऽऽन्दि प्राङ्गणं परिशोभ्य च	...
२४४	ततस्ताऽत्रयच्छोटी... प्रयोजयेत्	...
२४५	वत्स्वा धेनुर्द्विजेभ्यः	तन्त्रसमुच्चयः (पृ० ३. श्लो० ५२)
॥	नवमः शिवसन्निधौ	.
२४७	प्रणवेन तु संस्थाप्य पूजयेत् स्वैश्च नामभिः
२५०	सर्वधान्येन सम्पन्नं पलेन विमिश्रितम्	...
२५१	द्वा.स्यौ सम्पूजयेत्पूर्णकुम्भेषु	...
॥	तोरणध्वजमूलेषुसमर्चयेत्	...
२५२	साधारेष्वथ ... लोकपान्	...
२५४	एताः स्वर्गणपुक्ता वै..... सर्वदुष्टभ- यङ्कराः	
२५५	दिष्टमनुना मुष्टयाद्यमान्तर्नहिः	तन्त्रसमुच्चयः (पृ. ३. श्लो० ५३)
॥	मुष्टया शकृद्धारि वा ...सर्पपुष्टि	॥ (" " ५०)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
२५५	विकिरान् विकिरेत् तिष्ठंस्त्रिधा चोचान पाणिना	पानुपतम् (५० ७. श्लो० १८)
२५६	शक्त्यात्मनीति सङ्कल्प्य शक्तिरूपं च मण्डपम्	...
"	अथ पुरार्जितान् सर्पान्	तन्त्रसमुच्चयः (५. ८. श्लो० १७)
"	पारे मध्ये पृष्ठा वा	अष्टाध्यायी (२. १. १८)
२५७	परितो दिक्षु वाहनपार्षदैः	...
"	धूपदीपानन्तरं पूजयेत्	...
"	पूजयेद् गन्धपुष्पैश्च शक्तिं मण्डपमूगताम्	...
"	शक्तीं मण्डपस्त्रिपिण्यां... विधानतः	...
२५९	अस्त्रणासिच्य तोयैः	तन्त्रसमुच्चयः (५० ८. श्लो० २०)
"	फलयतु कवचेन त्रिसूत्रेण	"
२६१	अस्त्रेण शतवारं तु मन्त्रयित्वा तु वर्ष- नीम्	...
"	ईशानान्तं परिभ्रम्य ततः कार्त्तम्य सा- यज्ञः	...
"	घटं तेनैव मार्गेण	अष्टाध्यायी (१. २. ६७)
१६२	पुमान् क्षिया	"
२६३	प्राच्यां क्षिरः समास्यातं पश्चिमे	...
"	कुण्डाभिमानिनीं ... प्राणायामपुर- स्तरम्	...
"	कुण्डस्था वैष्णवी शक्तिः प्रकृतिसिगु- णात्मिका	...
२६४	व्याप्य तारतः.... गतृदाम्	...

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	लाकरः
२६४	हलदाक्षरं मध्यमागे	...
"	न्यस्येत् स्वस्यव्यापयेत् पुनः
"	गर्तव्येऽपि....विन्यसेत्
"	लीयते विश्वगत्रेति कुण्डं तद्विश्वकुण्ड-	
"	नात्
"	अग्निरूपेण संहारंनिन्दुयुग्मस्था
२६६	प्राच्यां शिरः समाख्यातम्
"	विभुवीर्यमयम्
२६६	ध्यात्वात्मानं शिवं देवं....पादकम्
२६८		
२७२	इहार्हवु योगपीठम्	तन्त्रसमुच्चयः (१० ४. श्लो० ४१)
"	सल्लिङ्गगुदमूर्धास्य सात्त्विकाः
२७३	मूर्धासपा र्धंपदपूर्विकाः
"	सहस्राग्निःस्वस्ति ... इतीरिताः
२७४	सर्वत्राष्टावष्टादिशतिसाष्टचिरष्टशतमधवा
"	मण्डपाद्गतया ... केचन
२७५	तत्पूर्वतः शय्यां	तन्त्रसमुच्चयः(१०४. श्लो० ५७)
"	भागमसूत्राण्युत्तरात्....पीथीम्
"	माषः शापस्तलं ...ग्रामादेतत्पुत्रगुणम्
"	धान्येषु ना शलिषु...मनस्वी
२७६	विष्णौ धीः स्यात् ...प्रभादिषु
२७७		
२७७	निद्राघटेन च तभाखिलतत्त्वमूलैः	तन्त्रसमुच्चयः(१०६. श्लो० ५३)
२७९	पारे मध्ये पृष्ट्या वा	व्याख्यायी (२-१-१८)
२८२	शय्याकुम्भान्तरे दिक्षु विन्यसेदष्टमङ्गलम्

श्लोकम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
२८४	अर्चामथावेष्टय सदभैवसै.	तन्त्रसमुच्चय. (५० ३. श्लो० ४४)
२८५	गुरभिदि जलवासोदघृतौ	...
	॥ गदुध्या सोपचारेणाष्टाणैत	...
२८६	घृतेन मधुनालिप्य क्षालयेच्छुद्धवारिभिः	..
२८७	घृतेन दुःश ... तच्छकुम्भामि- षेचनम्	...
॥	लक्ष्मीशो विहितस्तप्तृपिकाभि	तन्त्रसमुच्चयः (५० ४. श्लो० ७९)
॥	शार्ङ्गधरे वृषवृषाण-	, (५० ४. श्लो० ९२)
२८८	इत्यभिषिच्याक्षिणी विच्छिन्नेत्	" (५० ४. श्लो० ८१)
॥	सिन्धेदच्छजैर्मन्ततो वितनुयानेत्रयो- नीलनम्	" (५० ४. श्लो० ९३)
२८९	हैमे निषिच्य चपके ... सूच्या	" (५० ४. श्लो० ७५)
२९०	वस्त्रीकसप्तकगूदः कलरोऽय मध्ये	" (५० ३. श्लो० ७३)
२९२	पाद्यं तेनैव दापयेत्	...
॥	वासस्तु परिधापयेत्	...
२९३	शुभे तु तेजसे पात्रे शालितण्डुलवृत्तिने	विष्णुसंहिता (५० २६. श्लो० ४९).....
२९५	तुर्यालीरजनं त्विदम्।	...
२९५	मन्त्रानि च दर्शयेत्	...
२९९	तेष्वेवावाहनाद्यं स्नपने इते तु	तन्त्रसमुच्चयः (५० ५. श्लो० ७८)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
२९९	सकलीकृत्य देवेशं पीठं सयेन कल्प- येत् ... बहुरूपिणा
३००	ततः शुक्लानि पुष्पाणि दत्त्वा लिङ्गस्य मूर्धनि ... मण्डलम्
३०१	आवाह्य सकलीकृत्य देवदेवमुमापतिं नीराज्यासेण दिक्कमात्	पाशुपतम् (७. श्लो ० १४) ...
३०२	आवाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वा	तन्त्रसमुच्चयः (५० ९. श्लो ० ७८
३०३	स्तुतिं च पश्चात् कुर्वीत ... स्तुवीत पुरतः स्थित	...
३०७	गुह्येनेशं तु शाययेत् विष्णौ शाययेच्चायं सो अग्निः सर्वयो- गेश्वरोम्
३०८	सकलीकृत्य वामेन व्यं स इति शाय- येत्	पाशुपतम् (५० ७. श्लो ० ३८)
३०९	शय्यां दक्षिणसौम्यदिक्कृतसमायामासु	तन्त्रसमुच्चयः (५० ९. श्लो ० ५७)

APPENDIX III.

विवरणे पाठभेदाः ।

पुटम्	पाङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
३	१८	पवित्रितानि परि	पवित्रतां परि
"	२१	(यो) योजयति	यो यजति
४	९	देवसन्तृप्ति ! प्यु)	
		पपत्तिभावः	
" १०, ११		प्रतिपत्तिविशेषमप्यु-	देवसन्तृप्युपपत्तिरिति भावः
		(प)हरणेषूपदिशति	प्रतिपत्तिविशेषमप्युपहरणेषूप-
" १५		र(नु)सन्धेयमिति	दिशति
" १७		मन्त्रमय	रनुसन्धेयमिति
" १९		रसानुभूतिरिति	मन्त्रमयं
" २०		जलगन्धादिमयसमरस	रसानुभूतिरिति
" २६		विशेषणम्	रसगन्धादिमयस
" ३, ४		स्वरूपानन्दस्तु नित्यो	विशेषम्
" १२		समारा(ध्यदु ! ध्यता-	स्वरूपानन्दस्तुतिभ्यो
		द्यु)पपत्ति	
" १६		स्मरणमाशीर्लक्षणं	समाराध्यताद्युपपत्ति
" २०		साधनस्यास्य	स्मरणरूपमाशीर्लक्षणं
" २३		वपु(प)श्च	साधनस्यास्य च
" २४		प्रतिष्ठापनं वाहनादि	पपुपश्च
" २५		स्नापनं	प्रतिष्ठापनावाहनादि
६	२०	प्रतिचिकित्सोपपत्तौ	स्नपन
" २३		समाराधनाद्यर्थं	प्रतिविधोपपत्तौ
" २		प्रतिपत्त्यार्थात् सिद्ध	समाराधनाद्यर्थः
			प्रतिपत्त्यर्थसिद्ध

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
७	८	परदेवानु	परदेवतानु
"	२५	तत्प्रतिपादनमित्यपेक्षया	तत्प्रतिपादनमित्यपेक्षायां
८	५	पृथक् (च) । चेन समुचयेन	पृथक् चेति समुचयेन
"	२८	परमस्य	परस्य
११	२८	सकूर्चे	मतूर्चे
१३	९	गुरुमूर्त्तिपाना	गुरोर्मूर्त्तिपानां
१४	६	वरणं तु पुनः स्यात्	वरणं तु न स्यात्
"	७	वरणं त्वेवं	वरणं चेवं
१५	८	मूलपक्ष	मूलमूर्त्तिपक्ष
१६	१८	शर्वादिमूर्त्ति	शर्वादीन् मूर्त्ति'
१७	२६	स्वम्बनाम	स्वं स्वं नाम
"	२८	क्रियतामित्यादि ॥ २४ ॥	क्रियतामित्यादि । स्कन्दे तु मन्त्रा- न्तरमाह — वास्तुसंग्रहपुरस्सराणु- नेति । वास्तुसंग्रहमित्यादिना म- न्त्रेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥
१८	२३	वा दिशागच्छेन	वादिशब्देन
१९	३	तत्रापि	तत्रापि
२०	२८	पठनीयम्	पाठनीयम्
"	२९	भूमण्डलाः	भूमण्डलं
२१	१	मध्यतः कोष्ठ	मध्यतः कोष्ठं कोष्ठ
२३	८	स्वतन्त्रमधम	स्वतन्त्रमधम
२४	२४	शरावम्	शरावकम्
२५	१	सम्पूज्य	परिपूज्य
२७	१४	व्यासा ॥ ४० ॥	व्यासा मुद्रिता अङ्किता ॥ ४० ॥
२९	१२	वश्यादि	वंशादि
३०	२४	कुर्या हरीश	कुर्या कपर्दिनः स्थानं हरीश
३३	१९	सर्वज्ञान्तत	सर्वज्ञान्तरतः

पुठम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
३४	९	स्नातो	ततो
३५	१४	चापि	वापि
४१	१	अथापपूर्वं	अथापूर्वं
४९	१९	सा(वि)त्रः	सावित्रः
"	२०	पूषपापाद्या	पूषपापाया
४४	१४	मक्ष्यैर्मुद्गोदनेन	भक्तैर्मुद्गोदनेन
"	२८	प्राग्भागेऽवस्थानं	प्राग्भागे स्थानं
४९	२४, २५	वर्णैरष्टाङ्गवेहं कल्प- नीयम्	वर्णैरष्टाङ्गं वेहं कल्पनीयम्
५१	२१	जलादिपूषण	जलाभिपूरण
५५	९	शर्वाद्विपि	शिवादिपि
५६	२०	सुविलो मुहूर्ते	सुविलो शोभने मुहूर्ते
७०	५	तत्सुस्पा(वेति) ।	तत्सुस्पा ।
७१	१८	अथ यत्	अथ तत्
७४	३	शब्दत्येति	शक्त्या चेति
७५	९	परिणामिनीति वक्ष्यमाण	परिणामिनीहेतिर्विवक्ष्यमाण
७८	२१	आहितापि	आनिहितापि
७९	९	भवतीत्यर्थः	भवेदित्यर्थः
८१	१९	पवमानीभिः	पावमानीभिः
८२	१०	हरणान्तरं	हरणानन्तरं
८३	२५	शिकां	शिवां
८४	४	सूच्यष्टालाभ्यां	सूच्यष्टालाभ्यां
८५	८	भराले	अन्तराले
८७	१०	प्रमाणसाध्येत्यर्थः	प्रमाणसाध्यतया तत्कार्यगृता इत्यर्थः ।
८८	१४	वायमातान	वायमातान .
९३	७, ८	भागम् । मासूरक	भागम् अपिष्ठानस्य शोषन- मेय । मासूरक

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
९४	४	आदिशब्देन ... तदर्थे	आदिशब्देन तदर्थे
११४	६	वर्तन्ते	वदन्ते
१२७	१९	तृतीयांशेन चतुर्थांशेना- हीनं	तृतीयांशेनाहीनं
१२८	११	प्रासादसम्भवं	प्रासादभवं
„	१३	विशेषणत्वेन	क्रियाविशेषणत्वेन
१३४	१	मृयः	मूः
१३६	६	पञ्चभिरित्यनुकर्षार्थः	पञ्चभिरित्यनुकर्षणार्थः
१३७	९	ऊर्ध्वं कूटं	ऊर्ध्वकूटं
१४५	१९	विशेष्यत्वेन	विशेष्यते न अनु
१४६	१३	म मुग्ध	सम्मुस
१४७	१४	तिष्ठेयुः । उत्तर	तिष्ठेयुः । पश्चिमे उत्तर
„	१८	दक्षिणोत्तरो पर	दक्षिणोत्तरो तु पर
१४८	२४	दण्डसीमा(मा)न (प्रा)प्र- फार	दण्डसीमानं प्राकार
१४८	२७	मध्यम	मध्य
१४९	२६	तत्प्रकारमेवाह	तत्प्रकारमाह
१५०	५	(तावत्) ध्वज	तद् ध्वज
„	११	मध्ये प्रसारित	मध्यप्रसारित
१९०	२४	कर्तुरनुकूलदिनपरि	कर्तुरनुकूलदिनपरि
२००	२५	द्वित्राप्रिसङ्ख्या	द्वित्रादिसङ्ख्या
२०३	२४	तत्राप्योदन	तत्राप्योदन
२०७	४	शिल्पिप्रवरेण	कल्पितं प्रवरेण
२०९	१५	तिष्ठेत् । अथ आचार्य	तिष्ठेत् । आचार्य
„	१६	मनुषिम्ब	धनुषिम्बं
„	१९	यद्वा	यद्वा

पुटम् पङ्क्तिः मुद्रितपाठः

नूतनमातृकापाठः

२१६	२०	स्वच्छांशुक्राभरण
"	२५	शीतलासन्तु
२१८	१२	वेति ॥ ४६ ॥
२२०	५	पूजोक्ता
२२१	७	सन्धानमुक्तम्
२२३	२७	यदुक्तं
२२४	२५	विन्यस्येदिति
२२५	४	भवतीति
"	१९	यदुक्तं
२२८	१०	पक्कहोमप्रधानस्य
२३२	२७	पूजा तु सामान्य
२३८	९	द्रव्याणां न्यासे
२४२	२४	शेषः ॥ ८२ ॥

२४३	२५	मार्जनलेपनमुक्त
२४४	१७	दिव्यान्तरिक्षा
२५२	१०, ११	सर्वत्रः सर्वेष्वपि कल- शेषु
२५७	१०	यजेदिति च ।
२५८	६	न्यसत्त्वित्यनुपज्यते
२५९	१०	नवपट्गालितैः
"	११	पूजिते
"	१७	विद्यादेहान्तस्तदवमव
"	२४	ॐ अं नमः
"	२५	,

स्वच्छस्वच्छांशुक्राभरण
शीतलाश्चैव
वेति च ॥ ४६ ॥
पूजनमुक्तम्
साधनमुक्तम्
तदुक्तम्
विन्यस्ये
स्यादिति
यथोक्तं
पक्कहोमस्य प्रधानस्य
पूजा सामान्य
द्रव्यन्यासे
शेष ॥ ८२ ॥ इति तन्त्र-
समुच्चयविवरणे तृतीयः प-
टलः ॥
मार्जनालेपनमुक्तम्
दिन्यन्तरिक्षा
सर्वत्रः सर्वेष्वपि देवेषु सर्वे-
ष्वपि फलशेषु
यजेदिति ।
न्यसत्त्वित्यनुप्यते
नवपट्गालितैः
इष्टे पूजिते
विद्यादेहास्तदवमव
ॐ नमः

"

पुट्य्	पाठः	मुद्रि०पाठः	नूतनपाठकापाठः
२६१	२३	कुम्भेशमपि,	कुम्भेशं,
२६२	१०, ११	यथापुरमित्यावाहनादि- पूर्वकम्	यथापुरमित्यावाहनादिकं
२६३	९	देहशुद्ध्यात्पाराधना- न्तमुक्तम्	देहशुद्ध्यात्पाराधनान्त- मेतदुक्तम्
२६४	५	हृलक्षाक्ष(र)न्यासः	हृलक्षन्यासः
२६८	६	कुण्डमध्यगा	कुण्डमध्यगं
,,	२३	परिभ्रमणे च	परिभ्रमणेऽपि
२६९	१२	पर्युक्षणादिग्रहणम्	पर्युक्षणादि सर्वं ग्रहणम्
२७२	२६	बहुरूपातिरिक्ता	बहुरूपातिरिक्ता
२७४	५	स्वाहाकारस्त्वसौ शिरस एवेति	स्वाहाकारः शिरसस्त्वसौ स एवेति
,,	१६	केचन ॥”	केचन ॥” इति ।
२७५	,,	स्वस्तिकमभिप्रेतम् ।	स्वस्तिकमित्यभिप्रेतम् ।
२७६	,,	पराध्यमर्षतो	पराध्यमर्षतो
२७७	१८	प्रत्यक्छिरस्के उत्तरा- भ्याशे तु	प्रत्यक्छिरस्के तु
२७८	२०	जयाद्याः	जयादयः
२८०	२७	शतवि रिति	शान्तिवारीति
२८१	१३	पदोद्देश	पादोद्देश
२८५	१२	इदमिति	इममिति
२८७	२०	विहित	स्वविहित
२९८	१९	सजोपसा वर्धन्तु गिरो	सजोपसा गिरो वर्धन्तु
३००	३	करतलस्तेन	करतस्तेन
३०१	२०	कर्णभूषे	कर्णभूषणे

APPENDIX IV.

स्मृतमन्त्रानुक्रमणी ।

मन्त्रः.	पुट्ट.
अम आयाहि	२४७ ऋ० सं० ६. १६. १०; तै० सं० २. ५. ७. ३.
अम आयुषि	२९४ ऋ० सं० ९. ९६. १९; तै० सं० १. ३. १४.
अमाविष्णु	२९८ तै० सं० ४. ७. १. १.
अग्निमीळे	” ऋ० सं० १. १. १; तै० सं० ४. ३. १३. ३.
अग्नि त्वा शू	२९४ ऋ० सं० ७. ३२. २२; तै० सं० २. ४. १४. २.
अयं पुरो	३०३ तै० सं० ४. ४. ३. १.
अयं सः	३०७ ऋ० सं० ३. २२. १; तै० सं० ४. २. ४. २.
अथ त हळ	२१६, ३०२ ऋ० सं० १. २४. १४; तै० सं० १. ५. ११.
अवोचाम	२९६ ऋ० सं० १. ११४. ११.
आ कृष्येन	३०६ ऋ० सं० १. ३५. २.
आपः पुलन्दु	२२१ तै० आ० १०. २३. १.
आपो देवीः	२७७ तै० सं० १. १. ५. १; तै० आ० ३. २. ५. ३.
आपो हि धाः	२९७ ऋ० सं० १०. ९. १ तै० सं० ४. १. ५. १.
आप्यामस्व समेट	२८९ ऋ० सं० १. ९१. १६; तै० सं० ३. २. ५. ३.
अ सत्वेन	३०६ तै० सं० ३. ४. ११. २.
निष्णु	२९३ ऋ० सं० १. ३२. १७; तै० सं० १. २. १३.

मन्त्रः,	पुटम्,	
इमं मे वरण	२१६, ३०२	ऋ० सं० १. २५. १९; तै० सं० २. १. ११. ६.
इषे त्वा	२२६, १४७	तै० सं० १. १. १. १.
उत्तिष्ठ	२४६, २४७	ऋ० ,, १. ४०. १.
उदुत्तमम्	२१६, ३०२	,, ,, १. २४. १५; तै० सं० १. ५. ११. ३.
उदु त्यं	३०५	ऋ० सं० १. ५०. १; तै० सं० १. २. ८. २.
उद्दीप्यस्व	२९८	तै० आ० १०. १. ४.
सौं नमो भगवते रुद्राय	२०८	मा० श्रौ० सू० ११. ७. १.
ओषधय संवदन्ते	२९३, २९८	ऋ० सं० १०. ९७ २२; तै० सं० ४. २. ६. ५.
फनिक्रदत्	२८५, ३०५	ऋ० सं० २. ४२. १.
शृणुष्व पाजः	२२७	,, ,, ४. ४. १; तै० सं० १. २. १४. १.
घृतवती स्पिन	२८९	तै० सं० ४. ४. १२. ५.
घृतवती गवितु	,,	मै० सं० ३ १६. ४.
चित्र देवाना	२८९	ऋ० सं० १. ११५. १; तै० सं० १. ४. ४३. १.
जातयेदसे	२८९, २३१, २३२	ऋ० सं० १. ९९. १.
तत्त्वा यामि	२१६, २९७, ३०२	,, ,, १. २४. ११; तै० सं० २. १. ११. ६.
तेजोऽसि	२८६, २९३	तै० सं० १. १. १०. ६.
श्रीणि पदा विचममे	२८५ २८६	ऋ० सं० १. २२. १८; तै० आ० २. ४. ६. १.
त्वं नो क्षोमे गन्तव्य	२१८ १००	,, ,, ४ १. ४; तै० सं० २. २. १२. ३.

पुटम्.

मन्त्रः
दीर्घाधुत्वाय२८६ तै० ब्रा० १. २. १. १९; तै०
सं० १. २. १. १.

२४६ तै० सं० १. १. ४.

२८६ तै० ब्रा० २. ४. ४. ९.

२९३, २९८ तै० सं० १. १. ४. १.

४८ ऋ० सं० १०. १७३. ४; तै०
ब्रा० २. ४. १. ८.

२९७ तै० सं० ४. ५. ८. १.

२८६ तै० सं० ४. ५. १. १.

२३२ तै० ब्रा० ३. ७. ९. ७; आप०
श्रौ० १३. २०. १.

२९७ तै० सं० ४. ५. ४. २.

३०७ तै० सं० ४. ५. २. १.

७१ तै० आ० १०. १. ६, मै० सं०
२. ९. १.

२९१ तै० सं० ४. ७. १२. २.

३०२ ऋ० सं० खि. ९. ६७. १;
तै० आ० १. ४. ८. ४.२२४ ऋ० सं० ७. २२. १; तै० सं०
२. ४. १४. ३.२९२, २९८ ऋ० सं० २. २३. १५; तै० सं०
१. ८. २२. २.२८५, २८६ ऋ० सं० १. ८९. ८. तै० आ०
१. ३. १.

भद्रं वर्णेभि

१०६, १८१, १८९ तै० सं० ४. २. ९.

२९१ ऋ० सं० १. ११४. ८; तै० सं०
१. ४. ११. २.मधु याताः
मा नस्त्रोके

मन्त्रः.	पुटम्.
मूर्धानं दिवः	२९० ऋ० सं० ६. ७. १; तै० सं० १. ४. १३. १.
लभ्यः स्वाहा	७३ तै० सं० ७. ३. १९. १; तै० ब्रा० ३. ८. १७. ४.
यज्ञा यज्ञा वः	२९१ ऋ० सं० ६. ४८. १.
यस्मिन्वृचः	३०६ वाज० सं० ३४. ५.
यस्मिन् वृक्षे	” ऋ० सं० १०. १३५. १; तै० आ० ६. ५. ३.
याः फलिनीः	२०१ ऋ० सं० १०. ९७. १५; तै० सं० ४. २. ६. ४.
या दिव्याः	” तै० ब्रा० २. ७. १५. ४.
युवमेतानि	२९८ ऋ० सं० १. ९३. ५; तै० सं० २. ३. १४. १.
युवं बलाणि	२९७, ३०४ ऋ० १. १५२. १; तै० ब्रा० २. ८. ६. ६.
ये नाकृत्य	२९३ ऋ० सं० १. १९. ६.
योगे योगे तवस्तरं	२४६ ऋ० सं० १. ३०. ७; तै० सं० ४. १. २. १.
रक्षोहणं वाजिनं	२२८ ऋ० सं० १०. ८७. १; तै० सं० १. २. १४. ६.
रथे तिष्ठन्	३०५ ऋ० सं० ६. ७५. ६.
वास्तोष्पते प्रतिजानीहि	२३१ ” ” ७. ५४. १; तै० सं० ३. ४. १०. १.
वास्तोष्पते शम्भया	” ” ” ७. ५४. ३; तै० सं० ३. ४. १०. १.
वि ज्योतिषा	२२८ ” ” ५. २. ९; तै० सं० १. २. १४. ५.

मन्त्रः.	पुटम्.
विश्वतश्चक्षुः	२८९, २९१, ३०६ ऋ० सं० १०. ८१. ३; तै० सं० ४. ६. २. ४.
विष्णो रराटं	२९१ तै० सं० १. २. १३. ३.
वेदाहं	२९८ तै० आ० ३. १२. ७.
शल इन्द्रामी	२३१ " " ७. ३५. १.
शशो देवीः	२३३, २३४, " " १०-९. ४; तै० ऋ० १. २४७, ३०३ २. १. १.
सद्योजातं	२७९ तै० आ० १०. ४३. १.
समिद्धो अन्नान्	२९८ तै० सं० ५. १. ११. १.
समुदं गच्छ	२९७ ऋ० सं० लि० ५. ४९. २. तै० सं० १. ३. ११.
समुद्रज्येष्ठा	२९० ऋ० सं० ७. ४९. १.
सोमं राजानं	२९१ तै० सं० १ ७. १०. ३.
सोमा रुद्रा	२९७ ऋ० सं० ६. ७४. २, तै० सं० १. ८. २२. ५.
हंसः शुचिपत्	२९१. ऋ० सं० ४. ४०. ५, तै० सं० १. ८. १५. २.
हिरण्यगर्भे	२८९ ऋ० सं० १०. १२१. १, तै० सं० ४. १. ८. ३
हिरण्यवर्णा हरिणी	२४२ ऋ० लि० ५. ८७. १.

APPENDIX V.

तन्त्रसमुच्चयमूलपाठभेदः ।

PATALA I.

Stanza	Mss.	
2d	F	गणनिष्ठा
3b	H	हेरम्बमूलपति
3c	C	धरत्य
4b	J	न्यासात्तद्विद्वानिषयः
d	C I J	गुरुमथ प्रथमम्
5d	G	गुरुरात्मिकोऽस्तु
6	C I J	स्नात्वाचम्याय देवालयगुरुनिलया सौस्वमन्त्राश्रितात्मा मूर्तिं संक्षोष्य सोऽदरापटयुगद- भांसनेषु प्रवेक्ष्य । उत्तं स्नात्वात् यथाहं गुरुमथ तदुद- मूर्तिपान् विन्नमिष्ट्वा दीपं धाम्नु प्रवन्धैश्चरदिसि पुरतोऽ- ध्यादिसम्पादयेत् ॥
7a	F	दर्शनिलये
c	I	कृते न्यस्य यथाहं गार्भ्यमपि
	C F H J	कृते न्यस्य यथाहं गार्भ्यमपि
	C H J	पाशाचामके
d	C	म्यत्प्रांभिसृशान् समूलमानुना
	F	मृष्यांश्चकैर्जोहोः
8a	F	धितु दृत्तमिहाप्यं
	H	पद्मपत्रैरमृन्मा-
	C J	पद्मपत्रादिभिः
b	C	छाद्यगुरुरस्त्वमूर्तिं पुत्रं
	F H J	स्वमूर्तिपममुं
9b	F	स्थापुभिरर्चयित्वा
c-d	C J	धर्म्यं च दत्त्वा तदुत्तं यथोक्तं सम्भोजयेत् तं सहमूर्तिपाठम् ।

Stanzas	Mss.	
10a-b	C J	भुक्तवोचान्तेभ्योऽनसानीयमर्दे दद्या तेभ्यो भुक्तसाकारपूर्वम् ।
d	F	पाणावाटम्ब्याभुनाथो वृणीत ।
12a-b	F	षडरवो रथीत ।
13c-d	F	मूर्तिमन्त्राभिवादिष्विष्टे
14b	G	दे नन्दन्यः
c	C	धियादिमन्त्रो
d	C F	भ्यम्यकाघोऽपि पात
	I	भ्यम्यकं चापि वात्र
15c	C	क्षित्यन्यास्यादिपुर
	F	त्रिपुरजयिनौ
d	F	षाप्यष्टमूर्ति
24a	F	वरणोऽयु
25d	J	प्रसीदतु
26a	J	नियोगकृतौ विनीताम्
26c	F	वृणीताम्
d	F	सहवगाधनुसृत्य
27a	D	चार्यंतया वृते वा
28b	C	कालाप्रतिद्वन्द्वे
d	D I K P Q	वान्यथापि
		6 After 28 the following verse intervenes:
	I	स्ततो गुरुमन्त्रविद्वज्जितात्मा शुभेऽहि संस्कारय वृषौ सुप्रवृषौ । अयुक्तपूर्वावसनादिबलसं हत्यादि मुद्रादि च बीजजातम् ॥
29c	C D J K P	एवमप्येतेषु
31b	C J K P Q	मरस्यानेकपकूर्मपृष्ठ
c	J K P Q	केन्द्राधितिवरमी
32a	P Q	विप्रदिग्भ्रमरा.
d	Q	स्वांशसिताक्ष
33b	D K P Q	रसैवाखिल
	D	सुपयंथ
35a-b	P	कापिलापुतमात्मना प्रह- विधिना लक्ष्ममुत्र सिम्पद् ।
c	D	षतसुष्यथ

Stanza

Man.

86d	C	विज्ञापयेद्यतमनेन
38c	D	सर्वास्वादिदर्शनीय
39b	D	प्रालेयक्रमुक्तेषु
40b	P	विचित्रिता विदिति पश
b	D	त्रिपरैरन्विता
c	K	कीर्णा पुष्पफल
42b	D	कठिना नादान्विता घोषरा
45a	CJ	भाषम्य मन्त्री सकृच्छि
46c	C	ते सर्वस्य च गच्छन्तु
47d	CJ	ये यत्र देवमनुभिर्निवेद्येष्ट
48a	J	दने तत्र
51b	C	विज्ञायाश्चापि
51c	J	गगाः सर्पास्तथा
53b	DKPQ	संशोध्य गुरस्तद्वैव
c	Q	क्षमां समीकृत्य
54a	PQ	पुनानैक
a	C	भवां करमितांस्तत्त्वादिनाहं वतात्
c	D	खात्वा कल्पित
	Q	मत्वा कल्पित
	DQ	शाकं द्विसवोष्टितं
d	DKPQ	न्यायेन प्रविस्ताव

After 54, the following two stanzas intervene:

DKPQ

साञ्जे कण्डुमिनाशुकं समस्तजे
 कृत्वा पृथक्कालत्र-
 ष्ठाभामारधितप्रिभिन्दुपरिषृ-
 ल्योत्पाद्य मत्स्यद्वयम् ।
 तारक्षीपुञ्जि सिरोत्पन्नसूत्रमुगयो-
 गाच्छकुमाद्यग्निमं
 क्षत्रं न्यस्य सुसाधयेत् यमधने-
 शापो ततश्चेतरे ॥

and

भागमं सूत्रमुग्ध्यांभृदुतरमभिर्क-
 ह्यारथ मूलाप्रनाम्ना
 सूत्राम्नां मत्स्यदुग्मं यमनासिहरितां ।
 कल्पदित्वात्त सूत्रम् ।

c	K P Q	मन्त्री संप्रतिषाद्य
d	D	शैलं कच्छपयोगनालमुदित- न्याजन्मभूमुद्रितम् ।
	K Q	शैलं कच्छपयोगनालमुदितं मुद्रितं विन्यसेत् ।
	P	शैलं तच्छिष्ययोगनालमुदितं मुद्रितं विन्यसेत् ।
	C J *	शुभवेष्टौ प्राथयेतामुना

After 75, the following stanzas
intervene :

D K P Q	स्तम्भोदथ्य परंशवित्तवत्- शंशाभिनोद्यो पटः पन्नोऽद्यं गतमुच्छयोच्छ्रयनवा- द्योमप्रभोऽष्टपटदः । शर्कराशक्तवत्तद्विषयंरहित- व्यासापताद्वोच्छ्रयः । भूमौ भागवत्प्रतद्विष्णुमू- ला रोगनालप्रथा ॥
D K P	स्तम्भानिदिरीचिभाषतव- धेन्यासशदोच्छ्रिता पट्टाश्विष्णुगमिता ततिवित्त- द्युतेभरत्तोऽष्टकैः । शार्ङ्गिभ्य युवपाच्छोदितरु- द्वैक्योऽथवाष्टकाः कर्तव्याश्चतुस्मिताश्चतुस्ते- ता वा गृहीष्यतः ॥ स्तम्भायाम् द्विदशोत्पपत्तां व्यासं व्यासाधोच्छ्रयं गर्भवाप्रम् । पुर्वं च स सुदसुदमवस्तं स्वोत्पेधांशुयोच्छ्रयोश्चैकदशवम् ॥ 82d I गतं युक्तिरथो वपन्नितमिच्छं 82e F प्राप्य रत्न d O F J इवने च मत्प्रतिव् H I द्युतं विभागरिन् 83c C इवदोमादिप्रतादि

84a	J	शोचपतयद्याशिरस्य सोमो
d	F	विष्णुपद्मद्वान्मोऽग्नेवो
88c	F	प्रथमं सार्धिरयि
d	F	द्वयं तमभिवाच्य
89b	C	पादुक्रान्तं
	D Q	पादुक्रान्ते
	F	पादुक्रान्तु
90c-d	D	नोद्गमग्रक्रमं न्यसतु तत्र तद्विष्टकाश्च
	P Q	नोद्गमभे प्रमान्मन्यसतु तत्र तद्विष्टकाश्च

After 90, the following stanzas intervene :

D K P Q

नार्गनित्तितति विभज्य चतुरो
 पाये विभायांसका-
 नन्तस्त्रीनीसडेपु गोभिरजिते
 पद् द्वी च पाणमातुरे ।
 भूतैरपीनपि वैकृतं दितनुपाद्
 गभं पराशे रिमतं
 विप्रस्योपरि पादुकस्य भुवि रा-
 शोऽपः मृगादन्ययोः ॥

D

दृष्ट्वा गर्भगृहं कुडाद्रिकृति कौ-
 शलयं समन्ताद् पदे
 ऋक्षे पन्थद्वाराशकान् विरचयेत्
 सौम्याग्रसूपैरसमम् ।
 एश्टृष्टीस्यतदेवमानुषपिशा-
 चावारणेषु ममा-
 द्विशोमेदानवांशजानपि वत-
 एवं एवं पदं कल्पयेत् ॥
 माक्षे दन्तरनन्तरे महति चा-
 न्ये शेवाङ्गिने हरौ
 ताक्षायि दृहिणांशमध्यपद-
 लुप्ये गुह्यशाच्युते ।
 ऋष्टे सुम्भजिति प्रतिष्ठितपदं
 ताक्षींशायोर्वाष्टमे
 शोष्कं शास्वरि पौड्ये गजपत्नी
 षिंशे सधैकोक्षरे ॥

कृत्योद्गुण्यमप्र(सूत्र)मय स-
 ध्येद्धारविस्तारत-
 साहस्यपताशकान् प्रतिगम-
 द्योदीधि चेन्द्राप्रकान् ।
 सर्वेपीशहरीशयोः पुत्ररिदं
 विम्बांशतोवाचिते
 दिश्यैदयात्तमपेधवं यवयुगं
 वार्धोद्वर्च सन्धितः ॥
 नाम्ने शौतुकमाचरेन्न्यसतु मू-
 छाचांशतामासिता-
 भीयन्मानुषसंयुते समनुदे-
 चांशे कयानामपि ।
 गर्भं पीडसायर्गभेदिनि पदैः
 माह्वन्वदुर्वीर्ष-
 र्दीदेपोत्तितपरुषीदभिसुखरुपै-
 द्यायान् प्रकुर्वीत वा ॥

91d	C	यथोपासकान्
92b	C	निष्प्रमेण
96b	C F	साम्प्रकृतं पिधान
97a	J	श्रुतिमाशयन्तराळे शिष्यसम्
b	I	रेखाद्दन्दमापावयेत्
98a	C	तन्मूलाधातु
c	I J	स्वन्दे तु पाह
99a	F	सूक्ष्मोत्तरतमजिणी
d	C	समुष्पधेव मूलाभ्यपि
100b	C	यान्तनकमाद्य
101a	F	यत्प्रमोक्तिक
b	C F	सैह्यंशस्य
d	J	भ्यसतु पञ्चरागमपि
103d	C	भ्यपि कृतानि सुम्भश्रिषि
112d	F	श्रुतिमान्दान्त.
116b	C H J	शोहान् मनु—
	F	शोका मनु—
118a	C J	शास्त्रेणै मन्वदोसापधि सगणपटु-
		सायंके चैष्टकायद्
	F H	दुर्गांशार्थांशविभे द्विविण्दवतप-
		धैन्वमाभेष्टकायद्

Stanza

Mes.

II. 17b

P

समन्ततः कृत्वा शिक्षा

c

P

, बाह्यभिर्ती

After 18 the following verse
intervenes :

D

बाह्यस्तम्भसमुच्छ्रये विदहिते
भूतादिवस्वन्तिमै-
रेकाशाभ्यधिकोच्छ्रयान् विलगुयात्
स्तम्भान् ततो गर्भगाम् ।
गर्भस्तम्भसमुच्छ्रये विदहिते
वेदादिवस्वन्तिमै-
र्भगामामसूरकं विरचये-
देकांशतः समितम् ॥

M

बाह्यस्तम्भसमुच्छ्रये विदहिते
वेदादिवस्वन्तिमै-
रेकाशाभ्यधिकोच्छ्रयान् विलगुयात्
पादान् पुनर्गर्भगाम्
वेदाद्येरागान्तिमैर्विदहिते
स्तम्भोच्छ्रयेऽन्तर्गते
भगामामसूरकं विरचये-
देकांशतः समितम् ॥

20d

C

विश्वोभय

After 20 the following verses
intervene :

K M P Q

कृत्वा गर्भगृहं कुलाविवृति-
फोष्टाद्यं समन्तात्पदे
बाह्ये पञ्चदशान्काशिरचयेत्
साम्यामसूत्रैस्तमम् ।
सप्तपुष्टिभक्तदेवमानुषपिशाचा-
चारकेषु कमात्
विश्वोभेदान्वाचकानपि ततः
स्वं स्वं पदं कल्पयेत् ॥
बाह्येऽधोऽन्तरनन्तरे महति चारुपे
चेच्छक्तिरे हरी
वासीषे बुद्धिर्णाशमन्वपदत-
स्तुयै गुरेद्याप्युते ।

पृष्ठे सुम्भक्ति प्रतिष्ठितपदं
शास्त्रीश्वरे षाष्टमे
प्रोक्तं शास्तरि षोडशे गणपती
विंशे तथैकोत्तरे ॥

दृष्ट्वाद्दक्षमुत्तमत्र सूत्रमथ मन्वाद्
द्वारविस्तारत-
स्तुःकृत्याद्यशतौघकं प्रतिगम-
दशोदीचि चन्द्राप्रकं
सर्वेष्वीशहरीशयो. पुनरिदं
याचांशतो वासिष्ठे
दिरयैश्यां गमयेद्यथं यत्रयुगं
वाचोद्भवं सन्धितं ॥

प्राज्ञे कौतुकमामरे न्यसतु मू-
लार्चं स्थितामासित्ता-
मपिपगमानुपसंयुते समन्वदे-
वांशे शयानामपि ।
गर्भे षोडशवर्गभेदिनि पदै-
प्राज्ञे चतुर्वर्गकै-
स्त्रिभ्योऽक्रोन्मितपङ्क्तिभिः सुरमूपै-
घाचान् प्रकुर्वीत वा ॥

प्राज्ञे षोडशमंशकं स्वपुरतो
मन्वाद्दलाद्यैककं
वामे चाभ्यपहाय तद्विभुवि विम्बं
स्थापयेत् स्थास्तुकम् ।
एवं मानुषमभ्यतोऽथ गमयित्वा
पृष्ठतो वामत-
प्राज्ञे स्थापयतु स्वमूलमनुविम्बं
बाहुवेरे विधौ ॥

M P

बाहुवेरविधानमूलविम्बं
सुसमद्वारसमुच्छ्रेण कार्यम् ।
चरणांशविशुद्धमर्धवृद्धं
चरणोनद्विगुणं द्विसप्तुणं च ।

Stanza	Mss.	
II. 23a	F	स्तम्भात् कोणचतुष्क
c	Q	प्रभृतिकेषोक्तेषु ते नैकधा
25c-d	F K	वीरकाण्डं धाराम्नायोद्दिदिद्वदीर्घा
		After 26 the following stanza intervenes :
	M P	स्वभ्यासमूर्च्छाभृतिषुक् दिक्चन्दु- गजाशकै । द्वारं प्रदक्षिणं चालयात् स्वैस्वे- केनैव वा घनः ।
27a	F	तिथ्यंशकेशैः
29a	D K Q	नन्दांशानिते
c-d	C	पांष्टकामूर्धंस्यामथ
d	M	युवत्यूर्ध्वं
31c	K	यामकघाटवीषितपरागु
32b	M P	न्यपि चित्रकाणि
	K	पुलकाणवकुम्भलानि
d	F	गुणेन्दुकमलानि कघाटयो
33c	D M P	द्विगुणादि दण्ड
	F	द्विगुणानि दण्ड
34b	D.F.K	मन्यग्र दिक्स्थं
	M P	मन्यं त्रिदिक्स्थं
c	D	मधिगतद्विभ्रतत्वायतं
d	M	सूक्ष्मोधप्रकटित
35b	M P	स्तम्भार्थके
c	M P	पत्रादीन्वर्धचन्द्रात्म
		After 35 the following verse intervenes :
	M P	पत्राख्यं तोरणं चादौ द्वितीयं मकराङ्गयम् । तृतीयं चित्रसंज्ञं च त्रिविधा तोरणाकृतिः ॥ तदूर्ध्वतस्तोरणपञ्चराशैः द्वित्रिभिनोनाभिदण्डेन च भवति
36d	D K	
37b	C D.F H } J M P }	
	K Q	य भवति समो
	- F	चतुर्धाराञ्चिते
38a	D F K	नष्टगणतः ।

Stanza	Ms.	
II. 39c	M P	चरणविरचिताशोन्मितां
d	M	सशाल चरणविततिकांशावितः
40c	F	तत्समसूयतामुखपदीशानि स्वजायुजबसा
41a	K P	युगान्तिमैर्मितमवो
b	C D M	नासाभ्युज्जशङ्कितं
	F	नासाभ्युज्जवलितं
41c	F	दण्डैर्द्वपांदिशराम्भिमैः
	C	दण्डम्रितघायतं
	M P	दण्डाद्यंतश्चायतं
d	D H J	गोमृत्रिकादि
42a	H	महति धाम्नि सपाद्
43a	F	चरणमितं
	H Q	चरणवितं
d	M	श्वलदलगृहपिण्ड
46a	D K P Q	दण्डोच्छ्रयमुपरि
	D	घाजनं तस्
b	F K	अनितयहलगुलास्तासु
c	C	स्वार्धप्रान्ता
	M P	जयन्ती तदुपरि
	M	दृश्यानुमान
47c	F	द्वारोर्धतो
	D F P Q	छमत्तरङ्गं
48a-b	C M	र्यादुत्तरपट्टिकोपरि लुपा कूटाचिताया निजा- होर्वांशोत्तरमध्यकर्णगतबा- हाः कूटकर्णोन्मिताः ।
b	F	सूत्रमुमिता मभ्यादि
d	D	तासु स्वाद्
49c	M P Q	द्विभ्यद्गुलादिवितत
50c	F	प्रथिततत्प्राथेयकुम्भा
51d	D H J	मुपिदधातु
52a	M	विस्तारद्विगुणोच्छ्रयेऽश्वमिच्छये याप्युच्छ्रयेऽष्टांशिते
53a	P	स्तम्भाधार्दिसमुच्छ्रये प्रहृति
	K P Q	मरणे आतिष्ठ.

Stanza	Mss.	
II. 53b	K P Q	— मृगादिर्भौतिकिनि
55b	H	इषादिति विहस्तान्तं
56a	C	सुपत्तिः सुपात्र
d	C D F H J } K M P Q }	हापदिकां सुतकित्तेश्च

After 57 the following stanza
intervenes

	M P	रदादिः सुपि रसांनवचवो पेक्षितसहेन्द्रियं दिवसप्रथितयद्रयं इत्यवहा पञ्चासतो निर्मिता । पन्नांशु सुपेरैस्तस्युवकतरा पादायंतेयं क्त्वाद् हास्तस्यभिभागतोऽथ नवथा मीया विमानाभया ॥
58b	P	वजाया सुभयं च कृत्वांशुक
59b	C F H J K P Q	मृतद्विपासुगजक
c	M	सुयीशे
d	D Q	स्वस्वाहृभि
	F	स्वस्वाहृभिः सुहृषिणिह
	J M K	सुहृषिः सुहृषिनिहृषि
60a	M	विदिशासु कृट
b	M	शास्त्राञ्च
60d	C D	किपरे च वासि
	I P Q	किपरेषु वासी.

After 60 the following stanza
intervenes

		महा पर माचकः प्राच्यो दक्षिणामुत्तदक्षिणे । प्रतिष्ठा भरासिहृषु दृष्टाक दोऽवयोधरे ॥
61a-b	M	भाद्रोत्तरेण रहिते विगतोर्ध्वकृट- प्रोचान्तरे निज । कांशकमात्रकृष्ये ।
62b	M	भरसतवेवृदिताः
	Q	स्यमसतर्ध्वे च

Stanza	Mss.	
II. 63	J	सत्यवृषावतिवशेद्विपमकरमिताः पद्मभौमादयः स्युः छन्वास्थप्राप्तिभिन्नहितदशका- यास्त्रिपठ्याशतश्च । पद्मभौमाद्याविकरपारवितलचरमा- द्याखिलास्त्रिभिन्ना- स्थक्षादित्यूनपठ्याशत इह पुनरा- भासकाः पट्टलकायाः ॥
b	C	छन्दो हस्तैः ॐ
64a	D	आभासे च चतु
b	D	दास्यं स्वाश्रमाश्रितं
	P	पद्मिदा
65d	K	युक्तामकं वेदम
66c	I	आयाममसौ रससम्मिमैश्च
67c	D	पाश्वद्वन्द्वसमायतीं मुखतति
	K P Q	पाश्वद्वन्द्वसमायतिं मुखतति
d	M K P	सौशनाहमिह पृष्ठं
69b	H	अङ्गायतानि परिकल्प
e	C	रसपुटाद्विगुणोत्तमानो
70a	Q	रवाभीष्टमाने दशधा
d	D	तद्विधश्च
71a	D	युगाधरचिरं मेहं
	C	पदुरगाप्रोद्देवित
d	J	सम्मिमं
72d	C D F K } M P Q }	सममस्य दीर्घं
73c	M	प्रथमचरमपुक्तं मुखा
d	Q	प्रामादाः पंच
74c	C D F H } J K M P Q }	पदादेकदण्डः सपाद
75c	D	दिग्धिपोधाछितात् किञ्चनाव
d	K	मादक्षिण्यं मिधस्ते
	F	मुखाः षण्मुखाश्च
76c	J	भूतैकपारमथवा
d	D K P Q	सम्माद्युत्तरसंयुतं
78b	O D	संयुतमाकच्छति

Stanza	Ms.	
II. 79a	M	कृत्वा दण्डं मुक्तापर्युषयितनिजदण्ड- तत्पर्यहारा
	K	स्थितं पारतुहारा
b	H	प्रयितयुगविभयोः शरीरौ विभग्
82d	J	तपत्रक्रियाः
83d	I	वेप्राभ्यामपि पथविशतिविभक्तै
84d	I'	शशिसराः स्युः

After 81 the following verses
intervene

D K P Q	द्वारोचान्धिरस'शुगांशवहलं तस्मात् कृत्वामान्कितं द्वारं द्वादशक विमुच्य पुरतः प्रासादनः स्थापयेत् । द्वाराणां द्वाभिश्च सप्तदशभिः पयान्कितैरुच्छ्रयं विशद्विनिज्जवाहदण्डस्तहितं वेप्रा समेतं पचतम् ॥
	रक्षामङ्गलपूर्वकं शुभभिमि- तार्थं शिलार्थं जने- भ्यम्ब्री शस्त्रिभिरन्वितः स्थापयति । कर्षापि चैन्धादिषु । आसावाभ शिष्टाकरं सुमहिता- त्सा तत्र योग्यं मनुं अपवाग्विष्य शिष्टां निजेष्टमनुवि- त्साविक्षातां कल्पयेत् ॥
	शिष्टावाकरसम्भवा वसुमती- त्साम्भवयर्णोषिता दिग्भ्यां शरत्सहा गभीरनिवेदं द्विरपट्टितसामा शिला । माहा नित्यविधौ स्फुलितवद्वलं सस्या शिरोधोमुचं पथ काष्ठाभिसुधी समुचितवती स्थाप्या च तद्विस्सुधी ॥

दुष्टोद्देशसमुज्ज्वान्यपरिशि-
 ष्ठा दुर्महापाश्रिता
 पाताग्न्यर्कचराहतातिथिपुला
 बाला च वृद्धा सती ।
 दुष्टेकाक्षरापभ्रमणमुक्ता
 ह्यक्षस्यरा जर्जरा
 दुस्पर्शावनिसाद्येदित्तशिरो-
 देशा विवर्णा शिला ॥
 गुर्षी धीररया स्फुलिज्वहला
 न्यप्रोधयोधिच्छद-
 प्रहया विभ्यविधौ विशालबहला
 प्राद्या शिला पौरुषी ।
 रग्मापश्रनिभा न चातिबहला
 स्निग्धम्वरा दतिला
 स्त्रैणी पीठविधौ हिलक्ष्मभिदुरा
 छेवी पदाब्जापणे ॥
 दुःस्यमे निजदान्तिहोमकृद्वध
 प्रातः समभ्यर्च्य ता
 मन्त्री स्वस्वमनुं जपन् वदन्पा-
 दाद्यहेकम्पद्वेषे १
 लक्ष्णा ता लहपीठपाद्वपदं
 प्रोद्धार्य कृत्वा रथे
 नीस्थानोत्तरस्रुताशिल्पिनिकर्त
 विन्मादिकं कारयेत् ॥ ३

After 85 the following verse
 intervenes:

D k P Q

बहुवेरविधनगूळविभवं
 सुसमद्वारसमुच्छ्रयेण कारयेत् ।
 चरणाशयिवृद्धमर्षेष्टदं
 चरणोन्नतिगुणं द्विसहस्रं च ।

86a

M P

स्वामीष्टे दशधोत्तमे

D

विभजितं मानं

C

च परमे विभवे

b

M

तारं तग्निहिरां

c

M P

सोत्पन्ना

Stanzas	Ms.	
III. 27a.	F	स(म)पितृतापं
28b	C	खाद्यन्वतन्मुखांन
29a	H	विदरति ह्या वडि
31d	I J	कराभ्यां कुपः
35a	N	३. भौतद्वय्य सपौषैः
36a	C N	विनिपाय तन्त्रविधिबद्ध
d	H	इन्द्रान्ते प्रविशामनि प्रतनुपाए सन्धाव- पातादेकम् ।
37a	H	सौष्टुभ्रमवि
•	-1	योभौद्
	O F H I J N	सुरभिदि
38a	N	इभामवभौमित
40d	O J N	मन्त्रतः

After 43 the following stanzas in-
tervenne :

	H	नेत्रं स्रग् लदियनेत्रपनुम्- रौदरहंसांलता- संविन्दरपनयोषकोत्सुबिधे- प्रामार्थके प्रोत्तिपेत् । इषोनिर्दिष्टमिदं पदीय परि- पाद्याप्रमाकदपये- हतापासतटादिभ्यके धारे तथा सने लपोद्यापरेत् ॥
44b	B F	यत्सुखीषीत्सुखुद्वालदुखा
47a-b	H	दिशुष्यन्ति एम्पुमन्त्रान् पचाई दिदुपालछादिभ्र विन्वदिरमाह । त्वाई
b	F J H	
39	H	सुप्तं शय्य च इभौकद्वयम् कु- दि सौमयाम्भारतो सानीमुदिभारकगभरिदिराए मुक्ति च मन्त्रोदकम् । द्वन्नायदसवर्भगुतामधि ता- न्यासन्तदुद्वीया इन्द्रोम विनिपायपचाईद्वयम्- पौषाणि वा पचादेत् ॥

Stanza	Met.	
IV. 53b	N	द्विंशं कृशाप्रोक्षरं
54c	C I J N	पजेत्तरस्मिन् शयने समादितः।
55c	Γ	गन्धाम्भसा पूरयेत्
56b	C F H I J N	ऽनन्ताद्या द्वितयेऽपि ते शिवहरौ
58a	C F H I J N	गणेशविष्णुमिह
d	I	हरिदिशादि
59	H	संसादितेऽत्र कण्ठे हर्मं शक्तिशक्तिपञ्चगणपद्यम् । यस्यापूर्वं कुमारं सल्लिपिपयोजेऽत्र पञ्चतु सावरणम् ॥
61a e	N	मूर्त्त्या
63d	C I J N	गणपे तु हरीशाय
68b	C	विधाय
d	H	प्रतिविम्बं प्रतिमामिह
	N	व्रततीर्थं
69d	H	दर्शैर्विकृत्य
71a	F H I J N	पृतवत्यास्ता
b c		तेजोऽस्मीति हरौ पृताकिरथ वे- त्ते मूर्त्तः सदिपा क्षीद्रेणापि विलिप्य शोचयतु वा मासूरवार्भिः क्रमात् ॥
		The following stanza occurs after 72
	C ' J N	दीर्घायुर्वेत्सुणुकृतपृतालेप मुहूर्त्वं विम्बं मासूरेण दुपदमनुना साकषेद् मुग्धहृदयाम् । मूलेनैतद् गुह्यगणपमोराशरेद् सर्वेमार्ये शरीषे शोचयतु पृतमावक्ति- वृन्मूर्त्तोऽथ ॥
73b	N	मृत्स्नाभरमभि
74	H	दुर्गायां गणपे च विम्बकणशा- सेकात् पुर प्राचरे- त्तयोऽप्यनमार्यके निगदितं वधोपशान्तात् पुरः ।

Stanzas	Met.	
IV.		दुर्गायद् विदधीत पावकभक्षे भूतेशवद्वाय त- द्विधीशजितपोस्तु विम्बकलक्ष- स्नानक्रमस्नान्तरे ॥
a	N	दुर्गाहराशरजम्मसु
75c	H	नेत्रेण शास्तृवदिभास्यषडास्पयोत्र
76b	H	त्रिधाम्नः
c	H	दक्षिणमन्यमस्वाभ्याव
d	H	सतारकाद्यं
78	H	प्ररपष्टतापै पुभगेव वधिम् विष्ण्यादिबिम्बस्नपने समर्पिताम् । सूक्षाणुसाङ्गीकरणोपद्वारा- दयुत्तरं ब्रतादिद् प्रसर्पाम् ॥
b	F	दुर्गापहरान्
79c	J	तन्मन्त्रास्तुक्त
83b	N	दृष्ट्वेधेद्योहि मन्त्रेण
84c	J N	गृह्यणेदं
85b	C	स्वयं मन्त्रायद्
88c	C	पुरतोर्ध्वधारा
d	H J N	दावायजिरेत्
90c	H	मोक्षम्
95d	H	बोजसस्यै
97d	H	श्रेणेन
100d	N	गणैः परेतं
103d	H I J N	महसे कल्पविद् सग्नरक्षणम्
104e	J N	बापाद्वैरिणि पातयि
d	H	पद्यदुर्गायुना
105	H	तिनवा विम्वकदेर्विधाय विदुषैः पुण्यमहमेतद्गच्छे तिरन्त्या रक्तनर्षास्तुके च परिभा- ष्याम्यर्ध्वं दुर्गायुभिः । द्वेषा द्वाविधानकल्पस्तुम्- द्वयतनं दिशु मया- मन्त्रैः सग्नस्यं पुनः प्रयुविभिः दीप्तनयेन् पञ्चभिः ॥

शुद्धिपत्रिका ।

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	२०	करणे प्रतिज्ञानेन	करणप्रतिज्ञानेन
१०	१८	Sभिप्रेत	Sभिप्रेतः
१५	११	शिवे	शिवे
२३	०	आमन्धिनी	आमगन्धिनी
२४	५	रसर्वा	रसैर्वा
"	२७	पोचितै	वापोचितै
२६	१२	ज्वलिता	ज्वलित
३५	३०	भेद	भेदं
४१	११	स्यु	स्युः
५१	२२	पूजयेदिति	पूरयेदिति
६१	१६	वन्वस्यतु	विन्वस्यतु
६२	१८	लाह	लोह
"	२८	कुरीरावासः	कुलीरावासः
६९	२२	अघारेः	अघोरः
७१	२	लोहा	लोहान्
८१	१९	पवमानीभिः	पावमानीभिः
८३	१७	सवाङ्गेषु	सर्वाङ्गेषु
८४	४	सूच्यछालाभ्यां	सूच्यछालाभ्या
८५	३, ४	निजष्टे	निजष्टं
"	५	वशेषणानि	विशेषणानि
"	२५	याम्यस्थ	याम्यस्थ
"	७	ध्वजात्थाः	ध्वजोत्थाः
८७	४	सुविज्ञेयत्	विज्ञेयम्
९०	८	अष्टमांशरेपां	अष्टमांशरेपां
१०२	८	दण्डते	दण्डतो
१०९	५	दीप्तिमद्भिः	दीप्तिमद्भिः
१२१	३		

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८	११	अभित्तो	अमितो
१४२	४	नाह	नाहं
१४७	२३	स्तम्भद्वयुत्तर	स्तम्भद्वयुत्तम्
१८५	१७	वेदे	वेदै
१९०	९	अत्रापि	अत्रापि
१९२	१४	वाजानि	धीजानि
२००	२५	देवताशाद्	देवतावशाद्
२१६	४	पाठम्	पीठम्
२१७	१५	उद्धात	उद्धात
"	"	सङ्ख्योद्धाता	सङ्ख्योद्धाता
२१८	१	उद्धात	उद्धात
२२५	२	स्वस्तिका	स्वस्तिक
२४८	२३	स्थणु	स्थाणु
२६०	६	गन्धां	गन्ध-
२६३	२०	उद्धाता	उद्धाता

